

Юрій
МУШКЕТИК

Твори в п'яти томах

1

84Ук7—44

М93

В том вошли исторические повести и роман «Гайдамаки» известного украинского советского писателя, лауреата Государственной премии УССР имени Т. Г. Шевченко Юрия Мушкетика.

Автор ищет и находит в прошлом героев, которые превыше всего ставят совесть, нравственность, истину и готовы бороться за них до конца, жертвуя даже своей жизнью.

Поэтому так современны, так близки нам эти произведения.

М $\frac{4702590200-237}{M205(04)-87}$ передплатне

© Склад, передмова,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1987 р.

Він оцінює свою творчість тверезо, суворо. Вважає, що переважна більшість книг, а з'явилося з-під його пера їх більше двадцяти, заслуговують на дуже критичну оцінку; «...оцінюю більшість творів досить невисоко і, можливо, тепер я б від деяких з них відмовився». Цікаво, від яких саме творів готовий відмовитися Юрій Мушкетик? Логічно було б допустити, що від тих перших, написаних у пору творчого становлення. Можливо, від найпершої своєї книги — історичної повісті «Семен Палій», яка з'явилася в 1954 році? Не думаю. І не лише тому, що й сьогодні емоційна напруга твору не ослабла і динамічно заряджає читацьке співпережиття, бо з усією юнацькою безоглядністю і вірою поринув він у життя українського народного героя, натхненню пізнавав і переживав його долю, довірився щиро історичній правоті його діянь, і герой не «підвів» молодого автора. Думаю, цей твір особливо дорогий письменникові. Адже розпочав над ним працювати ще на другому курсі Київського університету. Ішов до свого героя від народних переказів і дум, від історичних хронік і літописних свідчень, добрався, долаючи забуття і домисли, до суті характеру народного, національного. Можливо, інтуїтивно усвідомлював, що потрібна нова концепція художнього трактування історичної постаті й складного періоду національної історії. І це тоді, коли в українській літературі домінували авторитетні історичні романи, концептуально зосереджені на художньому осягненні тільки визначних історичних діячів і тільки етапно-прогресивних подій в історії народу («Наливайко» Івана Ле, «Гомошїла Україна» Петра Палча, «Пераяславська рада» Н. Рибака, «Данило Галицький» А. Хижняка). Здавалося б, одне те, що цією історичною повістю відкрив Юрій Мушкетик призабуту і художньо не пізнану героїчну сторінку вітчизняної історії, наблизив до сьогоднішнього дня легендарну постать фастівського полковника Семена Палія, вже одне те забезпечувало його літературному дебюту прихильну оцінку і вселяло добрі надії на нові успіхи. Та був у цій історичній повісті новий засів на ниві української історичної прози.

Після смерті Богдана Хмельницького боротьба між козацькими старшинами набула невтішної гостроти — честолюбство, прагнення возвеличитись, досягти гетьманської булави, жадова збагачення,

пошуки вигідних, нерідко далеких від народних інтересів, союзників у міжусобній боротьбі роздрібнювали, розпорошували, розчленовували козацькі сили і цим самим відсторонювали від магістральної історичної мети. Правобережна Україна залишалася під гнітом польської шляхти, національна гідність, віра, звичаї, мова упосліджувалися, послідовно і цілеспрямовано поширювалася унія. Визрівала неминуча потреба в утвердженні народного погляду на подальший розвиток історії. Таким державним мисленням з позицій народу володів Семен Палій, який увібрав у себе енергію почуттів, помислів і надій українського народу і повинен був цю енергію перетворити в реальну силу.

Визначальне в характері Семена Палія — діяти по справедливості, а отже — упевнити простий люд у тому, що він живе і чинить так, як йому велить совість. А жити по совісті — це означає не суперечити принципам народної моралі, визначати морально-етичний зміст своїх вчинків передусім інтересами народу. Семен Палій ніс у собі великий моральний потенціал, його авторитет на Україні був великий. Адже до того, як він вирішив оселитися на Правобережній Україні й створити у Фастові своєрідний аванпост соціальної справедливості й майбутнього возз'єднання українських земель у незалежній державі, Семен Палій прославився успішними походами проти турків, виявив талант полководця, увійшов у народну свідомість справедливим, чесним, совісним, більше того — готовим на самопожертву заради справи суспільної, всенародної, національного героїзму. Тому й зрозуміло, до того ж це було історично зумовлено, що антиподом Семенові Палію саме у ставленні до інтересів народних мас і простого козацтва виступає в романі гетьман Іван Мазепа.

Уже в цій повісті Юрія Мушкетика «рятує» органічно властива йому чутливість до емоційно-психологічних нюансів у художньому трактуванні характерів героїв. І навіть наперед замислена соціальна функціональність персонажів твору асоціюється тонкими «перетіканнями» пастрів, почуттів, розмислів.

У повісті «Семен Палій» буквально кожна сюжетна лінія, кожен епізод і кожен персонаж «працюють» на образно-зображувальну ілюстрацію історичних явищ і процесів, на «заготовлену» самою історією домінуючу ідею об'єктивної назрілості возз'єднання українських земель в єдиній державі і утвердження в споківнік визріваючій дружбі з народом російським.

Великий, особливо для літературного дебюту, успіх історичної повісті «Семен Палій» окрилив молодого письменника. Жадался й далі працювати, до того ж виробився смак до копіткої праці над архівними матеріалами. Заманливо було дошукуватися справжньої, не відкоригованої спекулятивними теоріями і схемами по актуалі-

зації минулого історичної істини, сягати чистих глибин далеких віків і почувати, що є можливість, є щаслива нагода сказати своє, історично правдиве слово про минулі часи рідного народу. Юрій Мушкетик працює сумлінно і впевнено, бо одержав щедрий аванс на художнє освоєння історичної тематики. Логіка ідейно-естетичного розвитку тем і проблем, які були образно розгорнуті в повісті «Семен Палій», неминуче підводила до однієї з найскладніших сторінок історії — до Коліївщини. Складність ця полягала передусім у тому, що довершила поразку гайдамацького повстання допомога польській шляхті з боку російського самодержавства. Великий політичний демагог на теми рівності й свободи всіх народів землі, «покровителька всього православного люду» Катерина II завершила на Україні те покріпачення, яке століттями не могла здійснити польська шляхта. Із невтишимим болем і душевним розпачем тягнулися в Сибір тисячі мирних хліборобів, які брали в руки шаблю, ціп, вила, косу з надією здобути звільнення від пестерпної експлуатації, позбутися знущання над національною гідністю, релігійними почуттями, честю і достоїнством людини. Та одержують начальники російських військ, які знаходяться як в Польщі, так і на її кордонах, грамоту її величності імператриці, таємний «ордонанс, за яким належить учинити воєнні дії щодо гайдамаків», а головне — «розсіяти ватагу отамана Залізняка, іменуемого черню гетьманом, і схопити його, а також бунтівника Гонту», щоб і в російських мужиків назавжди відпала охота бунтувати. Обманом, втершись у довір'я до керівників гайдамацького руху і заманивши на бенкет на їх честь, захопили царські офіцери Гонту і після немилосердно жорстоких тортур передали польській судовій комісії на нечувану, нелюдську кару, а Залізняка царська судова комісія присудила до ста п'ятдесяти ударів батогом, «і, вирізавши йому ніздрі і поставивши на лобі і щоках вказані знаки, відправити в Черчинськ в каторжну роботу навічно».

Тавровані, немов розбійники з великої дороги, в ланцюгах і колодах, гайдамаки тяглися сумними журавлиними ключами до уральських рудників, а більшість, переважна їх більшість, була розіп'ята, піднята на палі, повішена, постріляна, порубана...

Роман «Гайдамаки», який з'явився в 1957 році, переконливо показав, що Юрій Мушкетик зробив упевненій крок не лише в досягненні епічності оповіді, глибинного проникнення в складні соціально-класові особливості народного життя, чіткості ідейно-світоглядних позицій головних героїв. Він звернув пильнішу увагу на індивідуалізацію другорядних персонажів, а образи головних героїв «розробив» ґрунтовно, з тонким аналізом морально-психологічних першопричин, готовності на самопожертву заради народних інтересів.

Якщо Максим Залізняк сам вийшов із паймитів-подепників, його гнів до панства, до польської шляхти, до різного роду арендаторів і визискувачів праведний, бо соціально зумовлений, то з Іваном Гонтою було значно складніше. Так, він також із бідноти — його батько гнув спину на мізерному клаптику поля, яке так і не зміг викупити в пана, але Гонта — старший сотник уманських городових козаків, його лицарські звитяги оцінив сам граф Потоцький, дарував йому за це двоє сіл і виклонотав побілітацію в дворянство. Що, здавалося б, тепер єднає його з цією голотою, якій доводиться до шести днів на тиждень гибіти на пащині?

Отут Юрій Мушкетик і «одержав» той бажаний простір для морально-психологічного вислідження характеру героя. За яким принципом доводиться робити вибір Іванові Гонті? За соціально-класовим? Та не хлоп він, до панів палежить, хоч соціальна пам'ять у нього не причахла. За морально-психологічним? Таж знав, що споконвіку світ був несправедливим, біднота і багатії хоча й конфліктували, але співіснували, тож чи йому судилося змінити цей споконвічний порядок? Тривожила совість, випитувала минуле, повертала погляд на безправність селянства, змушувала думати, аналізувати. Йому було боляче за свій упосліджений, зпевірений народ, за його кобзарів, з рук яких польська шляхта виривала кобзу, а з душі — пісню, за себе, бо не до того берега він плив усе життя, за батьківські могили, за волю і братерство, славу і відвагу України: «Україно! Земле кохана! Скільки поту гіркого вилито на твої пиви! Скільки крові пролито на роси чистії! І все те в твою славу, щоб буяла і квітла ти, як рожа повесні. І знову ж... Скільки жита рославого витоптапо ворожими кіньми, хортами панськими!.. Скільки могил високих самотньо в степу бовваніє! Лежать у тих могилах лицарі славні, що боронили волю рідного краю. То предки твої. Хіба не тобі заповідали вони в піснях стати за правду, за землю рідну, за люд попеволений?!»

Отак творився суд над власною долею, яка, він переконався, неподільна з долею народу, і те, що судилося народові, неминуче судилося і йому. Знав, усвідомлював, що не вдасться побороти польську шляхту, яка наплодила «перекинщиків» — українську шляхту, не менше застрашену втратити свої мастності й привілеї, тому жорстоку і злобливу, і вона зуміє знайти серед сильних світу сього збройну підтримку і основу для порозуміння. Та розважливе обдумування, всебічне осмислення історичних перспектив гайдамацького руху не пригашує болі душі, мук совісті. Тому Гонта робить вибір, вибір остаточний: очолює і згуртовує разом із Максимом Залізнякам, за його переконанням, «великої правди чоловіком», селянські маси і йде до кінця — до мужньої поразки і страдницької смерті.

Якщо в повісті «Семен Палій» таких психологічно об'ємних персонажів, на яких концентровано «заземлялись» визначальні ідейно-сміслові лінії оповіді, лише два, то в романі «Гайдамаки» таких концептуальних образів кілька. Крім Гонти і Залізняка, суттєву ідейно-естетичну функцію в романі відіграють образи вірного Залізнякового побратима Романа, пана Калиповського, який приховував під маскою «доброго пана», освіченого демократа і покровителя скривджених обличчя жорстокого гнобителя, російського офіцера Станкевича, який так і не зміг зробити єдино необхідний для його чесної душі крок і розчухнувся між обов'язком офіцера і совістю громадянина, ігумена Мелхіседека, роздвоєння якого врешті-решт привело до зради і віри православної, і своїх, колись чесних, щиро сповідуваних, принципів і засад. Як сказав Максим Залізняк: «...хотів і віру зберегти, і панів не зачепити».

Після історичної повісті «Семен Палій» і роману «Гайдамаки» Юрій Мушкетик уже тридцять років не друкував історичних творів. Правда, з'явилися три повісті: «Смерть Сократа», «Суд над Сенекою» і «Жовтий цвіт кульбаби», але їх можна вважати своєрідним історичним «полігоном», на якому автор випробовує актуальні моральні категорії совісті, честі, громадянського обов'язку, відповідальності таланту... Думаю, що реальні історичні поста-ті, які досліджував письменник, їхня «відкритість» сьогодишнім проблемам, та й певна замкнутість у межах своєї біографії і тих подій, творцями чи учасниками яких вони були, дещо сковували авторську уяву, обмежували простір психологічного «маневрування». Юриві Мушкетіку праглося попередбачуваних, не замкнутих у конкретній однозначності ситуацій, які б дали можливість розгорнути безкінечну багатоманітність життєвих положень і можли-вих на них реагувань. Йому хотілося, щоб у творі була багато-ступенева, як у Достоевського, логіка мотивувань, яка б підкоряла-ся лише рухові ідей, носіями котрих були б його герої. Праглося такого розлогого художнього аналізу, кінцевим наслідком якого має бути синтез. Завдання складне, воно вимагає серйозної під-готовки, значного життєвого і творчого досвіду. Юрій Мушкетик відчував, що простіше відтворити героя у вчинках, важче — дослі-дити морально-психологічні і духовні передумови, спонуки, неми-нучу необхідність їх реалізації. Як переконати читача, що герой не міг вчинити інакше, що іншого виходу в нього не було, що не збій обставин, не ситуаційні обов'язковості, а веління совісті, усві-домлена болісним пережиттям необхідність покликали людину, і вона сказала собі: «Тільки так, інакше далі не зможу спокійно жити на землі?»

Ніхто не змушував підлітка Сергія наражати себе на смертельну небезпеку — партизанський зв'язківець, він повинен був вивіряти

кожен свій крок, кожен свій погляд, виважувати свої вчинки, непомильно, з відповідальністю повноправного, духовно мобілізованого присягою солдата Великої Вітчизняної війни. Цей образ з'явиться у повісті «Чорний хліб» (1960) — другій після повісті «Вогні серед ночі» (1959), багато в чому автобіографічній. У центрі цих повістей — доля жителів села Косарівки на Чернігівщині Якова Михайловича і Віри Андріївни Кобзарів, їхнього сина Сергія. І саме село, і родина Кобзарів, і зображені в повістях події так пагадують рідне село Юрія Мушкетика Верхнійку, Ніжинського району, Чернігівської області, в якому він народився 21 березня 1929 року, а характери і долі Якова Михайловича і Віри Андріївни «виросли» на спогадах про своїх батьків, сусідів. Назавжди стала для нього взірцем мати — винятково чесна, самовіддана у праці заради суспільного, колективного блага, фанатично залюблена у справу рук своїх. Вона була першим організатором у селі созів і колгоспу, згодом багато років працювала заступником і головою колгоспу. Пропадала на роботі дні й ночі. Діти рідко її бачили в хаті: все серед людей, заради людей. Та й батько зі зброєю в руках утверджував Радянську владу на Україні, а коли посухла на наш край фашистська навала — пішов на фронт. Зрозуміло, сім'я сільських активістів, провідників політики Комуністичної партії на селі, змушена була пережити невимовно драматичну гіркоту евакуації, яка через оточення завершилася поверненням матері з двома синами назад у село. Почалися стравні голодні, але мужні дні і ночі фашистської окупації, які все частіше освітлювалися сполохами партизанських мін на залізниці, зігрівалися потаємними переказами про блискавичні рейди народних месників на ворожі гарнізони...

В образі Сергія, в його вчинках, думках, першому коханні, в його доброті, емоційній чутливості до кривди, бід, сирітства так багато є від думок, замірів, мрійництва самого письменника, а героїчна партизанська біографія Сергія — це те, чим снів він підлітком у це суворе «врем'я чорного хліба».

Емоційна пам'ять Юрія Мушкетика берегла все те, що пройшло не просто перед очима, а пережилося душею, увійшло в пам'ять, здавалося, назавжди, навіки, кожним штрихом, кожною рисочкою. Але час безжално дещо й пригладжує, поволі стирає з пам'яті й те, що, думалось, ніколи не забудеться, згасають емоційні враження, та й люди — його односельчани, родичі, знайомі — немінуче зникають з цього світу. Тому письменник при початках своєї літературної біографії засів за ці дві повісті, щоб розповісти, а вірніше, закарбувати в слові з максимальним наближенням до реальності, іноді з документальною точністю все те, що пережили

його односельці в період окупації та в перші роки пововенної дійсності.

Про ці повісті письменник згадує без особливого вдовolenня, вважає їх художньо ще незрілими, хоча не думаю, щоб він від них одмовився. Усе ж таки з цих творів постають незабутні народні типи (скажімо, образи Гудимки й Оринчука), тут кожне слово, «вкладене» в уста героїв, кожна деталь, кожна ситуація забезпечені правдою тогочасної дійсності. Проте характери героїв ще статичні, психологічно не «опрацьовані» з різних площин, здебільшого оперті на ситуації, в яких вони себе й «подають» читачеві. Але вже проглядається визначальна у майбутній творчості письменника тенденція прозирати людські душі, відшукувати невлітими емоційно-психологічні збудники і мотивації вчинків, бачити в звичайній людині складність її душі, її почувань і характерологічних означень.

Юрій Мушкетик розробляє з очевидною цілеспрямованістю оптимальні варіанти самооцінки людини, наголошує на визначальних особливостях людської суті й водночас утврдує думку про те, що не все видиме є істинним змістом душі людини, що багато чого важливого в її характері, в способі мислення і поведінки приховане, утаємничене, нерідко прикривається парочитою словесною «завісою», замикається в глибинах скромної, делікатної, сором'язливої натури. Особливо слід звернути увагу на повість «Чорний хліб», у якій письменник виявив свою гостру, принципову реакцію на складні соціально-економічні процеси і на морально-етичні засади керівництва сільським господарством. Згодом на іншому рівні громадянської свідомості, в іншому соціально-психологічному кліматі він осмислить проблеми колгоспного села у романах «Позиція» (1979) і «Рубіж» (1982), але тут, у «Чорному хлібі», Юрій Мушкетик уже замислиться: хто і як керує сільським господарством, яке ж державне ставлення до людини на землі, чи панується її людська гідність, її хліборобська честь, чому упосліджується директивним самоврядуванням найблагородніша праця на планеті — вирощення хліба. Правда, тут ще «спрацьовує» характерний для тогочасної прози «сюжетний механізм» — негативний герой врешті-решт розвілчується (наприклад, моральний крах голови колгоспу Білограя), проте складність моральних передумов самовиховання заради торжества справедливості досить ґрунтовно виявлена в характері парторга колгоспу, вчителя Федора Васильовича Серідка. На жаль, дещо неоднозначним, а отже, психологічно не об'ємним вийшов характер Віри Андріївни, на який Юрій Мушкетик покладав великі надії, мабуть, пам'ятаючи про трудове подвизництво своєї матері.

Тому й затяглася наша розмова про ці перші твори Юрія Мушкетика, які, крім «Гайдамаків» (грунтовно доопрацьованих), не ввійшли в це вибране, що тут окреслилися орієнтири дослідження тих людинознавчих проблем, якими буде утверджуватися його творчість, набуваючи щораз глибиннішого і різноплановішого розкриття.

Значимі соціальні явища і процеси, важливі проблеми і конфлікти пізнавати тільки через найпотаємніші глибини людської душі, тільки через думки, переживання, настрої, почуття і мрії людини — такий ідейно-естетичний принцип усе впевненіше і послідовніше реалізує Юрій Мушкетик у своїй подальшій творчості. Скажімо, без згадки про повість «Чорний хліб» навряд чи логічним був би перехід до його роману «Серце і камінь», який з'явився друком 1962 року. Зрозуміло, що актуальність, публіцистична напруга порушуваних у дуже популярному в ці роки творі проблем зумовлені тією суспільною атмосферою, яка була в країні після XX з'їзду партії. Проте слід пам'ятати при цьому й про повість «Чорний хліб» ще й тому, що всі ці складнощі й проблеми сільського господарювання, над якими досить принципово роздумує, які аналізує в романі «Серце і камінь» Юрій Мушкетик, були наслідком і воєнної розрухи, і жорсткого, вольового «викачування» хліба з колгоспів і колгоспників, і відсутності техніки, і порушень лєнінського принципу матеріального зацікавлення колгоспів і колгоспників у своїй праці, і «заселення» випадковими, фахово не підготовленими людьми службових кабінетів в обласних і районних інстанціях... Усі ці названі й не названі проблеми, явища і процеси були на видноті, партія звертала увагу на необхідність подолання цих кричущих недоліків, але інерція «вольового керівництва» за принципом «плап будь-якою ціною» продовжувала гальмувати розвиток сільського господарства.

Для Юрія Мушкетика як для нисьменника і громадянина головне — людина. Які ж внутрішні, душевні драми доводиться їй переживати, коли вона волею обставин чи з примхи впевненого в своїй немогущості керівника мусить іти на обман людей і держави, на компроміси з власною совістю, хитрувати, маневрувати між необхідністю і бажанням, обов'язком і совістю.

У романі «Серце і камінь» усі ці проблеми переконливо «введені» в психологію героїв — голови колгоспу «Веселий лан» Павла Турчина, його двоюрідного брата, колишнього інженера Федора Куца, рідного брата Федора, бухгалтера колгоспу Василя Куца, молодого колгоспного агронома Олекси, доярки Оксани... Як не дивно, але багато із тих проблем колгоспного життя, правда, в значно концентрованішому, життєво переконливішому художньому вираженні поставить Юрій Мушкетик перед громадськістю в романах

«Позиція» і «Рубіж». І якось так вийде, що критика не звернеться в аналізі цих романів до твору двадцятилітньої давності — роману «Серце і камінь» і не замислиться над тим, чому так повільно, соціально неефективно розв'язуються ці завдання, які стільки років важкими веригами зависали на хліборобському ремеслі.

Письменник уже там, на зламі 50-х і 60-х років, усвідомив і показав, що без віри в людину праці, без щирої довіри до її голосу, без компасу совісті й сумлінного, чесного виконання своїх обов'язків, без далекоглядної турботи про землю в усьому моральному, духовному, екологічному комплексі її використання годі й думати про суттєві зрушення в справі вирощення хліба, а отже — в свідомості й почуттях людини на землі. Та голе адміністрування, вольові методи керівництва, ігнорування творчої ініціативи знизу, сліпе слідування за інструкцією, яку спущено зверху, гонитва за показниками, за «справною цифрою» і престижним місцем у звітах вищого начальства, директивне витворення передовиків, «маяків» — усе це продовжувало й далі знесилювати не лише сільське господарство. Але головне, над чим тривожно пульсує ідейний нерв роману «Серце і камінь», — це деформація людських душ, душевне зміління, моральна деградація загалом-то людей чесних, працьовитих, сумлінних, але внаслідок постійних конфронтацій з власною совістю в ім'я якоїсь вищої доцільності, абстрактно вираженої «загальної справи» вони або змушені змиритися з цим, очерствіти, огрубіти душевно, або ж пережити внутрішні злами, моральні поразки. Та Юрій Мушкетик оберігає найтендітніші паростки душевного оновлення своїх героїв, плекає їх терпеливо, пам'ятаючи, що людина повинна не лише берегти довіру до життя, але й утверджувати її своєю громадянською активністю. Складну моральпу і світоглядну еволюцію «переживає» характер бухгалтера Василя Куца, в якому вихоався принцип пасивного споглядання, вибудований на зневірі, іронії та скептичному погляді на можливість якихось суттєвих зрушень у господарюванні. Особливо драматичною є доля Федора Куца — людини інтелектуальної, чутливої до нового, здатної на самовіддану працю, але покривдженої долею, надломленої духовно, нещасливої. Поступово, без нав'язливого сюжетного мотивування «виводить» прозаїк свого героя на вершину душевної зрілості й певності в доцільності свого буття на землі. Звісно, потреба щільної «прив'язки» думок і вчинків своїх героїв до тих проблем, які тривожили суспільство, іноді прискорювала психологічний аналіз і цим самим вела до спрощення аналітичних шляхів виходу героїв із моральних тупиків. На жаль, цього уникнути не завжди вдається письменникові і в наступних творах, особливо тоді, коли він ставить спеціальні «пастки» для морально-психологічного випробування своїх героїв, як це, скажі-

мо, трапляється в романі «Серце і камінь» із Федором Куцем чи Павлом Турчином (наприклад, створення умов для рекордів колгоспної доярки Оксани).

Добротворення — визначальна риса позитивних героїв Юрія Мушкетика. Правда, позитивними в усталеному розумінні їх не назвеш, оскільки вони позбавлені однозначності, прямолінійності самовираження. Письменник заперечував одноплщинність у зображенні людини в літературі, яка нівелювала особистість, ставила під сумнів значимість людської індивідуальності й цим самим розчпляла її в масі безликих «гвинтиків». Тривожила правда про людину, та правда, яку чекали мільйони і яка так важко виборювалася з-під диктату ідеї про «гвинтики» і «коліщатка» величного державного механізму, керованого «генієм вождя народу». Необхідно було утверджувати почуття довіри до людини, відкинути підозрливість і надмірну пильність — потрібно було розкріпачити свідомість людини шляхом відмови від стереотипів, схем мислення і поведінки, від одноплщинного визначення її громадянської, суспільної «вимірності». Юрій Мушкетик упевнено наближався до поглибленого осягнення морально-філософських проблем на матеріалі явищ і процесів, максимально залежних від соціально-часових координат сучасності. Письменник готовий змоделювати конфліктну ситуацію лише для того, щоб «розіграти» важливу морально-етичну тезу — поставити своїх героїв у такі життєві соціально-політичні і моральні обставини й ситуації, які б вичерпно висвітили глибини духу людського, духовні можливості людини для самоаналізу і перегляду своїх ціннісних орієнтацій. Так, у «Повісті місячної ночі» (1962) аналізується доля двох братів — Павла і Кирила. Перший — Павло — зазнав несправедливих звинувачень, його поетичну, емоційно вразливу душу боляче ранила образа, яку завдало йому суспільство в особі «політично пильних» її охоронців. Кирило — юрист — не зумів захистити брата, та й не дуже старався це робити. Він був беззастережно переконаний, що суспільство потребує його пильного ока, яке відшукує в наших рядах «небезпечні елементи». І ця переконаність базувалася на самовідданій любові до Вітчизни, на вірності партії, на готовності в будь-яку мить пожертвувати своїм життям в ім'я соціалістичних ідеалів. Але його розум, його душа були вже отруєні недовірою до людей, хворобливою підозрливістю, готовністю бачити в оточуючих його людях потенційних ворогів Радянської влади. І ця особливість світобачення Кирила суттєва в ідейно-естетичній концепції характеротворення Юрія Мушкетика. Якщо людина вражена бацилами підозрливості, а отже — недовіри до людей, душа її хвора, і причини цієї хвороби слід терпеливо виявляти. Тому Юрій Мушкетик здебільшого «провокує» свого героя обставинами на саморозкриття,

точніше, на самореалізацію чи то чітко заявленою моральною позицією, чи вчинком. Але письменник це робить тонко, з належним психологічним тактом по відношенню до характеру героя, добротю «забезпечує» реаліями буття і ситуаційними закономірностями. Проте «парність» персонажів у його творах надто послідовно простежується в побудові сюжету. Авторкові потрібний дискусійний морально-філософський конфлікт, а щоб його «озвучити» — необхідно забезпечити твір носіями ідей, відповідними персонажами. Тому в його творах так часто з'являються характери полярного ідейного заряду, які обов'язково зіткнуться або в прямому конфлікті, або перебуватимуть у внутрішній, духовній опозиції один до одного. Безперечно, тут почувається вплив естетики і поезики Ф. М. Достоевського з його цілеспрямованою орієнтацією на відкриття прекрасного в душі людській самою людиною з метою самоудосконалення, самовиховання. Проте Юрій Мушкетик надто послідовно, іноді перестраховуючись, прагнучи забезпечити від вульгарної критики ідею твору і своїх героїв, іноді, побоюючись надати ширшого простору для саморозвитку характерів, коригує рух характерів крізь сюжет, а буває, що «змушує» їх на завершення прямолінійно ілюструвати ідею твору. Для унаочнення цієї тези можна взяти і повість «Жовтий цвіт кульбаби», і романи «Позиція», «Рубіж». Така сама характерологічно «забезпечена» полярність морально-етичних позицій рухає ідею в романі «Серце і камінь», у «Повісті місячної ночі», в романі «Крапля крові».

Роман «Крапля крові» (1964), який був відзначений республіканською премією імені Миколи Островського, внутрішньо полемічний, пристрасний, емоційно зреагований на суспільну потребу гуманізації людської поведінки, мислення, почувань. Тут домінує не лише ідея правди як запоруки суспільного прогресу, людського спокою і щастя, але передусім — ідея суверенності людської душі, людської індивідуальності, бо вона володіє іманентною цінністю.

У морально-етичному протиставленні Юрій Мушкетик зводить двох професорів медицини — Прокопа Холода і Олександра Білана. Про поступове, невпинно прогресуюче під контролем честолобства, егоцентризму і марнославія «білокрів'я» душі Білана свого часу критика писала багато, хоча менше уваги приділяла дослідженню суспільної «генеалогії» самозахисту вищими громадськими інтересами антигуманних вчинків і діянь. Професор Білан — закономірний продукт тих антисуспільних явищ і процесів, які мали місце в країні до ХХ з'їзду партії і які прицепили значній частині людей своєрідний вірус моральної безвідповідальності за вчинки, скоєні ними в ім'я «вищої» мети. Адже був чесним, ідейно відданим народові, Комуністичній партії юрист Кирило («Повість місячної ночі»), а тому щиро вважав, що «очищає» суспільство від «небез-

печних політичних елементів». Професор Білан також не на зло зорієнтована людина, навпаки, він вважає себе добрим, але коли з'являється можливість вирватися вперед, здобути славу, визнання, а то й безсмертя для свого імені, він не замислюється над тим, що жертвує людським життям, губить цілий духовний мікрокосм — неповторний, суверенний, невичерпний.

Відносна самостійність героїв у межах естетично організованого «простору», певна їхня незалежність від позиції автора, на жаль, у фінальних сценах згасає, більше того — форовано координується письменником. «З лиха прозирає» Білан, переконує свого колишнього друга і колегу в тому, що він хоче і може почати все спочатку: «Я ще стану людиною».

Легко передбачити, що переродження Білана, спокута ним своїх гріхів, своїх помилок перекриває можливість для читацького «дотворення» розвитку подій і характерів за «межами» твору. Конфлікт у цьому романі (і не лише в цьому) створюється мовби за сценарієм своєрідної дуелі між двома героями, переможець якої, правда, відомий авторові. Що ж, домінантна ідея твору зумовлює перемогу її носія, але не обов'язково це й сюжетно доводити.

Для творчості Ю. Мушкетика властиво рухатися не від характеру до ідеї, а від ідеї до образу героя, який повинен цю ідею вистраждати, пережити душею, утвердити прикладом свого життя. Тому й визначає сенс життя свого фронтового товариша Прокопа Холода, силу його душі «химерний і правдивий чоловік», сторож лікарні Тимофій Шах за компасом духовності, вірніше, душевності, називаючи його «зіллителем душ».

Душа мусить переживати і особисте, і громадське, тобто, в людині ота неподільність особистого і громадського повинна бути органічною, а отже — вирощеною в собі, виплеканою в душі й тому вже невіддільною від її життя, від її переживань і роздумів.

У романі «Крапля крові» Юрій Мушкетик захищає, здавалося б, очевидне для літератури право героя — і героя позитивного! — на сумніви, на остаточну непізнанність і себе, і навколишнього світу, право на поразку в житті, в суспільстві, але на перемогу в своїй душі. Сьогодні це не видається чимось особливим, але на той час, на час написання цього твору, доводилося цю концептуальну тезу характеротворення доводити і обстоювати. Тому й з'являються такі два характери, такі дві характерологічні позиції в романі, які виражають образи Холода і Білана. Ще далеко до сюжетного завершення твору, але Євген Мазур дає категорично-однозначну оцінку професорові Олександрові Білану: «Цей чоловік піде по живих людських серцях. І ступатиме по них не просто так, а в ім'я чогось. Громадських інтересів насамперед. Громадським чоботом легко розтоптати особисте». І далі розгортається розмова про можливості

людини і кібернетичної машини, про ті не пізнані, не прояснені, не вхоплені логікою стани людської душі, яких так багато випадає на людське життя і які ні запрограмувати, ні передбачити, ні пояснити. Полемізуючи з Мазуром, професор Холод висловлює принципову для автора роману думку: «Людина не може мислити кібернетично, коли в неї щось трапляється в житті. Ви зрозуміли? А цим вона й велика, цим і красива. Велика в сумнівах, у ваганнях. У доброті й гніві. Людина не може підкорити собі любов, ненависть...».

Юрій Мушкетик для себе цю думку вивірів у попередніх творах, образно утвердив її, а іноді — просто проілюстрував, збиваючись то на декларативність, на підміну авторським коментарем внутрішньої логіки розвитку характерів і подій, то на «прикрашення» декором поетичності психологічно аналітичних ситуацій. До речі, намагання романтизовано «оформити» цікавий і в суспільному, і в морально-психологічному плані характер молодого людини виразно проявилось в повісті «День пролітає над нами» (1967). Характер своєрідного «двійника в собі», письменника Ярослава Серпеня, вийшов цікавим, симптоматичним, бо та душевна мімікрія, моральна інфантильність, а врешті-решт, і соціальний конформізм, який виростив у собі небезталанний Ярослав, згодом «відгукнеться» тривожним дзвоном у суспільстві й знайде серйозне осмислення в літературі. Згадаймо хоча б романи «Тронка» і «Собор» О. Гончара, «Катастрофа» і «Спектакль» В. Дрозда, повість Є. Гуцала «Двоє на святі кохання», роман О. Чорпогуза «Аристократ» із Вапнярки, романи росіянина С. Єсіпа «Імітатор», литовця Й. Авіяюса «Кольори хамелеона» та інші твори.

Образ Ярослава Серпеня в творчості Юрія Мушкетика з'явився не випадково, хоча про цей соціальний тип морально не підготовленої до серйозних життєвих випробувань молодого людини критика не дискутувала. А дарма, бо проблема моральної відповідальності за свої вчинки, конформізму, соціальної пасивності тривожно «переслідуватиме» творчість Ю. Мушкетика.

Не будемо аналізувати під цим кутом зору образи Олега і Лілі — дітей Холода і Білана, які унаочнюють соціально-моральну «інформацію» про складне формування комплексу уявлень і мислення певної частини молоді. Повернемося до душевної драми асистента професора Білана Євгена Мазура, який «віддав своє жарке, плазматичної температури серце формулі і математичному розрахунку», але розчехнувся між болісним відголоссям війни в душі і сподіванням на магичну силу викуваних механічним молотом мудрих, звабливих каркасів технологічної ери. Та в цих каркасах людським душам тісно і холодно — це усвідомлює і сам Євген Мазур, і Прокіп Холод, та тривожніше, коли людина прагне

будувати свій каркас, одмінний, сталевий, як це подумки робить скривджений Біланом талановитий Євген.

Євген Мазур у зображенні Юрія Мухкетика — перспективний для художнього дослідження соціально-моральний тип. Настільки перспективний і привабливий для пізнання, що за розгадуванням його суті письменник звернеться до реальної людини — «прочитає» в художньо-документальній повісті «На круті гори» (1976) думки і почуття самобутнього вченого, дослідника, автора численних праць з теорії автоматів, сучасної алгебри, штучного інтелекту, системного аналізу і макромоделей економіки академіка Віктора Михайловича Глушкова. Прочитає, щоб переконатися: «У будь-які відкриття, в будь-який поступ вкладено характер людини», адже «людина прийшла в світ не для того, щоб бути лише проміжною ланкою, і не для того, щоб робити насолоду метою життя, вона хоче пізнати, пізнавати світ для себе і для майбутніх поколінь, шукати в ньому гармонію і творити її».

Здавалося б, на тихому, мальовничому заповідному острові іхтіолога Андрія Кузьменка (роман «Останній острів», 1969) чекає ота гармонія, якої так прагне добродісне серце, настроєне від природи на витворення навколо себе атмосфери взаєморозуміння, злагоди і душевного тепла. Та чутливе серце Андрія вловлює флюїди зла, які випромінює натура начальника рибінспекції Григорія Притули. Ще нема для морального розмежування цих двох людей реальних підстав, навпаки, Притула на початку роману «працює» на себе, намагаючись переконати підлеглих в доцільності саме егоцентричного принципу життя. Він — начальник, його повинні слухатися, виконувати його вказівки, та й сам він охочий до роботи. Але поволі визріває в емоційних реакціях Андрія Кузьменка настороженість до Притули, до заданості його мислення і поведінки. Він — сліпий виконавець чужої волі, механічний суддя, який лише виносить вирок, не замислюючись над природою злочину, над причиною порушення, відхилення від норми. Отже, для Притули людини нема, нема індивідуальності, є лише той, хто переступив закон, а він — морально сліпий пильнувач цього закону. Уже навіть таким механічно-холодним настроєм думок Притула породжує зло, спустошує душі, виполіє паростки добра, співчуття, милосердя. Яку ж велику суспільну загрозу являє собою це одноплосинне, арифметично бездушне, сліпе «шанування» параграфу закону, коли навіть такий звичайний, лагідний, терпеливий чоловік, як Андрій Кузьменко, вибухає і стає на захист людяності, на захист добра.

Непомітно, можливо, цього не бажаючи, але послідовно наше суспільство витворювало морально хибні критерії оцінювання престижності професій, громадянської значимості людини, зокрема,

коли посада, а не її людська сутність, визначала ціну людині, коли добробут, вигода диктували ставлення молоді до вибору своєї майбутньої соціальної ролі. Юрій Мушкетик у романі «Останній острів» відкрив моторошні глибини руйнації душі, запрограмованої зверху, самим суспільством доби НТР, на комп'ютерне виконання бездумно засвоєної букви закону, і застеріг від самозаспокоєння. Природа і людина — неподільна цілісність, віками витворювана система, існування їх взаємопов'язане і рівнозначно цінне. Тільки оберігаючи душу від морального спустошення, можна захистити природу від прагматичного підходу до неї людини, суспільства. Не конфлікт, а гармонія — гарантія життя на землі. Та як ще далеко до такої гармонійності — єдності людини і природи, коли нема гармонії в стосунках між людьми, коли ще людина не проживає свого життя за законами людського серця, законами добра. Але ж людина — це також система, яка наділена даром безкінечного пізнання себе, своєї людської сутності, і безмежної матерії, часткою якої вона є. А система може лише тоді функціонувати, коли вона буде гармонійною, а саме — коли буде лад душі і мислі, необхідний баланс «комфорту» психологічного і морального, коли вона зігріватиметься теплом великого і ніжного, пристрасного і суворого людського серця.

Юрій Мушкетик переконаний, що існують визначальні закономірності душевного життя, є гармонія людської душі, порушення якої загрожує гармонії світу. Тому його так приваблюють душевні стани людини, або ще не «зафіксовані» вчинком, подією, або вже такі, що є наслідком того чи іншого людського вчинку або події. Важливо відтворити змінистість реакцій і відчуттів, сам процес переживання, перетікання душевних станів, психологічних настроїв, розкрити характер людини як динамічну багатовимірну систему. Вважаю, що роман «Жорстоке милосердя» (1973) — один із найцікавіших, найприкметніших творів Юрія Мушкетика. Порушена гармонія світу — жорстока війна з фашизмом — поставила на грань знищення людську особистість, руйнується гармонія людських стосунків, почуттів, граничного напруження досягає фізичне і душевне терпіння людини. У цей трагічний вир письменник сміливо вводить свого героя Івана Півторака і «змушує» його перейти через немислимі антилюдяні, протиприродні «дантові кола» випробувань. Іванові почуття, падії, поривання, мов стрілка компаса, пацілені на любов. До своєї юної дружини Марійки, до батьківської криниці й рідної землі, на якій викохалася ця любов, до Батьківщини, захищати яку є його органічним, як почуття до коханої, обов'язком. Здається, кожне випробування для двадцятидвохрічного юнака є фатальним, та ні фашистський концтабір, ні гумові палиці та електричний струм, якими вибивали з нього

запах волі й ніжний Марійчин поклик, ні немилосердний голод, ні моторошні жахи втечі з полону не могли вбити в ньому волі, любові, надії. Війна безжальним ударом перетяла струну, яка жила в душі Івана, струну великого єднання душ закоханих, і тепер він повинен був цю струну знову натягти, щоб вона зазвучала ніжно і надійно. Парадоксально, але «все те, що здобуло людство на своїм довгій шляху: досвід віків, цінності духовні, мудрість світопізнання, технічні звершення,— вони не боролися за нього, навпаки, допомагали рушити», і тому Іван мимоволі замислювався над тим, що ж насправді володіє світом: розривна куля чи вічна мелодія, що далі буде вдосконалюватися і до якої межі?

Юрій Мушкетик наважився ввести в це трагічне сплетіння подій класичний «любовний трикутник», але психологічне «забезпечення» його розвитку настільки переконливе і життєво правдиве, що цієї «заданості» не помічаєш. Три долі — Івана Півторака, Марійки Чуйман і Василя Жури — в «Жорстокому милосерді» не автопомні; автор їх поєднав високим почуттям любові, зіставляючи їхні особистісні вираження цього почуття, суперечливо їх перехрещує і оцінює в процесі аналізу обставин, які обірвали па високому злеті Іванову надію на щасливу зустріч із любов'ю. Автор співчуває усім трьом своїм героям, не осуджує остаточно ні Марійки, ні Василя — він їх прагне зрозуміти. Тому авторська позиція — в оцінці об'єктивних обставин, а саме — в осудженні фашизму, який зруйнував гармонію душ, бо саме фашизм є першопричиною цих драматичних обставин, цього трагічного фіналу. Юрій Мушкетик тому й пагромаджує таку моторошну лавину, щоб випробувати на душевну міць свого героя і цим самим утвердити переконання в неборності високої віри в незнищенність людини, думки і почуття якої наснажені пристрасним пориванням до свободи. Руйнівний хаос війни, яку приніс на радянську землю фашизм, не може здолати моральних цінностей, що їх обстоюють такі люди, як Іван Півторак, котрі глибоко переконані в правоті своїх ідеалів і надійності світоглядних принципів.

Юрій Мушкетик створив образ позитивного героя, домінантою побудови якого є самосвідомість, що й конденсує в художній атмосфері твору необхідні емоційні «полюси» для естетичного розряду — для самовияву героя. Письменник прагне довести розвиток характерів, а точніше — «вивільнення» душі героя, її саморозкриття, до максимальної повноти і глибини, до пограниччя життєвої перекопливості, розгорнути всі можливі й неможливі смислові закономірності. Немає, наприклад, життєвої логічності в появі Івана Півторака на трофейному танку в рідному селі на другий день після одруження Василя і Марійки, але художня логіка передбачає розв'язання цієї конфліктної напруги, змушує автора винести

страждання героя на вершину відчаю. Така немилосердно сконденсована сюжетним перебігом подій душевна напруга не могла лишатися поза твором — вона мала розрядитися.

У «Жорстокому милосерді», тематично-ситуаційним продовженням якого можна вважати новий роман про події фашистської окупації на Україні «Вихола» (1983), є своя ідейна домінанта зображення героїв — не винити, не звинувачувати, не осуджувати, а пізнавати. Чому так трапилось? Хто винен у тому, що Іван пропадає безвісти і його дружині приходиться помилково похоронка, що Марійці доводиться опікуватися долею Василя, а гоноровитий, самолюбивий Василь опиняється на граничній межі і без підтримки Марійки йому не встояти духом? Тривоги, болі, скорботи, відчай героїв «Жорстокого милосердя» спричинені аморальністю, пелюдськістю фашизму, але Юрій Мушкетик нічого не «списує» на війну, не дозволяє героям із відчаєм махнути рукою на об'єктивні обставини. Він їх змушує боротися до останніх сил, вірити і перемагати обставини.

Критика вже звертала увагу на внутрішню спорідненість образу Василя Жури із «Жорстокого милосердя» і образу Миколи Охріменка з повісті «Біль».

Недавній фронтовик Микола Охріменко судом власної совісті карає себе за те, що і з його виши, і через фатальний збіг обставин гинуть троє його друзів-розвідників. Суд важкий, довгий, внутрішній і тому без надії на виправдання. Судить совість, судить пам'ять, судить смерть фронтових побратимів — і ніхто не може зарадити, виправдати, зрозуміти. Василю Журу письменник не приводить до пограничної межі, але зримо розкриває страшну безодню, над якою він уже ледве зупинився, тоді як Миколі автор «присудив» пережити муки совісті сповна.

Автор широко розгортає життя Миколи Охріменка до війни. Здавалося б, що можуть сказати окремі ситуації, штрихи-свідчення особливостей його характеру, деякі події, випадкове захоплення Кларою, на зустріч із якою він і вирушив у той фатальний листопадовий день 1942 року, але ні — все це засвідчує: якби не було такої критичної — на грані життя і смерті — ситуації, Микола не дізнався б, що може зрадити. Він до останньої миті в це не вірив. Але випадок кардинально змінив ставлення героя до самого себе, зруйнував його психіку, поселив у думках усвідомлення вічної вини перед друзями-розвідниками і, врешті-решт, засудив до громадянської смерті.

Завершення повісті «Біль» вмотивоване, переконливе, і суд для Миколи — це можливість (точніше, самообман) вийти із стану глибоких внутрішніх мук і нагода, знову ж таки оманлива, перейти в інший стан, вирватися за межі морального тиску совісті — здобути

право на покаєння. Цей стан хай важчий, але інший — десь спрацьовує інстинкт самозбереження, — але ця самовтеча — це одна поразка, можливо, остаточний присуд на безпорадність людини, яка не може оскаржити присуду своєї совісті.

Коли вже зайшла мова про повісті Юрія Мушкетика, то годилося б згадати й такі, як «Суд над Сенекою», «Смерть Сократа», «Старий у задумі», «Сльоза Офелії», «Жовтий цвіт кульбаби».

Кожна із цих повістей Юрія Мушкетика — явище оригінальне в творчій біографії відомого прозаїка. Оригінальне не лише за формою (особливо — «Суд над Сенекою»), але за порушенням складних морально-етичних проблем, передусім чи не найскладнішої — проблеми морального компромісу із власною совістю, а отже — компромісу важливої суспільно-духовної ваги. Якби мова йшла не про талат, до якого суспільство, народ можуть (і повинні!) ставити особливі вимоги, а про людей звичайних, то не набувала б такої конфліктної гостроти сама проблема вибору між обстоюванням істини і відмовою від виборення її, нерідко й ціною власного життя.

Зрозуміло, кожна із цих повістей має свої аспекти, свої відтінки складних морально-психологічних колізій, які, до речі, зумовлені конкретно-історичною ситуацією. Три із них — «Суд над Сенекою», «Смерть Сократа» і «Жовтий цвіт кульбаби» — жанрово можна означити як історичні. Реальні історичні постаті — Сенека, Сократ, Гоголь і Нестор Кукольник — «виконують» необхідну для письменника ідейно-смыслову роль у творі, вони повинні, за авторським задумом, формувати в читачеві певний комплекс ідейних і моральних проблем, які він змушений під ідейно-естетичним впливом твору розв'язувати. По суті, волею письменника і Сенека, і Сократ, і Нестор Кукольник ставлять перед читачем дилему вибору істини. В собі, а отже — згідно із своєю совістю, а також в свідомості інших, для яких моральний вибір відомих людей важить дуже багато, — від їхнього вибору нерідко залежав розвиток історії, культури, зрештою, суспільства в цілому.

Здавалося б, яке мають значення для студентів юридичного факультету університету — наших сучасників — компроміси і страждання давньоримського філософа і поета Сенеки? Виявляється, мають. І велике. Бо імпровізований суд студентів над Сенекою — це, по суті, вияв їх морально-етичних засад, це процес формування індивідуальності під впливом давнього історичного факту.

Суперечливість філософських і суспільно-політичних поглядів Сенеки — вихователя майбутнього імператора Нерона, впливового політика — викликає у студентів дискусію, яка не може закінчитися одностайним вердиктом. Тому не випадково повість-притча «Суд над Сенекою» завершується тим, що обидві папки (одна — «за»,

друга — «проти» Сенеки) хтось з'єднав, і ніхто вже не годен розібратися в тому хаосі. Важливо, щоб ці документи хтось поклав на «полички своєї душі і пам'яті».

Ситуація із Сократом («Смерть Сократа») відома, з великою художньою майстерністю її описав Платон, який відкрив людству прекрасний взірець чесного, мислячого філософа і громадянина. Для Платона пошук сенсу життя людського — визначальний смисл буття на землі. Тому описана Ю. Мушкетиком боротьба стратега Феогена з безкомпромісним противником тиранії Сократом породжує цікаві апалогії і схиляє читача до роздумів про ту ціну, яку заплатило людство на історичних шляхах до істини.

Та головне, що хвилює Юрія Мушкетика, — це сам процес виборення істини в свідомості людини, це міра компромісу людини з владою, шляхи гармонізації індивідуальних здібностей та ідеалів з суспільними інтересами, ідеалами. Остання із цих повістей, «Жовтий цвіт кульбаби», досліджує міру так званої «автономності» таланту, міру самозахисту таланту як гарантії його розвитку. Адже ніхто не заперечуватиме, що Нестор Кукольник — драматург, прозаїк, поет, взагалі багатогранна особистість — був обдарованою людиною, його талант визнавали і всіляко підтримували визначні культурні діячі, композитори, художники, критики.

Юрій Мушкетик і замислюється над тим, що таке слава, в чому полягає суспільне призначення таланту і в якій взаємозалежності перебуває талант із владою. Проблеми складні, оскільки вони проєктуються і на творчу долю Миколи Гоголя — як морально-етичну антитезу Нестору Кукольнику.

«Старий у задумі» — повість-притча. Це роздум письменника над смыслом творчості, над ціною душевних і моральних зусиль, яку «викладає» митець у події, що відкриється перед людьми нова, ще не бачена грань естетичного пізнання світу.

Молодий скульптор Олександр Долпа працював по вісімнадцять-двадцять годин на добу, до повного виспаження, обмежував себе у всьому, до останку віддавався роботі, вірив у своє майбутнє, але слава і визнання тікали від нього.

Він хотів одразу стягнути того, що одмірено долею на все життя. І дід Кобка у випадковій розмові вказав скульпторові шлях до найвищого злету — до створення портрета «Старий у задумі», який приніс Олександрові визнання, благополуччя, престижні, матеріально вигідні замовлення, але не дав задоволення. Митець ніяк не міг звільнитися від гіпнотичної влади «старого», якого перевершити не міг і який змушував його оглядатись назад. Молодий скульптор розбиває в музеї свій витвір в ім'я майбутніх, так необхідних йому творчих злетів, солодких мук творчого поступу.

Хоча ця притча, точніше — її сюжет, має класичну «генеалогію»,

разом із тим повість максимально закорінена в реалії сучасних проблем розвитку мистецтва, яке, правда, за всіх часів було позначене боротьбою бездарності за визнання. Повість багата на тонкі спостереження творчого процесу, на відточені думки про мистецтво і творчу особистість.

Юрій Мушкетик утверджує необхідність моральної відповідальності людини за утвердження своїх ідеалів, принципів, велень совісті й серця. Хай це буде почуття самовдоволення, підступна марнота минулої слави, яку треба перебороти і працювати, шукати і помилятися, втомлюватися і мріяти про завтрашній день («Старий у задумі»), чи безпорадність мудрого філософа, який змушений ціною власного життя проголосити звинувачення несправедливому можновладцю («Суд над Сенекою»), чи всевладна заздрість, кругова порука ремісників у мистецтві, бюрократична безжальність чиновників, які не можуть змиритися з появою недосяжного для їхнього пізнання і розуміння мистецького явища («Сльоза Офелії»).

Досить ґрунтовну соціальну і морально-психологічну «облогу» антисуспільних явищ і процесів здійснив Юрій Мушкетик у романах «Позиція», «Рубіж» і в повісті «Обвал». Так, у «повісті довжиною в двадцять днів» «Обвал» письменник поступово, буквально день за днем, аналізує повільно паростаючі у свідомості й душі героя симптоми морального «обвалу». На самоаналіз через самовиправдання автор у цій повісті «спокушає» головного лікаря районної лікарні Віктора Івановича Кириченка, який привозить у Київ для вступу до медінституту сина Едика.

Двадцять днів життя в Києві — це двадцять своєрідних сходинок униз, до повного саморозвінчання. Батько здобуває синові інститут. Так, здобуває, бо Едик — меркантильний і пасивний індивід, який незгірше батька знає, що знайомства, зв'язки, «блат», а то й хабар більше важать, ніж його знання. До того ж юнак уже встиг (і цього активно «навчала» школа) засвоїти певні стереотипи поведінки і мислення. Не випадково йому за твір принципова Раїса Максимівна поставила трійку. «Нецікава робота. Нецира. Просто — погана. Егоїст у тебе син, хитрун. На політиці грає», — щиро сказала землячка Рая Вікторові Івановичу.

Повість завершується мовби благополучно. Друзі вважають Віктора «найщасливішою людиною на землі». Ніякої пухлини, як виявилось, в легенях немає, син до інституту вступив, вдома на нього чекає кохапа дружина... Все так — і все не так. Зовні, для людей, все благополучно, але насправді — фальш, суцільний ланцюг компромісів, хитрувань, навіть підлості, а найстрашніше те, що наш герой переконується остаточно: інакше й неможливо, вже утвердилася певна не легалізована, але впроваджена міщан-

сько-споживацькими колами система орієнтацій зі своїми «правилами гри», і їх, ці правила, він змушений сповідувати.

Усе в повісті «Обвал» конкретне, реальне, зображена така собі локальна ситуація, але вона нагадує злаякісну пухлину, єдиний засіб боротьби з якою — хірургічне втручання. Принципове виявлення цих маленьких «канцерів» в організмі суспільства — громадянський обов'язок радянської літератури, яка покликана послідовно й наполегливо боротися за викорінення приватновласницької психології і користолюбства, бюрократизму і підлабузництва, пияцтва і хабарництва, спекуляції і дармоїдства, постійно дбати про подальше оздоровлення морально-психологічного клімату в країні.

Для Мушкетика-художника це громадянське покликання реалізується шляхом удосконалення внутрішнього світу людини, суб'єктивної реальності з метою задоволення динамічно зростаючих потреб соціального життя. Та, на жаль, цей складний процес творення в людині людини, формування її душі в проекції на активні суспільні процеси здійснюється не так швидко, як змінюється і сам об'єктивний світ, і наші про нього уявлення. Отже, пізнаючи закони психологічні, які дозволяють заглибитися в життя людської душі, необхідно пізнавати й закони суспільного життя. Особливо в наш час, коли під впливом науково-технічної революції так динамічно змінюється генеральна картина світу.

Письменника світ науки зацікавлює, приваблює і насторожує. Вірніше, не стільки світ науки, яка так можновладно почуває себе в епоху науково-технічної революції, як сама людина науки в пошуках істини. Але ця зацікавленість не спрямована у сфери гіпертрофованої всеможності науки, не кохається в грайливому кокетуванні оптимістичними гіпотезами і райдужними перспективами технологічного чуда, яке гряде під знаком магічних літер НТР. Юрій Мушкетик прагне пізнати моральний, духовний світ людини науки, і образ професора Дмитра Івановича Марченка з роману «Біла тінь» (1977) несе в собі ту внутрішню полемічність, без якої істина й не виростає. Слід приєднатися до думки критика Лади Федоровської про те, що роман «Біла тінь» є найваговішим з усього створеного Ю. Мушкетиком у сімдесяті роки, і чи не найповніше в цьому творі виявилася суттєва особливість його творчості: біль заперечення, безкомпромісність неприйняття і громадська наснага утвердження...

Знову — полярність характерологічних «установок» двох героїв; позитивна — за Дмитром Марченком, негативна — за доктором наук Віктором Борозною. Холодна, жорстка раціональність мислення і поведінки молодого Віктора Борозни приречена в творі на моральну поразку, бо дещо старомодний, але совісний, внутрішньо

стривожений, сказати б, зболений Дмитро Марченко лише захищає собою, своїм способом життя, моральним кодексом традиційні, гуманістичні засади, високу місію науки. Головне для нього — самооцінка, самовизначення, відкриття себе, своїх людських якостей і здібностей в процесі осягнення наукових істин, пізнання їх у сумнівах, у перевірках результатів, повсякчасне оскарження непогрішимості власних суджень і уявлень. Усе це не має нічого спільного із скептичним поглядом на науку («...скептики ніколи нічого не дали світові» — вважає Дмитро Марченко), бо таке ставлення до науки передбачає самовіддачу, а точніше — важку працю. А Марченко любив свою роботу. «Умів робити. Та й що все життя без роботи! Без неї немає людини. Це він знав по собі. Іноді він почував, що його займає не результат сам по собі, а процес роботи, шукання, наближення до результату. Він здогадувався, що оце і є пайвищий акт людської діяльності, це і є натхнення, і саме в оцьому, саме отоді він і був ученим, справді ученим за покликанням, а не дипломованим колекціонером наукових істин».

Саме в такому переживанні душею справи свого розуму й серця найбільша привабливість образу Дмитра Івановича Марченка. Він живе органічно, як-то кажуть, по-справжньому, без гри і без «допусків», хоча цієї справжності так не вистачає в житті! Душевні його сили витрачаються на пояснення для себе підлості колег, обмов та інтриг, на єднання людей в колектив, на наведення моральних «містків» між колегами, тоді як основна справа — збереження природи, її збагачення і використання цих багатств для врятування людства від голоду — періодко полишається на узбіччі життєвої магістралі.

Свідомий наш акцент на образах домінуючих, на героях позитивних у творах Юрія Мушкетика спонукає до розгляду хоча б одного персонажа із галереї живописних образів, виписаних автором із глибинним проникненням у психологію сучасної жінки. Доміпантна особливість художнього пізнання письменником душі — самовияв характеру у звичайних сферах життя героїні. Образ Ірини Михайлівни, дружини Марченка, — один із найцікавіших психологічно об'ємних образів, бо виростає він на реальних життєвих ситуаціях, так би мовити, в процесі самого буття, без сюжетного «прискорення» і без конфліктного пагітання його вираження. Складається враження, що героїня сама себе пізнає, то схвалює свої вчинки, то заперечує, задумується і сумнівається, впадає в зажуру, огорне свої настрої безнадією — і стрепенеться душею, сполошить серце, злагідніє і оживить пригаслі почуття...

Герої Юрія Мушкетика шукають гармонії терпляче і настійно, прагнуть душевної злагоди і тепла людських сердець, добиваються правди не лише вчинків, а передусім — правди почувань. Правди

думання як першоруху діянь. Інакше як може існувати гармонія світу, коли лад людських душ нерідко порушується відчуженням, елементарною некомунікабельністю. Тому й важко відповісти однозначно, чи був щасливою людиною Дон-Кіхот?

Доброю був. А от щасливою?.. Згадаймо останні дні життя славного ідальго, його невтішну тугу після своєї поразки, розпач від безсилля звільнити від чарів прекрасну Дульсінею, згадаймо намір Лпцаря Печального Образу повернути собі справжнє прізвище — і от він знову на схилі літ Алонсо Кіхана, якого за вдачу і звичаї прозвали Добрим.

Чи був щасливою людиною Василь Тищенко — талановитий архітектор, головний герой роману «Вернися в дім свій» (1981), прозваний за свою одержимість і мрійництво, за розробку проекту сонячного будинку «Кампанеллою»? Доброю був. А от щасливою?.. «Ви — щасливий чоловік...» — скаже колишній його учень Сергій Ірша, той, хто зруйнував його кохання, його сім'ю, розхитав установлені принципи його життєпорядку, той, хто так жорстоко і неоправно відплатив йому за добро. Ні, не почував себе щасливим Тищенко, бо вважав, що його юнацькі наміри зробити у світі багато добра, бути і великим, і справедливим не здійснилися.

«А до чого тут Дон-Кіхот? — запитасте ви. — Тільки до того, що пайулюбленішою книгою Василя Тищенка був «Дон-Кіхот» і що нею зачитувалася його дружина Ірина?» Правда, вона зачитувалася інакше — любила книги про диваків, про людей непрактичних, смішних, а він таких людей чомусь соромився, обходив їх.

Дон-Кіхот згаданий тому, що і в цьому романі Юрія Мушкетика осмислюється складна і вічна проблема людського щастя, сенсу життя людини на землі, що тут гостро, тривожно і неоднозначно аналізується істинний смисл добротворення, отії безоглядної самопожертви в ім'я добра, справедливості, краси, яка дуже часто не стільки опщасливилоє людину, скільки приносить їй страждання, сумніви і розпач. І справа тут не в спекулятивних літературних ремінісценціях, не в бажанні підтягти цей роман бодай до підпіжжя велетеньської вершини художнього генія Сервантеса, якою є його «Дон-Кіхот», не в спробі піднести образ нашого сучасника до характеру-символу. Мова передусім про ту головну дійсність людського життя, яка зосереджена у внутрішньому світі людини, у тій заманливій для пізнання і ніколи не пізній вичерпно історії долі, яка відкривається художникові на сліпучо-високих миттєвостях самовпраження людини. І самоутвердження. Бо цей роман — передусім історія людської долі, талану, історія самопізнання людини в боротьбі з власною долею, з власною свідомістю. І в боротьбі суспільно напруженій, цілеспрямованій, зосередженій на творенні добра, але в особистому житті програній.

Дон-Кіхот програв свою боротьбу, він переконався, що нові птахи не сідають на старі гнізда,— і пожалкував, що так беззастережно, наївно довірився лицарським романам. Та Дон-Кіхот виграв найвеличнішу боротьбу за людську віру і довіру, за справедливість, чесність і красу, бо осягнув своїм жертвовно величним життям головну істину, яку людина відкриває тільки в собі самій: жити для добра і шукати в тому добрі опору свого буття на землі.

Приблизно так визначав свої ідеали далекий від звичаєвого тлумачення донкіхотських наївностей, впевнений у своїй правоті, у своєму коханні, у своїй життєвій долі архітектор Тищенко. І не тільки визначав, але й культивував ці ідеали майже свідомо, нав'язував чи не силоміць своїй Ірині. І що ж вийшло? Дружина погоджувалася, дивилася на нього довірливими очима, а зустрівся їй у житті сміливий, творчо розкутий Сергій — пішла безоглядно за ним, повірила в нього, в його мрію, «у той порядок, який він бачив чи хотів бачити в світі».

Виходить, що і Тищенко програв свою боротьбу, бо його зрадили і дружина, і учень, на якого він покладав великі сподівання як на людину й митця, якого підтримував довірою, захищав від наклепів, зрадило його і здоров'я — із нанесеної колись йому пошкодження рани розвинулася смертельна хвороба.

Що ж, Василя Тищенка не можна вважати справді щасливою людиною. І не тільки тому, що абсолютно щасливих людей нема, звісно, якщо не обмежувати поняття щастя міщанським благополуччям, а тому, що сам Тищенко не без підстав вважав, що все життя чомусь запізнався ощасливлювати себе та інших. Та кожна нова ланка його помислів і вчинків виявляє пасамперед у драматичних і трагічних ситуаціях істинний зміст єдино можливого прагнення до тих форм самовираження, які інакше не можуть означуватися, як осягнення щастя, наближення до щастя. Уже на початкових сторінках роману, в своєрідному пролозі, його молодший колега Федір Огієнко і учень Степан Кримчак намагатимуться визначити, заради чого стільки серця спалив Тищенко, нащо вкладав стільки душі в своїх колег і учнів, у що переплавилася його енергія та ентузіазм. Вони обоє — Ірина і Василь Тищенко — були нещасливими в щасті. Вона — нещасна в щасті кохати Сергія, бо принесла в жертву своєму щастю любов, довіру і мрії Тищенка, він — нещасний у щасті творити дахи для багатьох закоханих, з образою в серці, з гіркотою в душі, на грамі самознищення, в окриленні й у відчаї будувати реальне місто Сонця. А раніше, до розлучення, був засліплений роботою, справжнє життя для нього було адекватне любові. Забирав свою любов, свою Ірину в себе, в свою роботу — в електростанції, набережні, фонтани, і все це становило єдине ціле. Тоді почував себе щасливим, не задумую-

чись, чи такою ж щасливою відчуває себе й Ірина. Великий мрійник, фанатично залюблений у свою роботу, чесний, довірливий і ширий, він навіть і тоді, коли від любові до нього Ірині залишилася лише оболонка, бо внутрішньо — серцем і душею — вона належала Сергієві, навіть тоді, коли анонімки, несправедлива критика, недовір'я могли будь-кого змусити опустити руки і згорнути крила творчих планів, Василь Тищенко розгортає перед вимученою докорами совісті дружиною свої фантазії: «Я хочу створити таке місто... якого ще не створював ніхто. М'які лінії. М'які форми. Там не буде горя. Скрізь — світло... Широкі сходи до моря... Патхення й праця».

Психологічно тонко, з особливою чутливістю до складних психоемоційних «перепадів», виважуючи найменший порух у зміні настроїв і думок, розкриває Юрій Мушкетик важку драму Василя Тищенка. Зрада найближчої до його задумів і звершень, найдорожчої людини настільки болісно вражаючи, що свідомість начебто оголилася — мов всепоглинаючий вогонь рантово безжально очистив його від минулого і майбутнього, від щасливих спогадів і світлих фантазій. Залишився він самотнім над прірвою, яка поглинула його ідеали, його життєву мету, його мрії і тепер готова прийняти і його самого. Здавалося, що Тищенко не зможе знайти сил для того, щоб утверджувати себе заново, боротися, досягати чогось... Не було для чого і для кого.

Юрій Мушкетик з необхідною для зображення такої складної драми об'єктивністю і психологічною чутливістю виписує і важкий душевний стан Ірини, яка не може далі обманювати свого чоловіка, чесно і відверто признається в тому, що покохала іншого, хоча їй нелегко зважитися на таке визнання. Згодом вона зрозуміє, що помилилась, і за цю помилку жорстоко себе покарає, але гідно буде нести важкий хрест покути.

Загострений епічний пафос роману Юрія Мушкетика спрямований на наше співпереживання, на наш читацький суд. І саме на розгляд цього суду подається глибока об'єктивність вираження складних характерів. Крім хіба що стрілоподібно націленого на творення кар'єри без огляду на моральні перестороги Вечірка. Але цей образ певною мірою епізодичний, тоді як Сергій Ірша у цьому далеко не тривіальному «трикутнику» посідає рівнозначне місце. Отож слід було б письменникові не обмежуватися сповіддю Сергія у фіналі, а ширше розгорнути його драму, назриваючий крах його честолюбних ілюзій, в жертву яким він приніс не лише кохання, але й довіру колег, сумління, совість, власну душу («...все життя — замок на душі. Йі неначе у замкову щілину двплюся на власну душу»). До речі, деяка поспішність у змалюванні характеру Сергія, здатність його подальшого розвитку і моральної поразки

різко проглядається в сцені, коли він догідливо вибігає під зливу за машиною для міністра. Надто прямолінійно і психологічно «на поверхні» відтворено цей епізод, хоча можна зрозуміти письменника, який уже не мав наміру далі зображувати свого героя у вчинках і тому цим епізодом начебто підсумовував дослідження його характеру і розкривав подальшу стратегію кар'єризму Ірші. Тим більше, що оголений до цинічного прагматизму кар'єризм викривається в образі Вечірка. Згадаю для прикладу готовність молодого архітектора послугуватися допосом на Іршу і заодно на Тищенка, щоб розчистити собі дорогу наверх. Гіпертрофоване честолюбство і заздрість штовхають Вечірка на підлість, і він уже не анонімно, а відверто апелює до директора інституту архітектури Майдана. Загалом порядна, добра, але безвільна, а тому в певних ситуаціях безпринципна людина, Майдан не тільки випровадив за двері плиткаря, але й самокритично замислився над своєю позицією у справі Ірші. Характер Майдана виказує досить поширену форму соціально-психологічної орієнтації, якою є конформізм. Адже Майдан серцем, душею був на боці Тищенка, який став на захист свого учня, бо вірив йому і довіряв, але сказати цього не наважився. І саме тому, що за багато років адміністрування звик до пасивного, пристосовницького прийняття чужої волі, зрозуміло, підтвердженої вищою владою, вказівкою зверху. В основі такої форми конформізму, як правило, лежить моральна безвідповідальність, хоча так категорично не можна сказати про Майдана. Та в його характері проглядається майбутній Ірша, який (згадаймо його сповідь-саморозвінчування) поступово втрачатиме суверенність своїх моральних принципів і буде готовий догматично сповідувати модні стереотипи, орієнтуватися на диктат директивного на цей час архітектурного канону.

У романі є досить складний психологічно характер Рубана — отичного максималіста, який, здавалося, усім псував життя прямою і відвертістю суджень, тероризував гостротою оцінок, яка межувала з грубістю, з безтактністю. Та помер Рубан — і відчули колеги, зокрема Ірша, що його не вистачає. «І не просто його слів, отих грубих, але правдивих у своїй основі слів, його погляду, а чогось іншого». Рубан був свосвідною моральною пересторогою, на яку змушені були колеги зважати, хоча ніколи не задумувалися, яке в Рубана минуле, як він живе, в яких умовах, хто його друзі... І тільки після прочитаного на похороні листа від його колишнього полкового комісара, а тепер генерал-лейтенанта у відставці Михайлова багато хто з колег небіжчика відчув, що їм «не вистачатиме тієї іронічної, а часом і злої усмішки, що вони втратили, не дослухали щось велике, упустили, не побачили».

Найболючіше для героїв Юрія Мушкетика, а серед них і для

персонажів із романів «Жорстоке милосердя», «Біла тінь» та «Позиція», із повістей «Біль», «Старий у задумі», «Суд над Сенекою», «Сльоза Офелії», це трагічна безповоротність втрат, жорстоке милосердя пам'яті, безкомпромісний суд власної совісті. Заради в'яснення суті подібних духовно-моральних станів людини письменник захоплює «в роботу» й ті засоби художньої виразності, які уже випробувані реалістичною літературою і ведуть до пізнання невщербленого світу духовних цінностей та істин. Думаю, що Юрій Мушкетик, прагнучи осягнути таємниці й загадковості буття, складнощі внутрішнього світу людини, не враховує вповні значення сюжету як важливої художньої конструкції. Він майстерно вмів відтворювати потік так імпульсивно залежного від емоційного стану людини процесу її мислення, ліричну рефлексію і внутрішню дію в характеротворенні, але програє в композиції, особливо в жанрі роману. Це легко довести саме на прикладі композиційної побудови роману «Вернися в дім свій», де в епізод, наче в рамку, вправлено важку романічну конструкцію, у якій примат описів внутрішніх станів і діалогів філософського наповнення не завжди гарантують читацьке співпереживання. Але це не означає, що Юрій Мушкетик повинен перейти на психологічно полегшені форми відтворення інтенсивних внутрішніх переживань, хоча й слід подумати над концентрацією сюжетно-композиційної «уваги», на драматичному ядрі, над доскопалою організацією структури. Проте важливо наголосити на тому, що письменник умів переконливо передати перші сполохи передчуттів, назрівання драматичних психологічних «перенапруг», емоційну тривогу свідомості. Він умів прислухатися до причаєних, ще невлкових розумом покликів душі, йому вдається художньо розвинути і втілити ту чи іншу філософську тезу і зримо обґрунтувати, підтвердити її життєвою колізією. Це художник високої культури образного мислення, сумлінний аналітик цінностей людського життя, його смислу. Можливо, Ю. Мушкетикові децю бракує свободи розгортання теми, імпровізації чи внутрішньої розкритості в творенні сюжету і деякої самодисципліни в авторських роздумах і самокоментарях героїв. Та головне те, що він зосереджує свою увагу на проблемах, які закорінені в наш щоденний ритм життя, в складність і неоднорозначність людських взаємостосунків, у ту таємничу непередбаченість життєвих колізій, яку так мужньо і так психологічно складно намагається осягнути людина.

...Через сім років після розлучення повертається Василь Тищенко у дім свій і серед кількох старих картин бачить на стіні найулюбленішу — «Вість» Чюрльоніса. Розхвилювався, розглядаючи колись придбану для нього Іриною копію; «Щось у ній вічне, тривожне, таке, що мало б бути, але не збувається, а якщо й

збувається, то не на добро». Але людина чекає, не може не чекати вісті з невідомості. І наче той величезний птах, що розгорнув могутні крила біля гори в тумані, так і він відкрив широко зболену душу і добром нагріте серце перед нещасною долею дорогої людини. Він приніс вість. Добру вість, не лиху. І тим щасливий.

Визначальна риса творчості Юрія Мушкетика — досліджувати життя в усій його соціально-конфліктній складності й невичерпності вираження через характери героїв та обставини буття, в душевному, морально-психологічному пережитті цих обставин. Досліджувати — щоб відкривати перед читачем визначальні для свого часу, хоча й не завжди типово виражені, вповні сформовані проблеми індивідуального духовно-морального розвитку. А вже через переживання героя пізнавати і світ суспільного життя, соціального та духовного прогресу. «Рух душі героя — то найбільша динаміка з усіх відомих письменникові динамік, особливо героя крупного, масштабного...» — ця думка письменника підтверджується романами «Крапля крові», «Серце і камінь», «Останній острів», «Біла тінь», «Жорстоке милосердя», «Позиція», «Вернися в дім свій», «Рубіж». Саме крупний, масштабний герой зримо виступає у різноманітних суспільних зв'язках. Взяти хоча б «Позицію». У центрі образ голови колгоспу Василя Федоровича Грека — хлібороб і філософ з непохитними морально-світоглядними ціннісними орієнтаціями, людини чесною, надійною, з тверезим розмислом і чітко вираженою життєвою позицією. Саме таких, пацієнтів на сміливий пошук, надійних у слові й ділі, чекає життя, вони — опора суспільства, його надія, гарант його поступу. Роман «Позиція» був відзначений Державною премією ім. Т. Г. Шевченка. І закономірно, бо полемічна гострота порушених у цьому творі проблем електризувала атмосферу суспільства, формувала відповідні суспільні настрої і переживання. Передчувалася необхідність революційних змін у мисленні й господарюванні, потреба прискорення в усіх сферах суспільного життя. І цю всенародну необхідність пових підходів до методів керівництва, до типу керівника, до суспільної позиції кожного громадянина виразив Юрій Мушкетик у романах «Позиція» і «Рубіж».

В останньому за часом написання романі «Рубіж» Юрій Мушкетик пішов фронтально на соціально-моральне виявлення негативного, того, що є зримим, а здебільшого прихованим, свідомо прикритим демагогічно-політичною фразою, гальмом у суспільному прогресі, присвятив дослідженню «пароконівщини», як свого часу В. Ліпатов у романі «І це все про нього» «гасилівщини», весь романний простір.

«Пароконівщина» — це не лише дуті показники, ефемерна, вирощена на обмані й приписках слава колгоспу, і передусім його

голови Пароконя, не лише самогординя, егоцентризм, байдужість до трудівника. «Пароконівщина» — це спосіб керівництва, майстерного функціонування в системі нашого донедавного господарювання; це своєрідна система витворення тимчасового благополуччя і «яскравих», «зримих» успіхів, хибність якої вище — в даному випадку районне, обласне, республіканське — начальство відчувало, але не тільки не заперечувало, а, навпаки, схвалювало, підтримувало. Необхідно було мати «маяки», взірцеве колгоспне господарство, яким можна було б козиряти у звітах, при перевірці. Витворювалася ілюзія благополуччя, динамічного руху вперед, і Парокінь це робив успішно. Та найзагрозливіше інше, те, що не просто виправити, — тут не допоможе ні поява молодого, чесного, совісного Ореста Шостака, ні навіть зміна принципів господарювання в районному чи обласному масштабі. Не допоможе тому, що порушено глибинне, на рівні моралі, совісті, людської душі. Це — ставлення до роботи, до найсвятішого, що тримає людину на землі, — до справи рук своїх і природного свого покликання. Тому й не може похвалитися успіхами свого господарювання новий голова колгоспу Орест Шостака, що померлий у zenіті слави Парокінь дав людям хліб, але «забрав у них право думати разом з ним», що людська душа на рубежі ставлення до праці похилилася в бік збайдужіння — праця на землі стала для багатьох колгоспників лише засобом до життя, а не джерелом духовності, високої моралі.

...Майже сорок років минуло відтоді, як студент-другокурсник Юрій Мушкетик розпочинав на підвіконні студентського гуртожитку повість про Семена Палія. До свого шістдесятиріччя письменник приходив творчо активним, зацікавленим сучасними проблемами розвитку, утвердження в нашому суспільстві демократизації, перебудови і гласності та історією свого народу, яка ще так художньо невизначно і спорадично постає перед сучасним читачем. З'являється написаний багато років тому історичний роман «Яса», в центрі якого легендарна постать кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Та Юрія Мушкетика цікавила не лише героїчна звитяга проводиря запорозьких козаків проти турецько-татарської агресії, поборника дружби України з Росією, можливо, одного з авторів знаменитого листа запорожців турецькому султанові. У романі розгортається широка картина життя запорозьких козаків — їхнього побуту, звичаїв, тактики і стратегії боротьби з ворогом.

Отже, за сорок років творчої праці написано багато — і книги оповідань, і літературознавчий нарис про творчість Анатолія Шияна, і фантастично-пригодницьку книгу для дітей «З'їх серце лева», книги повістей, романи, до того ж півтора десятиліття віддано роботі в журналі «Дніпро». Кілька років працював першим

секретарем правління Київської письменницької організації, на сьогодні — перший секретар правління Спілки письменників України, депутат Верховної Ради УРСР. Клопотів вистачає і мук творчих. Усе важче, боязкіше приступати до нового твору, бо все складніше відтворювати драматичний шлях морального становлення особистості. Власний творчий досвід перекопує, що людина володіє такою складною і неповторною духовною структурою, внутрішньою будовою, таким неосяжним комплексом індивідуальних особливостей, що навіть геній Достоевського і Толстого не раз зупинявся в подиві й душевній розгубленості перед безмежжям людської природи. Та вабить і тривожить письменника сучасна людина, змушує замислюватися над тим, чому одна жертовно закриває собою смертоносне проміння ядерного реактора, а друга обриває в душі глибинне коріння, капілярами якого струмує в серце пам'ять роду, сім'ї, совісті, рідного слова. Що змінилося в душі людській в умовах науково-технічного прискорення, чи не надто спростились у цьому носіїві найглибших істин уявлення про такі морально-етичні цінності, як честь, совість, добро, милосердя, правда, співчуття? Людина повинна знати про себе і про свій час правду. І правду сувору, виболену, пережиту власною душею і власним серцем. Інакше, який сенс цих пемилосердно важких і солодких мук пізнання істини в душі людини?

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

Гайдамаки

РОМАН

Посіяти гайдамаки
В Україні жито...

Т. Г. Шевченко

Славен козак — Максим Залізник,
славне наше Запорозжя.

Народне прислів'я

Розділ перший

КОЗАК З ЛУГУ

Ранок був холодний.

Важкі руді хмари клубочилися низько над землею, від одного погляду на них ставало зимно на серці. Зрідка в неширокій синій таловині виглядало сонце, але воно вже не мало сили розігріти нахололу за ніч землю, його тепла ледь-ледь вистачало, аби спити іній, що лягав ранками на злинялу тирсу. Десь високо вгорі тужливо курликав запізнений журавлиний ключ, тягнув у турецьку сторону.

Степом їхало кілька вершників. Стомлені далекою дорогою, коні йшли нешироким кроком, підминаючи сухі трави. Вершники, погойдуючись у сідлах, вели неквапливу балачку. Всі — оружжі, проте це були схожі ні на січовиків, ні на козаків степової чати. Перемовлялися мляво, скаже котрий слово — і замовкне, інший обізветься по довгій хвилі. Було видно: немало днів провели разом і вже встигли про все поговорити. Крайній зліва вершник не втручався до розмови. Він сидів у сідлі боком, у правій руці тримав довгу, з ремінною кпичкою на кінці нагайку. Час від часу різко змахував рукою, і високий кущ сухої тирси, перерізаний навпіл, падав долу.

— Чого мовчиш, Максиме, буцим чаклуєш? Либонь, ти не характерник? — звернувся до нього вершник, що їхав поряд.

Максим повернув голову і насмішкувато подивився на сусіда великими сірими очима, але нічого не сказав і знову махнув нагайкою. На високий лоб набігли зморшки. Максим був чоловік років двадцяти восьми, однак зморшки, що глибоко залягли під очима та двома довгими борознами прорізали навкіс від прямого носа худорляві

щоки, робили його набагато старішим. З-під смушевої довговерхої шапки вибивалося пасмо русявого чуба, такі ж русяві вуса підковою спадали від рота, сягаючи нижче різко окресленого підборіддя. Від усієї Максимової постаті віяло силою, було видно — чоловік це сміливий, рішучий, вдачі твердої, трохи похмурої. Одягнений був у просмолену від нужі сорочку, заправлену в широкі сукняні штани, залатані на лівому коліні, та в кунтуш з телячої шкіри з великими вильотами. З-під кунтуша виглядала почеплена через плече стрічка з запасними кулями і порохом. На широких ремінних чересі висіли гаман, розцяцькований мідними гудзиками, та швайка. Шабля і рушниця були прив'язані до сідла, до сідла ж були приторочені кирея, аркан та міцно скручений волочок.

— Напевне, ми вже не доїдемо сьогодні до редути,— дотикаючись рукою Максимового ліктя, знову промовив сусіда.

— Та й надокучливий ти, Романе,— відвів лікоть Максим,— сказав — доїдемо. От тільки через Синюху перескочити, а там верст десять лишиться.

Роман намірявся запитати ще щось, але бачив, що Максим не схильний до розмови, махнув рукою і засвітив крізь зуби пісеньку про веселу вдовницю. Серед вершників Роман був наймолодший і найвродливіший. Густий чорний чуб так низько спадав на лоб, що між чубом і прямими рівними бровами лишилась вузька біла смужка. Великі сині очі дивились безжурно й, здавалося, трохи хитрувато; вони безперестанно сміялися, сміялися навіть тоді, коли Роман намагався прибрати серйозного вигляду, тоді вони тільки трохи примружувалися, але веселі вогники й далі жевріли в них, щоб по хвилі спалахнути яскравими іскрами нестримного сміху. Коли Роман посміхався, на його чисто виголених круглих смагливих щоках з'являлися дві ямки, а повні губи розпливалися широко, відкриваючи два ряди білих зубів.

Роман поправив на поясі кримську порохівницю, трохи підвівся на стременах і став дозиратись в запавутинену далину — чи не видно ріки. Але попереду, скільки сягало око, тільки степ, степ, степ. Сірий, мовчазний, він навівав нудьгу. Ніколи не торкалося чересло цієї землі, ніколи не свистіла тут коса, стинаючи під корінь буйні трави. Тільки вітер вільно гуляв з краю в край, шумів сухими бур'янами, нахилив сірі типчаки, запінював білу тирсу, котив кудись перекотиполе. Куди — й сам не знав.

Та рідко-рідко шулікою злетить на горб степовий татарин, натягне поводи, прикладе долоню до гостроверхої шапки — кине бистрий погляд на степ. Осяде на задніх ногах низькорослий кінь, вдавить копитами жирну землю. На мить замре татарин. Та лиш на мить. По хвилі попустить повід, зірветься кінь з місця, шугне схилом в густі трави; й здається тоді, що та постать тобі привидалася, одначе на горбі залишаться ямки од кінських копит і в одній з тих ямок повесні оселиться жайворонок. Ніхто не потривожить його, і буде він ранніми ранками злітати від гнізда в безмежну голуби́нь, високо-високо, щоб прихилити до землі піснею небо.

— Романе, га, Романе! Ти так і не доказав, як ночував у Одарки,— сказав невисокий товстий вершник на прізвисько «Жила».

— ...Отож,— стрепенувся Роман,— задрімав я і, ніби крізь сон, чую, хтось обмацує мене. Думаю: Одарка рядно поправляє.

— Що ж вона, фльорка була? — запитав аргатал з лишаюватим, полушеним од вітру обличчям.

Інші зацитькали, й цікавий замовк.

— Коли це — р раз, щось хекнуло, і чую — мене вже в рядні песуть,— казав далі Роман.— Я так і обімлів: чоловік, думаю, Одарчин повернувся. А він козарлюга здоровий. Хотів крикнути — голос одібрало. Куди ж, думаю, несе — тоштити? А він виніс за ворота, розмахав, два кіпці рядна пустив, а два в руці притримав. «До бісової,— каже,— матері». Я просто в калюжу й гепнувся тим місцем, для якого сідло зроблено. Перекотився ще разів скільки, схопився на ноги, хотів тікати, а тоді й думаю: як же це я додому без штанів прибіжу? Я вже тоді втямив: не чоловік це Одарчин, якби чоловік — прибив би. «Дядьку,— гукаю,— винесіть штани та чоботи!» Коли ж летять через ворота штани, чоботи і шапка. Згріб я їх в руки, та в городи...

Козаки реготалися голосно, похитуючись у сідлах. По Максимовім обличчі теж ковзнула посмішка.

— В тебе, Романе, від брехні вже рябо в роті. Ну й торохтій.

— Який тебе, Максиме, сьогодні гедзь укусив, чого такий вовкодухий? Цілісінький день буркотиш. Про що ж нам більше балакати,— сказав Жила.— Про вечерю смачну? Про заробітки наші? Надокучило. Всенький вік, либонь, про них балачка. Й що з того? Злиднів поменшало?

Дома жінка ними голову гризла, приїду — знов гризти буде. Коли б віз повен черес золотих... На Січ заїдемо? — круто змінив розмову.

— А що там робити? — мовив аргатал з лишаюватим обличчям.

— Варенухи поп'єм. Братчики почастують. Ти в якому курені ходив, в Уманському?

— В Тимошівському. Та скільки я там ходив. Більше по паланках аргатував. Не хочеться мені на Запорожжя. І там, як всюди: добре, в кого у калитці бряжчить. Не кинеш у карнавку — за стіл не пустять. — Козак хвилину помовчав і додав: — Хоч, правда, й поспішати нікуди. Можна б і заїхати. Ех, смокче під серцем. І нап'юся ж, як приїдем. — Він плеснув по шиї Романового коня, який з несподіванки збився з кроку. — А ти на Максима не вважай, бреши далі. Ба ні. До Синюхи під'їжджаємо. Тут, хлопці, вже людніші місця починаються. Треба бродом проскочити; ординці немирні часто на броді в засідки сідають.

Максим виїхав наперед. Не був ватагом, але склалося саме по собі — його слухалися, йому скорялися. Є такі люди, які перебирають на себе клопоти інших, мовби стоять перед кимось за них у одвіті. Перекинув ногу через шию коня, взяв у руки поводи. Коні пішли швидше. Виїхали на горб. У широкій долині за гривною сірих очеретів поблискувала холодна синя стрічка. Зупинилися, зорили в усі боки.

— Тр-рр. Хлопці, дивіться! — раптом вигукнув Жила. — Троє!

Максим натягнув поводи. Праворуч, здалеку схожі на гайворонів, скакали долиною до річки три вершники.

— Татари! Ні, не татари. Женімо навперейми.

Максим свиснув, попустив поводи. Кінь з місця взяв скоком. Витягнув шию, прищуливши вуха, слався в швидкому бігу. Максим бачив, як ті трос з'їхали в воду, почали переїжджати річку. Береги тут були стирловані, чорні, — либонь, татари переганяли в цьому місці товар.

На березі Максим зупинив коня й, вихопивши булдимку, звів курок. Трос втікачів уже були на середині річки.

— Чи не монахи, поглянь, як ряси по воді полощуться? — сказав Роман. — Ей, не тікайте, ми козаки! — крикнув він, притуливши долоні до рота. Але монахи ще поквапливіше смикали поводи. Тільки задній злякано

оглянувся й спрямував коня ліворуч, звідки було ближче до берега.

— Еге-гей! — підвівшись у сідлі, гукнув Максим. — Куди ж ти, праворуч, праворуч бери, на брід.

Але монах не зважав. Він проїхав ще кілька сажнів, і враз його кінь, втративши під ногами дно, пірнув під воду разом з вершником.

Два великі кола схопилися на тому місці. Не встигли вони розійтися, як завирувала вода, пирхаючи і тривожно хропучи, виринув кінь без вершника. Монах виплив теж, він простягнув руку, але кінь, поминувши його, швидко плив до берега.

— Рятуйте! — пролунав над рікою одчайдушний крик і відбився в очеретах приглушеним: — ...уйте-е!

«Потоне,— майнуло в Максимовій голові.— Довго не продержиться: одяг потягне на дно». Поплескав по шиї коня, і той, мовби вловлюючи замір хазяїна, здригнув на холці шкурою, переступив з ноги на ногу.

— Ей, тримайся! — Невеликим гострим ножем Максим черкнув по одній, потім по другій попрузі. Обіперся об кінську шию і скинув сідло разом з тороками на землю.— Тримайсь!

За хвилину він плив до потопаючого. Прядучи вухами, Орлик різав дужими грудьми остуджені осінніми вітрами хвилі. Вже кілька разів вода схоплювалася над головою монаха, один раз він пробув під водою дуже довго — здійснювана хвиля встигла доплеснути до берега.

«Не випливе»,— подумав Максим, поглядаючи на кола, що, погойдуючись на хвилях, розбігались по річці. Але в ту саму мить з води виринула мокра голова. Немов розуміючи, що треба робити, Орлик двома дужими ривками підплив до потопаючого. Максим схопив монаха за плече, і той, відчувши опору, відчайдушно борсаючись, вчепився в Максимову руку, Максим сковзнув з коня.

— Що ж ти...— витиснув він. Хотів звільнити свою ліву руку, але монах дупкими, мов клешні, пальцями вхопився й за сорочку.

— Пусти... так обидва потонемо... за плечі берись...— ковтнувши води, прохрипів Максим. Страх тугим кільцем стиснув йому груди. Десь у глибині свідомості майнула думка: «Даремно поплив до монаха»,— й згинула, він увесь напружився — думки били поштовхами, на сполох, одначе були спрямовані на рятунок, на берег, серце налілося одчайною нелюдською силою.

Максим шалено працював правою рукою і обома ногами, але відчував, що майже не рухається вперед, дужче й дужче занурюється в воду. Він ще раз рвонув ліву руку і в цю мить побачив поряд з собою кінську голову. Це був Орлик.

Коли Максим випустив гриву, кінь відплив недалеко: муштрований і на такий лихий випадок, він повернувся назад і підплив зовсім близько до господаря. Максим міцно обхопив правою рукою кінську шию, лівою підтягнув ближче монаха.

Кінь виволік їх на берег, де стояли обидва монахи. Один з них тримав наготові дві вильчури¹. Максим відтрусив монаха, котрий хотів накинути на нього вильчуру, й, піднявши за комір врятованого, поставив на ноги.

— Бігом, мерщій бігом, а ви вогонь кладіть.

Примусив монаха бігти поряд з собою. Той важко дихав, плутався в мокрому одязі, докілька разів падав. Але Максим знову підіймав його з землі.

— На бога, пусти... не можу, нащо мучиш,— заволав монах.

— Біжи, отче, коли хочеш жити. Ще трохи, он наші вже розвели багаття.

Біля Синюхи палало велике багаття. Весело потріскував сухий очерет, вогонь вилизував химерними, схожими на гадючі жала, язиками піщану косу. Сизий дим слався пизько над водою, і від цього здавалося, піби парувє ріка. Біля багаття Максим роздягнувся, насухо витерся шорсткою колючою киреєю, його м'язисте струнке тіло розчервонілося, по ньому побіг вогонь. Потім переодягнувся в сухе, випив два кухлики горілки і підсунувся ближче до вогню, де вже, клацаючи зубами, сидів, закутаний по самі вуха у вильчуру, монах. До Максима підійшов і присів навпочіпки високий монах у коштовній мухояровій рясі, підперзаний широким поясом.

— Благословляю, сину, святе діло зробив ти,— мовив низьким голосом.— Ми помолимося за тебе, і господь прийме наші молитви. На Січі скажу твоєму курінному, щоб винагороду дав тобі.

Максим похитав головою.

— За врятовані душі грошей не беру. Та й не з Січі ми.

— З зимівника?

¹ Вильчура — вовча шуба.

— І не з зимівника.

— Хіба ви не козаки?

— Звання козацьке, а життя собацьке,— допіджуючи в кухоль рештки горілки, промовив Жила.— Ми аргатали — наймити-скотопаси од Січі.

— То ви з невірними під одним дахом жили?

— Під дахом жити не доводилось.— Залізник підставив ближче до вогню великі, з виковзаними підковами чоботи.— Я пас коней на Дальницькім лимані. Потім рибу ловив по ґриках. А він пас корови в аги татарсько-го,— вказав на Жилу.

— А чого їх бояться,— відповів Жила.— Аги їхні гроші платять, як і наші пани. Взяти з нас нічого. А от як ви, ваші преподобія, не боїтеся степом їздити? Так одягатись у дорогу теж не треба.— Жила краєм ока повів на великий, у самоцвітах хрест, що висів поверх ряси у високого монаха. Той нахмурился густі, схожі на крила гайворона, брови.

— З нами свята молитва.

«Не тільки молитва»,— подумав Максим.

Під накинутою поверх ряси мантією в монаха вгадувались пістоль та кинджал; два інші монахи навіть не приховували (бо їм не змогли б приховати) своєї зброї: крім шабель та пістолів, у них біля сідел було прив'язано по рушниці. Максим на хвилину затримав погляд на рушницях — і підвівся.

— Будемо рушати, путь ще немала нам на сьогодні лежить.

Високий монах їхав поруч з Максимом. Аж тепер Максим роздивився на нього. Довге бліде обличчя, довга борода, уважні очі під тонкими бровами. Од нього віяло аскетичністю, але й силою. Деякий час обидва мовчали. Відтак монах потягнувся з сідла, нахилився й потріпав Орлика по ще вогкуватій шиї. Той невдоволено прищулился вуха.

— Добрий кінь. Обох вас сьогодні врятував.

Максим провів рукою по гриві, легенько почесав Орлика біля вуха:

— Цьому коневі ціни немає. Все моє багатство, вся мастність. І сват, і побратим вірненький, як співають у пісні. З виду непоказний, та й вилиняв трохи — перехворів. Вдруге уже мене рятує. Колись ординці за мною гнались, лукери ханські. Під ними коні — змії. Але не наздогнали. Орлик летів, як птах. Кажуть, скотина без'я-

зика, нічого не розуміє. Неправда те. До Орлика я тоді й нагайкою не доторкнувся. Ми вже були далеченько, втекли від нукерів, байраком проскакували... Вниз круто було, зразу не побачив я. На всьому скаку задня попруга в сідлі обірвалася, я з сідлом через коня полетів. Він мав наступити на мене, копито наді мною вже було мелькнуло. Тільки ж, щоб не наступити, ногу підігнув і сам перекинувся. Схопився я, глянув — Орлик на дні байраку стоїть, ірже жалібно — мене кличе. І таки втік я тоді на ньому.

Максим замовк, став неквапно набивати люльку.

— Яка могила висока,— промовив монах, вказуючи пальцем,— в степу безлюднім з славою когось поховали.

Максим підвів голову, глянув на могилу. На чоло лягла глибока задума. Скільки таких могил об'їздив у степу, пасучи коні. З могили видно степ далеко-далеко, й важко заскочити козака на могилі. По всій Україні бовваніють вони — німі свідки чистієї слави і неслави, а чисті — хтозна.

— Знатний хтось лежить під цією могилою,— парешті промовив і дістав з гамана кресало і губку. Губка була сира, і Максим притримав коня, взяв люльку в одного з аргаталів. Відсипавши трохи жару, віддав люльку і надогнав монаха.

— Ти ж звідки знаєш, хто тут поживає? — поцікавився монах.

Максим розцмакав люльку, випустив великий клубок диму.

— Я не знаю, хто саме похований. Знатний, кажу, хтось. Могила висока. Воно ж і після смерті так, як за життя. Чим знатніший, багатший — тим вищу могилу насипають. Бідному хто насипле? Та й багато б їх насипати довелось.

— Припни язика, козаче,— суворо промовив монах.— Не накликай гніву божого, не забувай, що ми лише гості на цьому світі. Там,— він вказав на небо,— всі рівні. На землі теж кожен по собі пам'ятку лишає, знатний чи незнатний.

— Може, й так,— подумавши, згодився Максим.— Є тут у степу інша могила. Громова зветься. Ще вища. На ній, кажуть, кошовий похований. А могила Громова від того, що козак простий на чатах на ній стояв, громом його убило. Біля нашого містечка, Медведівки, теж чимало могил. Є ляські, є козацькі, а є й зовсім древні, поганські. Я ще хлопцем усі їх облазив. Золото шукав.

— Знайшов?

— Якби знайшов, не толочив би Дике поле. А ви ж звідки, отче, будете? Щось ви мені ніби по знаку?

— Помовч,— тихо сказав монах.— Сам бог навів нас на тебе. Але поки що помовч. Не розпитуй нічого. І не намагайся нас упізнати. Так треба. Увечері погомонимо.

Дивною видалася Максимові та засторога. Навіть був трохи розсердився, але по хвилі вгамувався. Вгамував його погляд монаха: пильний, проникливий і лагідний.

Їхали ще з годину. Нарешті вдалині замаячила «фігура». Коні пішли швидше.

Незабаром можна було добре розгледіти не тільки «фігуру», а й двох дозорців, що чатували біля неї. Через весь степ простягнувся ланцюг таких «фігур». Дні і ночі чатують біля них дозорці — один внизу з кіньми, другий на вершині дерева — зорять в далечинь. Помітить козак з дерева орду, подасть знак товаришеві. Усі двадцять смоляних, поставлених одна на одну, бочок спалахнуть одразу, від верхньої до нижньої. Дозорці з іншої «фігури» побачать той вогонь, підпалять свою, спалахне третя, четверта... — і нехай швидше вітру скачуть татарські коні, однак не обігнати їм вогню, не втекти від запорожців, що вже мчать з Січі навперейми.

Максим помахав дозорцям шапкою і повернув коня праворуч, де в долині, оточений невисоким валом з ча-стоколом, повитий вечірньою млою, сірів редут з баштою на дві бійниці. Залізник під'їхав до воріт і постукав на-гайкою. Голосно крикнув:

— Пугу! Пугу!

Їх уже давно помітили, бо одразу ж з башти над во-рїтьми відгукнулось декілька голосів:

— Пугу? Пугу?

— Козаки з Лугу.

На хвилину запанувала мовчанка.

Осавул, висунувши по самі плечі голову, обвів довгим поглядом обірваних, на втомлених конях заробітчан. Він помовчав, немов обдумуючи, що робити, для чогось плям-кнув губами і махнув рукою молодому козакові:

— Відчиняй!

А той не квапився одчиняти, зажадав:

— Перехрестіться, що з добрими намірами.

І в ту мить побачив монахів, стягнув з голови шапку.

— Благословіть, святий отче.

Одчинив ворота, підійшов під благословення. За ним підійшли інші козаки.

— Ваше преподобіє, козаки відведуть коні, а вас прошу до господи,— мовив осавул.— Вчасно ви прибилися: ми до вечері лаптувалися. Не погребуйте запорозькою соломахою. Ониську, засип вівса коням!

Аргатали поставили коні, зайшли до критого очеретом куреня. В курені було гамірно, світильники попід стінами тріпотіли довгими вогняними язиками. Курінь був новий — сволок ще не встиг потемніти, в кутку трьома рядами стояли образи, перед ними горіла непогасна лампада. На стінах висіли вовчі та ведмежі шкури, а на них — шаблі, келепи, пістолі і стародавні шоломи та кольчуги, які нині вийшли з ужитку, а висіли вони так, для прикраси.

І козаки, і аргатали хрестилися на образи.

— Отамане, товариство! Ваші голови! — привітались заробітчани.

— Ваші голови! — за всіх відповів ще молодий, сліпий на одне око козак, котрий сидів ближче за інших до дверей.

— Просимо, пан-молодці, сідати,— озвалося ще декілька голосів.

Якийсь час у курені ще стояв гомін, відтак до осавула підійшов кухар:

— Пане отамане, благослови за сирно¹ сісти.

— Нехай панотець благословить,— поважно відповів отаман.

Погладивши бороду, високий чернець благословив усіх на вечерю, перехрестив стіл.

Отаман першим поліз під образи. Стихли жарти, козаки стачечно сідали за стіл; ближче до дверей вместились аргатали.

Кухар вніс повні вагани жирних великих оселедців, поставив оселедці посеред столу, головами до отамана, а сам знову вибіг у другу половину куреня, звідки долинали пахощі тетері.

Вечеряли мовчки, неспішливо, першим зачерпував страви ложкою отаман, за ним — козак, який сидів по праву руку від нього, а далі інші козаки — по сонцю. Звичай не велів за вечерю розпитувати будь-кого, хто він і звідки їде, проте й по вечері монахи не вельми роз-

¹ Сирно — стіл.

балакалися: сказали тільки, що їдуть з Черкас на Січ, і, пославшись на втому, пішли на кухарську половину куреня, де підкухар позастеляв для них кінськими шкурами лави і поклав набиті пір'ям диких гусей три подушки.

Козаки виходили надвір курити, вмоцувалися на довгій колоді, яка лежала під призьбою. Двоє монахів залишилися у курені, третій, отець Гаврило, вийшов на подвір'я. Максим чекав на нього, вони зустрілися очима й пішли в дальній кут двору, де стояли дві невеликі комірочки для збуї та збіжжя. Сіли під однією. Максим, що був набив люльку, хотів заховати її до кишені, але монах махнув рукою:

— Пали.

Він помовчав мить, водив рукою по довгих густих вусах, чи то розгладжуючи їх, чи визбируючи з них хлібні крихти. Сонце вже зайшло, од куреня, од комірок прослалися довгі химерні тіні. З неба падало хрипле крякання — степові галки летіли кудись на ночівлю. Під покутнім вікном куреня одиноко росла вишенька — осінь уже обпалила її, листя на ній почервоніло, декілька листочків лежало на землі.

— Ти як гадаєш, самосійна вишенька чи посадив хтось? — запитав монах.

Максим знизав плечима. Його здивувало запитання ченця.

— У Тавинськiм форпості є козак, який пасіяв під вікнами грициків і красолі, й ніхто не витоптав.

Монах згідно хитнув головою. Мовляв, богоугодну справу зробив козак.

— А в нас ляхи витоптали все до самого Дніпра, — мовив монах. — І топчуть далі. Ми справді їдемо на Січ у курінь Медведівський.

Тепер уже Максим не мав сумніву, звідки ці монахи — з Мотронівського монастиря. Мотронівський монастир — давній і багатий, утримує своїм коштом на Січі три сотні козаків. Ті запорожці не тягають по затоках сіті, не косять по луках сіно, вони добре озброєні й завжди готові прийти на поміч монастиреві. Мабуть, і справді настала скрута у рідному краї, коли трое таких поважних ченців їдуть на Запорожжя. Немов відгадавши його думки, монах казав далі:

— Унія повзе, як бобонна чума. Тільки наш монастир та ще кількоро і тримають православ'я. Молиось день

і ніч, посилаємо прокляття на голову Пулавського, але, мабуть, наші молитви не досягають до бога.

— А люди, люди як живуть? — перебив ченця Максим.

— А так і живуть. Їдять несвячений хліб, у кого він ще є. Шляхта, неначе ота галич,— тицьнув пучкою в небо,— обсіла землю нашу. Унія вже й на наш, Мотронівський монастир важиться. Засилали своїх комісарів. Ті побрязкотили червінцями й поїхали. А тоді приїхали інші й погрожували мечами.

— У лісі мотронівським гайдамацька чата стоїть,— мовив Максим.

— Чата стоїть... Та одностайності серед козаків немає. Отаман Шелест п'є. Свята церква для нього наче калитка. Гребе з неї гроші й пропиває. Туск і плач стоїть в нашій краї, і нікому за нього стати в оборону. Ось їдемо на Січ...— І враз монах змружив брови: — Отець ігумен прислав тобі благословення й сказав, щоб ти повертався додому.

Максим різко повів плечима, майже в обличчя монахові видихнув клубок диму:

— А чого це святий отець про мене клопочеться? П'яниці Шелесту він дає гроші, а мені — благословення. Хіба не з його волі я натирав мозолі веслом і шаблею в Медведівському курені?!

Монах приклав до вуст палець:

— Погамуй гнів свій, козаче. Отець ігумен знає, що чинить. На святе діло він тебе послав. Ну ж, пу — помовч,— погасив він заперечний помах Максимової правиді.— Ти маєш його шапувати. Опріч усього, він дядько твій.

— Дядько...— гірко мовив Залізняк.— Як же він допустив у нашу хату таку біду, таку нужду...

— Усе од бога,— підвів угору пучку монах.— Усім зараз погано. Ляхи безчинствують. Священиків православних виганяють з церков, борода їм на клоччя рвуть, святі церкви закривають.

— Що ж люди допускають до того?

— Стають християни в оборону своїх святинь. І ось тепер іде військо велике на Правобічну Україну. Не визнає шляхта привілеїв, які колись дали православним церквам королі польські. Не знаємо, звідки й помочі чекати. Суєтна всяка надія людська. У святому писемі сказано: «Не надійся на князя, на синів людських — в них немає спасіння. Покладайся на бога».

Максим вибив об закаблук люльку, затоптав жар.

— Чого ж на Січ їдете?

— Того ж і їдемо,— багатозначно відказав монах.— Його преосвященство просив переказати тобі, щоб вертався додому.

— А що там? — запитав Максим.— Мати моя при здоров'ї? І Оля?

— А хто така Оля?

— Сестрине дівча. Сестру пани в ясир продали... Живі вони, здорові?

Монах зам'явся.

— Не знаю...

— Погано дбаєш, отче,— суворо мовив Залізник.— Ігуменове прохання привіз, а чи жива його сестра — не знаєш. Через те й дотирає нас шляхта, що кожен про своє дбає...

— Молодий ти судити...

— Може, й молодий, а третій.— Максим підвівся.— Поїду я в Медведівку. Проте не тому, що панотець велів, а кортить мені рідна сторона. Остогид степ і воля оця, орлами і вітром пильнована.

Монах почимчикував до куреня, а Максим — за ворота. Вартовий козак хотів його не пустити, одначе Залізник мовчки одтрутив козака. Та так, мовби й не помітив його, і козак вирішив за ліпше не зв'язуватись. Пройшов зо дві сотні кроків по дорозі, повернув у степ. Він уже засинав і вмирав на зиму. Чорним саваном слався під ноги типчак, і біло, печально шуміла ковила. Наче біла піна, що збігає до моря. Десь посвистував ховрашок. Над обрієм займалися зорі. Здавалося, невидима рука розвішує на овиді лампади. То була божа рука. Максим перехрестився в думці. Міркував про те, що розповів йому монах. Думка точила серце. По його землі ходило лихо і вже ступало не на пальці, а на всю ступню. Кепсько православним ченцям, а ще гірше простим людям. У Медведівці, де колись було більше половини вольних козаків, лишилося їх на волі з півтора десятка. На Максимову шию кілька разів закидав аркан пан Єромаха. Здохла в них із сестрою корова, подохли воли — од морового повітря вигибла в селі майже вся худоба. Єромаха позичив їм грошей, а через місяць почав вимагати, щоб повернули борг. Ледве вони одбилися од нього. І ось тоді Мелхіседек не порятував їх. А сестра ж так просила. Нащо ж він прислав до нього цих ченців? І нащо послав його на

Січ? Ну, не послав... Максим сам надумав поїхати на Запорожжя. Сестра не пускала. А ігумен став на його сторону, й допоміг йому купити коня та риштунок, і запоміг сестрі грішми. Максим думав — це за так, як і мусить бути поміж родичами. А тепер святому отцеві щось від нього треба. Що?

Ет... Приїде — побачить. Він ніколи ні в чю дуду не грав. І не заграє. Не грав навіть у дуду кошового на Січі. Хоч, якщо розмислити, не змарнував на Запорогах роки. Чогось та навчився тут. Навчився ширмувати шаблею, влучно стріляти, ходити в далекі походи. А вечорами при багатті осягав Максим історію предків своїх. Дознавав усе те од сивих дідів: і про Хмеля, і про Наливайка, і про Сірка, про Павлюка, про волю, яка ходила і в драному полотні і в кармазині, про землю од віку-правіку козацьку, яку ляхи називають своєю. Він гаразд пам'ятає ті оповіді гарячі, од них рука сама тяглася до шаблі. Пугає десь пугач, скачуть зорі, і скачуть перед очима звитяжні козацькі сотні... О воля, твій солодкий пах тільки й зберігся серед прогноїв і заплав! Либонь, уже тільки пах. Та ще нагадують про неї вольним летом над вольними водами ширококрилі орли.

А потім зайшлося в Максима на дружбу з химерним козаком, колишнім київським спудеєм Охрімом Берізкою. Чудний то був козак — довгоший і слабогрудий, не вмів ні списом ширяти, ні шаблею ширмувати. А от словом ширмував вправно. Розповідав він про всілякі народи, які населяли колись землю, про латинян, які полишили нам чимало своїх слів, а понад морем і нині стоять руїни їхніх фортець, про мудрого чоловіка Арістотеля, який учив людей... А от чого він їх учив, Максим не втямив. Проте назавжди Максимові вроїлися Берізчині слова про рідну землю. Берізка казав: не так страшно втратити землю, яка під твоїми ногами, під копитами твоїх коней, як предківський дух, що витає над нами од віку і передається з серця в серце, кипить або дримає в крові. Нехай достаток з твого поля, казав Берізка, в більшій половині перемелюють чужі зуби, нехай на тебе одягли чуже вбрання, але допоки твій розум заперечус, що ти не лях і не уніат, доти твоя батьківщина жива, написана вона на твоїх корогвах чи ні. Корогви завжди можна зробити. Доки гордість за діяння батьків твоїх поймає твоє серце, доки ти не відцурався їх, не відцурався своєї пісні і слова, доти ти людина і козак. Вирвуть тобі з рота язик, але

слова навіки запечуться в серці. А от коли ти повіриш, що ти вже не християнин, не козак, тоді й справді станеш покручем, переведешся нінащо.

Отак йому казав слабосилий козак Берізка. Дружба їхня була короткою; Берізка геть підупав здоров'ям, він помер у шпиталі при Самарськiм монастирі. Берізка помер, а його слова живуть у Максимовiм серці. Не в усьому він згоден з Берізкою, надто з тим — про землю під твоїми ногами, — одначе думає й зараз: міцні то слова, і коб їх розказати всім, коб їх усі прийняли в свої серця, може б, і не було цієї важкої шляхетської налоги, може б, і справді жили власною волею. Одначе їх не вдмухнеш одразу в усі груди. Не раз і не двічі перевівав Максим у своїх думках ті слова, і беріг їх, і лелівав, як береже добрий господар зерно, одібране на посів. І ось зараз сподавав усе й мимоволі розправив плечі. Почував у тілі дику силу, а в серці — волю, бо хоч і ганив степ, а натекло її з нього в серце доволі. І він заклав кільцем у рот пальці й засвистів, аж зашуміла тирса й дико закричала птиця-хохітва, яка спала неподалік під кущем кураю, й замовкли цвіркуни, й шаснули до нiр байбаки. Думка про домівку, хоч і як там скрутно, зігріла аргатала. Він вернувся до редути. Вартовий козак, байбакуватий, рябий, пропустив його у вузьку щілину воріт.

— Чого свистиш. Ще накликаєш нечистого.

— Хіба ти не чув, як він утікав? Ратиці цокотіли.

— Цур тобі, прикусив язика, — перехрестився козак. — Не згадуй проти ночі. Тобі спати, а мені тут чипіти.

Над степом зійшов місяць — великий, ясний, щербатий, мов надламана паляниця, він і викотився так, як викочується паляниця з печі — швидко і легко.

— Ох і нудно, — мовив козак. — Хоч на місяць бреши. Тютюнець є? А то в мене поганий. Купив у циган, а вони, кляті, обдурили. Давали на пробу т. кого пекучого...

Козак хотів розбалакати Максима, аби хоч трохи ночі сточити з ним у розмовах, але Залізник насипав йому просто в жменю тютюну й пішов. Знайшов вільне місце, простелив кунтуш. В кутку Роман добалакував якусь свою брехню:

— Вона в клуню — і я за нею.

Максим його не слухав. Думав своє. Незабаром заснув. Він умів, коли це було потрібно, засинати швидко.

— Дзень-бов, дзень-бов...

Максим прокинувся. Спершу подумав, що це йому сниться, а далі збагнув: хтось і справді б'є в казан.

— Вставай! — пролунав у курені голос.— Ляхи Степа-півський зимівник спалили.

Штовхаючи в темряві один одного, козаки вискакували на подвір'я. У конюшні стояв гамір, хтось, голосно лаючись, бив коня, намагався витягти заступлений повід. Козаки хапали сідла, виводили коней. Сідлали за ворітьми, оглядали зброю, заправляли одяг.

Незабаром невеликий загін, в п'ятдесят чоловік, уже зібрався. Наперед вибасував осавул:

— Руша-а-й!

Осавул пустив коня риссю. Слідом за ним рушив загін.

— Звідки тут ляхи взялися? — запитав Максим сусіднього козака, що на ходу вибирав з-під сідла кінську гриву.

— Вони часто налітають. У лицарстві вправляються. Здебільшого молоді шляхтичі; щоб остроги заслужити. На татар не важаться; на мирних хазяїнів набіги роблять — у полон беруть. Ми на долішній переправі їх доженемо. Добре, хоч ніч місячна.

Козак не договорив. Бо раптом над першим рядом низький сильний голос розпочав пісню:

Ой на ріці на Самарі сила пором носить...

Йому відповів десь позаду дзвінкий, молодечий:

Ой не один козаченько гетьманенька просить...

Пісню підхопили, і вона попливла над степом.

Загін вихопився на горб. Ліворуч на обрії гойдалася заграва. Вона то зменшувалася, припадаючи до землі, то знову злітала вгору, лизала язиками пригаслі зорі. Максим відчув, як його самого все дужче заповоняє пісня. В грудях щось росло, серце било, як дзвін. Пісня падала просто під ноги коням і, сполохана стукотом копит, одразу ж шугала вгору:

Ой не казав гетьман-батько з Самари пускати,
Казав же він осавулу гармати кувати.

На мить стихла пісня — і знову злетіла в темне небо. Вона випереджала козацьких коней, линула над сонним степом. Міцніше прилипали до списів руки, нижче пригиналися в сідлах козаки. Осавул свиснув. Пісня обірвалася на півслові. Далі мертву степову тишу вже будив

лише глухий тупіт коней. Так мчали ще якийсь час. Трищали під копитами сухі бур'яни, іноді якийсь кінь спотикався, пирхав, але жоден не іржав.

— Он, он вони! — раптом вигукнуло кілька чоловік.

Максим пильно дивився вперед. Звикле до нічного степу око розпізнало вдалині декілька темних постатей. Та й місяць ще не зайшов. Він почервонів, набубнявів, скотився низько до обрію.

А далі все закрутилося шалено. Шляхетський загін, почувши погоню, кинув полонених і чимдуж погнав до річки. Половина встигли в'їхати в воду — хоч і не всі потрапили на брід, — половину пагнали на березі. Забахкали постріли, кресонули шаблі. Залізник ще здалеку намітив шляхтича на білому коні, який скакав трохи осторонь. Шляхтич теж побачив погоню. Розумів — понад берегом йому не втекти. Взявши круто до річки, направив коня в густий очерет. Чи його кінь був уже стомлений, чи неохоче йшов у воду — Максим крок за кроком наздоганяв шляхтича. Вже було видно на голові плескату мідну шапку, що холодно поблискувала проти місяця. Шляхтич знав — пощади не буде. Він зупинив копя, в осташню мить важко завернув його і, кинувши шаблю, рвонув з сідлової кобури пістоль, звів курок. У шелесті очерету пролунав сухий клац. Максим встиг упасти на гриву, куля просвистіла над самою головою. Залізник подався ще трохи вперед, рубонув шляхтича навкіс від плеча. Навіть крик не пролунав. Білий кінь метнувся вбік, шляхтич похилився і важко впав у воду. Його кінь, не зупиняючись, став вибиратись до берега, брьохався у воді, а Орлик стояв на місці, тривожно хропучи і принохуючись до сухого очерету.

Залізник торкнув коня і поїхав до берега. Там все скінчилося. Тільки чувся плескіт води та десь в очеретах жалібно іржав поранений кінь. З десяток козаків стріляло з берега по шляхтичах, які сховалися в очеретах. Не витримавши холоду, шляхтичі поклали за ліпше спробувати переправитись на той бік. Максим під'їхав до козака, що тримав на повіді двоє коней, і зняв рушницю. Помітив, як з очерету шурхнула темна постать і кинулась у річкову бистрину. Старанно прицілився. Гримнув постріл.

— Не кепсько. Нехай пасе раки на дні, — сказав схвально козак.

Почувши знайомий голос, Максим повернув голову і зустрівся поглядом з осавулом.

— Стрільєш вправно. За таку стрільбу в кошї честь складають. Але не гайся. Лови конї. Я вже двох упіймав.

— Це ж дядьківські конї з паланки,— сказав Максим.— Їх треба повертати хазяїновї.

— На них не понаписувано, чиї вони,— відїжджаючи вбїк, кинув осавул.— Та, може, того хазяїна й на свїті немає.

— Є родичї.— Максим пошукав очима білого коня, на якому втікав від нього шляхтич.

Коня не було видно.

Тихо шумів очерет, плюскотїла розбуджена пострілами рїка. Місяць скотився в очерет, і впала глуха темїнь.

Роздїл другий

ЧУЖА ДОЛЯ

Другий тиждень на токах пана Калиновського молотили озимину. Глухо, ніби пищальні постріли, гупали ціпи, з величезних, порозчиняних навстіж дверей клунь вставала густа курява. Неначе пожежа здїямалася над двором.

Панї Гелена Калиновська сидїла при відчиненому вікні й писала листа.

Глухе гупання ціпів заважало папі, вона покликала покоївку і наказала їй позачиняти вікна. Панї Гелена писала листа в далеку Венецію своїй подрузі Мунї, яка вийшла замїж за якогось голоштанного князька, але не зізнавалася, що він голоштанний, і вихваляла краси Венеції та тамтешнє життя. Панї Гелена била її навїдлїг, не скидаючи рукавичок... «Земля тут така жирна, що її можна набирати на ножа, як масло, а щоб проїхати наші володїння з кінця в кїнець, треба їхати три днї. Край тут поки що дикий, але ми потроху всьому даємо лад. Масток у нас такий багатий, що лїчбу прибутків ведуть десять управителїв. Селяни в наших мастках живуть розкішно, вони такі багатї, що й у будень ходять у шовках та сукнах. До нас тікають не тїльки хлопцї з того берега, а й вольнї козаки з Дніпрового низу, приходять і уклінно просять мого чоловіка, щоб він дозволив їм жити і працювати в якомусь із наших мастків. Мій чоловік інодї дозволяє їм це...» Гелена на мить зупинила-

ся, полоскотала пером себе по повній примхливій губці й посміхнулася чи то від лоскоту, чи від того, що останні слова вона перейняла з листа чоловіка до одного писаки у Варшаву. Саме так змальовував Калиновський раювання хлопів у його мастках.

Пані вмочила перо й писала далі: «Зараз у нас молоча. Селяни, дружно співаючи, молотять пшеницю. Серед них є дуже гарні. По-своєму, по-варварськи. Вчора я навіть розмовляла з одним. Звати його Миколою...»

Микола молотив у новій, тільки цього літа збудованій клуні в парі з своїм сусідом Гаврилом Карим. Карий був уже літній чоловік, невеличкого зросту, сухенький, з глибокою, ніби ножем прорізаною, зморшкою поміж бровами, з сумними, покірними очима під вицвілими бровами.

На невисокому чолі Карого рясно виступив піт, котився по щоках, по носі, крапельками роси тремтів на ріденьких, ледь посріблених сивиною вусах. Карий безсило махав ціпилном.

— Ви б, дядьку Гавриле, відпочили,— сказав Микола, підгортаючи вимолочений сніг,— а я сам трохи поляпаю.

— Я наче й не стомився, тільки поперек чогось ломить...

Микола відвернувся, виплюнув їдку пилюку і кинув на тік важкий, туго перев'язаний сніг.

— Де там не стомилися. Другу коцу кіпчаємо сьогодні.

Карий витрусив остюччя з бороди, підмостив куль і сів на нього. А Микола, прим'явши погою снопа і поцлювавши в долоні, взяв у руки ціп.

— Хлопці казали, економ обіцяв за місяць перед різдвом зменшити на день панщину.

— Він, якби можна, добавив би ще один день. Як перейшов я у панщинники, то робили тільки сто п'ятдесят днів. А тепер уже двісті дев'яносто. І чого тільки не попридумували іродові сини. Ти ж полічи, крім панщини: обжинки, зажинки,— почав загинати на руках пальці Карий,— закоси, обкоси, мостове, дорожнє; за гриби та ягоди з лісу і то два дні накинув. Боюсь, Миколо, не протягну я довго... Гляну на тебе — завидки беруть: молодий, здоровий — не вічний панщинник. Добудеш реченця — і знов вольний.

— Чув я, ніби у вас земля була. Чого ж ви пішли до пана?

— З-за неї ж і пішов. Заставив ґрунт, заплатити в строк не зміг... І вже не видряпався.

Карий підвівся, взяв цїп:

— Ех, туди мах, сюди мах, та все долю по зубах.

— Добуть би мені швидше року. Більше ніколи не продамся в панщину. Зберу ще трохи грошей, землі куплю,— мрійливо мовив Микола.

— Так і я колись думав. Теж дужий був; хоч і слабший за тебе. Я бачив, як ти колоду через хлів перекидав. На землю все стягався; тоді, правда, легше було; пани самі приохочували селитися тут. А от не втримався на ґрунті.

— Я зубами в нього вчешлюсь. Грошей трохи є, ще прироблю. От тільки на хату виділити доведеться,— тремтячим голосом оповів свою вимрію Микола.

Карий перетрусив сніп, скрутив перевесло:

— Навіщо тобі нова хата, хіба ця падає?

— Треба,— зам'явся Микола.— Може, оженюся.

— Думаєш, мельник віддасть за тебе Орісю? Ой, дивись, хлопче...

— Віддасть, напевне віддасть. Писар обіцяв допомогти — мельника схилити.

— Не вір тому підпанку і водися з ним менше. Потрібен ти йому, як архиресві хвіст.

— Хіба він пан? У нього все, як у простих людей.

— Бачиш,— задумливо мовив Карий,— все, та не все. Він теж борщ їсть, тільки, як то кажуть, срібною ложкою. Синок писарів з панами учиться. Учора до батька приїхав. Ти не бачив? Там таке бундючне — як на вилах ходить, виступцем.

— Не кажіть так, дядьку Гаврило. Не схожий Загнійний на пана. Та хоч би й був схожий, то що з того? Хіба не буває серед панів добрих людей?

— Буває... що й муха чхає. Думаєш, велике благодієство він робить, коли дає тобі роботу. Бодай тільки який не панщинний день — ти вже і в нього.

— І завтра піду. Пан писар мені за те гроші платить і, окрім мене, нікого не хоче брати на поденщину.

— В тебе сили за десятьох, а він... Цс-с,— раптом урвав мову Карий.— Шевель іде. А з ним сам головний управитель мастками, той, що вчора приїхав.

Ціпи на току загули ще швидше. У дверях з'явився низенький, в розмариновім мундирі головний управитель. Він ступив кілька кроків уперед, бридливо помахав біля

обличчя білою рукавичкою і знову відійшов до дверей. З-за його спини, накульгуючи лівою ногою, вийшов з гайдуками економ Тиміш Шевель. Обминаючи купи кулів, він крокував від одних молотників до інших, щось поквапливо запитував, іноді зупинявся, мацав рукою околот.

— Чого він гребеться біля діда Тараса? — прошепотів Микола, поціляючи ціпом по кінцях колосків.

— Це що таке? — параз на всю клуню заgrimів Шевелів голос. — Третина зерна в соломі. І скільки, скільки? Півтори копи? Та ти в мене таким робом ще сім літ молотитимеш. Це — молоча! — кричав він, тикаючи віхтем соломи в обличчя дідові Тарасові.

Микола розігнувся.

— Чого він причепився? Дідові Тарасу скоро сімдесят. Йому б уже на печі сидіти... Ей, пане економе...

— Цить. Мовчи, Миколо, — злякано зашепотів Карий, смикаючи парубка за полу, — на тобі все окопиться. Чущ, молоти ж! Ой, лишенько мені з тобою.

Микола щоспли вдарив по снопу. Не помічав, що він перозв'язаний, бив, доки не лопнуло перевесло.

— Ніколи не переймай чуже лихо, якщо не хочеш, щоб воно твоїм стало, — шепотів Карий, низько нахилиючись над розісланим снопом, — не міряйся з панами чубом: коли довгий — підстрижуть, а короткий — висмикнуть. Максим спробував. Де тепер він? Либонь, згинув, як метіль на жареві. Може, саме ворон очі випиває або вже й кістки сіроманці по байраках порозтягали.

— Залізняк нікого не боявся. Самого папича в воду вкинув. Він би й зараз... Чи ж можна терпіти таку неправду, — палав ненавистю Микола.

— Ти ж де правду видів? Мовчи. Так ліпше. Бачиш, і пішли.

— Пішли! Чув, як він сказав: «Не рахувати дідові цього дня». Ух, щоб йому, кривому собаці, все лихом скрутилося. Хиндя б його трясла.

— Пана лають — пан гладшає. Тихіше, а то ще хтось дочує та донесе. Ну, а нам кінчати пора. Поки перелопатимо та вберемо — і ніч застане. Ох, і попереk болить. Недарма кажуть — що ціп та коса то бісова душа.

Микола думав про те, що люди на старість стають боязкі, що то, мабуть, із силою витікає з них і сміливість. Натомість більшає покірності, а якщо й з'являється злість, то не проти вседержителів світу цього, а проти тих, хто

не впокорюється вседержителям. Чого б то? Бо ті люди не такі, як вони?

Доки перегребли, перелопатили та перевіjali, вже зовсім звечоріло. Сонце сховалось за високим, критим черепицею панським будинком, що височів над ставом стрімкою баштою; по землі прослалися довгі темні тіні.

Додому йшли разом; за всю дорогу не перекинулись словом. Попрощавшись на вулиці з Карим, який жив на белебені¹, Микола відчинив похилені ворота. На тину, біля хліва, висіло кілька глечиків.

«Забули внести»,— подумав. Познімав глечики, ногою штовхнув сінешні двері. Мати сиділа на ослоні біля ввіткнутої в окоренок скіпки і щось латала. На полу², прикриті рядом, спали два менші Миколині брати.

— Мамо, сипте їсти,— кинув з порога Микола.

Набрав у корець води, вмився над цебром. Втираючись обтріпанам на кінцях рушником, виглянув у вікно — без рами, маленьке, саме такого розміру, яку вдалося дістати шибку,— у досвітчаній хаті вже світилося. В шибці відбилося і власне обличчя: худорляве, клинцювате, з тонкими, майже дівочими, врозліт, бровами і рівним, облупленим на кінчику носом.

— Ну й борщ,— сказав Микола після кількох ложок,— аж хвилі по ньому ходять.

Мати зітхнула.

— Завтра знов думаєш до писаря йти? Празник престольний, гріх. У церкву сходив би, вже й батюшка казав: чого це Микола храму божого цурається?

— Добре, збудите ранком, а до Загнійного йти треба — я обіцяв завтра закінчити,— кинув Микола, стягаючи з жердки свиту.

— Куди ж ти, не ївши? — заклопоталась мати.— Хоч узвару виший.

— Поставте в погрібник, я потім,— відповів Микола, вже причиняючи двері.

Надворі розгулявся вітер. Він смикав із старої, низько навислої стріхи жмути почорнілої соломи і розкидав її по подвір'ю, дорозі, жбурляв за ворота й котив уподовж вулиці.

В невеличкій досвітчаній хатці баби Оришки вже ніде повернутись. Вищала, аж схлипувала скрипка, але ніхто не танцював. У передсвятковий вечір прядок дів-

¹ На белебні — тут: на кінці села.

² Піл — дерев'яний поміст, ліжко.

чата з собою не брали, вони збилися біля полу, перешптувалися. Оріся теж між них. Коли Микола зайшов у хату, одна з дівчат легенько вщипнула її за руку. Оріся стрепенулася, але, побачивши Миколу, опустила вниз чорно-сині, кольору стиглої смородини, очі. На її ніжних повних щоках розцвіли соромливі півонії.

Микола сів за стіл, де кирпатий, товстогубий Левко вже тасував замапані карти.

Миколі не таланило: вже тричі підряд йому довелося здавати. Він захопився грою, навіть не помітив, як у хату зайшло двоє хлопців. Обидва одягнені однаково: кунтуші з червоного сукна, сині штани, нові, ніби памороззю прибиті, смушеві шапки. Один низенький, рудий, капловухий, другий високий, білолиций, високочолий, з хвацькими вусиками.

— Хто це? — пошепки запитав через стіл Миколин парник.

Микола підвів голову:

— Нижчий — Іван, писаря Загнійшого син, а того, з маленькими вусиками, вперше бачу. Щось він зовсім мені не по знаку. Певно, з Іваном у городі вчиться разом.

Порипуючи козловими чобітьми, новоприбулі пройшли до полу, сіли між дівчатами. Деякий час Микола не дивився в їхній бік, а коли глянув, то побачив, що Оріся, ніяково посміхаючись, вже сиділа між ними. Іван помавив пальцем Миколу і, відвівши його до дверей, тихо запитав:

— Хто Орісю проводить?

Микола хотів сказати правду, але несподівано передумав:

— Ніхто.

— Якщо хто й проводить, нехай сьогодні не рипається. Ми самі проведемо... тобто не я, а пан Стась.

— Що ти мелеш, який пан?

— Не зіпай,— перебив Іван.— Це знаєш хто? Не знаєш?! Самої пані Думковської син — з Варшави приїхав. Хоче на наші звичаї подивиться, от що. Второпав? Нікому ж про це ні слова. А Оріся до вподоби принала панові Стасеві.

Микола пахмурих густі брови:

— Вона не піде з ним.

— Може, ти не пустиш? — насмішкувато скривив губи Іван.

— Я!

Микола зверху вниз глянув на Івана. Він був не лише на голову вищий Івана, але й разів у два ширший в плечах. Усе село знало про його силу, не одна дівчина задивлялась на високий стан, не одній снилось вродливе смагляве лице.

— Я не дозволю,— знову вголос сказав Микола.

— Тільки спробуй,— процідив крізь зуби Іван,— хвоста підкосимо.

— Хлопці, чого ви в кочергах шепчетесь, давайте грати в горлиці,— нараз підбігла до них одна з дівчат.— Іване, ходімо.

— Я не хочу,— кинув Микола, повертаючись до столу.

Іван з дівчиною пішли по колу.

Парубки та дівчата грали в горлиці. Чомусь найчастіше випадало, що горлицею була Оріся, а стрільцем — панич. Певно, так химерив Іван. Микола вдавав, що не дивиться туди, але її карт не бачив. Засмоктало під серцем, тривога обійняла його. Мовби й не було великої причини до тривоги. Ну, заглянув панич на вечорниці. О, ні, якщо паничу впала в очі якась дівчина, то вже лихо. Микола знав це гаразд. Щоправда, це не їхній панич, не їхній пан. Ті роблять просто: закликають дівчат у горлиці до якоїсь роботи або поспівати. І сподобається панові голос якоїсь дівчини. Звичайно, найвродливішої. І співає вона панові... Аж жаром обсипало Миколу. Він стиснув зуби.

— Ти не в ту масть ходиш,— потягнув Миколу за рукав Левко.— Та карти не показуй.

Микола ледве досидів до кінця гри. Те, що знову програв, уже не турбувало його. Він кинув карти, виліз з-за столу.

— Може, у вдівця зіграєм? — звернувся до парубків.

— Далєбі, зіграєм. Сідайте. Всім пари є? — заговорили хлопці.— Хто ж вдівцем буде?

Трьом не вистачило пар, і два парубки, жартуючи, сіли поряд, третій лишився «вдівцем». Микола зняв широкий ремінний черес, склав його вдвоє. Почалася гра.

— Кого хочеш за жінку? — запитав Микола білоголового кругловидого «вдівця».

— Ох і треба ж жінки. Нікому ні їсти зварити, ні сорочки прати,— удавано заквилив парубок.— Мені б таку жінку, як Оріся.

Микола підійшов до панича:

— Віддаєш?

— Ні.

— Скільки? — обернувся Микола до білоголового. — Один гарячий? — І вже до Стася: — Давай руку.

Пасок боляче оперезав паничеву долоню, і той різко відсмикнув її.

Не віддав Стась Орісю і за другим разом, хоч три гарячі добре почервонили долоню. За третім уже підставив ліву руку.

— Віддаєш? — ще раз перепитав Микола.

— Ні, — непевним голосом відповів Стась. Його витягнута вперед рука дрібно тремтіла. А очі налилися злістю — не хотів поступатися хлопам. Змагалися за дівчину, і ще щось домішувалося до тієї гри.

«Може, сказати, хто я, — подумав. — На колінах хлоп прощення проситиме. Ні, невже я слабкіший за них? Нехай зараз б'є, потім матиме».

Усі затихли, очікували, що буде далі. Пасок свиснув раз, вдруге.

— Він руба б'є! — раптом закричав Іван і схопив руку пасок. — Йому самому треба десять гарячих.

— Брешеш, — схопився з полу парубок, який сидів поряд з Стасем. — Не бив він руба.

— Бив. Я сам бачив! — кричав Загнійченко. — Пусти, пусти, кажу.

Стась теж схопився за черес. Микола смикнув черес до себе. Стась розченив пальці, а Іван, не втримавшись на ногах, повалився на Миколу, лівою рукою вдарив його в зуби. З розсіченої губи бризнула кров. Микола стусоцував Івана в груди, той відлетів до дверей, перекинув дерев'яне відро.

— Ось ти як! — закричав він і шарпнув себе за полу.

У його руці блиснув довгий, вузький ніж.

— Я тобі дам пожа! — Микола обома руками вхопив ослін.

Зойкнули дівчата, хтось дмухнув на світло. Доки викресали вогню та знову засвітили гніт, ні Стася, ні Івана в хаті не було. Біля порога стояла калюжа води, в ній валялися розкидані кочерги.

Дівчата почали знімати з жердки свити.

— Чого біжите, ще погуляємо, — сказав Левко, рідкозубий, вирлоокій парубок. — Роздягайтесь, все одно нікого не випущу.

Дівчата повішали свити на місце, але гуляшка розладналася. Хлопці зібралися біля чола, де посідали дівчата, поставили посередині підрешіток з насінням.

— Дивись, Миколо, щоб Загнійченко не підпоїв трушівських парубків та щоб не спіймали тебе одного.

— Нехай спробують,— сказав Микола, а сам подумав: «Парубки — це не найбільше лихо. Коли б панич з надвірними козаками не наскочив. Але ні,— заспокоював сам себе.— Пані він не скаже, де був. А через день-два, може, зовсім поїде. Загнійченко, той спробує віддячити. Треба ножа з собою брати».

Коли настав час іти додому, сінешні двері виявилися зав'язаними.

— Чортів дука, калікою б тебе скрутило,— вилаявся Левко.

Поторсавши ще трохи двері, двоє парубків вилізли по драбині на горище і, прорвавши стріху, стрибнули додолу. Відтак розв'язали мотузок на дверях, і хлопці та дівчата висипали на вулицю.

Разом з Миколою і Орисею йшло четверо парубків. Біля писаревого двору один парубок зупинився:

— Давайте Загнійному на хлів сани витягнемо. В нього вони під повіткою стоять.

— У писаря аж два собаки в дворі,— сказав другий.— Краще знімемо ворота і в Тясмин занесемо — це швидше. Доки на собачий гвалт хто-небудь вискочить — ми вже на Бродах будемо.

Микола взяв обох хлопців за руки:

— Не треба. Все на мені окошиться. Так Іван нічого старому не розкаже, а тоді...

— Гаразд,— погодились парубки.— Ну, нам, Миколо, у вуличку. Надобраніч.

Микола і Орися залишились самі. Рушили в сторону Тясмину. Тихо шаруділо під ногами сухе листя, іноді потріскувала гілка.

Вони довго йшли безлюдною вулицею. Нарешті хати полишились за спиною; пройшли ще трохи, біля трьох осокорів Орися зупинилася. Неподалік тихо хлюпала в берег вясна місяцем ріка.

— Не треба йти далі,— тихо промовила Орися,— батько може побачити, він часто виходить з хати за млином наглянути. Миколо! — Орися говорила ледве чутно.— Ти не гніваєшся за сьогоднішнє? Я того парубка зовсім і не знаю. Чудний він якийсь.

— За віщо ж на тебе гніватись? — Микола легенько пригорнув Орисю до широких грудей.— Хороша моя.

— Нехороша я,— Орися сховала в рукаві Миколиної свити свою руку.— Не треба мені було зовсім біля того парубка сидіти...

— Ні, хороша,— не слухаючи її, шепотів Микола.— Ясочка моя.

Орися прихилила голову до його плеча. Микола легенько торкнувся губами її холодної щоки. Вона не відхилилася, міцніше притиснулася до плеча, закрила очі, сама підставила для поцілунку вуста. Потім сховала голову в нього на грудях, хустка спала на плечі, і Микола пестив її по голові, мов маленьку. Нараз Орися відірвала голову від Миколиних грудей, поправила хустку:

— Мені час, Миколо, пізно вже.

Микола крутнувся на місці, хотів затримати її, але Орися встигла відбігти, посварилась на нього пальцем і гукнула:

— Приходь завтра, ми раніш підемо від баби Оришки. Удвох.

Микола повертався додому іншою вулицею. У голові думки — бджолиним росм. Бачив себе господарем, у новій хаті... Він прихилить до себе долю. Зашле старостів до Ориси... З молодю поїдуть повз двір Загнійного, і не одними саньми, а трьома, а то й чотирма. Коней баских дістануть, дуги пообвивають стрічками, а до кілець — дзвіночки. На передніх сидітиме він з Орисею. Нехай бачить писарчук, яку молоду він, Микола, висватав, нехай кусає із задрощів губи...

Мати збудила Миколу ще до схід сонця. У дворах скрипіли журавлі, десь ревла худоба. Над селом, як і звечора, гуляв вітер, розчісував кострубаті стріхи селянських хат, розгойдував віти старої груші-лісівки, що росла за хлівом, струшуючи з них жовтаво-червоне листя та дрібненькі грушки. Одна з них впала на хлів аж по цей бік гребеня, скотилась по очеретяній покрівлі в двір. Микола підійняв грушку, вітер її полою свитки і вкинув у рот. Не поспішаючи, поправив на голові шапку, вийшов за ворота. Відстояв утренью. Неквапливо хрестився, а думав про мирське: про Орисю, про ошули на нову хату; знав, що це гріх, наvertsав себе до молитви — й не міг навернути. З церкви вийшов першим. Біля корчми мусив притулитись до тину, перечекати — вулицею кудись їхала сотня надвірної варти. У пана Каліновського в медведівському маєтку три сотні, в інших по стільки ж, а може, й більше. Усього Каліновські мали біля тисячі козаків

особистої варти. Свою залогоу мав кожен пан. Чим багатший він, тим більше набирал козаків для охорони свого маєтку. В сотнях, крім козаків, служила також дрібна безмаєткова шляхта, яка не мала нічого, окрім гонору та шляхетського звання. Це про них говорив дядько Карий: «Усе пани та пани, а нікому свині пасти».

Ряд за рядом проїжджала надвірна варта, озброєна, немов до битви: на шиях — по козацькому почеплені рушниці, в кожного при боці ніж на перев'язі, на поясах — роги в мідній оправі, обтягнуті шкірою, та торбинки для куль і кременів. Одягнуті теж всі однаково: в жовті жупани, голубі шаровари, жовті з чорними оточками шапки.

«Скільки то грошей треба, щоб зодягнуть і прогудувать таку зграю?» — подумав Микола, рушаючи курною вулицею. Найбільший маєток у Медведівці — панів Калиновських, і два менших — панів Броварського та Єромахи. У Медведівці проживає також чимало дрібних шляхтичів і навіть польських селян; мабуть, третина населення — поляки, мають свій костьол (окрім костельної каплиці в маєтку Калиновського), дві крамниці, два кладовища. За селом — вежі Калинівської фортеці. Фортеця стара, дерев'яна. Там стоїть залого, туди в час небезпеки сходяться всі шляхетські сотні, з'їжджаються околицьні пани, звідти ж налягають на неслухняних хлопів. Калинівська фортеця — шляхетський форпост над Тясмином, бояться її селяни і обходять стороною. Там закатовано не одного посполитого і взято на спитки не одного козака і православного попа. Сконав за дерев'яними стінами навіть настоятель Миколаївського монастиря, і по тому в монастирі почалося запустіння. Колись великий і багатий Миколаївський монастир (одних двоверхових будівель шість) стоїть над самим Тясмином, в чигиринську сторону, його навіть татари не могли скурати, а шляхта скурала. З Онуфріївського монастиря монахи розбіглися зовсім. Страшно про все те думати Миколі.

Писар Явдоким Спиридонович Загнійний стояв посеред двору за спиною наймита, що, присівши навпочіпки, мазав викоченого з-під повітки невеличкого візка.

— Прийшов, — кинув Загнійний на Миколине привітання і, пригладжуючи зачесаний набік, як у дворових гайдуків, рудий чуб, знову говорив до наймита: — Сіном добре вимости. Та не тим, що в клуні, а насмич болотяного в стогу, в передок багато не накладай, а то завше

раком сидиш. Попону підтич.— Потім знову до Миколи: — Закінчиш корчувати — забереш корчі, сьогодні, нехай не лежать на городі. Тоді зайдеш до мене. Я по обіді в зборні буду.

Микола взяв під повіткою здоровенний, вигартуваний ковалем на його замовлення заступ і через перелаз скочив у сад, де чорніли купи землі. Загнійний мав садити весною молодий сад. Щоб дерева краще прийнялися, ями готували з осені. Ями великі, в аршин глибини, і копали їх на місці старого, нещодавно спиляного саду.

Микола заганяв заступ просто руками, вивертав набік великі брили землі. На перепочинок присів лише один раз. Хотілося пити, але, щоб не стрічатись з Іваном, у двір не заходив. Вичистив останню яму та постягав до купи корчі, а тоді просто через тин вистрибнув на вулицю, стежкою через гору подався додому. Швиденько запряг у воза маленьку безклубу кобилку, яка, мабуть, за свій норов називалась Морокою, і, насварившись на двох менших братів, що було попримощувались у задку, підтюпцем поїхав до саду. Здоровенні корчі знову ж таки носив просто на вулицю — не захотів переїжджати через писарів двір. Повертаючись назад, поїхав шляхом. Навпроти зборні зупинив Мороку, прив'язав віжки до полудрабка і, зчистивши об колеса землю з чобіт, пішов у будинок. Поперед нього дрібними непевними кроками продибала в двері старенька, несучи під рукою щось замотане в писану хустку. Загнійний, як помітив Микола, був наїдпитку. Сидів за столом червоний і щось швидко писав.

— До вашої милості, Явдокиме Спиридоновичу,— прошамотіла стара.— Горе нам, неписьменним.

— Прошеніє написати? — не підводячи голови, запитав Загнійний.

— Еге ж, еге ж,— кивала бабуся головою,— ви ж знаєте, яке в мене лихо.

— З невісткою?

— З невісткою,— знову хитнула головою стара.— То я ось полотно п'ять ліктів принесла.

Вона нахилилася до кошика. Писар мовчав, тільки перо в його руках скрипіло тонко і, здавалось, сердито. Бабуся дістала з-за пазухи хусточку, зубами розв'язала вузлик.

— І грошей півталяра.— Вона поклала на край стола кілька срібних монет. Загнійний повів оком, але писав

далі. Бабуся почекала ще трохи і знову порилася в хусточці.

— Я й забула. Ще є.

Вона поклала гроші. Писар кинув у каламар перо.

— Що ж, можна написати. Прийдеш, Охрімівно, завтра. Все буде готово: і прошеніє, і позов; не по закону невістка корову забрала, не по закону. А, й ти тут,— удав здивовання Загнійний, мовби тільки тепер помітив Миколу.

Бабуся почовгала до дверей. Біля порога зупинилася, шанобливо відступила вбік, пропускаючи городского отамана Семена Рудя. Нетвердо тримаючись на ногах, той пройшов через кімнату. І городской отаман, і писар примудрялися правити уряд так, що ніколи не сварилися з панами та комендантами фортеці. Здавалося, ті зовсім не втручаються в управління містечком, однак завжди складалося якось так, що в позовах правда виявлялася на боці навіть дрібних шляхтичів, а не посполитих. Поспільства ж, громади як такої не було,— вона боялася подати голос. Уже не пам'ятали, коли в містечку й сходку скликали. А може, не все було так, як здавалося Миколі та деяким іншим селянам, може, квилла совість в Рудя і він заливав її горілкою, аби не бачити того, що чинилося довкола і що чинив сам?

— Чого б я, Явдокиме, в свято сидів,— сказав він,— ішов би до жінки. В тебе нічого немає там? — кивнув на сусідні двері.

— Досить з тебе на сьогодні.

— Тобі шкода? — взявшись за стіл, заговорив Рудь.— На свої ти її купив? Базаринки всі сам береш...

— Іди пий, коли хочеш. Там, у скрині, в кутку, качаном заткнуто. Ключ на,— кинув Загнійний уже в спину отаманові.

Той широко махнув у повітрі рукою, мов сліпий, взяв ключ. За два кроки від дверей зупинився, нахилив голову, простяг руку з ключем. Він тильнувся вперед, але ключ стукнув у дошку за дві четверті від дірки. Отаман знову відступив, хвилину подумав — знову повторилось те саме.

— Чекай,— Загнійний узяв з отаманових рук ключ. Відімкнув двері, штовхнув їх ногою. Отаман, похитуючись, зник у темній кімнаті.

— Явдокиме Спиридоновичу,— почав Микола,— ви скавали — зайти за грішми.

— Корчі забрав?

— Забрав.

— Добрі корчі, горітимуть, як порох,— заговорив Загнійний, посилаючи руку до кишені. Він відрахував на долоні кілька монет, поклав на стіл.— Я завжди так — зразу. Зволікати не люблю, на — одержуй.

Микола глянув на гроші.

— Явдокиме Спиридоновичу, тут тільки два злоти. Ви ж обіцяли, крім корчів, по вісім злотів за яму. Тридцять ям — виходить, таляр.

— Слухай, парубче, де ти бачив, щоб хто за три дні таляр заробляв. Такі гроші за десять днів роботи ніхто не одержує.

Микола поправив на голові шапку, проковтнув слину, що чомусь набігла в рот, і, намагаючись говорити спокійно, сказав:

— Мені нема до того діла, скільки днів копав би хтось, хай і місяць. Я хочу, щоб ви сповна заплатили за роботу.

— Я тобі й так...

— Пане писарю,— неголосно, але твердо проказав Микола.— Зараз піду позатоптую — місяць ломами будете бити.

Писар мимоволі глянув на здоровенні, пудові Миколині чоботи з порваними шийками, знову поліз до кишені, відрахував ще двадцять копійок.

— Ух, а закусить нічим,— витираючись рукавом, з дверей вийшов городовий отаман. Обидва, і Загнійний, і Микола, оторопіло подивились на нього. Від рота, вповдовж усієї щоки, у того тягнулися чорпі смуги.

— Ти... не ту пляшку взяв,— злякано кинувся писар.— Чорнило випив. Ох, лихо мені з тобою, ще й порозвозив по морді. Ходімо швидше в сіни... Не доведи господи до гріха.

Писар узяв отамана під руку, на мить повернув голову до Миколи:

— А ти не стій тут, більше ні копійки не дам. Ну, чого ждеш, іди.

— Собаки нехай більше тобі рблять,— Микола плюнув під ноги писарю і вискочив на вулицю, де, підігнувши ноги, спокійно дрімала Морока, смикнув за віжки. Морока з несподіванки кинула задом і підтюпцем пішла по дорозі.

Ще здалеку Микола помітив біля шинку великий гурт

людей, між ними Івана, ще кількох синків багатирів. Не бажаючи проїжджати мимо, смикнув ліву віжку, кобила звернула з колії. Під колесами м'яко зашарудів пісок. Морока згорбилася, над силу перла воза. Раптом віз хитнувся, немов на вибої, і трохи не по самі осі загруз задніми колесами.

— Но, но,— смикав за віжки Микола.

Кобила гребла ногами, але віз не рушав з місця.

— Но, не здохла, нап'ястись не хочеш,— вдарив Мороку пружалном по боці Микола. Морока перелякано рвонула вбік, бринькнув перерваний біля голоблі мотузяний гуж.

— Під хвіст їй подми! — гукнув Іван.

«Що ж тепер? — розначливо подумав Микола.— Сором такий, і дівчата он дивляться. Все через тебе,— подивився зі злістю на кобилу, виводячи її з голобель. Потім обійшов кругом воза, обдивився колеса.— Чого я гарячкую,— раптово заспокоюючись, подумав.— Дуків засоромився. Хай глузують, дідько з ними. Правда, Мороко, біжи додому».

Він закинув повід кобилі на шию, плеснув її по крижуху. Морока крутнула головою і, прищуливши вуха, помчала у вуличку. Кинувши на корчі дугу, Микола прив'язав до голобель скручений удвоє черезсідельник, поклав його собі на плечі. Поплював на руки, взявся за голоблі. Віз заскрипів задніми колесами, важко посунув по піску. За мить він уже був у вуличці, на наковчій колії.

Позад чулося тюкання, свист. Микола не оглядався. Він широко крокував по дорозі, а за ним, підскакуючи на вибоях, котився навантажений корчами віз.

Розділ третій

СІЧ-МАТИ

Дніпро ще був далеко, але в повітрі враз посвітлішало, а потім дорога пішла на схил, і раптом зорові відкрилася широка річкова долина з річищем, затоками та допливами, островами та півостровами, кучерявими вербами, лозами, осоками та віковичними дубами, які росли на роздоллі й були карякуваті, вузлуваті, міцні. Над долиною кружляло птаство: високо вгорі — під-орли, нижче — во-

роння, ще нижче — чайки та кулички. Правий берег підперла Підпольна — бо ж під полем, а далі — Скарбні, Павлюки, інші річечки й зарічки, наймення яким знали тільки запорожці. Ліворуч, далеко-далеко, зблискувало Дніприще й Чортомлицьке озериче, там колись стояла Стара Січ. Старі діди кажуть, Нова — будована за її подобою, одначе вони вихваляють Стару. Старі люди завше хвалять старе.

Проминувши грузьке болото, монахи та аргатали в'їхали в січове передмістя. Ніхто не запитав їх, звідки вони й чого прибули сюди, навіть вартовий; він лише ковзнув байдужим поглядом по вершниках і, перекинувши рушницю з одного плеча на інше, відступив з дороги. На вулиці не було видко жодної душі — Січ немов вимерла.

— Братчики по обіді відлежуються, — кинув Жила.

Уже в самому кінци Гасан-Баші — січового передмістя — зустріли величезний гурт людей. То був похорон. Півча, що складалась лише з чоловіків — переважно старих козаків, — співала глухо і неголосно, здавалось, ніби всі були простуджені або співали пехотя. Одразу ж за труною ішов піп, позад нього вусатий сивий запорожець ніс велику чару з горілкою.

— Не буде удачі, — сказав один з аргаталів і здійняв з голови шапку. — Мерця зустріли. Братчику, — нагнувся він з коня до одного з запорожців, — кого це ховають, що стільки людей, чи не курінного?

— Якого там курінного, — відповів запорожець. — Може, знав Василя Окуня з Білоцерківського куреня?

— Не знав. Від чого він помер, може, татари підстрілили?

— Окунь кілька літ з куреня не виходив. Йому, либонь, за вісімдесят було. Захотів востаннє верхи проїхати. Вже, мабуть, чув смерть свою. Сів на коня, кінь дибки, а дід з нього. Ми до Окуня — не дихає.

Аргатал не слухав далі балакучого запорожця і вдарив коня острогами. Коли він нагнав своїх, монах, котрий раз у раз оглядався на похорон, запитав:

— Для чого то чару за труною несуть?

— Очевидячки, питущий запорожець був, — пояснив аргатал. — Не бачили такого, ваше преподобіє? Якщо питущий вмирає — корогву білу несуть за труною.

Спішувались у заїжджому дворі, ставили в конюшню коні. Монахи розташувались в заїжджому дворі, аргатали потягли до куренів. У куренях прохарчуватися дешев-

ше. Всі разом вирушили до січового містечка. Коли минули башточку, що над ворітьми, Максим, звертаючись до ченців, вказав рукою:

— Вам сюди, нікуди не звертайте, вулиця прямо до церкви приведе. Та он і дзвіницю видно.

Бузенька вуличка справді привела монахів до церкви.

Розпитавши службу, де ієромонахові покої, отець Гаврило попрямував до дерев'яного будиночка біля огорожі. Схожий на кажана ієромонах зустрів ченців Мотронівського монастиря привітно. Розпитуючи про мандрівку, метушився по келії, частував чаєм із свіжими пахучими проскурами, проте, щоб не здатися неввічливим, про мету приїзду поки що не питав. Розповідав про Січ, про церкву, про татарські наскоки, поскаржився на соборного старця — начальника церковних служителів на Січі, розповів, як потрапив сюди. Він належав до тих людей, котрі більше люблять розповідати, ніж слухати, і за найліпшого співбесідника мають того, хто слухає їх не перебиваючи. Гаврило не перебивав: він сидів мовчки, обмацуючи ієромонаха колючими очима.

«Ні, не можна звіритися йому, — нарешті вирішив про себе, — нікчемний чоловічок». І вголос сказав:

— Вельми цікаво. Я ще вечором зайду до вас... Кошового мені треба побачити. Ідемо ми з Петербурга, удостоїла нас государина грамоту передати йому.

— Може, щось там є і про нашу церкву? — насторожився ієромонах.

— Того не відаю; запечатана грамота; тільки маю сумнів, щоб про церкву в ній мовилося. Де зараз кошовий?

— Мабуть, не застанете його вдома. Збрався він сьогодні кудись. Завтра після утрені віддасте, він буде в церкві.

— Не заспати б, притомився трохи, — позіхаючи, мовив Гаврило.

— Не турбуйтеся, — замахав руками ієромонах, — я скажу паламареві, він розбудить. Ітиме піднімати кошового і до вас загляне. Ви зупинилися в Гасан-Баші? Якщо хочете — і в нас знайдеться келія.

Монахи подякували, пішли в заїжджий двір.

...Прокинувся Гаврило перед заходом сонця. Взяв у руки високу, схожу на меч, патерицю, вирушив оглядати Січ.

Тримаючись рукою за тин, відшукуючи сухіші місця, добувся по розгрузлій, брудній вулиці на торгову площу, навколо якої купами чорніли хати майстрового люду, кузні, ятки, шинки. Приземкуваті, похилені, обшарпані шинки дивилися своїми підсліпуватими вікнами в землю, немов соромлячись глянути в вічі перехожим. Кожен навів підтримували дві колонки, від чого шинки скидалися на старців, що, обіпершись на ціпки, вишикувались біля церковних воріт. Одначе були серед них і нові, «чисті», ті стояли осібно. Довкола майдану світили вікнами крамниці, а за ними чорніли кузні. Ятки шевців, шорницькі майстерні, цих було особливо багато. Видзвонювало по сталі залізо — ковалі кували зброю. На майдані вештався майстровий люд. Біля другого від краю шинку Гаврило помітив чималий гурт запорожців. Вони стояли півколом біля призьби. Серед гурту сидів сліпий кобзар з сизуватим подвійним шрамом на лобі. Біля нього, підібгавши під себе ноги, примостився хлопчик. Кобзар хитав довгою сивою бородою, перебирав сухими руками струни почорнілої від давності кобзи. Кобзи майже не було чути — її заглушала дужі козацькі голоси. Монах прислухався. Щоб краще розібрати, про що співають запорожці, обійшов калюжу і наблизився до гурту. Запорожці, обійнявшись за плечі, притупували ногами й голосно співали:

У нашого отамана
Нема питанів, ні таліара.
Ой скиньмося по таліару,
Купим штани отаману.
Штани мої ряднянії...

Гаврило голосно гмукнув.

— Якщо сорому не масте, хоч би гріха побоялися,— мовив він.— На мені сан чернечий.

Запорожці замовкли, здивовано оглядалися.

— А ти, натомість щоб бога славити,— казав далі, звертаючись до кобзаря,— сороміцьких пісень співаєш.

Кобзар підняв невидючі очі й заговорив тихо, за звичкою ледве-ледве торкаючи пальцями струни:

— Не знаю, хто ти, чоловіче божий, однак даремно заважаєш вселитися. Бога ми не забуваємо, не в гніві він на нас і за пісні ці. В пісні — радість, розрада.

— У таких хіба піснях шукають розради? — обвів Гаврило суворим поглядом запорожців.— Є молитовні, божественні пісні; що могли б ми знати без молитви? В ній наше утешеніє.

— Утеш-е-ні-є,— неголосно, але так, щоб почув монах, промовив один із запорожців,— коли в кишені є.

Він хотів ще щось додати, але Гаврило обернувся, помахом патериці зупинив його:

— Цить, мовчи ліпше. Поки вуста замкнені, ти ще господар свого слова, а отверзлись, вилетіло — диявол уже ним володіє. Ми іноді не думаєм, що говорим, у тім і біда наша...

— Отче, їй-право, бога ми славимо,— спокійно, неголосно мовив один з запорожців, що стояв навпроти Гаврила.— Вдень і вночі йому молимося. А зараз нам не заважай, проповіді читати в нас своїх попів доста. Господь веселих людей сподобляє. Ей, кобзарю, метелицю!

Кобзар ударив по струнах. Запорожець тупнув ногою, ляснув долонею по халяві і, розкинувши руки, пішов по колу, дрібно перебираючи ногами. Мелькали чоботи з закотами, вихрив жупан. Раптом запорожець, мов об щось спіткнувшись, тицьнув уперед, присів на праву ногу, хвацько викинувши ліву. За тим навприсядки пішов через коло.

— Нехристи іродові,— вилаявся Гаврило.— Прости, господи, що согрішив,— щепотів він, одходячи від запорожців.

— Ух і танцює, мов чорт його вилами штрика. Матню не розірви,— долинали до нього голоси.

Гаврило не оглядався. Він не йшов, а біг через площу. Трохи не наштовхнувся на воза — посеред майдану розташувався обоз з рибою. Обминаючи вози, оступився в калюжу й, вискочивши на сухе, зупинився.

«І я приїхав сюди шукати допомоги та оборони святій церкві? — думав монах.— Та вони, мабуть, і лобів не хрестять». І він з прикрістю подумав про Мелхіседека, котрий послав його сюди, ще й казав, що запорожці — люди побожні, святобливі, ніколи не шкодують грошей на церкву і накладуть головами в її оборону. Треба було вертатися на заїжджий двір.

Проте йти знову повз шинки не хотілося, Гаврило обвів поглядом майдан, роздумуючи, в яку вулицю краще піти.

— Ваше преподобіє,— нараз почув збоку,— чого це ви одні посеред майдану стоїте?

Оглянувся. Біля нього стояв Залізняк.

— Просто так,— відповів невпевнено.

— Може, заблудили? Отак через майдан ідіть.

— Я вже йшов цим шляхом, хотілося б пройти назад іншим.

— Ходить зі мною, я вас проведу,— запропонував Максим.

Вони пішли поряд.

— Збираєшся залишитись на Січі? — по хвилі запитав чернець і зупинився перед багнюкою, шукаючи очима сухішого місця. Залізник вказав рукою на ледве помітну стежечку між двома коліями.

— Сюди йдіть.— І по хвилі промовив: — Лишатися мені тут не хочеться. Та й нічого.

— Його преподобіє просив, аби ти не гаявся, вертався в Медведівку.

Гаврило обережно рушив уперед, обмацуючи патерицею дорогу.

Вийшов на сухе, зачекав Максима, пішов поруч. Йому подобався цей заробітчанин. Подобалось відверте, сміливе обличчя, приємна, хоч і скупа посмішка, подобалось і те, як розсудливо, хоч трохи з кпипом, він говорить, як уважно вслухається в чужу мову.

— Не знаю, які мислі щодо тебе має його святість,— обережно мовив Гаврило.— Одначе здається мені, твоя дорога стелиться до нашого монастиря. Там ніхто не буде збиткуватися над тобою: перед богом — усі рівні. Попрацюєш на монастирськiм дворі, уподобається — в ченці пострижешся. Ти казав, що неодружений. А не захочеш стригтись — можеш піти, куди схочеш, ніхто тебе затримувати не буде.

Максим мовчав.

«Далебі, правду каже отець Гаврило,— розмірковував він.— Перед богом — усі рівні».

Там можна заховатися од кривди, од болячок, які роз'їдають світ. Одначе щось і опиралося в ньому тій думці. Душа прагнула простору, волі. Вона ще не спила того трунку, який називають коханням. Живучи в степах, аргаталюючи, Максим відчув міру власної душі. Вона була велика. Не торопів перед світом, перед іншими людьми, бачив, що не дурніший за них, сміливості йому теж не позичати. Клубочилися в голові думки-круки, ширяли біля серця соколи-сапсани, і тоді малів світ і хотілося злетіти над ним і подивитися на нього з високості. В нічні безсонні години тяжко билася в мур життя думка: для чого прийшов у світ? Щоб пасти в степу коні, щоб робити горшки і продавати їх по ярмарках? Маленькі ті горшки

і вельми крихкі. Пани замовляють особливі горшки. А чому має робити їх для них? Чим він гірший від пузатого Єромахи чи смердючого лиса Броварського? І не знаходив відповіді. Знав тільки одне — степ надав волі його думкам.

— Максиме! — перервав його думки зустрічний, з широким, пласким, гачкуватим носом козак.— Здоровий будь. Звідки? Яким вітром?

— Суховієм,— відповів Залізняк.— Опісля розкажу.

Запорожець бачив, що Максим з монахом, і не затримав його.

— Заходь сьогодні в наш курінь,— запросив він.

— Гаразд, Даниле,— кивнув головою Залізняк,— заїду.— І, підійшовши до Гаврила, сказав: — Може, й приїду.

— Ти грамотний? — по хвилі запитав Гаврило.

Залізняк похитав головою:

— Батько трохи знав грамоту, та ніколи йому було зі мною морочитись. Хрещений обіцявся, мав віш і часословець, і псалтир, і ще якусь книжку, октоїха чи якомсь отак. Та незабаром помер. Його превелебність тільки тепер згадав про мене.

Останні слова прозвучали як докір.

Вони зупинилися.

— То коли поїдеш? — неначе справу вже було вирішено, запитав Гаврило.

— Через тиждень; може, трохи пізніше,— не зразу відповів Максим.

— Давайте разом їхати; охотніше й веселіше. Дорога далека.

— І небезпечна,— посміхнувся Максим.

Чернець схитнув головою.

Залізняк, пильно вдивляючись поперед себе,— вже були сутінки,— пішов до Тимошівського куреня, де зупинилися аргатали. В курені був лише Роман.

— Ти чого так рано спати вклався? — штовхнув його Залізняк.

Роман підвів голову, потер рукою розхристані груди.

— Що ж іще робити?

— Горілку пити ходімо в гості до стеблівців, приятель мій давній Данило Хрін запрошував.

— У гості я завше готовий.— Роман довго мацав у кутку, шукаючи шапку.— В шинок зайдемо?

— За горілкою? Не треба. Братчики пригостять. Не-

дарма кажуть, що на Запорозжжі буває два дурні: перший, хто прийшов у курінь не ївши, а другий, хто пішов звідти не п'яний.

При світлі свічки у сінях старий, трохи згорблений, але ще міцний єврей голив запорожця. Згрібши в жменю оселедець, вертів голову запорожця то в один, то в другий бік, смикав угору, задирав назад, а той, червоний, наче з нього тягнули жили, крєктав, сопів і тихенько згадував чорта.

У просторому, сорок аршин завдовжки, курені людей було небагато. В протилежному від дверей кінці, ближче до кухарської половини, горіли дві олійні лампи, біля них на перевернутім догори дном цебрі стояло відро з медовою варенухою. З десяток запорожців по черзі черпали коряком. Закусували в'яленою таранею, накладеною тут же на цебер.

— Хай йому грець, завжди так: як дома пообідав — і тут дають! — вигукнув після привітання Роман. — І не просіть, не сяду. — Віп вже сидів, по-татарськи підібгавши під себе ноги. — Що ти допався, неначе віл до калюжі, — цтовхнув Роман високого запорожця й простягнув руку за коряком.

— Ух, матері твоїй дуля, — задоволено крєкнувши, плеснув його по спині здоровенний носатий запорожець. — Меткий ти, хлопче, і говориш складно.

— Максиме, чого стоїш, — сказав Данило Хрін, пригладжуючи нерівні, один довший, другий коротший, вуса. — Сідай ось тут, поряд зі мною.

— Чого це в тебе лівий вус наполовицу коротший? — подікавився в нього Роман. — Миші вночі одгризли?

Роман — хлопець веселий і дошпетний, але він і лицедівав трохи: вже знав, що отако, бадяндрасячи, може прожити в світі. Легше приступити, але легше й відступити, надто отут, на Запорозжжі, — січовикам пальця в рота не клади.

— Порохом спалив. Багаття розкладав. Такі вуса були!

— Хоча б підрізав...

— Короткі будуть; потерплю, він скоро виросте.

— Поспіши, Максиме, — простягнув Залізняка коряк Роман, — а то сам вип'ю.

— Цей вип'є, — показуючи здоровенні, міцні зуби, засміявся носатий. — Справжній козак. Мало тепер таких. Люд пішов прошений, бундючний. — Запорожець махнув рукою. Так повелося здавна: запорожці самі розпускали

про себе поголос як про запеклих пияк, хоч у тому й була не вся правда: на Січі жило чимало людей непиту-щих, святоблिवих, надто багато таких було серед дідів: не смалили чортового зілля — тютюну, й не пили бого-противної водиці — горілки. — Споганіла Січ. Либонь, скоро її вщент розруйнують. Царицині людці все веш-таються: одні укази якісь возять, інші в гармати загля-дають та човни мацають, а треті, тхір їх ма, так ті зовсім не знати чого товчуться. Не та Січ, не та. Навіть татари не ті стали. Не розбереш — мирні вони чи немирні. З крамниною їдуть до нас, ми до них; до чого вже до-жили — наймаємося одне в одного.

— І в кошового наймаємося. І в судді генерального, — додає інший козак.

— Еге ж, такі табуняри мають, ще й з Петербурга їм жалування возять. І не здвигнеш їх з їхніх урядів, наче поприкипали до них.

— У чинах охвіцерських ходять, — плюнув носатий. — Споганіла Січ. Колись кошовий більше як два роки бу-лави не посив.

Максим потримав коряк у руках, випив варенуху й мовчки повісив коряк на цебер.

«Споганіла Січ». «А мабуть, правда, — подумав. — Ца-риця платню видає, указами муштрує. Не про таку Січ діди розповідають. Колись жили тут люди вольні, нікому не кланялися. І по всій Україні воля козакувала. Одби-валася од злиднів, боронилася проти золотих шатів. А те-пер посів її пан».

— Чем мало п'єш, сам казав дорогою, що хочеш напи-ться? — тихо запитав Роман.

— Хотів, та перехотів.

— Не розберу я тебе, Максиме, — Роман відірвав пма-ток тарані, посмоктав її і знову поклав на цебер. — Чуд-ний ти якийсь. Сам голий, а вередуєш, як під греблю дідько.

— Не чіпляйся, — кинув Залізняк, витягаючи з мідного кільця на чересі люльку.

— Ні, скажи, чого ти такий, — не відступався Роман. — Невже тобі не хочеться випить? І чого тобі треба?

— Якби-то я знав, чого мені треба, — відказав Мак-сим.

Роман приготувався сказати якийсь дотеп, але його перепинив Хрін:

— Справді. Чого ти причепився до чоловіка, як злидні до старця? Не хоче — його справа. Ти, Максиме, назовсім у Січ?

— За тиждень додому поїду.

— Може, в нашому курені залишишся, що тобі дома — злидні стерегти?

— А в вас що робити? Коней Карасевих пасти? Я їх вже напасся.

— О, в Карася є що пасти. Двісті вісімдесят огирів, — кинув якийсь запорожець, що лежав у тіні за цебром.

— Двісті вісімдесят! — аж підвівся Роман. — Більше, Максиме, ніж у мого аги було. І ви держите такого в курені?

— Ти, парубче, видно, мало ще лиха бачив. Помовч, ліпше буде.

— Чого ж мовчати, — обурився Роман, — хіба й на Запорожжі не вільно говорити правду? — Його вродливе обличчя залляла червона фарба гніву.

Настала довга мовчанка. Нудно сичав гніт, та якийсь запорожець плямкав губами, обсмоктуючи тараню.

— Бачиш, хлопче, — загадково й помалу проказав Хрін. — Воно-то вільно, а тільки дурнів всюди б'ють.

Роман блиснув очима:

— Дивись, дядьку, щоб я за такі слова по гамалику не заїхав, хоч ти й старпий. А то можна й па киреї стати.

— Не гарячкуй — мене лякати нічим, — спокійно проказав Хрін. — Я вже, синку, двічі стрілявся на киреї. То не штука. Я тобі лихого не зичу, молодий ти, можеш у халепу вскочити.

Носатий запорожець простягнув коряка:

— Випийте і не ламайте доброї бесіди. А я вам ліпше розповім одну бувальщину. Лучилося колись мені заночувати в одного волоха...

Розмова повернула до улюбленої запорожцями теми: про відьом, вовкулаків, лісовиків.

— Максиме, може, ти й справді гребуєш нашою чаркою? — запитав Хрін.

Максим узяв коряк, випив міцний солодкуватий напій, що пахнув медом і сухими грушами.

— Тільки й лишилося од Січі — варенуха, — утерся він рукавом. — Нехай вам Роман про чортів розповість, — сказав посміхаючись. — Він з ними, як з кумами...

— Не треба б проти ночі нечистого згадувати,— несміливо попросив хтось.

— Та чого там, з нами хресна сила,— перехрестився носатий.— Ану ж, ану, хлопче.

— Це, правда, не ~~я~~ мною було,— перекидаючись на живіт, почав Роман,— а з сусідом. Поїхав він одного разу в ліс...

— Не крутись, як шкурат на вогні,— прошепотів хтось до свого сусіди.— Слухай.

— Отож поїхав він у ліс, а за ним цуценья ув'язалося...

Залізник тихенько потис Хрінові плече, підвівся. Хрін запитливо звів на нього очі. Максим притулив кулак до щоки, показуючи, що йде спати, і, ступаючи тихо, пішов з куреня.

...Шулячись від ранкового холоду, Гаврило пройшов у двері. В церкві стояв півморок, свічок горіло небагато, і в кутках було зовсім темно. Церква була майже порожня, тільки навпроти аналоя стовпився гурт запорожців — здебільшого старі, сивобороді січові діди. Підтюпцем пройшли в свої бокуни писар, осавул і суддя. Підпаламарій, який щодня будив їх, сьогодні трохи припізнівся — вони були заспані, з нерозчесаними чупринами. Гаврило гидливо поморщився — біля аналоя хтось голосно гикав. Відшукавши очима головний бокун — відгороджене птахетом місце,— побачив, що кошовий уже стояв там. Виділась тільки його широка спина в киреї та брита потилиця. Утреню сьогодні правив сам соборний старець. Послухавши трохи, чернець пройшов у ризницю. При його з'яві злякано стрепенувся біля вікна огрядний лисоголовий шп і прикрив щось підрясником.

«Мабуть, похмелявся перед молитвою»,— подумав і запитав:

— Чому це в церкві порожньо? Де козаки?

Піп підсмикнув під рясою штани, загорнув якусь сторінку в біблії.

— Сплять. Хрестом у церкву їх не поженеш. Покійний кошовий, царство йому небесне,— піп перехрестився,— перед церковними виборами видав був указ усім утреню слухать. На другий день прийшов, а в церкві — хоч свисни. Він у найближчий курінь: одного за чуба, другого. «Чого це ви, — каже, — сучі діти, молитви не слухаєте?» — «Як не слухаємо, — ті йому в одвіт, — ми умисне й дяка вибрали такого, щоб з куренів його було чутно». А дяк,

не буду вам брехати, було, як заведе, по той бік Дніпра чути. Однак скаржитися на запорожців не можна; бога вони шанують і на подаяння не скупі. Бог у них в серці.

Гаврило повернувся в церкву. Став у лівому крилі перед образом святого Миколи, що його якийсь богомаз намалював з непомірно довгою бородою і запорозькими вусами. Потроху церква наповнювалася січовиками. А коли півча заспівала канта на честь богородиці — покровительки запорожців, у церкві зблиснуло кількасот оголених шабель. Козаки обіцяли богородиці захистити її шаблями. По закінченні служби, коли всі вийшли з церкви, Гаврило підійшов до кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Тому, очевидно, вже хтось доповів про приїзд посланця правителя правобережних церков Мелхіседека.

— Маю до вас слово сказати,— після привітання мовив чернець.

Кошовий розстебнув кирею — після церковної задухи було жарко — й схитнув головою:

— Прощу до моєї господи. Там побалакаємо.

Розмахуючи палицею, він рушив від церкви. Обминав лише великі калюжі й ступав широко, Гаврилу доводилося майже бігти. Іноді, згадавши за ченця, кошовий уповільнював ходу, але по хвилі забував і знову починав викидати палицю далеко вперед. Гаврило навіть не зоглядівся, як вийшли на майдан.

— А шинків у вас чималенько,— сказав відхекуючись.— Мабуть, вельми запорожці бражничають.

— Умгу,— погодився кошовий,— п'ють, гаспиди. Вчора йду я до злоги¹, а один, п'яний як чіп, кожух униз вовною розіслав, сів на цьому по-турецьки й читає проповідь проходжим. У грязюці весь, мов марюка. Я до нього. «Чого ти,— кажу,— такий-сякий, розсівся, як сучка в човні». А він мені: «Наставляю добрих людей на путь істинний; призиваю хмільного не пити». — «Як же ти можеш других наставляти, коли ти сам, як свиня, п'яний?» — «У тім-то й справа,— відповідає.— Хай на мені бачать, яку шкоду горілка приносить. Що б з того було, коли б я їм тверезий казав?» Одначе є й непитущі. Проте в нас, як і всюди,— розумного не видно, а дурний скрізь наперед лізе.

У хаті кошового було затишно і тепло. Світлиця була

¹ З л о г а — склад.

велика, на стінах висіли килими, зброя, картини в рушниках. Калнишевський, та й інші старшини жили осібно від козаків. Давно поховали звичай, за яким кошовому і старшинам дозволялося обідати та жити тільки в курені, до якого були приписані. Калнишевський скинув кирею та каптан і залишився в шовковій голубій сорочці і синіх, з широким золотим галуном шароварах. Він запросив ченця снідати. Страви подавали два молоді кухарі. Їли сметану, потім борщ, смажену баранину з гречаною кашею, пироги з сиром і маком. Під кінець сніданку кухар поставив макітру густого грушевого узвару й тарілку попряників.

Витерши губи кінцем шльонської скатерті, кошовий підвівся з-за столу.

— Тепер можна і об ділах гомоніть,— сказав він,— ходімо в світлицю.

Гаврило помітив — обличчя кошового одразу змінилося. Воно, як і раніш, виглядало трохи простувато, але очі стали серйозними, в них світився прихований розум. Ченцеві й раніше здавалося, що Калнишевський лише прикривається простотою, а насправді він розсудливий і навіть хитрий.

— Отамане,— розпочав Гаврило, сівши поруч з Калнишевським на лаві,— ти вже, мабуть, здогадався, що приїхав я не з дріб'язковою справою. За мізерією в таку далечінь не їздять. Будь тобі відомо — молитвами ігумена Мелхіседеса здолав я тоту страшну путь. Як бачиш, не втонув у бистрих ріках, звір мене дикий не розірвав, бо їду з правим ділом з Петербурга. Отамане, ти знаєш, меч і католицьке розп'яття нависли над нашими православними церквами на правому березі Дніпра, горе і муки падають на голови тих, хто не хоче приймати унії.

Чорні колючі очі ченця блищали дивовижним вогнем. Він говорив переконливо, з пристрастю.

Чернець розповів, як протягом останніх років уніати все далі й далі на Правобережній Україні ткали свою павутину, посилювали утиски на православних. Вони вже не вважали ні на кого, чинили насильство скрізь. Та й нікому їх зупинити. Внутрішні чвари, боротьба за владу розхитали до краю струхлявілі підвалини Речі Посполитої. Казна порожня, жовніри розбрелися по домівках, занепало місцеве управління. Одночасно з тим Польща все дужче й дужче підпадала під вплив Росії. Нарешті, в 1764 році, на польський престол був посаджений бли-

зький приятель Катерини II Станіслав-Август Понятовський. Та вже незабаром значна частина шляхти, незадоволена спрямованою на зближення з Росією політикою Станіслава, провела через сейм конституцію¹, за якою заборонялося зовсім православ'я на Правобережжі й проголошувався ворогом кожний, хто не приймав католицької віри. Царський уряд, який тільки й шукав зачіпки, щоб втрутитися у внутрішні справи Польщі, через свого посла у Варшаві Рєпніна заявив протест, пригрозив збройним втручанням, і сейм ухвалив новий указ — про урівняння прав католиків і дисидентів. Тоді найбільші польські магнати оголосили, що вони не визнають постанови сейму, й спорядили посольство в Рим. У Польщі, в похмурих дідівських замках родовитих князів, збиралася запекла католицька шляхта. Тут кувались лихі заміри, зріли чорні помисли. На Поділля і Волинь рушили шляхетські загони Воронича, Мокрицького, з благословення папи, частково озброєні його коштом. Заворушилось і місцеве панство. Почуваючи свою силу, шляхта розпочала жорстоку розправу над православним духівництвом.

Відмовившись виконувати королівські укази, конфедерати² чинили скрізь свою волю. Безсилий будь-що вдіяти проти них, польський уряд звернувся за допомогою до Катерини II. Тоді з російського боку на Правобережжя був посланий піхотний корпус генерала Кречетникова.

Про все згадав ігумен, про все розповів кошовому. Тільки, мабуть, забув нагадати, що разом із розп'яттям шляхетичі повезли з собою довгі вузлуваті канчуки, що пани в маєтках почували себе ще певніше, що панські нагаї засвістіли ще частіше над ще нижче схиленими спинами посполитих.

Калнишевський уважно вслухався в ченцеву мову. Те, що говорив Гаврило, було відоме йому. Він усе ще не міг втіяти, до чого веде монах, шукав якоїсь нитки, котра б в'язала його мову з ним, кошовим Січі Запорозької, і не знаходив. Після недовгої паузи монах підвівся з лави, розгладив бороду, нахилився до Калнишевського:

— Прибув я не лише по своїй волі. Мене послала го-

¹ Тут у значенні — указ.

² Конфедерати — учасники тимчасових військово-політичних союзів польської шляхти для захисту шляхетських привілеїв. Тут ідеться про Барську конфедерацію, яка боролася проти урівняння в правах православних з католиками й чинила розправи над українським населенням Правобережжя.

судариня з грамотою. Запорожці мусять теж вийти з Січі, стати оружно на захист віри. Ось грамота.

Поліз за пазуху, витягнув загорнутий у шовк папір, почав розв'язувати його. Очі кошового неспокійно забігали по світлиці. Великий, важкий, він сопів і шукав викруту. Тепер збагнув усе. Монах загонив його в глухі суточки. Пролетіли блискавично в пам'яті власні буйногрові табуни, і золоті задзвеніли в серці. Адже важив і ними. Намагався не важити. Намагався прожити хитро, не прожити, а проплисти по ріці життя, не палягаючи на весла.

— Тиміш, піди Глобу поклич! — гукнув він, прочинивши двері, і, повернувшись на місце, пояснив Гаврилові: — Глоба — писар кошовий, він зараз прибуде: тут недалеко, через одну хату. Не вмю я читати.

Проте грамоту взяв. Довго розглядав її, вдивлявся в дрібний красивий почерк, і Гаврило не міг розібрати, чи справді він не знає грамоти, чи прикидається. Через кілька хвилин, грюкаючи об поріг чобітьми, в світлицю зайшов писар Іван Глоба, натоптуватий чоловічок із великим, мовби стесаним назад лобом та великими булькати-ми очима. Кошовий простягнув йому папір, коротко пояснив, про що мова. Глоба прочитав грамоту спочатку про себе, потім, розправивши її на столі, вголос. Дочитавши, пильно подивився на підпис.

— І печатка орлова, і писано під указ, а тільки не справдешній він, отамане,— мовби про себе, промовив писар.— На таких грамотах мусила б друга печатка бути — на шурках. Та й рука не господарині. Я руку її величності добре знаю.

Чернець сидів непорушно. Його довгасте обличчя було спокійне, тільки нижче на очі впали довгі вії. Був схожий на святого з ікони.

— Як не господарині? — тихо спитав він.

— А так, не господарині, та й квит,— не підводячи голови, промовив Глоба.— Я зараз принесу якийсь указ, звіримо, хоч і так видно.

— Не треба,— махнув рукою Калнишевський. Він давно розгадав усе. Немало ходило в краї всіляких несправжніх послів, віщунів і просто людей, які вимагали від кошового, аби повів запорожців проти шляхти. А як він може їх повести? Він — царський слуга, без царського веління й мухи не заб'є. Минулися старі часи. Вже Січ мовби на трясовині стоїть. Махне цариця рукою в каблúчках — і зметуть січову фортецю з Лугу. Куди подіти-

ся запорожцям? І його власні маєтності підуть прахом: Хоч, з іншого боку, хіба він безвірник якийсь, богопродавець? Хіба не протекла йому через серце Скарбна і не Великий Луг виколисав його? Але ж несе одвіт за Січ перед минулим і майбутнім і мусить уберегти хоч таку, загнuzдану і обгризену. Через те удав більший гнів, ніж кипів у ньому насправді.

— Я бачу — рука підроблена. Підпис государині вельми добре пам'ятаю. І чого б це вам доручали її везти? Гінців немає в сенаті? — Кошовий витягнув уперед руку.— Мовчіть. Я все знаю, не беріть на душу більшого гріха, і так ви не малий прийняли. Не розчовпаю тільки, задля чого все це... Може, задля слави? Мовляв, це ж ми підняли усіх на оборону віри. У гісторію попасти! На таке діло підбити хотіли! Коли б не сан ваш і не об вірі йшлося, наказав би у колодки забити. Ідіть звідси з миром і не памагайтеся запорожців підмовляти,— лихо накличете собі на голову.

Третій день ішов дощ. Брудні волохаті хмари повзли і повзли по небу без кінця-краю. Мокрі дерева скидали останнє листя, воно тонуло в калюжах, мішалось з грязюкою розгрозлих січових вулиць.

У таку погоду виїжджати з Січі було небезпечно. Максим з ранку до вечора сидів у Тимошівськiм курені і або бавився картами — в хлюста, в пари,— або латав січовикам взуття. І хоч не був говіркий, однак навколо нього завжди сиділо кілька запорожців. Розповідали різні бувалиці, жартували, іноді пили по чарці. Зрідка вставляв слово і Залізняк. Частіше ж мовчав. Затиснувши між колінами чобіт, стукав молотком, вганяючи гвіздок за гвіздком у потерті козацькі підшви. Однак було в ньому щось таке, що привертало до нього людей, спонукало до щирості, відвергості. І найбільшою винагородою для того, хто розповідав щось смішне, був не голосний регіт когось із запорожців, а скупа Максимова усмішка, короткий теплий погляд його сірих променистих очей.

Романа в курені не було. Він залишився в стеблівців і, як переказував Хрін, зв'язався з п'яною ватагою. Максим поклав не чіпати його.

«Виїдемо з Січі, на цьому й кінець його п'ятиці,— думав,— коли б тільки швидше стало на погоді».

У середу зранку почало розпогоджуватись, але з полудня знову насунули хмари. Над старими вербами понад

Скарбною кружляло вороння. Воно летіло десь зі сходу, здавалося, його наносив вітер. Чомусь воно завжди кружляло над тим самим урочищем, так повторювалося від дня на день, аж поки те колесо починало витягуватися на південь, а потім від нього одривалися окремі чорні цятки, а далі цілі вервечки тяглися в бік Дикого Поля. Ворони завжди розтавали в його глибинах. Збивалися в табуни гуси, били по воді крильми великі баби-пелікани, табунилися в очеретах качки — все птаство, а тут його було гібиль — готувалося в далеку дорогу. А над усім тим високо в небі панували орли — наглядали з високості за своїм царством. Гніздилися вони на дубах по островах Великого Лугу. Сидячи біля дверей, де було більше світла і звідки бачив Скарбну, й верби, і гайвороння, Максим пришивав до чобіт старі халявки. Сіявся дрібний дощ. У курені, облігшись у коло, неголосно співали запорожці. Залізник натирав смолою дратву і теж підтягував:

Чорна хмара наступила,
Став дощик іти.
Благослови, отамане,
Памет нап'ясти.

Пісня лилась журно, то затихаючи на мить, то знову зринаючи з новою силою.

Ой нап'яли козаченьки
Червопий намет,
Несуть вони вино, пиво
І солодкий мед.
Усі пани, усі дуки
У наметі сіли,
Наше браття, сіромашши,
Та і не посміли,
Взяли квартиру меду з жарту,
На дощикку сіли.

Раптом Максим почув тупіт на булиці. В курінь, геть забризканий болотом, вбіг Жила. Він так захекався, що ледве міг говорити:

— Романа довбиш забрав, суддя указав карати на смерть... — розмазуючи по обличчю брудні патьоки, випалив він.

Максим підхопився з березового окоренка, розсипавши з колін дерев'яні гвіздки.

— Що ти мелеш, за віщо?

— З Карасем зчепився. Ще в перший день, коли ви

вдвох приходили. А сьогодні вранці Карась здійняв крик, буцім Роман у нього гроші вкрав. Хтось із братчиків витяг, а на Романові окопилось. А може, й ніхто не брав, Карась навмисне все так підтасував. Роман у гніві підняв шаблю; Хрін встиг руку підбити, і він плазом ударив, тільки шкіру на Карасевій потилиці подряпав. Може б, киюганами обійшлося, та курінний — за Карася. Каже, мовляв, сам бачив, як Роман біля череса Карасевого крутився. Не вірю я, щоб брав він ті гроші, ні за них табаки хлопця повісять. Курінний давно нахвалвся провчити голоту. Тільки зачіпки не було. А тепер візьмуть і одіграються на Романові. Правда, вже скільки літ на смерть у нас не судили. І указ сенату на це є. Та вони стребують дозвіл у тутешніх царських начальників або тепер, або й після страти.

— Мерщій до кошового, він один може одмінити страту,— кинувся за шапкою Максим. Він забіг на кухарську половину, схопив у кухаря два калачі.

— Нічого не буде,— казав дорогою Жила,— стеблівський курінний кошовому сватом доводиться.

Кошовий, сидючи біля вікна, чистив соломиную люльку. При появі Залізняка і Жили глянув на них, витер об полу тютюновий чвир і знову заходився біля своєї справи. Залізняк і Жила поклали на край столу калачі.

— Кланяємось хлібом і сіллям,— сказав Максим.— Дозволь, пане отамане, слово мовити.

— Говори,— продуваючи цівку люльки, кинув крізь зуби Калнишевський.

— Схопили безневинну людину...

— Ви за того шипотипника прийшли просити,— виплюнув під ноги слину кошовий.— Ви ж ким йому будете?

— Побратими,— несподівано навіть для себе вимовив Жила.

— Злодієві побратими, значить. Забирайте до біса ваші калачі — нічого тут баляндраси точити. Повісять одного — і іншим засторога буде. Розпустилися...

— Вислухай, пане отамане...— почав Жила.

— Нікого слухати! — гримнув Калнишевський.— Геть з світлиці.

Максим бачив, що сперечатись даремно. Не прощаючись, повернувся, штовхнув підбором двері й пішов через сіни.

— Іди в Стеблівський курінь, чекай мене там,— сказав Жилі,— я в пушкарню пройду.

Вартовий запорожець, огинаючись, впустив Максима в пушкарню. Залізник причинив за собою двері, трохи постояв біля порога, поки призвичаївся до темряви. В кутку на купі очерету лежав прикований за ногу до колоди Роман. Максим легенько доторкнувся до його плеча. Роман задріжав від несподіванки, рвонувся до Залізняка.

— Це ти, сідай, гостем будеш,— силувано посміхнувся.

Максим сів поруч, ламав сухий очерет, не знаючи, про що говорити. Чи не вперше стало йому страшно. Аргата-лували разом, стільки небезпек перебрали: розбійні татари гасають у степу, вовки і рисі бродять, хвороби косять людей, усе обминуло Романа, та не обминув науст.

— Не сумуй, Романе,— тихо промовив він,— щось придумаємо.

— Я й не сумую,— намагався говорити розважливо Роман.— Я свою кашу вже з'їв.

— Щось зробити мусимо...

— Мотузок підріжете чи дівку знайдете? Так і її катма. Розказував мій дід, як одного запорожця вішали. Ведуть його до дуба, аж виходить дівчина з хусткою, опущеною на лице. Повели їх у церкву. Стоять вони під вінцем, молодий боїться на молоду очі звести: в молодій ніс, що твій кулак, а на підборідді казан можна повісити. І пазуха низько, трохи не на животі. Молода її все лівою рукою підтримує. А праву молодий у своїй держить. Придивився, а в молодій пучки чорні від тютюну... Чого ти похнюпився? — урвав розповідь Роман.— Невже не смішно?

— Смішно, дуже смішно,— тихо промовив Залізник і замовк знову. Було чути, як десь у кутку пушкарні; тонко попискуючи, шкребуться миші.— Ми виручимо тебе, за всяку ціну.

— Скажи ж мені хоч на вухо,— скривив у посмішку губи Роман,— як це ти зробиш?

— Кошового проситимемо. На євангелії заприсягнемо...

Роман пильно поглянув Залізникові у вічі.

— Або вже не просив? Правда? Отож. Захотів з чорта молока, коли він не доїться.— Роман повернув до Залізняка голову, підморгнув.— Оце б чарчину. Та музики... Завтра вип'єш за спомин душі...

Але далі не стримався. Посмішка сповзла з його губів, рот болісно перекривився, і він, по-дитячому схлипнувши, впав головою Залізнякаві на коліна. Його плечі затремтіли в глухому риданні:

— Максиме, вір, не брав я тих грошей, не злодій я.

— Вірю, вірю...— шепотів Залізник, міцно притискаючи Романову голову. Зашкарублюю, мозолястою рукою гладив по плечу, по спині, по скуйовдженому чубові. Поволі Роман заспокоївся. Він підвів голову, витер долоною сльози. Порився в чересі, вигріб жменю срібла.

— Батькові передай, це мої, зароблені в Очакові. Уклін йому і матері до самої землі, скажи... Ні, нічого не кажи. А тепер іди, я сам побуду. Прощатись завтра не підходь, давай попрощаємось сьогодні.— Він обняв Максима за плечі, міцно тричі поцілував у губи.— Прости мені раз, прости вдруге, прости вретє. Іди, не ятри мою душу. Бо... знову розплачусь. А це гидко.

Затиснувши в руках шапку, не розбираючи дороги, Залізник крокував по вулиці.

«Невже не вдасться виручити? — свердлила мозок думка.— Не може бути... А що ж можна вдіяти?..»

У Стеблівським курені хвилювалися січовики. Тільки-но Залізник переступив поріг, як до нього підійшли Данило Хрін і носатий запорожець, якому так сподобався Роман.

— О, та ти зовсім скис,— сказав носатий.— Нічого, ми ще побачимо, чий верх буде. Старець доти слабкий, доки собаки не обступлять.

— У тебе гроші є? — запитав Хрін.— Треба довбишу дати, щоб завтра коня міцно не тримав. Ніхто не вірить у Романову вину. Не такий він хлопець. Ну, годі стояти. Гайда по куренях, наші хлопці вже розійшлися.

Залізник витяг з череса зароблені в Очакові гроші, свої й Романові, висипав Хрінові в жменю. Носатий запорожець теж поліз до кишені. Одну за одною повивертав їх усі, але знайшов лише п'ятака.

— Оце все, решту вчора пропив. Мало буде ваших — у хлопців візьмемо. Для такого діла не пошкодують.

Ранком паступного дня, незважаючи на дощ, з куренів посунули запорожці. Піші й кінні, плавом плили вони на Січ в напрямку Кошеіванцівської могили, де мала відбутися страта.

У сірих кобеняках, з понатяганими на голови відлогами, вони скидалися на перемоклих граків. У степу біля могили — гомін. Величезне тирло згарцьоване до чорного — запорожці в цьому місці муштрують коні і влаштовують перегони. А плавні стояли сірі, непривітні, з верб скрапувала вода і клюкала в калюжі. Старшини стояли осторонь невеликим колом. Максим пошукав очима поміж ними Карася, але його не було, — мабуть, сховався вдома.

— Везуть, — раптом пролунало.

Максим глянув через голови. Дорогою від Січі їхав запряжений буланним конем віз, за ним, оточений чотирма осавулами, йшов Роман. Він був без шапки, поли розстебнутого кунтуша метляв вітер. Посинілими, мокрими від дощу губами Роман читав канон на ісход своєї душі. За Романом ішли під та дяк, а вже за ними — великий гурт запорожців Стеблівського куреня.

Підвівши голову, Роман кинув погляд на ряд шибениць біля могили і знову зашепотів молитву. Під однією з шибениць довбиш, що був на Січі одночасно містром-катом, зупинив коня. Під швидко, поспішаючи втекти від дощу, висповідав Романа. Роман обіперся об люшню, виліз на воза. Біля його голови, розгойдувана вітром, хиталась мокра, помащена смальцем мотузка з петлею на кінці. Роман мав сам надіти її собі на шию. Широко розставивши на возі ноги, він кинув погляд у натовп. У степу стало тихо, мов у церкві.

— Панове запорожці! — якимось чужим голосом гукнув Роман. — Не згадуйте лихом, прощайте, пан-молодці. Знайте — не злодій я. Я... — та й махнув рукою.

Він повільно вклонився на всі боки, взявся тремтячими руками за петлю.

«Чого мовчать, невже все?» — з жахом подумав Залізник. Бачачи, як Роман розбирає зашморг, він подався наперед, хрипло вигукнув: «Но!»

І в ту мить майдан вибухнув сотнями голосів:

— Но! Но! Но-о-о!

Хтось свиснув, хтось смикнув за полу довбиша, повалив його на людей. Буланій присів на задніх ногах і, затремтівши всім тілом, зірвався з місця.

— Но, но-о! — котилося степом. Натовп хитнувся в дві сторони, даючи дорогу ошалілому коневі. Максим і Хрін, вхопившись один за полудрабок, другий за люшню, з усіх сил намагались не відстати від воза.

— Тпр-р! Стій, стій, гаспид! — заволав суддя і кинувся вслід. Але перед ним вирувала жива стіна січовиків. Суддя спробував протиснутися, та даремно. Запорожці ставали плече в плече, непомітно брались за поли, не даючи йому дороги. Одні плювалися, інші реготали, таке зчинилося, що й хрестом не уговташ.

Тим часом віз уже був далеко. Біля невеликого, зарослого ситнягом озерця Хрін, сидячи на возі, натягнув віжки:

— Тпр-р! Омельку, гов.

З ситнягу, брѣхоаючись у воді, вийшов Жила. Він вів у поводі двоє коней.

— А третій де? — запитав Максим.— Чи на цьому поїдеш? — вказав очима на буланого.

— Я не їду,— відповів Жила.— Тут лишаюсь.

— Сідайте пвидше,— обіймаючи за плечі Залізняка, сказав Хрін.

— Спасибі, брате,— Максим міцно поцілував Хріна в щоку.

— Богу дякуй,— по-батьківськи цілуючи Романа в чоло, відповів Хрін.— Щасливої путі, сишку. Тобі теж, Максиме. Правуйте понад Базавлуком.

Кинувши з-під копит грудки мокрої землі, коні учвал помчали поза озерцем.

Проїхавши з півверсти, Максим звівся в стременах і оглянувся: біля озера ні Жили, ні Хріна вже не було. По березі, поскубуючи суху траву, бродив запряжений у віз буланий кінь.

Розділ четвертий

НАД ТЯСМИНОМ

При в'їзді в містечко, край Дернівського шляху стоїть почорнілий дерев'яний хрест. На хресті — обкльований птаством і обсмиканий вітрами сніп, поряд з снопом на гвіздку — ціп і серп. Посічений дощами, похилений негодою, хрест скидається на обвішаного торбами старця-каліку. Від середини хреста розходяться шістнадцять дірок з забитими в них кілочками. То — мітки про кількість пільгових років. Ідуть по Правобережжю панські прикажчики-викотці, заходять і на лівий берег, а іноді й у

саму Польщу та Молдавію; шукають вільних людей, підманюють найматись до пана. Обіцяють ріки медовії, гори золотії. А найперше — пільгові роки. Цілих шістнадцять років не платитиме селянин податків.

Замислитись чоловік. Дома з кожного кутка чатують на нього злидні, жене недоля з хати. Шістнадцять років пільгових, але ж далі... Та що там. Заробить він грошей, дасть частину панові, а там — знову вольний чоловік. За шістнадцять років може багато води втекти, багато що може змінитись. Іду!.. І йде.

Спливає час. Та щось не бряжчать у гамані в посполитого гроші. Він уже й панові заборгував: позичив, щоб покрити нестатки. Все меншає на хресті кілочків; проходить вісім, а за ними ще вісім років. Чорними очницями позирають на посполитого, коли він вертається з поля, пусті дірки на хресті. З острахом одвертає він очі, бо вже довіку не бачити йому волі. Він — панщинник. Тільки й веселить трохи думка, що не один він, а все село. Де-хто й помре ще не в панщині, в панщині звікують його діти.

— От, Романе, ми й дома,— притримуючи коня, сказав Максим.

Він нахилився з коня, глянув на хрест.

— Два кілочки лишилося. Та по осені ще одного витягнуть. Отак цілий вік від хреста до хреста і ходить чоловік, аж доки сам не ляже під хрестом навечно.

Орлик неспокійно бив копитом грязюку, косячи оком на Залізняка. Він немов розумів, що вже закінчився довгий шлях, і ніби дивувався, чому це господар затримується в останні хвилини? Нарешті, Максим відпустив поводи. З-під копит пирснула грязюка, вдарила в похилений хрест. Коні помчали широкою вулицею.

— Максиме, заходь, не забувай,— різко смикнув праворуч повід Роман. Максим поскакав далі. Вискочив з-під воріт безхвостий пес і з гавканням біг поряд Орлика. Короткою луною відбився дріб копит по містку, ще одна вулиця ліворуч. Тільки тепер Максим відчув неспокій. Вулиця спадала під гору. Звідси видно широку долину, Тясмин і ліс по той бік річки. Тясмин нагадує Великий Луг — понад ним теж шумлять високі очерети, а понад річкою ростуть верби та осокори.

Під горою, на самім краю села, вже видно хату. Колись красива, з померезжаними віконницями, вона низь-

ко, по самі лутки осіла в землю. За хатою — сливовий садок.

«Де ж в'яз, на якому колись з хлопцями гойдалку вішали? І шовковиці біля колодязя не видно. Мабуть, зрубали на дрова».

Максим скочив з коня, відчинив ворота. У вікні майнуло злякане личко, на мить сховалося і вже з'явилося в другому вікні. Потім обережно рипнули двері, і з сіней виглянула білява дитяча голівка.

— Олю, ти? — Забриніло в серці, сам не сподівався, що в ньому ще стільки ласки. Не все вивіяли з нього степові вітри.

Голівка сховалась і по хвилі виглянула знов.

— Олю, невже не впізнала? Виросла ж як. Я — Максим.

Великі дитячі очі дивилися на нього здивовано і трохи з острахом. Нараз у них блиснули радісні вогники, і дівчинка з голосним криком кинулась до нього.

— Дядю Максим! Приїхали. Ми так чекали, так чекали. Баба Устя щодня вас згадує.

Залізник підхопив дівчинку на руки, посміхаючись, заглянув у вічі.

Нестеменно мати. Білявий чубчик з кільцями кучерів біля скронь, хвилясті кіски. І очі. Сині-сині, аж чорні, немов вода в Тясмині перед грозою. Боляче стислося серце, здавалося, ніби холодний вітер прорвався під кунтуш. Сестра, Мотря! Пригадалось, як ще дитиною порядкувала вона в хаті (мати на поденщині завжди), ніби доросла, пораючись біля печі, співала йому «Ой ну, люлі, коточок», ставила перед ним на стіл полумисок з кашею, складала по-материному руки на грудях. Ще сама дитина, виняньчила його.

Де вона зараз, що з нею? Віддавали папи Думковські старшу дочку за князя литовського, силою взяли Мотрю до двору в придане молодій княгині. Як зараз, пам'ятає Максим: прискакав на Січ її чоловік, рвав на собі сорочку, оповідаючи про це. Трохи не в ногах у кошового влявся Максим, випросив сотню козаків. Не жаліли братчики коней. Та спізнилися. Погнали Мотрю в неволю. На Писарській греблі чатували запорожці поїзд весільний: не багатьом шляхтичам вдалося втекти. Перевертались у воду гербовані карети, вищали перелякані папи, високо здіймалась Максимова шабля, жадаючи помсти. Проте папи Думковські встигли втекти. Перед самими коза-

цькими кінцями з гуркотом зачинилася брама Кончацької фортеці...

Невже так ніколи й не вдасться відплатити за Мотрині муки? Невже?! Багато разів бачив він у мріях той чорний весільний поїзд, бачив порубаних панів, крутилася перед його очима та придумка, як мана. Іноді вірив, що те колись сповниться.

Максим ще раз поцілував біляву голівку племінниці,

— Чекали? І ти чекала? А я вже подумав, що ти другого дядю знайшла, бачу — в снігах ховаєшся.

— Ой ні,— Оля обхопила Залізнякаву шию, притиснулась щокою.— Я не пізнала вас.

— Де ж баба Устя? — подивився на причинені хатні двері Максим.

— Пішла до тітки Карихи просо товкти. Он вона.

— Де?

— Оп же, бабо, дядько Максим приїхали.

Городом, розкинувши руки, поспішала Максимова мати. Хустка спала на плечі, з-під очіпка вибілося сиве волосся. Добігла до сина і припала до його грудей, голосно схлипнула.

— Синку, приїхав,— тільки й могла вимовити. Личко маленьке, поморщене, і губи сині, аж чорні.

— Приїхав, мамо. Тепер з вами буду. Навіщо ж плакати,— голублячи матір, казав він.

Мати витерла крайком хустки очі.

— Це, синку, з радості. Бач, Олю, діждалися. Ходімо, ходімо в хату,— заметушилася вона.

— Зараз, коня заведу.

У хаті ніби нічого й не змінилося. За трямом стримів пучок сон-трави, хвацько повипинали груди причеплені над столом сині солом'яні півні з червоними хвостами. Тільки на стелі в кількох місцях попроступали руді плями.

«Покрівля протікає, треба завтра залатати»,— подумав Максим. Скинув кунтуш, узяв відро, вийшов у двір. Уже в дверях чув, як щось мати шепотіла на вухо Олі. Спускаючи в колодязь цебер, відчув — звід тягне вниз.

«Як тільки мати воду бере? Колодка відірвалась, а прибити нікому».

— Олю, а ти куди? — помітив він племінницю, що вискочила з дверей.

— До тітки Насті.

— Чого?

Оля покрутила головою, таємниче всміхнулася:

— Треба... баба послала.

— Позичати чогось,— догадався Максим.— Нікуди, Олю, ти не підеш. Ліпше візьми коряк та полий мені. Тільки дай спочатку нап'юся.

Вода була холодна, з приємним, знайомим з дитинства присмаком.

Вимившись до пояса, Максим наостанку бризнув Олі в обличчя і великими стрибками побіг у хату. Оля з вереском і сміхом кинулася за ним.

— Даремно ви, мамо, турбуєтесь,— розтираючи мускулисті груди, говорив Залізник.— Не треба нікуди посилати Олю.

— Я хотіла трошки сала позичить, ми віддамо...

— Сало в мене в торбі є. Коли хочете щось для мене зготувать, то зваріть юшки з квасолею. Та цибулину дайте от таку,— показав здоровенний кулак.— Ї цибуля?

— Ого, аж п'ять вінків,— відповіла Оля.

— П'ять вінків я, мабуть, за раз не з'їм,— засміявся Максим.— Хіба вдвох з тобою?

Рипнули двері. Витираючи на порозі ноги, щоб не забруднити чисто вимазану долівку, в хату зайшов Карий.

— Здоров, бездомнику,— простягнув він руку,— живий, кріпкий?

— Кріпкий,— міцно потис руку Максим.— Проходьте, дядьку Кириле.

Обличчя в Карого статечне, трохи важке, суворе, а очі добрі, крапчасті, усмішка лагідна.

Карий не встиг сісти на лаву, як двері рипнули знову. Зайшов далекий Максимів родич Микита Твердохліб, трохи згодом — Микола, за ним — ще один сусід і ще — незабаром у хаті було повно людей. Біля дверей стовпився гурт дітвори — Оліні друзі.

Максим розв'язав торбу, дістав кілька жменів сущиків, дістав в'язку бубликів, поклав усе те на стіл.

— Візьми, Олю, гостинця. Поділися з ними.— Вказав головою на дітей.— А ви, мамо, мабуть, не заходжуйтеся біля печі. Внесіть нам капусти квашеної, якщо є. Ї? От і добре. Вона згодиться до чарки. Ось сало, тараня в'ялена.

— Заждіть трохи, я таки прокину в печі. Це недовго,— беручи на капусту глечик, відповіла мати.

Незабаром усі сиділи за столом. Випили по чарці, а потім — по другій.

— Розкажуй же, Максиме, де був,— накладаючи сало на окрасць, попросив Твердохліб.— Заробітки як, мабуть, в червінними приїхав? — підморгнув.— Була чутка, ти ватагу за Буг водив.

— Яку там ватагу.— Максим налив чарку, простягнув Карому.— Ще по одній. Водив ватагу коней, аргатував у Очакові.

— Там же татари...

— І татари поруч.

Залізник довго розповідав про своє заробітчанське життя, про татар, про Січ.

Уже втретє підняли чарки. Це були маленькі чарочки в товстого синього скла. Селяни пили рідко, і Карий вже трохи впився, покльовував носом.

— Значить, і в невірних пани, як і в нас,— мовив Твердохліб.

— Де їх немає,— кивнув головою Максим.— Хіба на тім світі. Що ж у вас пового?

Микола пережував солоний огірок, витер рукавом рот:

— Піп новий, тільки і всього. Сюди возом привозили, а тепер розжирів — у берліні їздить. У Калиновських козаків побільшало.— Він на мить зам'явся — не знав, як йому називати Залізняка, чи дядьком, як раніше, чи Максимом.— Знасш,— продовжував він,— кінчаються пільгові роки. При пільгових нема життя людям, а що далі буде?

— Подумати страшно,— підтримав Твердохліб.— У селі вже вольних людей майже не лишилося. Куди тільки козаки діваються? І мору немає, і війни теж, а від ревізії до ревізії усе меншає й меншає. Ти, може, теж у маєток підеш?

— Не знаю, мабуть, ні,— відповів Максим.

— Куди ж подінешся,— похитав головою Карий.— Гнися — не гнися, а в глоблі становися. Чи на своєму господарстві осядеш? Грошиків кіп кільканадцять таки привіз?

Максим промовчав. Узяв пляшку, знову палив у чарки.

Розмова затяглася до вечора. Непомітно з темних кутків виповзли волохаті тіні, змішалися з тютюновим димом, оповили хату. Один по одному порозходилися сусіди порати на ніч худобу. Останнім вийшов Микола. Максим провів його до перелазу.

— Оксана де, в дворі чи в старих? — тихо запитав він.

— Мабуть, дома зараз. Сама. Старих я стрічав ранком,

кудись їхали, чи не на храм у Івківці до родичів.— Микола оглянувся, мовив ще тихіше: — Чекає вона тебе. Не бійся, піди, однак у селі всі знають, що любитеся ви. Сама мене про тебе розпитувала. Ще хочу тобі сказати — стережись, Максиме. Не ходи на Раківку, на сторону Думковських, докаже хтось на тебе — схоплять гайдуки.

— Там досі вже забули, що я й на світі живу. Та й не легко взяти мене. Пани Думковські з Калиновськими й зараз ворогують? Це на краще. Старий пан, казали, здох. Давно пора. Не кажи нікому, що я про Оксану запитував. Гаразд?

— Нащо про це нагадувати.

— А що ще чувати в наших краях?

Микола оглянувся.

— Тяжко стало жити. Ох, як тяжко. І водночас щось таке, мовби димом пахне. А й пахне. У Мельниках спалили панів, і в Чигирині теж. Люди в ліс тікають, гайдуки їх ловлять.— Він оглянувся ще раз.— У Мотронівському лісі гайдамаків багато. Одначе вони не стільки на панів нападають — тих страшно, скільки на простих людей. Їде хтось на ярмарок чи в гості...

Гомоніли ще з півгодини.

Микола пішов. Максим зіперся на очеретяний тип, потер чоло. Несамохіть тропив рукою старі трухляві очеретини, якими заплетено тип. Відчув — не піти не зможе. А піти — накликати людський поговор. Але чого вартий той поговор? Хіба й так не знають, що він любить Оксану, що кохалися вони ще з підлітків. Проте рідко доводилось бачити Оксану; подовгу не приїздив Максим додому, тишався по заробітках, на Січі. А три роки тому захворів у степу, підібрали козак з зимівника. В селі пройшла чутка, піби помер він. Лише Оксана не вірила. Два роки чекала його, відмовляла всім женихам. Уже й мати почала гніватись. «Не вік же тобі в дівках сидіти»,— казала вона. Найдужче припав матері до вподоби багатий козак з пікінерів, які один час стояли в селі. Силою заручили з ним Оксану. Пікінер домовився з управителем Калиновських про викуп Оксани, сам мав приїхати на Маковія і відгуляти весілля. А на спаса прийшла звістка, що поранено його на литовській границі, лежить він у шпиталі і не знати коли повернеться.

Про все це розказували Залізнякаві на Січі запорожці з Медведівки.

Максим поправив у тину поламаний кіло́к і пішов у хату. Засвітивши скіпець, ввіткнув його в дірку біля комина, сів на лаві. Мати сіла поруч. Люблячим зажуреним поглядом глянула на сина. Губи її, в густій сіточці зморщок, бриніли, наче на вітрі. А приголубити сина не одважувалася чи й не вміла.

— Максиме, чи й справді ти ватагу розбійну водив? — наважилась запитати. — Гомоніли тут таке. Загнійний казав: «Приїде твій син багатирем, якщо на суку не повісять». Мені ж... мені не треба того багатства, неправдою нажитого.

Залізняк покошлав брову, сказав заспокійливо:

— Брехня все те, мамо. Нікого я не грабував. Мене грабували: старшини по зимівниках, козаки-сидні на Чорномор'ї. Дні й ночі я спину гнув.

— Усе заробляв?

Максим на хвилину замовк, відвернувся до печі. Червоний вогник від скіпця хитнувся, спалахнув яскравіше, освітивши його суворе, мужнє обличчя.

— Заробив був. Однак біда лучилася. Напали на Інгулі немирні буджаки, забрали все.

— Ой лихо, — кинулась мати. — Могли в неволю продати, а то й убити.

— А так. Виручили сторожові козаки, — й рукою махнув. — Я пізніше розкажу, — зненацька невміло обняв матір, а вона притулилася до нього, втираючи сльози. — Я, мамо, піду. Може, припізнюсь трохи — не турбуйтеся.

Мати не питала, куди він іде. Довго дивилася вслід, шепотіла щось сухими губами. Давно звикла не запитувати в нього нічого. Та й не такий він, щоб розказувати. Суворий Максим і затятий. Не щастить йому. Скільки разів здавалося: ось-ось виборсається з злиднів, і в останній момент зривалося. Одного разу півроку робив горшки, наробив гору, хотів спродати на ярмарку, та вдарила гроза — й побилуса горшки. Тягав сітки по Тясмину, наймитував, запрошували його у надвірну варту — відмовився. Не сказати, щоб непосидючий, але й не всидливий. Батько його був зовсім інакший. Тихий і сумирний, робив горшки, от тільки що випивав!

Поринула Устя в думки, спустилась по них, наче по довгій линві, далі й далі — до молодості. І заусміхалася.

А Максим перейшов вулицю, стежкою спустився до берега. Пішов так, щоб ні з ким не зустрітись. У селі бли-

мали рідкі вогники. Тихо дзюрчала невидима в темряві невеличка річечка, що збігала до Тясмину. Не доходячи до ставка, Максим звернув на грузьке стернище, піднявся на гору. Під чобітьми розсипались мокрі грудки, іноді нога потрапляла в ямку, наповнену водою. Під горою тяглася вулиця. Далеко розкидані одна від одної, хати самотньо тулились до гори, ніби шукали в неї захисту. Залізник зійшов униз, зупинився на краю ріденького, занедбаного садка. Крізь яблуневі гілки було добре видно невеликий вогник у пічному вікні хати. Максим відчув, як шалено забилося в грудях серце, ніби йому було там тісно. Довго стояв непорушно, почувачучи, як його все дужче огортає неспокій. Нарешті, повільно ступаючи, підійшов до вікна, легенько постукав у шибку. В хаті, ніби зляканий, тріснувся вогник, рипнули хатні двері.

— Хто?

Максим одразу впізнав знайомий ще з дитинства голос.

— Оксано, це я, Максим, відчини.

Брязнув засув.

— Ти, невже ти?.. Заходь в хату,— якимось ніби байдуже промовила Оксана.

Ноги враз обважніли, ніби налилися свинцем, неначе пройшов пішки не знати скільки.

«Невже не рада? — майнула думка.— Забула, брехав Микола». Важко переступив поріг, ввійшов у хату.

Оксана зайшла слідом за ним, забувши причинити хатні двері. Вона стала біля порога, притиснувши руки до грудей. Максимові здалося, ніби вона дивиться на нього якимось злякано. Вдивлявся в знайомі, кохані риси... Кругле, трохи марне обличчя, плисові брови, втомлені очі. Ledь помітна родима цяточка на лівій щоці. Пасмо руського волосся вибилося з коси, повисло над високим чистим чолом.

— Оксано, вечір добрий. Чого ж мовчиш? Може, мені не треба було приходити?

Оксанине обличчя пересмикнулося, немов від болю, вона тільки тепер отямилася, збагнула несподіване щастя, хитнулася від одвірка назустріч простягнутим Максимовим рукам.

— Приїхав, я знала, що ти приїдеш! — Вона то цілувала його, то, відкинувши голову назад, заглядала в очі.— Любий мій, дорогий, золотий.

— Щастя моє.

— Коли б щастя, раніш приїхав би,— трохи заспо-

коючись, проказала вона.— Не гнівайся, я сама не знаю, що говорю.

То, мабуть, за неї промовляли її тривоги і сумніви. Важкою була їхня любов і не до кінця, як їй здавалося, надійною. Максим не тримався села, не горнувся до хазяйства, а отже, й муж із нього буде непосидючий. Та й чи стане він її мужем? Якийсь віп незрозумілий їй. То добрий і ласкавий, то мовчазний, суворий, тоді вона й забалакати до нього боялася. І ще дужче кохала. Але ж душа й далі розчахувалася від сумнівів. Через те й далася на материну підмову, прийняла рушники від пікінера.

— Оксано, твої в Ївківці поїхали? — Максим оглянувся по хаті.— Вікна завісь.

Оксана засміялася:

— Я б їх на всю стіну прорубала; нехай всі дивляться на мою радість. Не боюсь я нічого.

Проте дістала хустку, почала завішувати вікно.

— Я тоді не крилась із своєю любов'ю, тим паче зараз не хочу критися. Чи, може, ти боїшся? Ні. Я знаю, ти в мене нічого не боїшся.

Пригорнулася до нього, поцілувала в щоку. Потім узяла другу хустку, пішла до покутного вікна.

— Правда твоя, треба їх позакривати. Наше щастя, нехай не розкрадають його люди. Його й так у нас небагато.— Оксана притихла, вдивлялась у вікно.— Доц пішов, піби з цебра поливає. От і кінець, завісила.— Вона сіла біля нього.— Розкажуй, любий, надовго? Назавжди! Ой, радість яка.

Максим посміхнувся, вслухаючись у її щебет. По Оксаниних щоках розлився рум'янець. Максим сидів і милувався нею. Радів її радістю, відчував, що вона всією своєю жіночою душею рветься до нього. Як же йому хотілося пригорнути її до себе, обцілувати ці очі, сказати щось ніжне-ніжне, таке, щоб душа зачмерла від щастя. Але почував — не може. Чи то душа зачерствіла від щоденної борні, чи не озвичаївся ще після довгої розлуки. А може, й любов змаліла? Знову вдивлявся в знайомі риси обличчя, які снилися йому на чужині короткими ночами неспокійного бурлацького сну. Он над крутою бровою ледь помітна цяточка: колись давно, дитьми, вони бавились біля ставу, і мала Оксана впала на корч.

«І посмішка та сама. І така ж вона молода,— думав.— І любить так само, і вірить мені». Й параз щось ужали-

ло в серце. «Хотіла ж вийти за пікінера». І подивився очужіло, холодно.

— Стомився я по тобі, Оксано, душею.— Він поклав у руку її довгу тугу косу, легенько обійняв за плечі.

— Розкажи ж, де ти був? Робив що, чи згадував мене?

— Оксано, кажуть, ти рушники подала пікінерові? — раптом суворо запитав він.

Оксана не захищалася, не посилалася на матір.

— А що ж мені було робити? Тебе нема та й нема. Кажали, погинув.

— Я не погину.

— Ніхто не знає свої долі. Та й, може, ти не посватаєш мене ніколи...

Максим нічого не сказав на ті слова. Тільки повторив ті, перші:

— Я не погину.

— Невмирущих нема. Не хвастайся.— І враз тихо-тихо: — Максиме, Максиме. Я чекала. І кохаю тебе. І серце мені болить.

Максим зітхнув.

Тихо лилася розмова, немов нитка з хорошого прядива, тонка, безконечна. В снігах на сідалі вдарив крильми, прокукурікав півень. Максим прислухався, у вікно голосно стукав дощ. Було чути, як, збігаючи з стріхи, плющить вода, падаючи в калюжу біля призьби.

— Час додому,— промовив Максим.

Оксана відхилила край хустки, виглянула у вікно.

— Куди ж ти підеш? Злива надворі. Посидь ще трохи. Чи, може, стомився, то ляж поспи, я потім розбуджу.

Не чекаючи відповіді, пішла до полу. Розібрала постіль, послала Максимові на лаві.

— Нащо так? — Максим легенько притягнув Оксану за стан.— Може, разом постелиш, Оксано? Однак люди визнають, що я в тебе був, ніхто не повірить...

— Не треба, Максиме,— тихо промовила.— Хіба ми для людей живем? Лягай, спи.

Був безсилий проти цих слів, проти цього до безтями рідного голосу.

Оксана пригасила світильник, пішла до полу. Максим довго лежав не порушено. Думав про те, що буде робити далі. Найближчими днями, може й завтра, піде до управителя і домовиться про одруження з Оксаною. Спочатку треба поговорити з її батьком. Старий любить його і, зви-

чайно, оддасть за нього Оксану. Сказати їй це? Ні, поки що не треба.

Повернувся на другий бік. Думки линули, як птахи з ірїю, не давали заснути, крім того, докоряв собі — навіщо залишився, не треба людського поговору. Страшна це річ — людський поговор. Бояться його дівчата, бояться парубки. Гірш ніж чуми. А за перелюб, навіть не доведений до кінця,— катівницька смерть обом. Такі закони, такі звичаї. Прислухався до дощу — він не стихав.

— Максиме, чого не спиш?

Залізник посміхнувся:

— Оксано! Невже ти думаєш, що я зараз можу заснути?

— Тижнів два тому ти мені був так погано наснився. Цілий день після того я ходила сама не своя. Що було б, коли б я тебе знову втратила?

— Тепер ми завжди будемо разом. Я вже нікуди не поїду. Наймусь десь поблизу, зароблю грошей.

— Ти про мене часто думав, Максиме? — гарячим шепотом запитала Оксана. Її обличчя не було видно, але Максим відчув, що вона мрійливо посміхається.

— Часто, дуже часто. Було, лежу в траві, коні понад лиманом пасуться, я сам-самісінкий. І думаю.

— А як ти про мене думав?

— А як може думати хлопець про дівчину?

— Не говори встидного.

— А ти не запитуй.

Оксана зітхнула.

— А все-таки краще бути разом, ніж думати одне про одного здалеку. Правда ж, любий?

— Правда. Однак, я піду. Ні, ні... Ти сама розумієш, я мушу бути до ранку дома.

Житні кулі були дрібні, поточені мишами, й через те їх спочатку доводилося розв'язувати та перетрушувати, перев'язувати знову. В хліві пахло підпірлим сіном. Усе тут було знайоме з дитинства, кожен куток, кожна крок-ва. Оп там, нагорі, було його дитяче царство. Сховавшись під сіно, він колись просидів там цілих два дні. Це було в той час, коли служив у гончара, допомагав продавати горшки. Кожного ранку мимо нього проходив через базар крамар Ремез. Губатий, з вузькими, неначе осокою прорізаними, очима, таїв у тих зизуватих очах глуз, луз-кав великими рідкими зубами плюсклі горіхи кпинів.

Жарти його були недотепні, але злі. То він пропонував йти до нього годувати собак, то ловити раків у Тясміні, а то й просто стукав пальцем спочатку по Максимовій голові, а потім по горшку. Хлопець вирішив будь-що відплатити йому. Одного разу, вимазавши смолою вінця дір'явої макітри, Максим дочекався, коли Ремез, повернувшись до нього спиною, скинув шапку і вітався з економом. У ту ж мить макітра опинилась на крамаревій голові. Кинувши горшки, Максим прибіг додому; боячись батькового паска, сховався на горищі та й просидів там два дні...

Максим набрав кулів і поліз по драбині на хату. Обережно обмацував стару покрівлю, проліз до димаря. Сів на гребені, ще вогкому від недавніх дощів. Погода стояла напрочуд гарна. Це був один з тих осінніх днів, коли після дощів настає кількадепна перерва і з'являється сонце. На небі, біля обрію, застигли безбарвні, сизуваті хмаринки. Максим кинув погляд на Тясмин. Очам відкрився чудовий краєвид. Далеко-далеко, до синьої смужки лісу, хвилювались високі очерети. Напроти села, з півострова, стрімко зводилися вгору стіни Миколаївського монастиря, схожого на старовинну фортецю. Ліворуч від монастиря над самою водою повисли башти Калинівської фортеці. З бійниць, ледве помітних звідси, похмуро дивилися на Медведівку жерла гармат. Усього села,— по городових книгах воно вважалось містечком,— навіть звідси не було видно; воно ховалося за вербами левади, розповзлося по ярах. На рівнині пролягло лише кілька вулиць, в кінці однієї з них і стояла Залізнякава хата. Цей куток називався Калинівкою. Либонь, куток дав назву й фортеці, а може, навпаки. Майже під кожною хатою росло кілька великих кущів калини. Вже давно опало з кущів листя, на гілках лишилися тільки великі кетяги ягід. Освітлені сонцем, вони здаля скидалися на червоні хустки, розвішані по садках попід хатами.

Нічого тут не змінилося. Та ж річка, ті ж обшарпані хати, ті ж люди. Он стежкою прошкутильгав Гіля — син орендаря медведівського перевозу; позад нього вистрибує гурт дітлахів у забруднених калиною сорочечках і кричить багатоголосо:

— Гіля, ноги не померзли?

— Гіля, злізь — пробіжи.

Колись у лютий мороз Гіля добирався до Сміли, підвозив його якийсь дядько. Гіля вмовстився на санях, і скіль-

ки дядько не казав, щоб той пробіг, Гіля й не поворухнувся: «Що? За свої гроші та ще й бігтиму? П'ятачка заплатив, а тепер злазь».

А в Смілі Гілю довелося знімати з саней — в нього повідмерзали пальці на обох ногах.

Давно це було, либонь, літ двадцять тому. Максим одколи пам'ятає Гілю, той вже човгав погами. Колись і він, Максим, бігав з хлопчачками за Гілею, ухилився від його замашної гирлигуватої палиці. Нічого не змінилось. Тільки дівтора нова повиростала. Швидко вона росте!

Склавши кулі так, щоб вони не скотилися вниз, Залізняк почав обмацувати замшілу покрівлю, відшукав дірки, нетривкі кулі. Викидав пучки струхлявілої соломи, натомість вставляв нові, прибиваючи їх лопаткою. Деякі місця доводилось перекривати заново. До півдня ледве встиг підправити сторону, яка виходила до Тясмину. Щойно взявся до другої, як з двору пролунав голос:

— Стріху так далеко не напускай — відьми скубтять.

Максим глянув вниз. Посеред двору, задерши голову, стояв Роман. Білозуба усмішка, білий пружок лоба під чорною смоляною куделькою, збита на потилицю шапка...

— Злазь, перекурим, — сказав він. — Кріпачок є.

Залізняк зліз додолу, сів на призьбі.

— Ти не в жарт за хазяйство взявся, — казав Роман, витягаючи кисет. — Не встиг приїхати, і вже на хату подерся.

— Бачиш — на погоді стало. Треба поспішати.

Роман підсунувся ближче, поклав на коліно Залізнякові руку:

— Я це, Максиме, гуляючи, зайшов до тебе. А разом з тим хочу і про одну справу поговорити. Може, й ти пристанеш до гурту. Приїхав оце додому, а там давно старці обідали. Ще тільки осінь, а в хліб макуху домішують. — Роман припав від Залізнякової люльки пучок зотлілої соломи, розкурив свою. — Найнятись кудись — кому на зиму поденщик потрібен. Та й набридло вже таке життя. Хоч би трохи по-людському пожити. Начальник надвірної охорони Калиновських нову сотню набирає. Ходімо в надвірні козаки, нас візьмуть, в мене там є один осавул знайомий.

Максим вибив об призьбу люльку, розтер пальцем рештки жару.

— Не піду я. І тобі не раджу. Хочеш на легкий хліб? Романе, не легкий він, в горлі може застрягти. Хіба не знаєш, для чого дають надвірникам рушниці, на кого мушиш нагаєм замахуватися?!

— Ніхто не примусить нас робить те, чого не схочемо. Ти невдовзі міг би й осавулом стати. Хіба знайдеться в селі козак, що не побоявся б стати з тобою до герцю?

— Не піду,— твердо відказав Залізник.— Не хочу тебе розраювати; знаю, тяжкий рік іде — будеш на мене нарікати, скажеш — відговорив.

На вулиці залупали кроки. Повз двір — певно, прямували до управи — пройшли Загпійний з писарчуком. Писарчук, років вісімнадцяти парубійко, з довгим, як кушка, носом, крокував статечно, поважно. Руки закладені в кишені довгого, до толби, критого черкасином кожуха, справленого батьком синові-грамотію (аж три зими провчився в дяка!), смушева, в півлікті, шапка ні перед ким не гнеться. Вітаючись з Максимом і Романом, ледь-ледь торкнувся її рукою, і то лише після того, як краєм ока впевнився, що сам писар взявся за шапку.

— Диви, таке неоковирне, а так бундючиться,— кинув Роман.— Підняло поса, що й кочергою не дістанеш.

Максим провів довгим поглядом писареву і писарчукову постаті.

— Ото таке неоковирне, а знаєш, я йому заздрю.

— Йому?! — здивувався Роман.

— Атож. Грамоту знає чоловік. Усе вчитас. А може, є на світі такі книжки, де всю правду списано. Кажуть, є. Поки що їх від людей ховають.— Максим зітхнув.— Немає таких книжок.— І круто змінив розмову:— Брат твій де, дома?

— З Яблунівки вчора приїхав, у шорника ремесла вчиться. Попа тамтешнього в монастир підвозив. Приход у селі вже давно закрили. Піп потайки хрестив, мертвих уночі на горбдах хоронив. Пан Яблунівський унію прийняв і наказав гайдукам зловити попа. Хоче все село в унію перевести. І як може чоловік віру свою зрадити, скажи, Максиме?

— То не чоловік, то пан. Йому однаково, якому богові молитися. Терплячий люд наш... Ну, нічого. Недарма кажуть: каліка не довіку, пани не до смерті.— Максим підвівся, взяв у руки по кулю.— Потримай драбину, а то сунеться, клята. Заходь колись, побалакаємо по свободі.

Максим лазив по хаті до самих сутінок. Давно дотліло

за Тясмином у багряній заграві сонце, сірим туманом піднімався від землі морок. Уже було важко розгледіти що-небудь. Тоді спустився на землю. Заніс у сіни драбину, помив біля колодязя руки й пішов з двору.

— Куди ти? — гукнула від погрібника мати.— А вечеряти?

— Я недовго, незабаром вернусь.

Мати й Оля самі не захотіли вечеряти. Довго сиділи, чекали Максима. Одна за одною згорали сухі, нащепані з смолистого соснового кореня, скіпки. Оля й задрімала, схиливши біляву голівку бабі на коліна. Скіпка догоріла, але Устя не встала підкласти другу, щоб не потривожити внучку. Вже й саму хилило до сну, а Максима все не було.

«Може, щось трапилось?» — подумала. Вже давно став дорослим син, має свій розум, а материне серце неспокоїне. Все їй здається, що він може потрапити в якусь біду. Скільки вона набралася страху, коли Максим був ще дитиною! Хлопець ріс буйним, часто приходив додому в розідразії сорочці, з розпухлим носом. Однак ніколи не плакав. Може, горе та злидні зробили його таким запеклим. Що він бачив змалку! Рано помер батько — застудився, провалившись зимою під лід. На Максима покладав він великі надії. Часто казав: «Це в мене майстер знаменитий буде, руки в нього золоті». Й справді, хлопець ріс кмітливим. Ще не було йому восьми років, а вже вирізував з ясена таких коней і півнів, що хоч в Чигирин на ярмарок. А одного разу волів у ярмі вирізав, ще й розмалював бузиновою фарбою. Ніхто віри не йняв, що це Максим зробив. Проте після батькової смерті кинув різьбу. Нікому не було діла до його коней та волів, а самому Максимові це швидко обридло.

Особливо запам'яталася Усті одна весна. В селі — голод. В хаті — ні шматочка хліба. Якось одного ранку Максим узяв торбину і кудись зник на цілих два дні. Довіку не зітреться з материної пам'яті той день, коли вона, йдучи від річки з повними відрами, стріла біля воріт сина. Побачивши матір, підбіг до неї, розгорнув торбу:

— Це я в Івківцях.

Хитнувся перед нею світ, зарябіли в очах настарцьовані крайці, брязнули з коромисла відра, і вона, не втримавшись на ногах, схопилася за ворота.

— Чого ви, мамуню, а що маємо робити? — сказав, як дорослий. І раптом заплакав і собі...

Брязнула клямка. Максим? Ні. То вітер стукає в двері, завиває попід вікнами, немов проситься до хати. А думки снуються без кінця, без краю, зринають цілими пасмами, чіпляються одна за одну, немов бабине літо за кострубаті віти дикої груші, що самотньо росте в полі.

Зростав хлопець, зростали й клопоти. То панича у воду кинув, то димаря соцькому заткнув, то дойду¹ панську переманив. І та звикла до нього, до пана не хотіла йти. Два рази тікала. Це вже люди розповідали — Максим нічого дома не казав. Розгнівався пан за свого хорта, послав гайдуків, щоб спіймали того капосного хлопчиська і привели собаку. Максим саме на полі за пораненою лисицею ганявся. Лисиця добігла до нори й сховалася в ній. Скільки не посилав хлопець хорта, той лиш доходив до нори й повертався назад. Тоді Максим, недовго думаючи, в ножем у руці поліз сам. Коли вилазив назад, його й оступили гайдуки.

— Хіба це собака, — сказав хлопець, витираючи руки, — за лисицею боїться йти.

Один з гайдуків хотів схопити його, але Максим жбурнув в обличчя гайдукові жменю піску, а сам через лози кинувся до Тясмину. Поки гайдуки продерлись крізь гущавину, він уже вилазив на другому березі. А потім став над водою, взявся руками в боки й заспівав. Пішли панські посіпаки, сказали панові, що того хлопця навіть звірі не беруть. Гаразд, що ніхто не виказав тоді, чий це хлопець; та й пан не цікавився тим, він тільки вельми сміявся, коли йому розповіли, як Максим тягнув за хвоста лисицю. Після того хлопець кілька днів не вертався додому.

Не було ще йому повних шістнадцяти літ, як зовсім залишив домівку. Устя була в полі, коли зібрався з дому, знав — мати не пускатиме. Сусідами переказав — на Запорожжя їде. Кілька разів приїздив із Запорожжя. Привозив трохи грошей. Однак, видно, не солодко йому жилося і на Запорожжі. Максим став ще похмурішим, рідко сміявся. Одного разу, вдома, почав пити. Його не зачіпали. Його боялися. Бо ж відчайдушний і запеклий. Тільки її соромився, який би не був п'яний, а, підходячи до хати, намагався ступати твердо і якомога тихіше; в хаті

¹ Д о й д а — мисливська собака.

одразу йшов до полу. З тихими докорами вона слала йому постіль, напувала квасом. Максим казав, що він поганий, що більш не питиме і ще щось, уже зовсім нерозбірливе, а вона допомагала йому роздягтись, гарячі сльози падали на подушку... Був у неї брат, чернець монастирський, але він зайшов у розмир з її чоловіком, і той розмир перекинувся й на неї. В останні роки брат піднявся до високого сану, однак він якийсь холодний і за родичку її не мав. Устя теж не пішла до нього на поклон, у селі ніхто й не знає, що отець Мелхіседек — її брат. У гіркі хвилини свого бідацтва веде вона з ним німу словесну змагу, кличе в свідки бога, щоб розсудив їх. Веде змагу не для того, аби поважний чернець, дав їм щось з свого статку; вона має свою гордість, свої чесноти й вважає їх більшими за чесноти святого отця.

Однак нещодавно щось сталося з братом. Кілька разів прислав послушників з монастиря, вони розпитували про Максима, один раз послушник хотів залишити гроші, але вона не взяла. Може, якби прийшов сам, вона й помирилася б з ним. Але він не йшов.

Рипнули двері. Хоч було зовсім темно, але Устя одразу впізнала Максима.

— Синку, ти? Роздмухай вогонь під комином, вечеряти будемо.

— Не хочу, я поїв у Романа.— Він кинув на скриню шапку та кунтуш і, не роздягаючись, ліг на постіль, обличчям у долоні.

«Чому так? — билася в Максимовій голові думка.— Чому завжди щось хапає за поли?»

Весь вік шукав щастя, ганявся за ним. Дивлячись на свої сильні руки, Максим думав, що таки мусить вибитися в люди. Доля кидала його з одного місця в інше, з одних заробітків на інші. Іноді йому здавалося, ніби ось-ось наздожене свою долю. Ось і тепер. Управитель не відпускає Оксану. Сказав, що вона вже заручена, з пікінером домовлено про викуп, хіба що пікінер сам відступить або не приїде до весни.

Викуп за Оксану правив великий, натякнув, що пікінер обіцяв привезти з походу і йому, управителю, подарунок. У Максимових грудях зринула хвиля гніву. Стримався над силу. Знав — лайкою не допоможеш. Грошей таких він не міг зараз дати. Ще ж доведеться й попу дати. «Орлик!» — про це було гірко думати, але що залишалося робити?

«Треба продати такому чоловікові, щоб згодом можна було викупити. Однак це потім. Зараз і цих грошей не досить».

Лежати було незручно, Залізник, не підводячись, скинув нога об ногу чоботи, з глухим стуком вони попадали на підлогу.

Потім підсунувся трохи вище, підмостив під голову подушку. Вже крізь сон чув, як мати обережно вкрила його рядном. І снівся йому степ, який завжди навіває думки про волю, і висока могила, а на ній кам'яна баба з білою од пташиного посліду головою, яка про щось тяжко думала, ухопившись руками за живіт.

Микола не міг дочекатися вечора. Йому здавалося, що сонце сідає надто повільно, воно ніби зачепилось за тополя, зависло між стрімкими вітами. Сьогодні мало вирішитися все. Три дні тому Орися сказала: можна присилати старостів. Мати все знає і обіцяла умовити й батька.

«А якщо мельник не згодиться?» — з острахом подумав Микола. Та що там! Згодиться. Хіба він не знає Миколу? Хто в селі дужчий за нього, до праці шпаркіший? А далі ще не те буде. Він усім покаже, як треба господарювати, гори вернутиме. Де ж це так довго баряться дядько Карий і дід Мусій? Може, побігти до них? Ху, таки йдуть.

Дід Мусій постукав палицею у вікно:

— Миколо, гов, ти готовий?

— Зараз, підпережуся.

Карий і дід Мусії зайшли до хати.

— Може б, по чарці випили перед дорогою? — обсмикуючи на Миколі свиту, запропонувала мати.

Дід Мусій глянув на Карого:

— А що, може, матері його ковінька, для хоробрості потягнемо по одній? Бува, там не дадуть.

— Не доведи господь, — ойкнула мати. — Сорому тоді не оберешся.

Карий штовхнув діда Мусія під бік.

— То я, матері його ковінька, в жарт мовив, — прокашлявся дід Мусій. — Висватаємо ту кралю, це вже неодмінно, — і посмикав себе за руді пацьорки вусів.

Вони рушили з двору. Біля містка, з остями в руках і лозинами на шиях, з нанизаними на них невеликими рибинами, юрмився гурт хлопчиків. Помітивши старостів, вони покинули ості. Найменший поміж ними, черевань у непомірно великих чоботях, піднявши цікаві очі й шморгнувши носом, голосно сказав:

— Дід Мусій свататься йде.

Дід Мусій погладив хлопчика по голові, посміхнувся:

— Я, синку, матері його ковінкя, відсватався вже. От тебе, шибеника, оженити треба б, а то нікому й булькн під носом витерти! І звідки ця дівтора все знає?

Вузькою вуличкою спустились до Тясмину. Проходячи повз три осокори, Микола мимохить уповільнив кроки — тут щовечора стояли воци з Орисею.

— Ти не фрасуйся,— сказав йому у дворі дід Мусій.— Все буде ладно. Пішов геть, чого дзяволиш,— махнув він ціпком на невеликого кудлатого пса, що, присідаючи на передні лапи, з гавканням плигав перед ним,— хазяїн, матері твоїй ковінкя, зліший, та мовчить.

Свати пішли в хату. Крізь непричинені сінешні двері Миколі було чути, як воци зайшли до світлиці, як, відкашлявшись, неквапно почав дід Мусій:

— Дозвольте вам, пани-господарі, поклониться і добрим слово прислужиться. Не погнушайтесь, матері його... Значить, тес... вислухать нас, а ми за тим вислухаємо вас.

Далі дід Мусій повільно повів мову про добрих ловців-молодців, молодого князя і куницю — красну дівицю.

Миколі здалося, що дідовій мові не буде кінця. Він витягнув квітчасту хусточку — подарунок Орисі,— витер з чола піт. Хотів стати ще ближче до сіней, але дорогою від села хтось їхав до млина. Микола одійшов у глибину двору, обіперся на перелаз. За садом з сухим скрипом повільно-повільно крутилися колеса водяного млина та шуміла вода в лотоках. Гостро пахло мливом і річкою. Микола зірвав з куца калини, що простягнув свої віти через тин, кілька ягід, одну за одною покидав у рот. Довго смоктав, не випльовуючи кісточок. Серце било прискорено, і чуб під шапкою змокрів.

— Миколо,— пролунав від дверей голос Карого,— заходь.— І, стипивши голос: — Обміняли святий хліб.

Забувши про все на світі, Микола кинувся в хату. На лаві про щось розмовляли перев'язаний рушником дід Мусій і мельник. Мельничка порала на стіл. Біля печі стояла Орися. Червоніючи, мов ружа, підійшла до Миколи і пов'язала йому на руку червону, заткану шовком хустку.

Три кадовби стояли попід стіною. Один був зовсім порожній; коли Максим нахилив його на себе і постукав носом чобота, тільки легенька мучна курява здійнялася

з дна; в другому було просо — чверті на три, від сили чотири. І тільки в третім — до половини насипано жита. Зерно дрібненьке, з житняком і лободяною кашкою вперемішку. Та й що могло вродити на тих горбах, де земля суха, як порох; чистісінький пісок — купи не держаться.

Максим викотив з комори мучний кадівб, перекинув над розісланим рядном, почав вибивати.

— Бог на поміч,— нараз почулося з вулиці.

Максим підвів голову. Біля воріт стояв Загнійний.

— Як життя-буття? — двома пальцями піднімає той шапку.

Максим не відповів, хоч до шапки доторкнувся.

— Нікуди не найнявся? Воно куди ж проти зими наймешся. М-да.— Загнійний кашлянув у кулак.— Чув я — скрута в тебе, грошей треба. Мати твоя в мене дві копи влітку взяла. Звичайно, я зможу зачекати. Одірвавши від власного пупа, зміг би ще зо дві позичить. Правда, наряд чи зарятує тебе стільки?

— Я у вас нічого не прошу.

Очі в Загнійного ніби димком повиті. Обличчя — чисто поголене, туге; покусує він рудого вуса, ніби цукерку смокче.

— Так то так. Але... Бачиш, я все знаю. Не викрутитись тобі без грошей. Скажу прямо. Нащо тобі кінь? З'їжа одна. Він уже всі драбини пообгризав. Кінь не вельми показний, та я б дав...— Загнійний наморщив лоба, розмірковуючи, скільки запропонувати для початку за коня.

— Ідіть, дядьку Явдокиме, далі від гріха. Не драгуйте мене: знаєте, я жартів не люблю.

Залізник поклав руку на ворота поруч руки Загнійного. Писар злякано відсахнувся і, ховаючи замішання, поправив на голові шапку.

— Хіба я що. Я ж нічого.

— Коли нічого, то не треба й балачку таку заводити.

Максим круто повернувся і пішов до хліва. Почувши господареву ходу, Орлик тихо заіржав. Максим зайшов у стійло. В'язка сухої, пожухлої отави (Максим накосив два стіжки) була майже вся ціла. Орлик, пустуючи, притискував Максима боком до стіни, скубнув за рукав. Максим з жалем глянув на коня, погладив по спині. Орлик вже почав худнути. Спочатку, відпочиваючи після довгої

дороги, він навіть трохи поправився, а пройшов тиждень, і кінь значно подався.

«Хоч би перетрусити чим ліпшим,— Максим взяв у руку шорстке, як сухе лико, сіно.— Піду до Миколи, на беру в'язку, хоч і далекувато йти».

Миколи в дворі не було. Максим зайшов у хату. Назустріч йому з полу піднялася вся в сльозах Миколина мати.

— Де ж молодий хазяїн? — знімаючи з плеча віжки і беручи їх під руку, запитав Максим.

— Немає його, до отамана городского побіг. Оріску в двір панський забрали.— Жінка знову заплакала.— Весілля через два тижні мало бути. Максиме, скажи мені, може, воно й нічого, економ гомонів — тільки днів на п'ять; казав, ще й заплатять їй. Мовляв, це милість їй велика. Рукодільниця вона неабияка.

— Звичайно, нічого. Не побивайтесь, вернеться Оріся,— сказав. А сам відчув: від цієї звістки в душу війнуло холодом. Хто-хто, а він знав, що таке панські милості.

Розділ п'ятий

МЕЛХІСЕДЕК

Довгоногий возулястий півень з загнутим набік гребенем важко злетів на частокіл і, вдаривши крильми, хрипло закукурікав. Мелхиседек повернув голову до вікна:

— Півень після обіду співає — на перемену погоди.— Помовчавши додав: — А мені вже збиратися час.

Сказав «час», проте не поспішав. Кожного дня засиджувався з Гервасієм, переяславським єпископом, кожного дня казав по обіді ці слова і ще довго сидів. Затишно, спокійно ставало на серці після розмови з преосвященим, аж не хотілося покидати ці покої.

Загостювався Мелхиседек в Переяславі, щодня навідував Гервасія. Зблизилися, подружилися за цей час, відкрили один одному серця. У Мотронівський монастир, ігуменом якого був і де на якийсь час залишив замість себе Гаврила, Мелхиседекові вертатись не хотілося. Тривога ходить тим краєм, уніати обступили монастир темною хмарою, намагаються скорити останню твердиню православ'я на Чигиринщині. В лісі стоїть гайдамацька

чата, і має на Січі монастир кілька своїх сотень, на тому й тримаються. Важка то й небезпечна рівновага. Гайдамаки шарпають панів, іноді заглянуть у комору й до багатенького дядька — спробуй, висиди в лісі на корі та лободі,— поганий поголос ходить про гайдамаків. Не вміє тримати їх у руках Юхим Шелест, не вміє дати ради. Скільки разів Мелхіседек казав йому, настановляв на путь істини, спрямовував — Шелест ніби й слухає, п'є чай в ігуменових покоях, п'є солодке церковне вино, а виїшов за браму — і забувся. З Переяслава Мелхіседек шле реляції в Москву, просить сенат і царицю взяти в оборону віру і краї цей. З сенату йому не відписують. У Переяслав приїхав після того, як до монастиря одного разу вдерлися уніати, намагаючись забрати даровані колись давно польськими королями монастирям і церквам Правобережжя привілейні грамоти. Півтора тижні ховався тоді ігумен з монахами по печерах у лісі, аж поки не вернулася гайдамацька чата, що забилася була аж під Смілу.

Мелхіседек поглянув на стіну, де висів годинник, — п'ята година. Час іти. Преосвященний завжди о цій порі лягає спочивати. Проте сьогодні можна б ще посидіти; адже тепер вони зустрінуться не скоро. Завтра ігумен має виїхати в Мотронівку.

— Будь обережним,— колупаючи в рідких білих зубах костяною зубочисткою, повчав Гервасій, і на його великий блискучий лоб, що зливався з лисиною, набігали круті брижі.— Щоб не схопили уніати, а то примусять возити тачкою землю на вал у Радомислі. Путь нелегка лежить тобі, всі дороги на правий берег Мокрицький перекрив.— Гервасій сховав зубочистку в шухлядку, витер серветкою руки.— Мокрицького стережися — хитрий і хижий то єзуїт.

Мелхіседек, який сидів непорушно, підвівся з старовинного фотеля й закрокував по кімнаті. Був це великий чоловік, повний на виду, з густою чорною бородою, такими ж густими вусами і бровами, з-під яких дивилися великі сміливі очі, сповнені внутрішньої сили, певний себе і своїх діянь. Він зупинився біля столу, круто повернувся на невисоких закаблуках і, тримаючи в обох руках оправлену в срібло палицю, заговорив схвильовано, швидко, ніби боявся, що Гервасій от-от обірве його і не дасть доказати до кінця.

— Відаєш, які часи настали. Або уніати нас, або ми уніатів. Вони все більшої сили набирають. Наше лихо

в тому, що сидимо, ждемо чогось. Досидимось до того, що весь люд в унію переведуть. Нам треба теж сили свої збирати. В посполитих весь рятунок. Народ сильний і слухняний, як стадо овече, куди пастух направить — туди й піде. Поводиря йому треба, і не тільки духовного, а й світського.

— Чей маєш такого?

— Не маю. Якби мав, благословив би його на діло святе.

— Чи не даремно ми так клопочемося; государиня сама візьме нас під захист. Військо ж уже послали на правий берег.

— Ет,— хитнув головою Мелхіседек,— я сам побував у Петербурзі, бачив царицю. Вона більшою мірою грається в заступницю православ'я, ніж насправді піклується за віру. Так само заграє вона і з французькими безвірниками.

— Цс-с. Що ти речеш? — схопившись за бильця крісла, аж підвівся єпископ.

— Так є.— Мелхіседек пахилився до Гервасія.— Хіба нас може хто чути? Ніхто. Чого ж тобі боятися? Давно я хотів щиро поговорити. Государиню лоскоче, коли її називають заступницею віри християнської. Але ж є ще політика. Росії вигідно мати сусідом слабеньку Польщу, аніж сильну Пруссію, яка давно намовляє розбатовати надвоє польський пиріг. Послати військо умовив імператрицю посол Рєпнін, граф Орлов теж рук доклав до цієї справи. При дворі гомонять: настає слушний час одібрати від поляків Правобережню Україну. Польща геть знесилилась. Імператриця ж вагається, з причин, які я виклав тобі вище. Боюсь, нічого не зміниться й далі.— Мелхіседек передихнув і опустив додолу патерицю.— Нам треба об однім печалитися — як священики православних від уніатських безчинств уберегти. Ти картав мене за те, що за стінами Мотронівської обителі знайшли собі пристановисько гайдамаки і що в лісі біля монастиря ватага гайдамацька табором стоїть. Я ж у тому не зрю лиха, лише користь. Хіба ж не вони вже один раз відбили напад?..

— А немає від них небезпеки монастирю?

— Немає.

Сказав і замислився.

Уже багато літ шугав по Правобережжю вогонь гайдамацьких повстань. Він то розгорявся у велике полум'я,

бурхав високо, що його було видно з Варшави, і тоді звідти посилали великі каральні загони війська, щоб його пригасити, то тріпотів кількома невеликими язиками, то завмирав зовсім, розкочувався жаринами по лісах і байраках. Та жарини ті не згасали. Вони вкривалися сивим попелом, блідли, але тліли, тліли. Відтак здіймався свіжий вітер, здував попіл, і вони знову спалахували яскраво, дужо. Каральному загонові вдавалося розпоропити гайдамацьку ватагу на Тікичі, але по кількох місяцях з'являлись інші — над Россю або в Чорнім лісі на Івгулі. Ловили одного отамана, через півроку їхали ловити другого. А то їх з'являлося кілька одразу. Верлан, Грива, Гаркуша, Голий, Бородавка і десятки інших отаманів пройшли з своїми ватагами за останні п'ятдесят літ все Правобережжя. Гайдамацькі ватаги ніколи не обминали Мотронівського монастиря, саме через те в монастир рідко навідувались польські військові загони та конфедератські залоги...

— Одначе...— Гервасій поморщив чоло.— Це ж грабіжники.

— Нас вони не чіпають. Я їх невдовзі зовсім до рук приберу. Зібрати б кілька таких оружних дружин, поставити на утримання монастирської казни, щоб були у нас під рукою. Тоді б не було потреби ховати по ярах майно монастирське і самим ховатися. Упіати свій хрест несуть вслід за шаблею.— Мелхіседек замовк, чекав, що скаже єпископ, але той мовчав теж.

— Питимеш чай? — по хвилі запитав.

— Ні, піду вже.— Мелхіседек узяв з підвіконня лосьові рукавички.— Треба приготуватися в дорогу.

Єпископ не затримував Мелхіседека, простягнув пухлу зв'язану руку. Мелхіседек потиснув її міцною костистою рукою. І вже тоді вклонився.

Кучер Яків знав — ігумен любить їздити швидко. Пара вороних коней, вигинаючи круті шії, легко мчала громіздкий ридван по вибоїстій дорозі, так що кухар Іван, який сидів спиною до коней, щоб не впасти, тримався за руку темного лицем, схожого на цигана, крутого в плечах послушника Романа Крумченка. Перед кожним крутим схилом Іван боязко тиснувся до нього худеньким тілом, тихо, щоб не почув ігумен, просив кучера:

— Надержуй коні, бачиш, як я сиджу.

На крутому повороті він трохи не випав на дорогу, газд, що встиг схопитися за дверці карети.

— Сядь униз, на скриньку,— поправляючи під боком подушку, кинув у віконце Мелхіседек,— ще загубишся,— і розсміявся розкотисто.

Тільки раз і обізвався ігумен. Сидів молячи і або дрімав, або дивився на сумні, напоєні дощами поля. В Мелхіседєковій голові роїлися думки, чорні, неспокійні, як сполохане гайвороння над осінніми осоками.

До Дніпра під'їхали ввечері. Зачекавши, доки зовсім посутеніє, зупинились у крайнім дворі села Сокирино. Мелхіседек не захотів вилазити з карети, кухар поставив перед ним маленький розкладний столик і порізав та розіклав на серветці м'ясо і ковбасу. Ігумен сам дістав козлине пуделко, вийняв з нього чарку, ніж та виделку. Проте повечеряти не вдалося. Не встиг прожувати перший шматок, як у дверці, не питаючи дозволу, просунулась послушницька голова:

— Ваша святість, тікаймо звідси, дядько з сусіднього двору каже, що годину тому тут якісь верхівці крутились, розпитували людей, чи карети не бачили. Може, то про нас вони питали?

Мелхіседек кинув виделку і витер серветкою руки.

— Запрягайте і — хутчій на персправу, не гайтеся.

Коні шалено мчали полем. За чверть години вимчали на пологий дніпровий берег. Порома не було. На тій стороні над водою горіло багаття, біля нього сиділи люди, схожі звідси на ховрахів, які попіднімались на задніх лапках. Над Дніпром сходив молодий місяць.

— Еге-ге-ей, поро-о-о-м! — приклав руки до рота кучер. «О-ом», — відбілося десь луною.

Кучер зачекав хвилину і почав кричати знову.

— Чого зіпаєш, неначе ріжуть тебе,— відгукнувся хтось з річки,— пливу ж ось.

Стукнувшись об пом'яті, ніби попшатовані зубами, дошки помосту, пором зупинився, загойдався на хвилях. Кучер взяв коні за вуздечки, звів на дощаний настил порома.

— Плюйте ж, хлопці, в долоні та беріть гаки в руки,— сказав один з поромників.— Ми вдвох уже не допхаємось.

— Що то за люди біля вогню? — запитав з карети Мелхіседек.

— Люди, та й годі. Мало їх щовечора тут ночує. Козак надвірні.

Сонно хлюпала ріка. Пором плив трохи навкіс, пере-різаючи пощерблену хвилями вузьеньку місячну доріжку. Мелхіседек виліз з карети і став біля поручнів. Хекаючи за кожним разом, дружно смикали за мотузок здоровенними дубовими закарлюками поромники та кухар з послушником. Під поромом вирувала чорна вода. Мелхіседеківі стало моторошно.

Ігумен зайшов наперед, де кучер тримав за вуздечки неспокійних коней, і тихо сказав:

— Якове, поїдемо не дорогою. Одразу ж, як з'їдемо з порома, повертай вліво понад Дніпром.

Яків хитнув головою. Поромники вже кинули гаки, розігнаний пором сам доплив до помосту. Яків зійшов з кіньми, трохи провів їх під гору в поводі й тільки-но хотів узяти в руки віжки, звідкілясь, немов з-під землі, з'явилося кілька темних постатей. Мелхіседек, що йшов позад карети, бачив, як вирвали віжки в Якова, як двое схопили його під руки, ще кілька чоловік кинулись до дверцят карети.

«Засідка,— майнуло в ігуменовій голові.— Тікати!»

Він відступив кілька кроків назад і хотів присісти, щоб пригинця кинутись у темряву, але поряд пролунав глузливий голос:

— Куди ж ви в ніч, ще заблудите!

Мелхіседек ковзнув рукою під рясу, але той же спокійний голос сказав:

— Не встигнете, в мене ближче. Ходімо в хату.

— По якому праву затримувате? Знаєте, хто я такий? — вигукнув ігумен.

— Якби не знали, не затримували б. А право? Без нього обійдемося.

Сперечатись було марно. Мелхіседек скорився і попрямував до хати. Вона стояла на пагорбі біля переправи. В хаті було брудно, на підлозі валялася солома, на якій, очевидно, спали вдень. У печі горів вогонь, два чоловіки в одязі надвірних козаків поралися біля неї. За столом покручував пальцями відстовбурчені вуса невеличкий чоловік. Був він худорлявий, такий худорлявий, що позападали щоки,— мабуть, його точила якась хвороба,— і мав червоні запалені очі. Побачивши Мелхіседєка, відсмикнув руку, для чогось поліз у кишеню, потім

знову взявся закручувати вус. Очевидно, не знав, як триматись, і навмисне напустив пиху і суворість.

— Не нагуцало дорогою? — примружив він око.

— Чому і хто затримав мене? — запитав Мелхіседек, уже здогадавшись, з ким має справу. — Хто ви?

— Хто ми? Я — інсігатор Іоаким Левицький. Для чого зупинили твій шпаркий біг — сам побачиш. Гм. Значить, сідай, матимемо розмову.

Мелхіседек сів навпроти Левицького. Але розмова не складалася. Інсігатор сам не відав, про що говорити з ігуменом і для чого йому наказано затримати ігумена Мотронівського монастиря. Поставивши декілька незначних запитань, почванившись трохи, Левицький підвівся.

— Відсижуватись будемо на тім світі, поїхали.

— Куди? — запитав Мелхіседек.

— Там дізнавшся.

Мелхіседек устав.

— Може, таки мені скажуть, за чім наказом чиниться ця сваволя? Хто насмілився незаконно затримати слугу християнської церкви, який їде в свою обитель?

— Насмілився офіціал Мокрицький, він з тобою... — затнувся інсігатор, побоюючись, чи не сказав зайвого, — адже йому було наказано не чинити ігуменові допит і не вести з ним перемов.

У сінях Мелхіседек зачепився рукавом за клямку, відчіплюючись, трохи загаявся, і в ту ж мить хтось боляче штовхнув його в спину. Мелхіседек прикусив від образи та болю губу, але нічого не сказав. Вийшов з темних сіней на ганок, біля якого стояв його ридван. Коли закрились дверці ридвана і залишився сам, почав обмірковувати своє становище. І що глибше замислювався, непокоївся дужче й дужче. Турбувало, що вельми вже численна варта стерегла його — чоловік двадцять (за годину до них приєднався ще один загін) — і те, що поводилися з ним нецеремонно, а найдужче, що везли до Мокрицького. Ігумен довго міркував, як йому триматися там, що казати Мокрицькому. Думав — і не міг придумати способу, як би дати Гервасієві звістку про себе.

Їхали всю ніч, перед ранком зупинилися на якомусь хуторі, щоб дати перепочинок коням. Варта розбрелася по хатах. Інсігатор лишився біля ігумена. Навіть спати ліг в одній з ним кімнаті, поставивши біля дверей вартових. Обидва не спали. Так і лежали, перекидаючись з боку на бік. Нарешті Левицький не витримав і сів на

лаві, закурив. Мелхіседек спробував зав'язати з ним розмову, але той пробурмотів у відповідь щось нерозбірливе, чи то лайку, чи то погрозу, і наказав знову збиратися в дорогу.

Мелхіседек пильно дивився у віконечко й здогадався, що вони їдуть на Корсунь. У ридвані він заснув і спав міцно до полудня. Увечері цього ж дня прибули в Корсунь. Зупинились у передмісті, біля Росі. В темряві було чути, як стрибає по камінню Рось, як крикає десь далеко гайвороння. Просто з карети Мелхіседека повели в якийсь будинок. У великій продовгуватій світлиці за столом сиділо трое. Мелхіседекові очі зупинилися на тому, який сидів посередині. То був Мокрицький. Велика, з пролицинами голова, тоненькі, в ниточку, вуса, такі ж тоненькі, ніби підголені, брови, ніс з горбиком — все підкреслювало зніженість і хворобливість цієї людини. Очі в нього були великі, безбарвні й сердиті. Вони з Левицьким чимось були схожі, і Мелхіседек подумав, що, либонь, Мокрицького з'їдає не хвороба, а лють. Нахилившись уперед, Мокрицький вшнипився в Мелхіседека, немов намагався просвердлити його паскрізь. Мокрицький чимось нагадував голодного, облізлого вовка, який пережив тяжку зиму. Офіціал зник, що під його поглядом люди тратилися, почувалися непевно і з першої ж хвилини підкорялися його волі. Але ігумен стояв спокійно, ще й ховав у густій бороді посмішку. Його чорні очі дивилися на Мокрицького без страху.

— От і зустрілися,— проказав Мокрицький.

— Либонь, так,— відказав Мелхіседек.

— Війну задумав починати, похід трубиш?

— Проти кого? І про яку війну може йти мова зі мною, особою духовною? — знизав плечима.

— Он як,— скривив у посмішку губи офіціал.— Санта матер, він вівцею прикидається. Проти кого людей проповідями підбурюєш, для чого з скрині королівські грамоти повитягав і розмахуєш ними?

Мелхіседек підвів голову:

— Щоб люди знали, що король права дав нам рівні з католиками, що сейм указав не притісняти дисидентів. Ці грамоти я читав у своїх церквах, а не в ваших.

— Сто дяблів. То хліви, а не церкви. Чого їдеш з Переяслава?

— Це — квестія? Хочу знати, хто я, в'язень?..

— Гість, довгожданий і дорогий! — зареготав офіціал.—

Ви йдїть,— кивнув головою двом, які сидїли поруч з ним. Коли ті залишили кїмнату, Мокрицький вийшов з-за столу й став перед Мелхіседеком.— Нех буде тобі відомо, що я все знаю. А чого ще не знаю, те можу дописати власним розумом. Був ти в цариці, на Січі був. Відаю, їздив у Варшаву бити чолом на уніатів. Скажи ж мені, помогло це тобі хоч на макову зернину?

Мелхіседек не відповідав.

— Мовчиш? Я за тебе скажу. Ні дябла не допомогло. Нам начхати на короля і на великий сейм. Гадаєш, король та сейм можуть щось із нами зробити? Чий же то король, хто його обирав? Чиї права мусить він поважати? А сейм також. Усі сейми і укази минуці, а право шляхетське вічне. Проти цього права король не піде. Коли хочеш знати, не піде і цариця, вона ще сама допоможе боронити його. Чи, може, король та імператриця за хлопом руку потягнуть? Хлоп був і лишиться хлопом, і тримати його треба в покорі. А шляхтич теж був і буде шляхтичем, хоч називайся він шляхтичем, дворянином, князем, графом. Віра шляхетська теж мусить бути єдиною. Сонце над нами світить одне, земля під нами одна...

— То нехай буде такою вірою християнська,— мовив Мелхіседек.

— Одна є правдива віра — католицька,— скипів Мокрицький.— Вона існує споконвіку і є найрозумніша. Та не будемо зараз сперечатися про те. Я хочу, щоб ти зрозумів марність своєї боротьби. Нам не треба вступати до сварки. Інші справи є. Хлопи стали свавольними, а ви їх своїми словами на ще більше свавольство штовхаєте. Як бога кохам, правду мовлю. Хто ж їх може смиренству навчити? Тільки ми. Послухай, ігумене, я не зичу тобі лиха.— Мокрицький пильно подивився Мелхіседеку в очі і випалив:— Переходь в унію. Май за велику честь, що про тебе мовилося в святому Римі: вирішено не скарати тебе, а прихилити в лоно католицької церкви.

Мелхіседек стевувся. Думки затріпотїли, як сполохане птаство. І поїняла його гординя — аж у Римі відоме його ім'я. І хотів збагнути, для чого розпочав цю розмову Мокрицький. Якщо він знає про його поїздку в Петербург, то вже не повірить словам про відречення від православія. Ніколи уніати не простять йому того, що вже зробив. А віру свою він не продасть: хрест на його шиї — це часточка хреста, на якому розіп'яли його, Ісуса. Почувався сильним і дужим, почувався намісником Христо-

вим у цьому краї, і от захотілося постраждати за віру. В цю мить не боявся нікого. Щось тремтіло, тріпотіло в грудях, гарячий вогонь розтікався по жилах.

— Ніколи і ніхто не штовхне мене на зраду, ніхто не зіб'є з путі істинної. Готовий прийняти муку в ім'я господа Ісуса Христа.

— Можеш молитися хоч чортові.— Мокрицький підійшов до шафи, налив з карафки в келих вина і випив.— Мені лише треба грамоти королівські, от і все.

— Не маю я їх, можете обшукати.

Мокрицький посміхнувся вузькими губами, налив знову.

— Були б вони з тобою, псх був би я дурнем, щоб просив. Скажи, де подів їх? Віддаси — сиди спокійно в своєму гнізді чернечому, ніхто тебе не займе. Розійдемося по-чесному.

— А боїтеся так їх,— посміхнувся й собі ігумен.— Це я й раніше знав. Злецьки декому буде, коли на сейм привеземо грамоти.

— Хто боїться, ми? Сто відьом тобі в горло! Ніщо вже не допоможе вам. Навіть гайдамаки, що по лісах за монастирем ховаються.

Вони стояли один проти одного, як на герці. Дивились один одному в очі так довго, що в Мокрицького від напруги почала сіпатися щока. Він повернувся й пішов до шафи, кинувши через плече:

— Ей, там!

У світлицю всочили два жовніри.

— Візьміть його,— кивнув головою на Мелхіседека,— в свищюшник укиньте.— Але коли вже ігумен був за дверима, покликав жовніра і наказав: — У замок відведіть, у холодницю!

Уночі Мокрицький ще раз розмовляв з Мелхіседеком — прийшов у льох п'яний. Знову пропонував переходити в унію, погрожував, тупотів ногами, штовхав під боки піхвами шаблі. Але що дужче гарячкував офіціал, то твердішим ставав ігумен. Уже й льох його не страхав.

Вранці Мелхіседека знову посадовили в ридван. Одяг, постіль, сервіз, навіть фіранки з віконечок і дверей — все зникло. Позаду ридвана скакали на конях жовніри. За містом чомусь звернули з дороги й погнали коні полем. У ярку ридван високо підскочив на вибоях і впав на праву сторону. Мелхіседека, який, боляче вдарившись плечем і головою, лежав обличчям вниз, поставили на

ноги. Він не встиг отямитись, як два жовніри схопили його за рукава і викинули з шуби.

Потім хтось зірвав з нього коштовну альтембасову рясу, затам підрясник.

«Вбиватимуть»,— майнуло в Мелхіседеківій голові. На мить його опанував страх. Ігумен шукав тремтячою рукою хрест на грудях — і не міг знайти.

— Змилюйтесь, учиніть благодійство,— впав на коліна перед катом послушник.

Мелхіседек поглянув на нього і мовив суворо:

— Устань, Романе, все в божій волі,— й перехрестився.

Проте вбивати його не збиралися. Жовніри з сміхом і тюканням нацупили на нього ксьондзівський одяг, хтось почепив на шию чорний галстук. Одяг був тісний: трищав на спині і під руками, а вицвіла, колись чорна, а тепер руда, капа¹ ледве сягала до колін.

— Гляньте, він на індіка схожий! — крикнув молодий безвусий жовнір.

Гримнув постріл. Жовніри схопили Мелхіседека і з розмаху вкинули у прочинені дверці ридвана. По дорозі до Радомисла ридван перекидався двічі. Потім ігумена довелося виносити на руках. Біля міста стояв старий кам'яний погріб. Туди й зачинили Мелхіседека. Біля входу на чатах став жовнір.

З цього часу дні для Мелхіседека попливли, немов у густому тумані,— один страшніший другого: дні допитів, катувань. Через тиждень Мелхіседек вже не міг ходити. Розпухли ноги, в грудях пекло, ніби туди хто насипав жару. Іноді до нього впускали послушника або машталіра. Два рази вдалося Романові принести папір та в ячній шкаралупі трохи чорнила, і ігумен написав листи єпископу та в синод.

Одного разу, коли Мелхіседек лежав у знетямі, він почув якийсь шум. Підвів голову. Біля входу порались два муляри. Ігумен дивився й не міг зрозуміти, що вони роблять. А ті вже клали другий ряд цегли. Через цю ще певисоку стіну переступив послушник і опустився біля Мелхіседека.

— Ваша святість... я...— він не міг говорити, по його щоках текли сльози.

Мелхіседек зрозумів усе — замурують вхід до кам'яниці. На душі стало порожньо й терпко, але страху

¹ Капа — плащ, сутана.

чомусь не було. Натомість у голові зринали якісь дивні думки: про недописаний життєпис, про монастирський сад.

«Треба сказати Романові, щоб узяв листи й передав Гервасію. І чому він так упадає коло мене? Яке добро я зробив у житті для цієї людини? Ніякого». Це здивувало й розчулило.

— Господи, прости мені, що я не з належним терпінням переносив ті біди, які твоя любов посилала для мого очищення,— шепотів Мелхіседек.

Послушник, ковтаючи сльози, дивився на нього. Мелхіседеку здалося, що душа його полегшала і вже розлучається з тілом. В цю мить побачив над собою щось легке й біле, воно маяло, як корогва. То був віщий знак неба. І він звів до нього очі.

— Ей, ти, вилазь, а то й тебе заодно замурум! — крикнув жовнір.

— Іди, Романе. Поїдеш до переяславського єпископа і скажеш, що грамоти в стіні за аптекою. У моїй келії за іконостасом лежать аркуші списані. Нехай їх теж візьме Гервасій. Благослови тебе господь... Ну, йди ж... Бог усе бачить.

— Швидше! — нетерпляче крикнув жовнір.

Послушник переліз через мурування.

Тільки тепер на ігумена напав страх. Кам'яниця обступила з усіх боків холодними стінами, здавалось, вона стискає його. Молитись! Але молитва чомусь відлетіла, все сплуталося в голові. Ще ліг один ряд цегли, ще меншим став отвір. Мелхіседек підвівся. Навіть біль не міг пригасити страшною жадою життя... Жити! Жити!!

Розпеченим жаром обспало мозок, і світ у вузькім отворі замиготів, а тоді став чорним. Він вимахнув руками і важко впав на підлогу.

Уже не чув, як прискакав Мокрицький і віддав наказ зупинити страту. Мелхіседека відмурували, два жовніри винесли його на повітря, поклали на землю.

— Підведіть його,— звелів Мокрицький.

Вилицюватий рябий жовнір турсонував ігумена за руку, але вона тріпонулася і важко впала вповодж тіла. Жовнір нахилився, приклав долоню до грудей.

— Готовий,— сказав він.

Мокрицький нахилився й собі, підніс долоню до ігуменових вуст.

— Хм, справді не дише, вдих від переляку. Зарийте в яру,— кинув жовнірам і вставив ногу в стремено.

— Де ж лопати взяти? — сказав один жовнір другому, коли Мокрицький від'їхав.— От ще нам морока.

— Нехай самі закопують,— кивнув другий на послушника і кучера.— Ходімо звідси.

Слідом за жовнірами, постоявши трохи над Мелхіседekom, пішли й муляри. Роман і кучер лишились самі. Довго сиділи мовчки на куші цегли. Вже сонце сховалося за синьою стрічкою соснового лісу, вже лозові кущі в долиніці легким серпанком повила вечірня імла. Раптом кучер, який напружено вдивлявся в обличчя Мелхіседека, схопив за руку послушника.

— Поглянь, повіки тіпнулись! — Він кинувся на коліна, припав вухом до ігуменових грудей.— Дише. Йй же богу, дише. Води мерщій.

Крумченко зачерпнув просто з калюжі, що залишилась після мулярів, жменю води й плеснув у ігуменове обличчя. Потім зачерпнув ще. Мелхіседеківі губи сіпнулись, він зітхнув, мовби прокидаючись від сну, і відкрив очі.

— Треба негайно забрати його звідси,— зашепотів послушник.— А тоді бігти до купців, що листа передавали. Вони його сховають. Ваша святість, лежіть, ми зараз. Усі поїхали. Потерпіть ще трохи. Бери, чога ж ти стоїш! — гримнув на кучера.

Вони обережно підняли Мелхіседека й понесли в долинку, де густо росли верболози.

Розділ шостий

КОЛИ ЛИХО НЕ СПИТЬ

Червоні язики виривалися з горна, лизали сіру потрікану глину печі. Неживий в розмаху сипонув у вогонь ще одне відро березового вугілля і полою свити витер спітніле обличчя. На його смагливих щоках чорніли дві смуги — розвіз сажу.

— Семене, чи ти оглух, сюди йди,— долинув з-під повітки голос,— струг візьми в сінях.

Семен піднявся стежкою з берега до двору і, взявши з полиці в сінях довгий гончарний струг, пішов під по-

вітку, де з рогом в одній і щіточкою в другій руці стояв гончар Охрім Зозуля.

— Повертайся швидше, ходиш, наче три дні не їв,— ляпаючи фарбою на перевернутий горщик, скоромовкою шварготів він.— Що це ви всі поклякли, ніби мухи під зиму.

Семен нічого не відповів на Зозуліні дорікання. Лиш глянув на нього зверху вниз сірими примруженими очима, засукав рукави і взявся за струг. Поряд з високим тонким Семеном чорний, немов циган, з розпатланим чубом, з маленьким, як кулачок, обличчям, Зозуля видавався майже хлопчиком. Хазяїн піколи не сидів без роботи. Навіть за столом, чекаючи, поки подадуть обід, він перебирав сухими пальцями з довгими брудними нігтями; навіть уночі водив по подушці рукою, ніби вимашував поливою горщики та глечики. Думка розбагатіти не давала йому спокою ні вдень, ні вночі. Справжньою мукою були для Зозулі великдень та храмові свята. Прийшовши з церкви, він не знаходив собі місця. В будні ж гончар вгонив у піт не лише паймитів, а й спнів, дочок та двох зятів, чорних, худих і обірваних, як і він сам. Зозуля, крім гончарні, мав близько п'ятдесяти десятин землі та стільки ж лісу. З ранку до вечора мотався він від горна до п'ятра, де сохли готові горшки, від п'ятра до комори, де два здоровенні хлопці гамселили довбешками глину, а звідти вже біг на поле чи на сіножаті. Усе йому здавалось, що наймити гуляють, що працюють не так, як слід. Злісна лайка не сходила з Зозуліних вуст. Семен надовго запам'ятав, як минулої весни, коли возили на поле гній, невеликий захарчований коник не міг звести па гору перевантаженого воза. Тоді Зозуля, побивши на кінських боках пужално, осатаціло кинувся до коня і почав кусати його за холку. Невідомо, чим би все скінчилося, якби Семен не схопив хазяїна під руки та не відтягнув убік. Півтора року тому від Зозулі втік молодший син Мусій. Спочатку гончар погрожував, що більше й на поріг його не пустить, але коли Мусій пішов у надвірні козаки місцевого пана — примирився. Навіть був радий: пан завжди міг стати в пригоді йому, Охриму Зозулі, та ще такий пан, як Лимаренко; до того ж Мусій іноді приносив додому гроші. Де він їх брав, батько не запитував; та це, врешті, його, Мусієва справа, де він їх добуває. Кожен живе своїм гешефтом,— казав.

— Тоншу стружку бери,— почісуючи другим кінцем

щіточки в бороді, бубонів Зозуля.— Ланці чортові, біла б їх самих лиха година довбешками,— бурмотів він про наймитів, які м'яли глину,— позалишали каміння в індіче яйце завбільшки. Що? Голосніше кажи,— повернув він голову до хати.

На порозі, витираючи об фартух руки, стояла Зозуліха.

— На свідання що варити, питаю? — гукала вона.

— Юшечку, татарську юшечку. Грінок насуши.

«Татарську юшечку» — юшку без сала, ледь забілену молоком. А в коморі, обтягуючи сволок, висять мішки з торішнім і навіть позаторішнім салом, жовтим, як замацаний свічковий віск. Висять, доки й черва в ньому не заведеться.

— Тр-р, бач, розігрались, упину на вас нема,— раптом почулося біля воріт. Обидва, і Семен, і Зозуля, глянули на вулицю, звідки, похльоскуючи пужалном по халяві, до них прямував патоптаний, підперезаний перевеслом пафяйльний дзвонар.

— Бог на поміч,— торкнувся він рукою шапки.— Ой та й кашники, в таких тільки манну небесну варити. Семене,— зиркнувши на Зозулю, сказав він,— зараз зі мною поїдеш. Треба на церкву потрудитися: хреста поможеш поставити.

— А піч на кого покине? — задрав догори бороду гончар.

— Це, Охріме, господнє діло; коло печі сам побудеш. Під церквою вже люди чекають, а нам ще в фольварок треба з'їздити, драбину довгу взяти. Мепі-то що, батюшка сказав, щоб Семен неодмінно був.

Зозуля щось тихенько пробубонів собі під носа і ще швидше замахав щіточкою.

Дзвонар та Неживий вийшли на вулицю, де стояв запряжений парою коней розворений віз. Дзвонар сів у передку на пихтір, а Семен, підібгавши довгі, в нових березових постолах, ноги, примостився на задній оплені. Коні прудко бігли вибоїстою дорогою понад річкою. Вона немилосердно трясло, раз по раз кидало на вибалках, і Семенові здавалося, що в нього от-от щось обірветься всередині.

— Не гони так коні, чуєш? Печінки одіб'єш,— попросив він.

— Не чую, що ти кажеш? — нахилився в передку дзвонар.

— Коні не гони, бєбєхи витрясєш! — крикнув Нєживий.

Дзвонар притримав конєй, намотав віжки на пужално, підсунув під сєбє, а сам повернувся разом з пихтірем:

— Хрєста привєзли, коли б ти бачив,— з самої Могилівки видно будє.

— Дє купували?

— Нє купували. Старий пан подарував. Ти сажу витри,— вказав дзвонар Сєменові пальцєм на щоку.

Сємєн послинив рукав.

— Перед смєртю хочє царствє небєснє заслужити.— Він потєр щоку.— Гомонять, нїби зовсім стєрявся. Поснуть усї в мастку, а він кличє музики і загадує грати на всю ніч. Лїбонь, швидко чорти по його душі заграють.

— Нє так і швидко: другий рік нє встєє, хвороба розбила,— знову взяв у руки віжки дзвонар.— Нам таки трєба поспішати. Но,— ляснув він батогєм.

— Тільки нє батож конєй, їй-богу, душу витрясєш.

Річка лишилася праворуч. Проїхали ярєк, коні з розгону дружнє вимчали на горб. Алє раптом вони зляканє захропли, рвонули вбік. Дзвонар щосили натягнув віжки, а Сємєн скочив з вєзє, схопив конєй за вуздєчки. Коні нєспокійно прєяли вухами, косували очима,— чєрєз долину до сєлє з галасєм, свистєм бігло декілька гайдуків, вєдучи на двох товстих рєтязях здоровєнного вєдмєдє. Вєдмідь крутив головою, зривався на задні лапи, ступав так кількє кроків, потім хтєсь штовхав його в спину, і він знову біг на чєтирєх.

— Нєхай бог нє доводить до такого,— перєхрєстився дзвонар.— Нєлюди. До кого ж цє вони біжать, чи нє до Лєйби?

Сємєн похитав головою, подивився в той бік, куди бігли гайдуди з вєдмєдєм. Там, на самому краю сєлє, стояло з дєсятєк єврєйських хат. Щє старий пан перєманив єврєїв у Мєльниківку, спокусив орендєю, позички чималі дав. Алє нє багато з них змогли сплатити позичєні гроші, стати на ноги. І от тєпєр щомісяця повтєрювалася ця страшна забава. Вскочать гайдуди в хату, відпустять якнайдовше рєтязь. З ревом кидаєтьсє по хаті вєдмідь, намагаєтьсє схопити кого-нєбудь у лапи; з вєреском ховаютьсє попідпичю діти, господар, з перєкошєним від страху обличчям, тиснєтьсє в куток. На другий дєнь він повєзє на базар всє, щє можна спродати, аби лиш нє присилав пан гайдуків знову.

— Чого їм до Лейби йти,— промовив Семен, виводячи на дорогу коней.— Лейба — сам пан. Бач, вони й звернули не туди, до Гершка подалися.

— Що ж їм взять у Гершка? В нього одна коза, і та, як смерть, стара. Ох, гріхи наші тяжкії,— дзвонар умотився в передку.— Послав нам господь пана. Чистий звір. Щоразу, як доводиться бувати в дворі, я просто душею переболію. Гляну на стовпи попід вікнами, до яких людей за ноги вішають,— мороз продирає по шкірі.

Семен мовчки перемотував волоку. Коні ступою спустилися з гори.

— Чи ж можна далі терпіти таку наругу,— нарешті промовив він.— Ведмідь на ретязі, та й той реве, а це ж люди живі. Гірш ніж за скотину мають, катують з усякого приводу. Псар невчасно собак спустив на зайця — київ йому, коні погано їли — конюхам київ, мало масла сколочено — батогів корівницям. Спробуй-но хто слово на оборону мовити — туди запруть, де вже й козам роги не правлять. Сусід мій Терешко другий місяць хиріє — в яму з жаром його вкинули. Просто біда. Старий пан хоч з примхами був, а таки ліпший. І милосердніший, і добріший.

— Покійників завжди гарно згадують. Батько казали, як прийшов до нас, то напочатку справді інакшим був. Добрий, хоч до болячки клади. А як усівся кріпше, тоді й почав рік від року панцину набавлять. Одну неділю людям залишив, та й то, якщо на лови не їде, бо тоді людей вигонили звіра полахать.

Розмова урвалась, бо вже підїхали до мастку. Не заїжджаючи в двір, дзвонар з Семеном винесли і поклали на воза дві довгі драбини. Дзвонар забув узяти з собою мотузок, задок прив'язали лише двома сточеними путами, й через те, майже до самої церкви, Семенові довелося йти позаду і притримувати драбини.

Під церквою вже зібралось чимало людей. Поки Семен пішов до колодязя та напився води, драбини зняли з воза і поставили: одну внизу, другу до дзвіниці на даху церкви. З вікна дзвіниці її прив'язали мотузком, скрученим удвоє. До Неживого підійшов здоровенний товстий піп і, заправляючи довге чорне волосся, що вибилось з-під скуфії, сказав:

— Тобі, Семене, порішили ми,— він вказав на церковного старосту і диякона,— доручити знести святий хрест на дзвіницю. Велика честь випала тобі, ти її заслужив.

Радість непомірну відчуватимеш завжди: щодня зрители знесений на дзвіницю хрест. А сьогодні, по трудах, ти теє, всякоє... значить, винагороду одержиш.

З церкви винесли чотирьохпудовий хрест, прив'язали до нього мотузки. Два чоловіки поставили хрест стійма на землю; Семен, скинувши свиту, встромив у мотузяні петлі руки.

Поперед Семена, з зав'язаною у два рушники блискучою кулею, піднімався дяк. Він сам узявся за цю роботу, але тепер був не радий їй. Надто, коли почали підніматись на дзвіницю. Вітер заносив кулю вбік, і дяк над силу вдержував її. Семен тримався обома руками за щаблі. Крок за кроком посувався вгору. Драбина гнулась і скрипіла, але він не чув того. Хрест боляче давив у спину, тягнув униз. Було вже недалеко до верху, але Семен відчував, що тримається з останніх сил. На мить глянув униз, хати здалися йому маленькими і ніби перекошеними. Трохи не наштотхнувшись головою на дякову погу, підвів голову. Дяк, обхопивши рукою драбину, відпочивав.

— Лізь, не стій на путі,— прохрипів Неживий,— драбину проломимо.

Ледве-ледве доліз до верху, де, прив'язані вірвочками, сиділи два ковалі і майстер з міста. Полегшено зітхнув, як кілька рук вхопилося за хрест, підтягнули його вгору. Звільнивши від мотуззя руки, Семен одразу ж зліз додолу. Тільки тепер відчув, як трусяться ноги, як горить, немов опечена вогнем, спина.

— Лишенько,— зойкнула якась жінка,— кров на спині, сорочка розірвапа.

Важко дихаючи, Семен дивився вгору, де поралися ковалі та майстер. Потім перекинув через плече свиту і пішов додому. На вулиці його наздогнав дякон.

— Батюшка за труди передав,— тицьнув він під руку Семенові пшеничну хлібину.

Семен повертів хлібину, ніби це була якась дивина, і закрокував по вулиці до Зозулиного двору.

...Додому повернувся пізно. Не заходячи до хати, пройшов до хліва. Біля будки, поклавши велику кудлату голову на лапи, лежав Ведмідь. Почувши кроки, пес відкрив очі, глянув сумними, затуманеними очима на господаря. Вже другий день він нічого не їв.

— Ведмедю, що з тобою? — Семен сів навпочіпки біля пса.— Болить щось?

Ведмідь дивився великими чорними очима, немов хотів щось розповісти — і не міг. З куточків очей у нього скотилися дві сльози. Семен відламав окрасець хліба і поклав біля пса. Але Ведмідь навіть не глянув на хліб.

«Невже отруїв хто?» — подумав Неживий. Такий хороший пес. Маленьким цуценям приніс його додому. Пригадалося, як, напившись молока, важко сопучи, цуценя залазило в стару, вимощену сіном корзину, і тільки двоє чорних очей блищали звідти. Трохи згодом, щоб не забігав з двору, Семен почав прив'язувати його зсуканою валовою ниткою.

Неживий підвівся, пішов до хати.

— Явдохе, Ведмідь нічого не їв? — запитав жінку.— Мабуть, пропаде. Налий води в миску, я поголюся. Завтра в Черкаси маю їхати, горшки повезу.

Явдохе засвітила скіпку, налила в миску води.

— Так рано темніє,— поскаржилася вона.— Завтра неділя, може, голову свинячу візьмеш та продаси?

Семен кивнув. Віп і сам думав про це. Кілька днів тому заколов кабана; мав намір спродати сало та теличку і купити корову.

— Якщо матиму час возитися з нею,— сказав з сіпєй, поправляючи бодню з салом. З бодні у почви текла руда сукровиця. Семен нагострив бритву. Поставив на лаву біля скіпки миску з водою, підсунув ослінчик, почав голитись.

У кутку під образами, штурхаючи один одного, шепотілися два Семенових хлопчики — шести і двох років.

— Паска захотіли,— гримнув Неживий,— сидить тихо: воду хитаєте, не видно нічого.

— Може, бодню внесемо у комору? — готуючи вечерю, озвалася Явдохе.

— Нехай стоїть. Однак у середу на базар повезу. От і готово,— витер об коліно бритву,— давай вечеряти.

По вечері Семен по господарству вже не порався. Треба було раніше лягти, щоб не заспати вранці. Сон довго не приходив. Семен чув, як Явдохе мила посуд, як грюкала кочергою, накладаючи в піч дрова, щоб просохли до ранку, як вчиняла діжу.

Прокинувся Семен — за вікнами ледь сіріло. Явдохе вже поралася в хаті. У печі сердито, піби гніваючись на когось, сичали підсохлі за піч, і однаково все ж сирі,

дрова; на великій почорнілій сковороді шкварчало свіже сало.

Перемішуючи в щербатім горщику куліш, Явдоха з зітханням кинула через плече:

— Ведмідь уже здох.

— Та ну?

— Скорчився... Напевне, мучився перед смертю. Де його закопати, за садом? — Явдоха налила кулешу в миску. — Сідай, поїж гарячого.

Але Семен вже підперізувався поверх свити поясом.

— Я й так припізнівся, Зозуля буркотітиме. Поклади щось у торбу.

— Сала сирого? Ось риби трохи є, це та, що кума позавчора приносила.

— Поклади рибу.

Семен вкинув у мішок свинячу голову, взяв з Явдошиних рук торбу, вийшов з хати. Надворі було холодно. Вітер розгойдував порожній цебер, гуркотів ним по колодязю.

«Ще розіб'ється».

Семен зачепив цебер за кілок і рушив з двору. Край пеба вже піднімалася світло-голуба пляма.

— Вийжджати час. Вибираєшся в свинячий голос, — вустрів його біля повітки Зозуля. — Гершкові скажи, ще возів зо три буде — і кінець. Зима йде, та й ніч ні к свиням собачим: пригребниці не сьогодні-завтра впаде. Полви не бери, а циндри трохи нехай передасть.

— Веретено треба б нове, — зауважив Семен. — Старе зовсім з'їлося, верхній круг раз по раз почав спадать.

— Самі зробимо. Тобі аби гроші тратить, сказано — не свої, — бубонів гончар, допомагаючи ув'язувати складені стовпчиками на возі горщики, глечики, макітри. — Сам же й згиркав веретено, наче зубами його згриз. Робітничок мені, один збиток. У людей челядь як челядь, а тут...

Семен мовчав, як і завжди. Він взагалі був неговірким, ріс таким з самого малечку. До того ж знав: сперечатися з Зозулею, те саме, що плювати проти вітру, — тільки себе заплюєш. Давно б пішов від Зозулі, але де ще знайдеш роботу? Зозуля ж Семена тільки лаяв, а кулаки, як іншим наймитам, у обличчя не тицяв. Він трохи побоювався розсудливого, спокійного наймита. Через що — Семен сам не відав. Може, що ніколи не казав нічого наперекір, мовчки слухав господаря, ховаючи в куточках

тонких, різко окреслених губів ледве помітну посмішку,

І Зозулі ставало маркітно під тим поглядом. Він би й спекався його, та де ще знайде такого наймита? Неживий знається на гончарстві ліпше за господаря.

Семен вивів з хліва пару гнідих коней, запряг у воза, поправив у передку сіно, хвиснув батогом. Коні рушили.

— На воза поглядай, гав не лови! — кричав навздогін Зозуля, зачиняючи ворота. — На згірках тихіше, надержуй коней.

Вітер дужчав. Семен підсунув ноги під сіно, позаправляв руки в рукава широкої киреї. Іноді поцмокував на коней. Ті ліниво помахували хвостами, крокували по дорозі.

Щоб скоротити путь, Неживий звернув на польову дорогу і, проїхавши кілька верст полем, виїхав знову на шлях вже за Ротмистрівкою. Тепер вітер віяв у спину, стало затишно і тепло.

Позаду лишилися крипиця зі зламаним журавлем, небезпечний, крутий косогір. За верству попереду маячив молодий дубняк.

«Треба пужално вирізати, — кинув Семен погляд на лісок. — А хто ж то стоїть біля куца? Ще й обіперся на щось таке, буцім на рушницю».

Він неспокійно оглянувся на воза, шукаючи, що б узяти в руку. Але на возі, крім горшків, не було нічого. Зупити коні? Пізно.

«Чого я боюся, — заспокоював себе. — Що в мене взяти? Хіба кирею, так вона стара, ще й пропалена біля кишені».

Коні крок за кроком наближались до дубняка. Тепер Семенові вже було добре видно, що то стоїть, обіпершись на рушницю, солдат. Він, либонь, чекав на підводу.

Знову під серцем Неживому повіяло холодком. Солдат це таки солдат, кожен солдат хоче пожартувати, а то й позбиткуватися над селянином. Коли коні порівнялись в солдатом, той закинув за плече рушницю і пішов поряд з возом.

— Далеко їдеш? — оглядаючи воза, запитав солдат.

— У Черкаси. Може, по дорозі — сідай, підвезу, — посунувся Неживий. Він чогось уже вирішив: цього солдата боятися не треба.

— Таки по дорозі. Стомився трохи. — Солдат скочив на воза, сів, звисивши з полудрабка ноги. Рушницю поклав

на коліна.— Аж із Шполи йду. В тебе, земляче, тютюнець є?

— Є.— Семен дістав кiset.— Земляк, кажеш; може, з тутешніх місць будеш?

— Я вже й сам не знаю, звідки я.— Солдат поправив на колінах рушницю, зітхнув.— Дід мій був вольним козаком, а батько вже панщинник, гең, як у нас на Придесенні кажуть.— Солдат був балакучий.— А тоді перекупив нас інший пан і вивіз далеко, аж на край світу, за Москву, під Муром. Мені тоді дванадцять літ було. І я вже й звикся, що муромський. А потім... погнали в солдати! А прізвище в мене чи то французьке, чи то німецьке, Ру-до-квац.

— Рудоквац?

— Рудоквас.

Обидва засміялися. Очі в солдата веселі, хоч і втомлені.

— У вас там, пу... куди тебе завезли, мабуть, холодно?

— Та ні. Край гарний. Ліс і поле.

Семен хитнув головою. Одначе подумав, що свій край не проміняв би ні на який інший. Йому навіть Дике поле не кортіло, хоч, кажуть, там землі неміряно і в такі куточки, де ще можна сховатись од панського ока.

— Ви в Шполі на постої? А нащо вас прислали сюди? Всілякі чутки поміж людей ходять,— сказав Неживий.

Солдат, що був розігрівся від ходьби, почав мерзнути. Він поклав рушницю на соломі позад себе, потираючи пальці, прикрив коліна полами шинелі. Семен подивився на поси́нілі від холоду солдатіві руки, посу́нувся ще далі на край.

— Залазь сюди,— відкинув полу киреї.— Кирея велика, п'ятеро під нею заховаються. Але якщо куритимеш — не розсиң жару.

Солдат подякував; перекинув ноги через полудрабок і поліз під кирею. Семен знову загорнув полу, і тепер з киреї виглядало тільки два обличчя.

— Навіщо нас прислали сюди — ніхто не знає. Кажуть, буцім проти уніатів. Відасеш сам, що вони чинять: хочять нашу віру вигубить. Отож, кажуть, частіше посліи наші в Польщу їздить почали, а польські — до нас. Їм, уніатам, князям усіляким, значить, не до вподоби це стало, от вони й заварили кашу. Боятся, щоб і правий берег до Росії не перейшов. Усім відомо — несправедливо він під ляхом. Боятся Хмеля нового. Може, якісь перемі-

ни будуть,— ходять поміж солдатами такі чутки. Питали офіцерів — не розказують нічого.

— У нашому селі теж такі чутки ходять. Я не втямлю, як це пани та проти панів військо послали. Ну, чого хитруєш,— хльоснув Неживий коня.

— Аж бачиш, і послали. Зпять, тутешні пани тамтешнім на заваді стали. Бідним людям нема чого сваритися — ділити нічого. Хіба що панів,— засміявся Прокіп,— давай обміняєм наших кращих на ваших гірших.

— Коли б і було що ділити, то, думаю, злагодили б без сварки,— посміхнувся й собі Семен.— Дай боже, щоб проти уніатів,— виказував намислене на самоті.— Я ось як міркував. Пани в нас дужче й дужче хомут на посполитих засупонюють. Геть на шиї посідали. Люди по селах і почали де-не-де головами крутить, скинути той хомут хочуть. То, може, московські пани послали солдатів, аби допомогти нашим панам на людських шнях усидіти?

— Та ти що?.. Щоб я оце...— Прокіп аж головою закрутив. Була вона кругла, як кавун, і міцно сиділа на крутій шиї.— Мій батько на панській конюшні богу душу оддав. Синочок мого папа в нашім полку служить, просив я, щоб хоч на місяць пустили додому. Куди там.— Прокіп сплюнув на дорогу.— Усі вони однакові.

Семен торкнувся під киреєю Прокопового ліктя:

— Ти до Черкас їдеш або кудись-інде? Чи не можна казати?

— Чого там, можна. За кіньми капітан послав, скупщики наші коней для полку підбирають.

Час у розмові летів швидко. І Неживий, і Рудоквас аж здивувалися, коли з горба на них глянули кривими віконницями білі хатки Черкас. Не доїжджаючи до базару, Семен зупинив коней. Обидва позлазили з воза.

— Давай ще раз закуримо,— простягнув Прокопові кiset Неживий,— та й кому куди лучче.

Прокіп, тупаючи на місці, щоб розім'яти замлілі ноги, набрав тютюну. Семен припалив люльку, простягнув солдатові руку:

— Бувай здоров, Прокопе. Будеш у нашім селі — заходь. Запитаєш Семена Неживого, скажеш, той, що біля ставу живе, а то в нас півсела Неживих. Я в них — найживіший.

І знову обидва засміялися.

Семен в'їхав у провулок. У глухому куті, за рідким, тесаним з кілля частоколом, чорнів схожий на вдоровен-

ну конюшню необмазаний Гершків будинок. Семен хотів відчинити ворота, але з хати, застібаючи на животі лапсердак, вибіг голомозий Гершко.

— Не треба, зупинись,— замахав він руками.— Завертай назад, до крамниці повезеш.

Семен розвів руками:

— Де ж та крамниця в бісової матері?

— Як, ти не знаєш? Ївко,— гукнув крамар,— мерщій сюди, накинь щось на себе.

З сіней, поправляючи на плечах хустку, вибігла дівчина-наймичка.

— Покажеш йому, де крамниця. Перекажи хлопцям, щоб без мене не продавали. Горшки хороші? — звернувся вже до Неживого.— Минулого разу було з десяток попсованих. Не гешефт, а збитки з такого торгу. Їдь, поки не стемніло.

Семен, збиваючи воза назад, завернув копей. Гершко пройшов трохи за возом, постукав по горшках пальцями. Крамар чимось дуже нагадував Семенові його господаря. В чому була ця схожість — Семен навряд чи зміг би й сам пояснити, але схожість між ними була, і дуже велика. Може, в тому, як вони обидва ганяли своїх наймитів, може, в пожадливому і навіть хижому блиску очей, з яким брали в руки замацані карбованці й злоті. Либонь, щось передавалося їм одному від одного з горшками та грішми.

Дівчина йшла поруч з Семеном. Уже з одягу — стара вибіїчана спідниця з обтріпанними краями, лахміття на худеньких, ще майже дитячих плечах — Семен зрозумів, що дівчині живеться пелегко.

— Сирота, мабуть? — співчутливо заглянув їй у вічі.

— Сирота,— тихо відповіла вона.— Ви, дядю, он туди їдьте, бачите, три лавки.— Дівчина вказала пальцем і, шльопаючи великими черевиками, пішла назад.

Семен під'їхав під ганок, не заходячи в крамницю, постукав у причинені оббиті залізом двері з прибитою над ними на щастя підковою. З крамниці вибігло двоє крамарчуків у безполіх свитах, почали розвантажувати воза.

— Чи не відвів би ти, хлопче, в двір до хазяїна копей,— звернувся Семен до одного з крамарчуків,— мені на базар треба, день вже закінчується.

Крамарчук зам'явся:

— Роботи в мене багато...

Неживий порився в кишені, дістав п'ятака і простягнув хлопцеві:

— Я не задарма. Візьми на кренделі.

Крамарчук кинув погляд на Семенову долоню, знову набрав у руки горшків:

— Мідні гроші тепер не беруть.

— Яких же ти хотів? Може, червінного?..

— Гаразд, дядьку, я відведу,— сказав від дверей другий хлопець,— грошей не треба, я так.

— Спасибі ж тобі.

Семен закинув на плечі мішок і пішов на базар. Але базар уже майже скінчився. Ще ходили люди, але вони вже здебільшого позакупляли все, що треба, і тепер швендяли просто так. Навіть перекупки лаялись мляво. Семен даремно стояв біля свого мішка — ніхто навіть на посміх не запитав про його товар. Уже зовсім спорожніло на майдані, в м'ясному ряду лишився тільки він та якась бабуся з покрайним на мисці кусником печеного сала. Неживий уже хотів іти, та раптом з-за ятки вийшов п'яний чумак. Вимахуючи шапкою, він весело виспівував, не в лад притупуючи ногами:

Постолики-соколики,
А чоботи — черті,
Походивши по вулиці,
Треба їх обтерти.

— Купляю базар. Закуповую увесь базар! — горлопанив чумак.

Зупинився біля бабусі, обіперся на стіл рукою:

— Скільки?

— За все? — розгублено подивилась бабуся.— По два гроші за шматок... Один, два,— зашамотіла вона губами,— два золотих.

— Ех, на, бери.

Чумак поліз у кишеню за грішми, водночас затигнув пісню:

На городі шарварок,
За городом ярмарок,
Дід бабу продає —
Ніхто грошей не дає.

Він відрахував гроші, вигріб у полу сало і повернувся до Неживого:

— Ти один лишився? Що ж, давай і твій товар, скільки просиш?

Семен бачив, що чумак п'яний і що свиняча голова йому не потрібна; купить зараз, а протверезиться й кля-

стиме й себе, і того, хто йому її продав. Семен уклав голову в мішок і пішов через майдан від чумака, що лаявся чорно.

У Гершка на подвір'ї не було нікого. Семен зайшов у темні сіни, мацав, куди б покласти мішок. Під ногами валялись порожні барильця, корзини, цебри. Щойно Неживий хотів перевернути один з них — покласти мішок, як рипнули майже водночас сінешні й хатні двері. В сінешні, з черепком у руках, вскочила Ђвка, а з хатніх, човгаючи патинками, вийшов Гершко. Ђвка хотіла прощмигнути в господаря поїд рукою, але той, причинивши ногою двері, обхопив її за стан.

— Пустіть, чого ви в'язнете, — трохи не плачучи, пручалася дівчина.

— Дурна, черевики нові куплю, спідницю, — сопучи посом, шепотів Гершко.

Семен навмисне зачепив ногою якесь барило. Воно заgrimіло, покотилось по підлозі. Гершко відпустив дівчину, задки подався надвір, трохи не перечепившись через поріг. Неживий постояв якусь мить, зайшов на кухню. В сусідній з кухнею кімнаті горіла свічка, і її світло падало з дверей продовгуватою плямою. Семен перейшов через кухню, зупинився на краю цієї плями. Посеред кімнати висіла колиска, біля неї, боком до Неживого, стояла Ђвка і смикала за мотузок.

«Вродлива дівчина, — подумав Неживий. — Тільки надто затуркана».

— Носить тебе, — долетів до Семенових ушей десь здалеку, ніби з колодязя, сварливий жіночий голос. — Не чусь — дитина плаче.

— Я в погріб лазила.

— Погріб на другому кінці міста? Вже забула, як лозина пахне.

Семен бачив, як, здригаючись, нижче й нижче схилялись Ђвчині плечі. Рясні сльози збігали по її щоках і падали в дитячу колиску. Губи тихо-тихо шепотіли колискову пісню, але ридання душило дівчину, прориваючись крізь слова пісні.

Неживий голосно зітхнув. Він стояв мовчки, прихилившись до лутки дверей. Дитина заснула. Ђвка вийшла до кухні. Вона засвітила свічку, причинила двері й сіла біля печі сікти капусту. Семен примостився на лаві неподалік. Розв'язав торбу і, вийнявши окрасць хліба, став намазувати його часником.

— Давно служиш у Гершка? — запитав, вмочуючи часник у сіль.

— Давно,— не підводячи голови, відповіла Євка.

— Батько, мати є?

— Повмирали. Мені тоді ще й року не було. Не знаю, як і називали вони мене.

Семен витягнув замотану в шмат полотна рибу, відкусив хліб. Терпкий приємний запах часнику шпигонув Євці в ніздрі.

— За скільки ж ти служиш?

Євка ковтнула слину, пальцем закинула пасмо волосся, що звисло на лоба:

— П'ятнадцять карбованців, та спідниця, кожух і чоботи в придачу.

— Не багато. Їсти хочеш? — раптом здогадався Неживий. Він відламав половину крайця і шматок риби, протягнув Євці.— Бери. Не соромся.

Євка, трохи повагавшись, витерла об фартух руки і взяла хліб і рибу.

По вечері Семен пішов порати на ніч коней. На ганку здивався з Гершком.

— Я вже не поїду сьогодні додому; пізно, та й коні стомилися,— сказав Семен.— Доведеться ночувати. Місяця багато не займу.

— Хіба я проганяю тебе з хати,— почував щоку крамар,— розстели на кухні куль соломи й спи.

— Ще про одне хотів сказати.— Семен нагнувся до Гершка.— Дівчину не кривди. Гріх тобі буде од бога. Кожен бог за це карає суворо, і ваш, і наш.

— Хто ж її кривдить? — насторожився Гершко.— А, врешті, яке твоє діло?

— Та мовби й ніякого,— знизав плечима Семен.— А от кортить врізати тебе по пиці, щоб і зубів не позбирав. Кортить, і край.

Явдоха прокинулася від якогось стукоту. Боязко, щоб не рипнула дошка полу, сіла на постелі. В сінях знову щось грюкнуло.

— Що це, мамо? — запитав старший хлопчик. Він прокинувся й тремтів.

— Не знаю, Михасю, сливе, кіт лазить.

— Кота я звечора на хату закинув і ляду прикрив.

— Сусідський міг ускочити, або пацюки дірку проїли.

Явдоха піднялася з полу; обережно ступаючи по долівці босими ногами, пройшла до печі. Роздмухала жар, припалила скіпку.

— Хто там? — поклавши руку на защіпку, тремтячим голосом запитала вона.

За дверима було тихо. Явдоха оглянулася на Михася, що з сокирою в руках стояв позад матері, підняла защіпку і штовхнула двері. В сінях було порожньо. Михась присів на порозі, заглянув під жорна — теж нікого. Тоді вони вийшли в сіні.

— Ой! — голосно скрикнула Явдоха.

Під стіною стояла перевернута догори дном бодня, біля неї валялися старі, роз'їдені розсолем круги. Не тямлячи себе, Явдоха кинулася до сінешніх дверей, відсунула дерев'яний засув і смикнула за ручку. Двері не відчинялись.

— Мамо, ключ у дверях! — перелякано крикнув Михась.

В ту ж мить хтось шморгнув до себе ключ і з-за дверей пролунав змінений голос:

— Ідіть спати, якщо жити на світі хочете.

Явдоха і Михась метнулись у хату. Защіпаючи на обидві защіпки хатні двері, Явдоха злякано оглядалась на вікно, за яким чорніла заплакана осішня ніч.

Семен лиш доторкнувся рукою до перелазу, скочив у двір і бігцем метнувся під повітку. Побачивши розхристаного наймита, Зозуля неспокійно забігав очима, поставив па дошку ріжок з циндрою.

— Де Мусій? — важко дихаючи в обличчя Зозулі, запитав Неживий.

— Бігаю я за ним, чи що. Вже два тижні не бачив, а для чого він тобі? — намагаючись приборати байдужий вигляд, сказав гончар.

— Брешеш, як пес, своєю губою. Люди бачили, як пиячив він з гайдуками в твоїй хаті. Де сало поділи?

— Свят, свят, — відступив назад Зозуля. — Яке сало, ти п'яний?

Семен схопив правою рукою Зозулю за кунтуш, притягнув до себе:

— Не прикидайся. Жінка по голосу впізнала твого сина. Всі знають, як гасають вони по селах і людей грабують. Тепер у мене... в старця, торбу вкрали. Слухай, Охріме, вілпай сало, знаєш, як загорювали його. Самі

юшку намазану їли — хотіли корову придбати. В мене діток двоє, краплі молока не бачать.

— Я сам намазану юшку їм. Бачив ти Мусія в своєму дворі?

— Не віддаєш? Душу витрясу.— Семен так струснув гончаря, що на тому затріщала сорочка.

— Рятуйте, вбивають! — заволав Зозуля.

На крик вибігло кілька наймитів, у двір через тин заглядали сусіди.

Семен відштовхнув Зозулю від себе, і той, розставивши руки, гепнувся просто на п'ятро, де двома рядами стояв посуд. П'ятро впало на землю, сирі, ще не випалені горщики та глечики порозлітались на друзки.

— Все одно найду на вас управу. Зараз піду в фольварок і зробимо в Мусія трус.

Неживий штовхнув ногою друге п'ятро і вибіг на вулицю.

— Семене, стій,— схопив його біля перелазу один з наймитів, який чув усю розмову,— не йди в фольварок — собаками зацькують. Не накликай біди на свою голову. Коли лихо спить, то його ще треба вкрити.

— Нехай цькують, мені вже однаково,— махнув рукою Семен.— А лихо, воно вже давно не спить, розбудили його.

Семен насунув на лоба шапку і швидко закрокував по вулиці до панського маєтку.

Розділ сьомий

ЧИ Я В ЛУЗІ НЕ КАЛИНА ЦВІЛА

Пізня осінь. Давно відкурликали журавлі, спустіли широкі плеса на Тясміні, тільки вороння клубочиться низько над землею, обсідає байдужі осоки край дороги і кричє, кричє.

Панич Стась поглядав у вікно, кусав нігті — вірш не виходив. Він перекреслив у рядку останнє слово «жоржину», до якого не міг підібрати рими, і написав замість нього «айстру». Але тепер доводилося міняти в рядку якесь інше слово. Та й «айстру» мало підходило. Адже тоді, коли він прощався з панною Ядзєю, у неї в руках були розкішні жоржини. Одну з них вона подарувала і йому... Вірша треба написати неодмінно й сьогодні,

інакше кур'єр не встигне передати його до дня іменин. Добре тим вельможам, які мають своїх придворних віршописців. Одначе він справиться. І вкладе в цей вірш власні високі почуття.

Стась уявив, яке враження справить його віршоване послання. Його прочитають перед другим тостом. І всі піднімуть келихи за іменинницю, якій присвячують такі чудові вірші, і за того, хто ці вірші пише. Хоч підпису не буде, але всі здогадаються, хто автор. Стасеві вже казали, що в нього — талант. Яке зачудовання викликав на балу той вірш про хвору сипичку, пані комісарова плакала! Про панянку Ядзю її казати нічого. Перед Стасевим зором постало бліде обличчя панни Ядзі. Хіба можна знайти панянку, красивішу за неї? Проте ця дівчина, яку гайдуки взяли до двору, теж вельми гарної вроди. Зовсім не до речі повернулась додому мати. Їй, звичайно, діла немає до якоїсь хлопки, проте вона боїться, аби її хлопчик не зіпсувався і не став таким, як оті паничі з Варшави та Кракова, котрі втопили в горілці таланти, а то їй людську честь та доблесть. Смішна. Вона має його за малецького. Але добре, що вона завтра знову поїде.

За вікном пролунав скрик. Стась крутнув головою. Треба йти в якусь іншу кімнату. Кожної суботи мати вчиняє свій малецький домашній суд. Та робили б це десь далі, а не тут, під вікнами. Стась зібрав розкидані по столу покреслені аркуші й пішов до дверей. Проходячи повз вікно, побачив на високій верапді матір.

Пані Думковська сиділа в глибокому плюсовому кріслі, на її плечі була накинута лисяча, покрита сукном шубка. На колінах у неї лежала подушка, на якій муркотів великий чорний кіт. Вона не любила тих паній, які тримають цілі «котячі псарні». Вона мала лише одного Ягуара, але любила його страшенно, і пан Стась часто жартував, що ревнує його до мамці. Пані не лише годувала kota, а й сама розчісувала великим срібним гребнем чорну, аж лискучу шерсть на котіві.

Вступивши зелені, трохи схожі на Ягуарові очі в стіну фортеці, яка підіймалась просто з води, пані гладила kota по м'якій спині. Її одутле, з подвійним підборіддям обличчя було спокійне, майже незрушне, тільки коли вона поверталася, воно здригалось, подібно до того, як здригається в місці застиглий холодець. За кріслом стояв високий, тонкий, як жердина, управитель маєтку. Його ровісаний на проділ ріденький чубок світився проти сонця.

Внизу під верандою лунав жіночий крик. Він то затихав, переходив у тихе квиління, то знову злітав до вереску.

— Хто це кричить? — не повертаючи голови, запитала пані.

— Марфа, прачка, — нахилився управитель.

— Бач, негідниця, неначе ріжуть її. Хіба так б'ють! Покійний батечко було били. Батожать-батожать, піднесуть сукно і питають: «Яке на колір?» — «Червоне», — каже. Якщо пізнає — ще йому. Тоді й страх, і покора були.

Пані підвелася, переклала kota разом з подушкою на крісло і перегнулася через бильце. Під верандою боса, в самій сорочці стояла прачка.

— І далі так прасуватимеш?

— Не буду, панієчко, от ей же ей... простіть.

— Шануйся. Бо іншим разом рогатку накажу надіти.

Управитель підняв подушку, пані сіла в крісло. За кілька хвилин внизу знову почувся свист лози, відтак хриплий, змішаний з лайкою стогін.

— А! Це Микита, пташник. За віщо його?

— Дві качки лисиця вкрала біля річки. Сорок п'ять різок, не так уже й багато. На сьогодні — останній.

— Дайте усім їм узвару.

Пані вважала, що таким чином урівноважила добро і зло. Мала себе за благодійницю. Вона підвелася і, гукнувши покоївку та віддавши їй kota, пішла оглянути господарство. Заглядала в усі закутки, але її пильне око сьогодні не могло ні до чого причепитись — скрізь був лад. Недарма про Думковську сусідні пані казали: «Треба вчитись у неї господарювати». Пройшовши по подвір'ю, зайшла в один з флігелів. У великій світлиці рядком сиділи рукодільниці. Побачивши пані, посхоплювалися, схилилися в низькому поклоні. Кожна поклала шитво перед собою. Однак пані сьогодні не приглядалася до рукоділля. Вона пройшла вповодж кімнати і вже хотіла вийти, як одна з рукодільниць вискочила на середину світлиці й упала пані в ноги. В її карих очах тремтіли сльози.

— Пані, відпустіть мене. Я... я не рукодільниця, не панцинна.

— Що? Хто ж ти така?

Управитель локважливо вийшов наперед, заступив Орісю.

— Це мельникова дочка, того, що живе на нашій половині села. Мельник не панський, однак за ним боргу сто талерів. Узяли дівку на кілька днів, що ж тут такого? Ви погляньте на її шитво.

Управитель приніс вишитий Орисею узор. Пані потримала узор, віддала управителю:

— Гарний, просто-таки чудовий. Чого ж ти, дурна, плачеш? В кам'яницю тебе посадили, чи що? Йди на своє місце.

Думковська повернулася, вийшла з світлиці в двір. Під верапдою трое гайдуків збирали і складали на лаву поламані різки.

Падав перший сніг. Маленькі лапаті сніжинки кружляли в повітрі, білою скатертиною вистилали землю. Роман відчинив двері, по-дитячому підскочив на одній нозі і вибіг у двір, розчепірів руки, намагаючись спіймати в долоні якомога більше сніжинок. Потім закинув голову і почав ловити їх губами. Скільки їх? Тисячі тисяч. Роями вириваються з заціпененого хуртовинною неба, з сизої снігової імлі. Ще звечора земля смутила очі чорними горбами, а зараз вона була вся в святковій обнові, немов дівчина до вінця. Роман стрибав, він був схожий на молоденьке цуценя, яке вперше побачило переміну в природі.

Він набрав жменю снігу і, стиснувши його, пожбурив сніжкою в покоївку Галю, яка бігла повз нього. Сніжка попала їй у плече, сійнувши холодною сніговою пилкою дівчині в обличчя. Галя теж схопила в руки снігу, тернула ним Романа по губах і помчала вгору ганковими сходами. Роман провів поглядом її струнку постать, пішов до конюшні. Проходячи повз хату для варти, побачив свого сотника. Той, сонно почісуючись, стояв на порозі:

— Вже встав? Не заходь нікуди, сьогодні будеш зі мною при панові. Пан на полювання їде.

— Я збирався почистити конюшню.

— Почистиш завтра.

— Їхать то й їхать. Мені однаково, чи гній чистити, чи пана супроводжувать.

— Правильно. Готуй коней. Чекай, чекай. Що ти бавікаєш? — раптом збагнув сотник сказане Романом,

Роман удав здивовання:

— Я кажу; мені що робити, то робити. Аби не дарма панський хліб їсти.

— Ну-ну. Ти дивися мені,— посварився пальцем сотник.— Іди скажи в сотні, нехай готуються.

— Хіба пан рано встане?

— Воно й правда,— погодився сотник,— я ще сам не виспався.

Попоравши коні — свого і сотникового,— Роман вийшов з конюшні. Біля псарні, ступаючи широко, як на косовиці, промітав дорогу псар. Був це старий кумедний чоловік. Не тільки з лиця. Воно в нього було все посічене зморшками, схоже на погано намотаний клубок валу. Борода теж росла кумедно — двома нерівними клинцями. Навіть ім'я мав чудне — Студоракі. Коли Роман запитав, чого в нього таке ім'я, псар відповів, що батько його був чи не найбідніший чоловік у селі. Через те й ім'я таке; багатшим піп краці давав, біднішим — гірші. А в яких святцях викопав це ім'я, ніхто не знає, може, сам вигдав.

Однак, хоч весь вік прожив у злиднях, дід Студоракі був веселої вдачі. Чи не за веселість полюбився йому й Роман. Псар частенько заникував у конюшні, й вони подовгу правили теревені, обидва страх балакучі й вдатні на вигадки.

— Доброго ранку, діду,— привітався Роман.— Навіщо промітасте, сніг знову притрусить.

— Навіщо промітаю? Собак пожену до колодязя, то щоб не погрузли.— І, розправивши спину та спираючись на мітлу, сказав: — Пан, тільки-но прокинеться, одразу на псарню йде.

— Ви до пана ближчі за інших. Насправді він такий, як про нього вчора осавул розказував?

— Добрий пан, тільки в морду дав,— чув таку приказку?

— Я справді запитую...

— Я теж не жартую. Що й казати, пан великої руки.

Про пана Каліновського ходило багато чуток. Казали, будім він людина м'якої вдачі й великої доброти. І ніби людьми простими не гребує, дарма, що шляхтич родовитий; і вислухас, і погомонить. Роман бачив пана разів во три, й то здалеку. Пан Каліновський приїхав тиждень тому. В Медведівський маєток він наїздив майже щороку — тут було найкраще полювання. Одразу ж по його приїзді наїхало і гостей — трохи не з усієї волості. Не

було тільки найближчих сусідів — панів Думковських. Не тільки через те, що пані в літах. Давня ворожнеча панувала поміж їхніми родинами. Ще й зараз пам'ятає пан Калиновський, як його батько робив оружні наїзди на маєтки Думковських. Рятували тих тільки стіни фортеці, міцні й неприступні.

Кожного вечора гриміла в маєтку музика, дзвеніли келихи, спалахували фейєрверки. Тільки ранком розводили лакеї п'яних гостей по флігелях...

— Чим без діла стоять, взяв би другу мітлу...

— Ніколи, я це хочу навідатись до Залізняка; він має додому приїхати.

— Залізняка, Максима? Хіба де він? — зпову взявся за мітлу Студоракі.

— У монастир Онуфріївський найнявся, вже тому тижнів два буде. Казав я йому, щоб зі мною в надвірні йшов,— не захотів.

Дід Студоракі похитав головою:

— Той не піде. Золотий чоловік.

— Виходить, у надвірні не люди йдуть? Хіба псар вище стоїть за козака надвірної варті?

Студоракі перевернув мітлу, постукав держакон об землю:

— Не будемо величатися один перед одним. В обох у нас робота собача, в тебе по волі, а в мене — по неволі. Тобі до Максима вась. Кажеш, у монастир пішов. Допекли, видно, нестатки. Передавай йому уклін від мене,— кинув дід уже навздогін Романові.

Біля Залізнякових воріт сніг лежав непротоптаний. Наспівуючи топеньким голоском, від порога промітала березовим віником доріжку Оля.

Порившись у кишені, Роман виїняв медяника. Здмухнув з нього тютюнові крихти, подав дівчинці.

— Дядько Максим дома?

— Немає, він учора приїздив, Орлику сіна привіз, а мені кісники. Дід Загнійний вже двічі приходив, на Орлика дивився. А дядя Максим сказав, щоб ми його не пускали. Я Орлику гриву заплела, на драбину стала і заплела. І не боюсь,— розповідала відразу про все Оля.

— Он як, молодець,— Роман поплескав Олю по морозяних щічках.— Виростеш — за полковника заміж віддам.

Оля скривила губки:

— Не хочу за полковника. Я за Петрика піду.

— Якого Петрика?

— Поводиря кобзаревого. Він уже двічі до нас заходив. Ще торік. Я Петрику і каблучку подарувала, він обіцяв зимою знов прийти.

— За поводиря то й за поводиря. Гаразд, пішов я, треба ще додому забігти.

Коли Роман прийшов у панський двір, доїжджачі уже вдруге протрубили в роги.

— Де тебе чортяка носить? — накинувся на нього сотник. — Щоб більше без дозволу за ворота ані кроку.

Роман вивів коня. Галасливо метушилися стременні, псарі ляскали бичами, намагаючись заспокоїти собак. Ті рвались на довгих ретязях, брехали всі разом.

Заправляючи на ходу під соболіну шапку чуб, з ганку збіг пан; помахав рукавичкою, підійшов до коня.

«Гарний пан на взір, — подумав Роман, — тільки синці під очима — п'є багато і лягає спати пізно».

Відтрутивши рукою стременого, Калиновський скочив у сідло. Ще раз привітав рукою надвірних козаків, підкликав начальника варті і оглянувся назад. Раптом його погляд упав на білосніжний круп коня, і пан поморщився. На правому крижі чорніла ледь помітна пляма. Калиновський, не кажучи й слова, знизав плечима.

— Влетить тепер конюхам, — прошепотів поруч з Романом козак.

— Невже битиме?

— Пан, зрозуміло, не битиме, гайдуки битимуть.

— Він же нічого не каже.

— А нащо казати. Он сотник косяки кидає.

Тепер панове обличчя не здавалось Романові гарним і привітним. Проте роздумувати не було коли: знову затрубили роги, передні рушили з двору, — треба було пильнувати строю.

Здавалось, ніби виїжджають не на полювання, а війсьсько рушає до битви. Гарцювали, хизуючись один перед одним, на баских конях шляхтичі, хитались у сідлах козаки. Хапаючись за передні луки, низько нагиналися доїжджачі, стримуючи собак. Гриміли роги і валторни. За козаками їхали кухарі, вищали полоззям сани, навантажені питвом і їжею. А позаду, набираючи на величезні колеса грудки липкого снігу, скрипіли дві гарби з півчми і музикантами.

Полювання розпочалося незабаром по приїзді на місце. Сотню, в якій був Роман, поставили в заслон. Довгий час поле було пустельне. Козаки нудьгували, а перемов-

лятись і курити було заборонено. Десь далеко в лісі стукотіли в калатала селяни-загонщики, повільно наближаючись до узлісся. Аж ось з березняка вискочив заєць. Прищулив вуха і чимдуж припустив через поле. За ним ніхто не гнався і, пробігши трохи, заєць присів на снігу. Потім вискочило ще кілька. Романові було кепсько видно, і він, обіпершись об задню луку, підвівся в стременах. У цю мить з лісу вибігло двоє вовків. Роман бачив, що вони вибігли зовсім не звідти, де на них чекали мисливці, не з порослого чагарником байраку, а з ріденького сосняка. Намагаючись не допустити вовків до яру, навперейми кинулися селяни, стукаючи на бігу в дерев'яні калатала. Ліворуч теж почувся галас. То з-за молодого сосняка скакали пани та доїжджачі з собаками. Коні слалися в швидкому бігові. Попереду інших, розмахуючи гарапником, скакав Каліновський.

— Поглянь,— гукнув Роман до свого сусіда,— вправно наш пан конем правус!

Козаки напружено стежили за погонею. Але за кілька хвилин хорти, а за ними й мисливці сховалися за горбом, і до козаків долітав лише собачий лемент, а трохи згодом — приглушені постріли.

Скінчилася перша заїмка. Настав час обідати. Гриміла музика, лакеї розставляли під соснами столи, розкладали багаття. Козаки та челядь нарубали для себе соснових гілок, пошарили їх на сніг, прослали киреї. В дерев'яні миски кухарі наливали гарячий куліш. Роман простелив своєю кирею для двох — для себе і для діда Студоракі. Разом з ними сиділи ще два доїжджачі — один з них був відомий на всю волость мисливець — та троє козаків.

— Собаки сьогодні немов показалися,— прилаштувавши посередині велику миску, сказав Студоракі,— один гончак ретязь перервав. Чи він його перегриз раніше...

Дід затнувся. Просікою ішов пан. Ішов прямісінько до них. Усі поскоплювалися, але Каліновський махнув рукою, щоб сиділи. Відкинув полу шуби, присів між Романом і дідом Студоракі.

— Налий усім по чарці, кулешу мені насип,— підкликав кухаря.— Я прийшов пообідати з справжніми мисливцями.— Пан повернув голову до доїжджачих.— Батько мій був запеклий мисливець, і мені його пристрасть передалася. В нашій мисливській справі треба не тільки вміння, а чуття особливе. От таке, приміром, як у тебе,— кивнув головою на Студоракі і, прийнявши з кухаревих

рук рiг з горiлкою, пiдняв його: — Вип'ємо за мисливську удачу.

Усi випили, закусили квашеною капустою.

«Оце так, випив i не скривився,— подумав Роман.— Як козак добрий».

— Я з самого початку побачив — буде удача.— Калиновський поставив на колiна невеличку мисочку з кулішем.— Тiльки-но першого вовка затравили. Пiд'їхав, глянув — лежить на боку i язика прикусив.

— Прикушений язик — вiрна прикмета в удачливiм полюванні,— пiдтакнув один з доїжджачих.

Далi розмова перекинулася на сьогоднiшнє полювання, вгадували, який хорт узив першого вовка, як упав з коня один з панiв.

Калиновський скiнчив їсти. Витер хусточкою закручені вгору вуса, струсонув з кажана¹ крихти:

— Добрий куліш. Хто варив?

— Секліта, куховарка для застольнi,— вiдповiв один з козакiв.

— Покличте її.

Козаки пiдвели лiтню жiнку. Витираючи об фартух руки, вона низько вклопаялась пановi.

— Князiвську їжу приготувала.— Калиновський засунув руку до кишенi.— I завжди таку вариш?

— Авжеж, паночку, щодня таку подаємо.

— На ж тобі злотий. Вари так i далi.

Роман сидiв зачудований.

«Правду казали, пан вельми добрий»,— думав вiн. Обмовив Студоракi пана. Каже, буцiм така в пана полiтика. Мовляв, києм i шаблею зараз досягнеш менше, нiж хитрiстю. I справдi, з маєткiв Калиновського втiкає на лiвий берег найменше людей. I в сеймi пан править ту ж полiтику, пророкує велику грозу, але на його пророкування не вважають.

...Увечерi в маєтку знову був бенкет. У великiй освiтленiй залi попiд стiнами стояли накритi столи, посеред зали кружляли пари. Калиновський любив спостерiгати за тими, хто танцює. На стiнах, трохи вище пiдсвiчникiв, висiли картини в коштовних золочених рамах: стрункi пустотливи нiмфи, поруч з ними портрети грецьких героiв, котрi тупо дивилися на напiвроздягнену Венеру. Зала була оформлена в грецькому стилi.

¹ Кажан — куртка.

Калиновський сидів у дальнім кутку зали, заклавши ногу за ногу. Поруч — дружина в білім капелюшку. Пані Калиновська на всі бали і бенкети одягалася тільки польськи.

— Не любить моя жінка роброни та помпадури,— казав Калиновський своїм знайомим.— Уродzona шляхтянка.

Сьогодні пані теж була одягнута в оксамитовий кунтуш з шнурівкою із золотої парчі, в білий капелюшок з чорним пером, на ногах — червоні з золотими підківками сап'янці.

Круглий годинник з маятником у вигляді меча показував дванадцять годин. У залі затихли звуки менуету, пари лаштувались до мазурки. Калиновський поглянув на двері, звідки на мить виглянула потворна голова, і взяв дружину під лікоть:

— Тобі час до спочинку.

— Я не хочу.

— Ти підеш спати.

Сказав з притиском, а сам люб'язно посміхався. Збоку здавалося, що він мило розмовляє з дружиною. Він вже давно впевнив її, що ось такий невеличкий розгардіяш, який почнеться зараз, для чоловіків необхідний. Чоловіки часто бачать кров, їм доводиться вести важкі дипломатії і складні фінансові справи, їй іноді потрібно забути про все те, «внести в дикунство». «Це — не про твій витончений смак, не про твої нерви. Візьми якийсь роман і почитай».

А їй теж хотілося того дикунства, одначе мусила коритися, ще й вдавати, що їй і справді більше подобаються вигадані пригоди добрих і відважних лицарів, ніж оргії п'яної шляхти. Одначе довелось йти. Калиновський подав знак рукою на хори, й тільки-но під стелю злетіли бадьорі звуки мазурки, широко розчинилися двері і в залу повалили переодягнені в звірів шляхтичі. Це була переважно дрібна, маломаеткова шляхта, яка залюбки їздила пошити та погуляти до щедрих магнатів, а коли треба, то й повеселити останніх. Чи не найбільші веселощі викликав «циган», який водив старого, облізлого «ведмедя». Не сміявся тільки Калиновський. Він чекав чогось нового, одноманітні жарти шляхтичів уже набридали йому. До того ж чомусь почала боліти голова.

До Калиновського підійшов Лимаренко:

— Дозвольте, ваша мосць, сісти поруч.

Калиновський мовчки схитнув головою.

— Чого, ваша мосць, скучаєте, хіба не весело?

— Чого ж, весело,— знизав плечима Калиновський.

Лимаренко пильно глянув на Калиновського, відчуваючи, що той сказав неправду. Давно вже Лимаренко хотів розгадати замисли цього пана. Лимаренка неабияк дивувало, що Калиновський — пан такої руки — попросту розмовляв з мужиками, заходив у людську до челяді і навіть у хати до посполитих. Хитрус, прикидається? Для чого це йому? А може, він і справді хитріший за інших? Адже в маєток Калиновського наймається найбільше вільних селян. Із шляхтичами Калиновський теж уміє триматися. Не заграє з ними, але й не намагається будь-кого принизити. Через те й голосів при виборах у сейм мав стільки!

Калиновський вже вдруге позіхнув, і Лимаренко вирішив будь-що розвеселити його.

— Може, послати в Чигириц, нехай баб-танцюристок привезуть?

— Не треба... Минулого разу привозили. Без них голова тріщить.

— Тоді ходімо в двір. Там гора снігова уже пасипана, її перед вечором полили водою.

Калиновський налив із зеленого, у кільцях і химерній мережці, кухля вина і випив.

— У двір, панове. А то, клянусь Бахусом, швидко всі поснемо.— Він показав очима на турецький диван біля входу, на якому спав асесор.

Одягнувшись, п'яна гомінка ватага вийшла з будинку. Біля паркана біліла висока снігова гора. На пій поставили столик з пляшкою вина та келих, у келих вкинули десять золотих. Почалося смішне видовище — сходження на гору п'яних шляхтичів. Деякі падали біля самого підніжжя, інші піднімались кілька кроків і падали теж. Вище всіх, допомагаючи один одному, зійшли комісар і жаботинський полковник Вичалковський. Але й вони зірвалися і посунулись вниз.

— Сани давайте! — закричав Лимаренко.

Розбуджені гайдуками конюхи привезли сани, витягли їх на гору. По вибитих з боків сходах полізли на гору п'яні шляхтичі, повалилися в сани купою, один на одного. Потім у сани посадовили лише одну людину — реєнта¹,

¹ Р е є н т — нотаріус.

і, ніби ненавмисне, штурхнули сани назад, де гірка обривалась руба,— і реєнт гепнувся вниз. Він довго не міг вилізти з-під саней, які накрили його, а коли виліз, був з ніг до голови заліплений снігом. Цей невеличкий шляхтич-п'яничка служив усім для розваги. Його, сонного, витягували на дуба і прив'язували там, завозили на острівець і залишали, вчиняли над ним інші злі жарти, однаке він завжди очунював і вибирався зі скрути.

Конюхи витягли сани, хотіли тягнути їх знову на гірку, але кілька шляхтичів сіли в них і зажадали, щоб їх покатали по двору.

— З жиру бісяться, іроди, бачено таке — на людях їздити,— штовхнув Романа пемолодий козак.

Сотня, в якій служив Роман, була поставлена в саду під вікнами для салютів. Напочатку тости проголошували дуже часто, і надвірні козаки раз по раз будили громом пострілів сонне містечко, що припишло в глибоких ярах. Але через годину білий платок перестав з'являтися у кватирці покутнього вікна. Чи то за них забули, чи вже не проголошували тостів, але стріляти більше не показували. Проте без дозволу сотня не одважувалася йти спати.

Пани навішалися катанням і знову зайшли до будинку, а сотня залишилась під вікнами. Хоч козакам і піднесли звечора по чарці, але Роман відчував, що холод сягає під кожуха, добирається до тіла. Надто мерзли ноги. Роман притупував на місці, стукав по носачах чобіт прикладом рушниці. Врешті не витримав, почав крокувати туди-сюди. Тупотіли ногами й інші козаки.

— На піч оце б теплу,— мовив один з козаків, потираючи замерзлу щоку.

— Та ноги в просо зарити,— додав інший.— Довго ще вони будуть казитись?

Романа дужче й дужче починали дратувати голоси, які долітали з вікон.

«Ніхто про тебе й не згадає,— подумав.— Нікому ми не потрібні. Пождіть же, я вам теж втну». Роман закинув за плече рушницю, сказав своєму сусіду, що зараз повернеться, пішов через двір до конюшні.

— У тебе немає обрізків з кінського хвоста або гриви? — запитав конюха.— І ножа дай.

— Для чого?

— Треба, дай, якщо є.

— Цього добра в нас повно, там на конюшні в загоро-

ді, де світильник горить. Ножа немає. Сікач для буряків стоїть за бочкою.

— Сікач? Теж не кепсько.

За чверть години Роман вийшов з конюшні з повними кишенями січеного кінського волосу. Козаки і далі тупцювали взад-вперед, і він прилучився до них. Вони простояли ще близько години, поки їх не гукнув хтось від ганку:

— Гей, варта, допомагайте панів розносити, швидко!

Романові та ще двом козакам припав здоровенний, гладкий асесор.

«Чекай же, кнуряко, ти в мене поспиш цю ніч»,— думав Роман по дорозі до флігеля.

Перш ніж вкласти асесора, Роман дістав трохи волосу і сипонув у ліжку. Потім понасипав ще в два інших ліжка, куди ще не встигли приволокти п'яних шляхтичів. У коридорах флігеля було темно, скрізь метушилися козаки та гаїдуки: вони вносили та вводили панів. Не помічений піким у цій метушні, Роман пройшов майже по всіх кімнатах і накидав у ліжка кінського волосу.

«Вертіться і чухмартесь темер до ранку, хоч і струпи поначісуйте»,— подумав, виходячи на подвір'я. Про те, що може поплатитись він чи хтось інший з козаків, не боявся. Всі подумують, що це зробив якийсь мартопляс¹ із шляхтичів: адже не проходить жодного вечора, щоб хтось із них не втяв якоїсь штуки.

Вечорами, коли вишивати було важко — при такому світлі можна було попсувати шитво,— дівчата прями. Часто сиділи до перших півнів. За пилипівку, м'ясоїд і великий піст кожна мала напрати по сімдесят пасом прями.

Тихо гудуть прядки, тягнуть тонку нитку, і немає тій нитці кінця-краю. Правду, мабуть, казала баба Настя: коли б розправив ту нитку вповодж, то стало б через усе синє море перекинути. Хурчать одноманітно прядки, тихо летять сумна дівоча пісня. А в пісні тій і туга за покинутою старою ненькою, і нарікання на свою гірку долю: бо ж не прийдуть з рушниками до вбогої кріпачки старости, бо ж тонка пряжа лягає білими сувоями полотна в панські скрині, а дівоча скриня стоїть порожня. Трухлявіє

¹ Мартопляс — шукар.

коване залізом дубове віко, тесові дошки точать шашелі, в'яне дівоча краса...

— Щаслива ти, Орісю,— промовила кучерява кругловида Вівдя, сточуючи розірвану нитку,— повернешся додому, а там на тебе чекає твій Микола. Гарний парубок.

Оріся ніяково посміхнулася.

— Бо вольна,— казала далі дівчина.— І придане, мабуть, збрала немале. Ти одна в батька?

— Трохи збрала. Наткала, та й пряжі мітків десять є. Не стільки в мене приданого, як у скупщикової Марти, так то ж дуки, хіба можна до них рівнятись. Плахти дві придбала: одна картата, друга дрібничка, три запаски... Та цур йому. Що про це говорити. Давайте, дівчата, краще заспіваєм. Якої? Калини?

І Оріся почала чистим, тоненьким голосом:

Чи я в лузі не калина цвіла?

Чи я в лузі не зелена цвіла?..

За піснею не почули, як до кімнати зайшов економ. Тихенько зупинився біля дверей і мовчки слухав, як співають дівчата. Коли вони скінчили пісню, стукнув дверима, буцім щойно зайшов, і звернувся до Орісі:

— Поклади гребінь, дівчино, і ходи за мною.

Оріся згорнула куделю, поклала на неї гребінь і вийшла за двері. Економ уже був біля будинку. Оріся швиденько перебігла подвір'я, пагнала його аж на сходах.

— Візьми цей килим,— вказав економ, коли вони зайшли в круглу замкову залу,— і неси за мною.

— Хіба покоївок немає? — здивувалась Оріся.— Чого це мені, я ж зроду в хоробах не була, не знаю, як воно там.

— Тебе кликати теж не моя справа, а ходжу ж. Руки в тебе повідснхають? Такі ж і покоївки: витрусила, а внести забула. Відпустили всіх покоївок сьогодні, завтра в них робота зрашня.

Оріся взяла важкий згорнутий килим і пішла за економом. Вони піднялись вузькими сходами, пройшли в напівтемний, освітлений однією свічкою, коридор.

— Перші двері праворуч, туди занеси,— чомусь відвернувся економ.— Вкриєш ним диван і йди.

Економ кудись зник. Оріся штовхнула коліном двері, зайшла до кімнати. З несподіванки винустила на підлогу килим: біля вікна з книжкою в руді сидів Стась.

З того часу, як вони бачились на вечорницях, Оріся двічі стрічалась з паничем у дворі, але Стась проходив мимо з таким виглядом, ніби не знав її, чому Оріся була рада.

— Чого ти злякалася? — закрив книжку Стась. — Килим з цього дивана.

Панич указав пальцем на гнучий венеціанський диван. Оріся відчула, як чомусь злякано закалатало в грудях серце. Щоб не видати хвилювання, скоренько підняла килим і почала розправляти його на дивані.

— Не так, треба впоперек, — Стась підвівся. — А край щоб трішки звисав. Цей килим лежав у моїй кімнаті, коли я ще був дитиною, його дід подарував. Ти теж була дитиною, а такою стала гарною дівчиною.

Поправляючи лівою рукою килим, панич правою обійняв злегка Орісю за стан.

Оріся випросталась, ухиляючись від обіймів, і ступила крок до дверей. Але Стась встиг перетяти їй дорогу. Причинивши двері, він повернув ключ і поклав його до кишені.

— А я не випущу, — посміхався він, як дурник, і обмацував Орісю безсоромними, зеленими, як у матері, очима.

— Я не кусаюся, дівчино. І хіба я такий негарний?

Бачачи, що він наміряється підійти до неї, Оріся протягла руки:

— Паничу, не підходьте. А то — закричу.

— Гадаєш, хтось прибіжить. Кричи, хоч лусни, — вже без посмішки відповів Стась. І враз перемінився на виду. — Дівчино, ти матимеш намісто, якого немає ні в кого. Воно коштує пару волів. Маєш пишатися, що знаєш кохання зі мною, а не з якимось зачучвереним свинарем...

Він ступив уперед, відштовхнув стілець, обхопив Орісю. Дівчина рвонулась, вчепилася в його руку, намагаючись відірвати її. Але Стась тримав міцно, ламаючи дівчину в попереці. Оріся не кричала, не плакала. Зрозуміла, що плачем гореві не зарадиш, зібрала всі свої сили і боронилася мовчки. Страх стискав її серце, але там скипалася й лють — проти цього панича і всіх панів, і вона боронилася запекло. Вспираючись у його груди лівою рукою, правою била його по обличчю, дряпала щоки і нарешті з усієї сили вдарила в підборіддя. Стась похитнувся, на хвилину послабив обійми, і Оріся, вирвавшись, відбігла на кілька кроків.

— Ти так! — прохрипів він.

Тепер він був справді страшний. У розірваній на грудях сорочці, із закривавленою щогою, широко розставивши руки, знову кинувся до дівчини. Оріся, не пам'ятаючи себе, скочила на стіл, схопила велику мідну статую Аполлона, вдарила нею по рамі й стрибнула у вікно. Падаючи, відчула біль у пораненій об скло руці. Дівчина впала в замет під вікном і ледве схопилася на ноги, за десяток кроків від неї пролунав переляканий голос вартового гайдука:

— Стій! Ні з місця! Стій!

Цей вигук немов підштовхнув Орісю. Не розбираючи дороги, вона кинулась через куці.

— Стій! — ще раз пролунало позаду, і враз за спиною гримнув постріл. Оріся ступила ще кілька кроків і зупинилася, обома руками схопившись за яблуньку. З яблуньки великими клаптями посипався сніг. В Орісиній голові теж знялася заметіль, щось замаяло білим крилом, і вона чомусь заплакала.

Хотіла рушити з місця, але не могла. Притискуючись грудьми до яблуньки, повільно опустилася на коліна і, розкинувши руки, впала на білий пухнастий сніг.

Сумно гудуть дзвони. Зачинає один, тонко-тонко, за ним другий, трохи голосніший, третій, четвертий, і парешті гудуть усі разом. Заливаючись сльозами, тужливо виспівують весільних пісень дружки. Вітер метляє на їхніх плечах стрічки, тріпотить корогами, куйовдить сиву бороду діда Мусія. Дід Мусій і Карий, перев'язані навхрест рушниками, йдуть у парі. Карий тримає високо над головою корогву, його руки посиіли від холоду, і на них повиступали великі жилки.

— Чи думав, Гавриле, що старостувати доведеться на похороні? — не підводячи голови, шамкотить дід Мусій. — Мені це вдруге на віку. Ох, гріхи наші тяжкі, — зітхнув він. — Гавриле, треба б за Миколою приглянути, щоб чого собі не заподіяв. Просто чудний став. Бачив, як для душі, замість води, черепок з ладаном на вікно ставив. Аж почорнів увесь. А з очей — ні сльозинки.

Микола справді не плакав. Затиснувши в кулаці велику хустку, низько схиливши голову, мовчки йшов за труною. Здавалося, що він обмірковує якусь важливу справу. Але Микола ні про що не думав. У голові було порожньо, і в тій порожнечі важко обкручувалося якесь

чорне колесо, та тупо боліли скроні, немов після важкого похмілля. Він не помітив, як прийшли на кладовище до свіжовиритої могили. Тільки тут Микола опам'ятався. Мари вже поставили на землю, страшно заголосила Орисина мати, пориваючись до дочки. Микола підійшов до труни, опустився на коліна. Востаннє глянув на свою наречену, Орисине лице, уквітчане вінком з паперових квітів і червоних кетягів калини, було спокійне, ясне. Неначе не куля змусила склепитись її повіки, а рівний глибокий сон. Здавалось, утомилася за день, готуючись до весілля, і, приміряючи звечора весільне вбрання, стомлена заснула. Ось зараз мати візьме її за руку, скаже: «Вставай, доню, ой, як ти розіспалася».

І вона схопиться на ноги, протре кулаками очі: «Справді, розіспалася, чого ви, мамо, не збудили раніше...»

Але вже ніколи не встане Орися, не залетється дзвінким сміхом, не затанцює, як маленька, на одній нозі, махаючи рукою буслам, що плавають у високості: «Колесом, колесом...»

Микола тричі поцілував Орисю в холодні губи і підвівся з колін. Карий і дід Мусій зняли з віка високий коровай, накрили труну. А ще за кілька хвилин об віко розбилась перша грудка землі.

Один по одному розходилися з кладовища люди. Силою повели Орисину матір, важко згорбившись, підтримуваний під руки, пішов мельник.

— Миколо, ходімо, — торкнув парубка за руку Карий.

— Куди? — не підводячи голови, запитав Микола.

— Додому.

— Додому я вже не піду. Немає мені туди вороття. — Микола нахилився, взяв з могили грудку землі, і, поглянувши вдалину, твердо сказав: — Ніколи, Орисю, я не прощу твоєї смерті. Клянусь, я помщуся.

— Отямся, Миколо, що можеш зробити? — злякано сказав дід Мусій. — Сторожа там, вежі неба сягають.

— Не допоможуть їм ті вежі, не спинити їм моєї помсти. Не втече панич від моїх рук, і не лише цей панич. Усіх їх треба різати. Не бійтесь, діду, я зараз не в фортецю іду.

— Куди ж, Миколо? — розгублено занепокоївся дід Мусій.

Микола показав рукою в протилежну від Тясмину сторону:

— Туди, в ліс. У гайдамаки.

Розділ восьмий

ЗА МОНАСТИРСЬКИМИ СТІНАМИ

Залізник сидів на високому грушевому окоренку біля потрісканої лежанки з затиснутим між колінами старим, потертим хомутом. Сирі вільхові дрова сичали в лежанці, стріляючи на підлогу іскрами. Хоч топилося з самого ранку, в хаті було холодно. Тільки одне віконце навпроти лежанки наполовину розмерзлося, і крізь нього було видно, як кружляють біля хати в шаленому танці сніжні рої. Третій день лютувала хуртовина. Холодні вітри з страшенною швидкістю мчали полями, пугали в глибокі яри, вривалися з розбігу в ліси і, покружлявши, знесилені падали в хащах глибокими снігами. Глухо стогнали кремезні дуби, струшуючи з своїх жовтих, схожих на дублені кожухи, крон грудки снігу.

В таку погоду не хотілося покидати теплу лежанку та виходити з хати. Проте виходити доводилось часто: порати скотину, нарубати та паносити в келії дров, в льохі злазити, лід обрубати біля колодязів.

І лише покінчивши зі всім тим, наймити Онуфріївського монастиря йшли в хати і вмощувались ближче до вогню, плели корзини, шили та латали упряж, столярували.

«Чи не трапилося чого з Оксаною?» — чіпляючи на вбитий в стіну цвях дратву, думав Залізник. Пригадав, як погано вона наснилась йому минулої ночі. Неначе бігла по льоду, а за нею гналося кілька гайдуків. Вона кричала, кликала його на поміч, але поміж Максимом і нею пролягла широка промоїна... Проте що може трапитися з Оксаною? Вона вдома, у батьків. А втім, мало що? Орися була вольна козачка, й то... Бідна дівчина. А Микола! Навік розбили йому серце. Ні. Коли він уже буде з Оксаною — нікому не дозволить її скривдити. Зараз вона, мабуть, сидить біля лежанки і щось шие або пряде. А далі йому пригадався Великий Луг, Дике поле. Отам лютують вітри! І сніги лежать вище людського зросту. Пригадалася минула зима. Максимові думки перетнув скрип дверей.

— Ідть допоможіть коней випрягти, упряж просто льодом взялася, — гукнув з сіней монастирський сторож. — Гість поважний приїхав, а машталір сам не впроається.

— Який дурень в таку погоду в гості їздить. Як вони

й добилися,— знімаючи з кілка кожух, пробурчав конюх.

«Хто під таку хурію вибрався, тут важити життям доводитися!» — подумав Залізник і вийшов з хати.

Уже на порозі вітер жбурнув йому в обличчя жменю снігу. Прикриваючись рукавом, Максим підійшов до сани. Біля коней метушилися два монахи та кучер. За саннями стояв хтось у довгій, до п'ят, ведмежій шубі, заліпленій снігом. Він повернувся спиною проти вітру й струшував з рукава сніг. Нараз глянув на Залізника. Вражений, Залізник упізнав ігумена Мотронівського монастиря Мелхіседека. Ігумен на мить зустрівся з Залізником очима, спокійно відвів їх. Жодної іскорки не майнуло в очах, здавалося, зустрів не родича, а незнайому людину. Одначе мовив:

— Таки прийшов до святого храму.

І — ні гич більше.

Ігумен вельми змінився. Він страшенно схуд, постарів, змарнів. Максим знав про те, що Мелхіседек, схоплений єзуїтами, був кинутий у темницю; пізньої осені дійшли чутки, ніби його вже умертвили, одні казали — живцем законали в землю, інші — замурували в кам'яниці.

— Візьми цей клунок і неси за мною,— Мелхіседек вказав рукою на сани.

Максим витяг з сани шкіряний мішок, закинув його на плечі й пішов поряд з Мелхіседеком.

— Як нині живеться тобі? — запитав ігумен, відвертаючи від вітру обличчя.

— Нічого, дякувати богам.

— Бог чує твої приязні слова. Ти в якій хаті живеш? У тій? Гаразд.

Ігумен прочинив приметені снігом двері. Він нічого не сказав про клунок — мабуть, забув про нього — і зник у темряві коридора. Максим передав клунок одному з монахів, повернувся в хату. Знову латав хомут і думав. Дивний у нього дядько, та й чи дядько він? Одначе неприязні до ченця не почував. Мелхіседек — міцний чоловік, он у яких жорнах обкрутився,— а міцних людей Максим поважає.

Залізник побачив Мелхіседека тільки через два дні. Ігумен покликав його до келії, в якій зупинився. Була відлига, шибки відтали, і в них заглядало бліде, безкровне сонце.

Мелхіседек мовчки вказав Максимові на стілець. І далі мовчав, промацував його чорними буравчиками очей.

Мовби вивчав, мовби він був потрібний йому для чогось. Така думка зринала в Максимовій голові не вперше; те саме він подумав, коли Мелхіседек спроваджував його на Січ. Нікого не боявся Максим, ні перед ким не торопів, а перед Мелхіседеком трохи губився. Все-таки родич, і в такому сані.

Низенький горбатенький послушник уніс самовар, цукерницю, тарілку з сущиками і білими коржиками.

— Будемо пити чай,— сказав Мелхіседек.

Максим страшенно здивувався, проте свого здивування не виказав. Уперше сидів за столом з дядьком, уперше так зблизька дивилися один одному в очі.

— Яку платню маси? — запитав Мелхіседек і підсунув до Максима тарілку з сущиками.

— Двадцять п'ять карбованців на рік, дві сорочки, штапи й чоботи.

Ігумен щось мугикнув, сьорбав чай.

— Ти одружений? — знову запитав і одразу ж сам і відповів: — Ні ж бо. Старий парубок.

— Є в мене на прикметі одна дівчина,— раптом сказав Максим.— Кріпачка. Зібрав трохи грошей. А управитель загнув таку ціну...

— А чи треба тобі тота дівчина? — здвигнув бровами Мелхіседек.

— Як то? — здивувався Максим.

— Ну, просто... Чи треба тобі жепитися?

Максим знизав плечима.

— Такий козак. Пам'ятаю тебе ще хлопцем. Кабешний ти був. Ух же й кабешний. І дошпетний. Я хотів оддати тебе в школу монастирську, так батько твій уперся.— Він пожував безкровними губами, одсьорбнув з чашечки.— Дівчина... Я побалакаю з управителем. Трохи згодом. А тобі тут робити нічого. Підеш до святої Мотрони.

Він казав так, мовби мав на те право, мовби Максим не міг заперечити. А він чомусь і не заперечував. Чимось його вабив цей суворий чорнобородий чернець. Відчував: Мелхіседек оддавна не спускає його з мислі. Дивно було це чаювання. Воно ні на цяту не зблизило їх, але мовби привело до якоїсь мовчазної умови. Може, та умова ще й не складеться, але відають про неї обидва.

Наступного дня Мелхіседек і Залізник виїхали в Мотронівський монастир. Мотронівський Троїцький монастир стояв на високій горі серед дрімучих лісів і скоріше скидався на фортецю, ніж на святу обитель. З усіх боків

Його оточували глибочезні, порослі столітніми дубами та кленами яри. Вони тягнулись далеко на південь, сходились, розходились на всі боки, перехрещувались і врешті губилися в болотах. Довкола монастиря було чимало високих могил, порослих лісом, що вже й не вгадувалося, що то могили; в кількох місцях чорніли провалля, з деяких відкривалися підземні лази, в які люди зайти не одважувалися, та й гасли там свічки. Либонь, це місце віддавна служило комусь для сховку, для захисту. Та й сам Мотронівський монастир вів свої початки ще од Київської Русі. Нині місце було малолюдне, дике. І тим величнішим і красивішим серед цієї глушини видавався обнесений з усіх боків високим валом монастир. На подвір'ї стояли дві церкви, кілька цегляних будинків для монахів, трапезна і безліч інших, дрібних будов.

«Скільки сюди докладено праці!» — думав Максим. Він не вперше був тут і щоразу запитував себе про це.

— І навіщо було в такій глушині монастир ставити? — вголос сказав Залізник, коли вони в'їхали під цегляну браму.

Мелхіседек стягнув рукавичку, відкинув комір:

— Ніщо не тривожить тут душі, яка прагне до бога, через те й місце таке.

Стрічати ігумена вибігла вся монастирська братія. Монахи вже давно знали, що Мелхіседеківі вдалося звільнитися і що він десь переховується, тільки боїться повертатися в монастир, аби не втрапити в пастку. Особливо зрадив намісник ігумена монастиря ієромонах Гаврило. Був час, коли він сам прагнув влади, намагався пробратись вище, стати наставником. Довгим і важким був його шлях, доводилося прикидатись, напускати на себе смиренницький вид, аж доки не був рукоположений в ієромонаший сан. Ось уже незабаром мине два роки з того часу, як Мелхіседек почав часто їздити в Переяслав, і фактично наставником став він, Гаврило. Було приємно, але разом з тим і боязко. Місце наставника прийшло до нього в трудні роки. Віщий сон колись приснився йому. Ніби виліз він на вершину тонкої сосни, сісти б зручніше, оглянутися, але хитається вершина; він вчепився в гілля і боїться поворухнутись, щоб вона не зламалася зовсім. Униз теж страшно злазити; а поряд стоять інші сосни, товсті, високі, проте, мабуть, не судилось йому на жодну з них вилізти. Так і влада ця.

Хіба не доводилося за ці два роки виставляти в лісі дозори з монахів або по кілька днів ховатися по таких байраках та печерах, у які навіть вовки боялися залазити. Не монастир, а Січ Запорозька. Скільки клопоту, скільки страху. Шастають шляхетські загони, бродять по лісу розбійні ватаги. Страшно і тих, і тих. Страшно навіть гайдамаків Шелеста, хоч вони отримують від монастиря платню й склали присягу обороняти християнські святині. Аж ось тепер повертається ігумен. Віднині нехай він відповідає перед богом і митрополитом за життя ченців і за монастирську мастність.

По кількох днях мали вони пильну розмову. Гаврило сидів, умостившись у зручному фотелі, Мелхіседек ходив від шаховки до шаховки, схилився над мармуровим столиком, щось помішував у мідній ступці, переливав якусь зелену рідину з однієї склянки в іншу, і над склянкою вставав димок. Ігумен кохався в аптекарстві, а деякі дурні монахи казали, що він хоче зробити з води і каменю золото і таким чином викупити з унії всі християнські церкви.

Гаврило не знав, для чого його покликав Мелхіседек, про всяк випадок узяв з собою книгу, де списані всі прибутки: свічні, карнавкові, молебні, проскурні, церковні. Однак ігумен про прибутки не запитував, це дивувало Гаврила.

— Минулого разу ти скаржився на монахів,— покотив клубочка ігумен.

— Скаржився, бо гублять страх божий,— сказав Гаврило.— Але ж і не дивно. Січ гайдамацька показує лихий приклад. Двоє гайдамаків і зараз у нашій шпиталі лежать. І ходять гайдамаки по монастирю, як у себе дома. Й самі вони не ті стали. Злі й ворохобні, вже й хреста не бояться.

Мелхіседек сів на стілець навпроти Гаврила.

— Я знаю, мовив він тихо. Погано з ними, ще гірше без них. Викруту тут немає.

— Якби хоч отамана поміняти.

Мелхіседек довго мовчав.

— Думає і об тім. Мужа нам треба міцного духом і волею. Такого, яким колись був Хміль.

— Може, маєте когось на думі?

— І маю, й не маю. Поки що не маю. Привіз із собою одного парубка.

— Максима?

Мелхіседек хитнув головою.

— Пройшов він запорозький вишкіл, побачив світу. Одначе й боюся я його,— зізнався щиро.— Якийсь він... надто суворий і затятий. І не вельми богобоязливий. А інших поки що немає.

— Немає,— погодився Гаврило.— Важко це поєднати в одній людині — хрест і шаблю.

Розмовляли ладком, їхні думки плинули в одному річці.

— Нам потрібно мати свої збройні хоругви,— сказав Мелхіседек.

— Вельми це небезпечно.

— Уніати мають.

— То — розбійні хоругви. Христос учив...— Гаврило не доказав, понурився. Розумів — та євангельська мудрість нині їх не порятує.— Намислив я скликати духовну раду. Закличемо ченців вищих з околицьних монастирів, деяких священиків, а також панів. Які на наші церкви роблять пожертви. Масмо шукати броду скрізь, де тільки можна. У Петербург знову напишемо грамоти й пошлемо з Переяслава. Грошей нам потрібно багато. Скарбниця наша не оскуділа? Які були витрати?

— Перебудували сім келій, поставили нову браму, купили два дзвони по шість пудів, перекрили дах на церкві Божої матері, ся церква вельми зветшала, там треба замінити царські врата...

Мелхіседек зупинив його помахом руки. Одначе що означав той помах, Гаврило не зрозумів: усе це дрібниці, не варті обговорення, чи навпаки: утриматися від усіх подальших витрат. Мелхіседек підвівся, знову підійшов до мармурового столика. Пожував якийсь папірець, вкинув його в ступку.

— А ти ніколи не думав, що наш культ бідніший? — раптом запитав він.

Гаврило розгубився. Він аж підвівся з крісла. Тепер стояли один проти одного. Обидва високі, обидва чорнобороді, тільки в Мелхіседека і борода, і вуса густіші, чоло вище, а під гарними розлетистими бровами розумно і пророчо горіли очі. Цих очей, цього пророчого погляду завжди боявся Гаврило, і малів, і нітився, і підкорявся. Хоч не боявся ні зубра, ні вовка, ні злого розбійника. Щось було в тих очах таке, що мовби пробуравлювало душу, примушувало думати, що володар цих очей знає про тебе все.

— Від чого бідніший?

— Віп католицького культу. Храми там багатші, всіляких цих...— він без будь-якої святості прикляпнув пальцями...— позолоти більше. Статуї...

— Бог у душі,— спробував заперечити Гаврило.

— Так то воно так. Але бачимо ми його, змальованого смертною рукою богомаза.

Гаврило змішався. Не насмілювався заідозрити правителя церков у богохульстві, й не лише через святість його сану: відав — Мелхіседек не раз важив за віру життям, важить і нині, тоді нащо ж він рече такі слова? Випробовус його?

А Мелхіседек подивився паміспикові в очі й гірко подумав, що Гаврило, як більшість інших служителів церкви, кудий розмислом, сліпо тримається догми й через те великих надій на нього покладати не можна. Мелхіседеківі потрібні люди відважні (Гаврило — відважний), але й такі, які могли б переступити той останній пруг, за яким або смерть, або безсмертя.

За трьома дубами Максим зустрів зубра. Він був такий старий, що аж хитався, роги йому потрухли, шерсть висіла, наче недотіпані мички, очі позапливали каламуттю. Мабуть, він стратив свій звіриний розум і вибрів з нетрів на дорогу. І стояв, не сходяв з неї, і стояв навпроти нього Максим. Він дивився на зубра, і враз відчув себе таким молодим та дужим, що оце б підійшов, схопив за роги це страховисько й повалив би в сніг. Він не боявся зубра. І не боявся нічого.

Максим вертався з гайдамацької січі. Пропадав там усе частіше й частіше. Якась непереможна сила вела його туди. Мабуть, то була сила волі, розкютості: про волю там гомоніли день і ніч, в її високе ім'я кували шаблі й пили горілку. Горілки він не пив, а новенькі, щойно з горна шаблі випробовував на ліщині. І молоді гайдамаки часто просили показати, як-то в нього виходить, що за одним помахом падає дві, а то й три лозини. А потім вертався за високий вал, і монастирська тиша аж всвердлювалась у вуха. Йому здавалося, що за цим валом, за цими стінами він стає зовсім іншим чоловіком, тут від нього вимагають тільки роботи й покори. Якщо ж вони й далі всі коритимуться, то їх усіх перетворять на панцинників. Думав до розлому в голові, і одного разу постукав до ігумена. Той впустив його до своїх покоїв, і вони гомоніли довго.

— Покора богові — це й оборона його. Уніати хочуть нав'язати нам свого бога, а бог — єдиний, ось він перед тобою в трьох лицах.— Ігумен гаряче вимахував складеними докупи перстами, за ним хрестився і Максим.

— А панська неволя? — запитував Залізник.

— Уніати садовлять на наші плечі панів...

— Але ж, ваша святість, є й наші пани. Що з ними робити?

«Гострий розумом і словом,— і далі промацував його буравчиками очей ігумен.— Сміливий і рішучий. Цей не завагається. Але чи зупиниться він перед святим словом? Чи не перейде й тієї межі?» Цього не відав.

— Тримай на припоні язика,— тільки й порадив. Нічого він не сказав йому і про землю, яку обіли пани та орендарі. І Максим подумав, що тут він ради від ігумена не дочекається, а оскільки пани сидять на вольній одвіку землі, то й спроваджувати з неї треба всіх.

По тій розмові щось його наблизило до ігумена, але не до кінця. Серцем почував якусь переponу — і не поспішав її рвати.

У село Максим ходити не любив, але там жила мати, там жила Оксана, там була його дідизна. Хоч там, почував, стає мовби іншим чоловіком. Село — ніби чадом обвіяне, всі люди тихенькі, маленькі, сумирні. І сам він мимоволі стає сумирним та тихим. А може, вони сумирні та тихі до часу?

Він таки обминув по глибокому снігу зубра й вузькою дорогою, яка спадала вниз, пішов до села. Білили сніги, обабіч дороги з обох боків по схилу гори зводилися столітні граби та клени. Сіріло в сухих бур'янах каміння старого церквища. Древня як світ церква запала в землю, кажуть, у бурю можна почути дзвони — вони гудуть під землею, там правлять свою службу покійники.

За церковищем у корінні дуба, що високо повипиналося над землею — чи то землю вимило водою, чи вилизали вітри,— чорніла куга, над нею вився димок. Там живе одинокий схимник, Максим іноді заходить до нього погомоніти. Трапляється, схимник каже розумні речі, іноді верзе чорті-що; Максим і досі не розпізнав — розумний то чоловік чи дурний — стеряв розум між тим корінням. Нині йому з схимником розмовляти не хотілося — обійшов кугу бур'янами.

Аби скоротити шлях, пройшов занесеним снігом городом попід горою й через тин скочив у двір. Мати саме

годувала на порозі курей. Побачивши сина, чомусь злякано знітилася й ледве відповіла на привітання. Максим одразу постеріг, що дома не все гаразд.

— Мамо, трапилося щось?

— Синку, не могла я нічого зробити... Забрав Загнійний Орлика.— Мати схлипнула.— На десять карбованців ми йому винні були. Почав вимагати — де я їх візьму. Й забрав коня. Ще п'ять срібних на стіл кинув.

Коня було шкода, неначе людини. Скільки разів той виручав його з біди, скільки разів блукали в снігах у степу, й Орлик щоразу виводив його до зимівника.

З хати вибігла Оля, а за нею не знайомий Максимові білоголовий хлопчик.

— Дядько прийшли. А це Петрик, я вам казала про нього. І дід у нас.

Максим погладив дітей по білявих голівках і підштовхнув у плечі.

— Бігом у хату, ще позастуджуєтесь. Мамо, я незабаром вернусь. Ви не побивайтеся вельми.

Залізник вийшов на вулицю.

«Не побивайтеся». А самому невимовно було шкода коня. Здавалось, ніби втратив когось близького.

«Куди йти? В управу? Там і отаман городовий. Може, він зарадить, отаман був колись незлецькою людиною».

З управи, голосно розмовляючи, виходило кілька чоловік. Вони привітались з Максимом, пішли далі.

— З ким то він так? — сказав один з них.

— Звісно, з ким, — відповів інший. — З крамарем і монопольщиком. Кожного божого дня хлищуть.

— Чого їм не пить, коли їхня доля спить, — кинув ще хтось.

«Чи не про отамана городового», — подумав Залізник. Він знав, що отаман трохи не щодня знаходить розраду в горілці.

Рік тому втопився у Тясміні його син-одинак. Хвора отаманова жінка після такого нещастя жила недовго: її він поховав по кількох тижнях після смерті сина. Городовий отаман, колись дбайливий господар, закинув господарство і почав пити. Напували горілкою отамана дуки, а за його спиною вершили свої справи. І облягли містечко, як галич, орендари та ксьондзи, а отаман нічого не міг удіяти, навіть не борсався.

Коли Максим зайшов до управи, городовий отаман си-

дів за столом і, підперши голову руками, одноманітно тягнув:

Давив, давив — не тече,
Коло серця пече.

— Семене Гавриловичу,— торкнув за плече отамана Максим.

Той подивився каламутними очима і затягнув знову:

Давив, давив — не тече...

— Семене! — З сусідніх дверей висунулася голова Загнійного.— Ти не...

Побачивши Максима, Загнійний миттю сховався. Залізник штовхнув двері, зайшов слідом за ним. При його з'яві писар, що порпався в столі, випростався.

— Чого, по якому ділу? Я вже зараз іду,— забурмотів він і почав складати папери.

— Знаєш добре, писарю, в якій я справі.

— Я по закону. З соцьким приходив. Кона все одно вже немає в мене. Не підходь! — насторожено крикнув Загнійний і сховав очі в шухляду.

— Не підходжу, бачиш. Чого розкричався?..

Максим блискавично ступив уперед і, штовхнувши стола так, що він перекинувся догори ногами, схопив писаря за груди.

— За коня хотів кулею заплатити? — хитнув головою на перекинутий стіл, з якого разом з паперами випав і валявся біля ніжки пістоль.— Пацюк беззубий.— Він ударив писаря головою об стіну.— Цить!

Але Загнійний і так не кричав. У його хмільних очах застиг жах, рот був широко відкритий, і в ньому щось клекотіло, немов у заслиненій люльці. Перед ним був той Максим, якого боялися зачіпати не тільки вони, синки медведівських богатирів, а й гайдуки з панського фольварку. Назавжди запам'ятав писар, як колись Максим, молодший за нього на п'ять років, бив його посеред вухи за те, що він сказав, хто випустив з попової сажалки в річку рибу.

— Ще п'ять карбованців дам, дай витягну з кишені,— нарешті забелькотів Загнійний.

— Кінь де? — ще дужче притиснув його Максим.

— Немає зараз, в Івана, в місті.

Максим ударив писаря в підборіддя двічі підряд, струснув у руках так, що в того голова смикнулася, мов при-

в'язана, і кинув його на стілець. Стілець не витримав, і писар полетів на підлогу. Максим хотів уже йти, але його погляд упав на пістоль. Щоб Загнійний не вистрілив у спину, взяв пістоль і, зігнувши його навпіл, пожбурих у писаря, а сам швидко пішов до дверей. У сусідній кімнаті так само протяжно городовий отаман гудів одні й ті ж слова:

Давив, давив — не тече,
Коло серця пече.

Щось буйне, гаряче билося в Максимових грудях. Воно жило в ньому завжди, але він гасив його. Та часом, коли заливала хвиля гніву, буйна хвиля злості,— хотілося йому розправити плечі, взяти до рук шаблю і піти, й піти, немов косар по траві. Рушити, ламати... Але що й кого йому ламати? Загнійного? Свою недолю?.. Хто у ній вивуватий?.. Загнійний? Ні. Не тільки він...

Максим знає — йому не важко викувати свою власну долю. Прикинутись до якоїсь ватаги, потоваришувати з темним лісом. Змалечку багатирські діти звали його розбійником. І потім він усе життя втікав від того назвиська. Він хотів чесно заробити свій статок, посміятися з дуків. Не заробив. І бачить, що й не заробить уже. А не раз бачив себе у вимріях хазяїном. Поставить нову хату, запрудить сажалочку (чомусь його вельми кортіла та сажалка), обсадить її вербами, і вийдуть під ті верби з дружиною та дітьми. Й що далі, то дужче впевнювався — тому не збудеться.

Але чому так, чому?.. Хіба одвіку вся земля належала панам і дукам? Хіба не шабля одібрала ту землю і чатує над нею? То, мабуть, шаблею її тільки й можна вернути назад.

Дома Максим кинув на скриню шапку, не роздягаючись, сів на лаву. До нього підійшла Оля і, схилившись йому на коліна, глянула великими очима й глибоко зітхнула. Бачачи, як дівчинка намагається висловити співчуття, Максим посміхнувся:

— Чого ти, Олю, зітхавш, ніби останнє спекла?

— Дядько такий зажурений. І з дідусем не вітається.

Аж тепер Залізник побачив у кутку на лежанці сліпого діда. Подвійний сизуватий шрам на лобі одразу нагадав йому, де він його стрічав — на Запорозжі.

— Доброго здоров'я, діду Сумний,— підвівся з лави Максим.— Яким це побитом аж сюди завітали?

— Здоров, здоров, синку. Я скрізь витаю. Ти, знать, господарем цієї хати будеш?

— Бабуся Устя — дяді Максимові мати. А я його племінниця,— пояснювала Оля.— Дідусю, правду Петрик каже, що то у вас шрам від шаблі турецької? Ви гетьманшу з ясиру виручали.

— Правда, внучко.

— Я тобі, Олю, півника приніс,— пригадав раптом Максим.

Він хотів дістати гостинець з кишені, але глянув на руки, якими щойно бив по обличчю писаря, відвернув полу кожуха і підставив кишеню.— Візьми, розділіть на двох з Петриком.

Упоравшись з півником, Оля та Петрик ще трохи покрутилися в хаті, а потім одягнулись і побігли кататись на санчатах. Кобзар зліз з лежанки і пересів на лаву:

— Мати казала, ти до писаря пішов. Був у нього?

— Був.

— І що ж?

— Нічого. Разів зо два дав йому в пику.

Максим скинув кожуха.

— Про яку гетьманшу ви казали?

— Цебто про близну?¹ Яка там гетьманша. Це Петрик всім каже, ніби я шаблею зраний. Сам він знає, від чого увіччя. Петрик — розумний хлопчик. Він, так би мовити,— дід Сумний посміхнувся,— ціну мені набиває. Насправді ж мене пан з хорів спустив. У панських музикантах був я, на скрипці грав. Затявся одного разу п'яний паж, щоб ми екосез якийсь грали. А з нас ніхто не знав, що воно таке...

— Дядю, допоможіть нам Бушуя запрягти,— вбігла в хату Оля.

— Не боїшся, вже забула, як він тебе на конюшню завіз? Ну, та ходім.

Здоровенний білолобий Бушуй стояв за купою гною і махав хвостом. Пес був не їхній, а дядька Карого, сусіди.

— Бушуй, іди сюди,— покликав Максим.

Хитрий пес ще улесливіше замахав хвостом, однак з місця не рушив.

— Знаєте, що він хоче сказати? — запитав Максим Олю і Петрика.

¹ Б л и з н а — слід від рани, шрам.

— Не знаєм. А що?

— «Шукайте дурнішого». Він уже санчата запримітив. Давайте хоч я вас проведу.

Діти радо попадали на санчата. Залізник спочатку провіз їх по садку, потім у кінець городу, звідки вже починався спуск до Тясмину. Розігнав санчата і сам скочив ззаду.

Ударив в обличчя вітер, сипонув з-під полозків сніговою пилюкою. Вже аж на березі санчата наскочили на горбок і перекинулись. Перекочуючись одне через одного, Максим, Оля і Петрик попадали на сніг. Діти ще не встигли отямитись, як Максим схопив санчата і подався на гору. Петрик і Оля кицнулися слідом. Максим дав наздогнати себе вже на горі. Він ще раз провіз дітей по саду, підвіз до двору і перекинув їх у замет. Петрик і Оля гналися за ним до самих дверей, поціляючи в широку спину сніжками. Максим обмів у сінях ноги, але в хату заходити не поспішав. Прихилився до лутки сінешніх дверей, замислився... Сьогодні мав знову повертатися в монастир.

Піти, не побачившись з Оксаною? А хіба не для цього він добивався крізь сніги додому? Вийшов на вулицю. Пішов не берегом, а через гору, щоб пройти повз Оксанине подвір'я, піби повертаючись звідкись. Хоч було ще рано, але в Оксаниній хаті вже світилося. Максим на мить зупинився біля воріт.

«А коли там є хто чужий? Що я скажу, чого прийшов?..»

Максим стежкою пішов до берега. Біля колодязя зупинився, дістав зледенілим, на довгій тичці, корцем води, відпив кілька ковтків.

— Доброго здоров'я, пивши.

Максим одразу впізнав по голосу Оксану.

— Чорняву любивши.

Оксана зняла з руки відро, поставила за колодязем.

— Мабуть, не дуже любивши. Два тижні не бачились — і йому байдуже. Добре, я в вікно дивилась. Ходімо до нас; пристояємо, неначе нам по п'ятнадцять літ.

— У вас є хто?

— Дядина з хлопцем. То їй що?

— Не підю я. Проведи мене трохи.

Коли дійшли до верб, що обступили стежку, Максим круто обернувся. Оксана від несподіванки пантовхнулася на нього, ступила в сніг, але Максим підняв її під руки

і, мов дитину, поставив на стежку. Вона притиснулася до нього, сховала свою руку в його рукаві.

— Пальці в тебе холодні, давай і другу,— мовив Максим.— Знову нам доводиться любов красти.

— Хіба красти, Максимочку, вона наша. Правда? Ти скучив за мною, ну скажи ж?

Максим мовчав.

— Не хочеш сказати. Ти завжди так.— Оксана витягла руки, обняла його за шию.— Завжди якийсь насуплений, ніби на мене гнівався.

— За віщо ж мені на тебе гніватись?

— А я знаю? Ніколи в тебе немає для мене ласкавого слова. Чи не любиш?

Максим так стиснув Оксану, що вона мимоволі крикнула:

— Ой, задушиш!

— Люблю, хіба не бачиш.

— Бачу, бачу, пусти тільки. Сили назбирав... Монах! Обос засміялися.

— Ти коли знову прийдеш?

— Не знаю, може, через тиждень.

— Приходь просто додому. А зараз іди, бо хтось з гори спускається, стежкою йде.

Оксана поцілувала Максима і побігла до колодязя. Ще мить дивився їй услід. За віщо вона його любить? І чекає. Відмовила всім женихам. Тепер, якщо він з нею не одружиться, може залишитись у дівках. Уже й так... не сімнадцять. Мабуть, переживає. Але жодного разу не виказала. Вірить. І він ніколи не зламає свого слова.

Дома в Залізняка — повна хата людей. На лежанці з кобзою в руках сидів дід Сумний. При Максимовій з'яві він насторожено замовк, повів на скрип дверей сліпими очима.

— Співай, це свій,— сказав дід Мусій.

Кобзар чомусь зітхнув і розслаблено рукою вдарив по струнах. Максим, щоб не заважати, роздягнувся біля дверей і, повісивши кожух під мисником, присів на порозі. Журно бриніла бандура, сумно співав кобзар. У пісні мовилося, як варив пиво козак, і хто тільки не приходив те пиво пити. Був і турчин, був і татарин, заходив шляхтич. Усі вони лежать мертві з важкого похмілля. А козацька шабля взялася з крові іржею, висить вона в коморі, нікому витягнути її з піхов та вияснити гартовану сталь. Люди слухали, затамувавши подих. У декого на

очах блищали сльози. Кобзарева пісня зворушила всіх.

Затихла пісня. Якийсь час усі сиділи мовчки.

— Дайте хто тютюну. Так чогось під серцем засмоктало,— поклав біля себе кобзу Сумний.

Дід Мусій подав йому свою люльку і оглянувся на Максима:

— Легко сказати. Як ти, матері його ковінька, витягнеш її з піхов? Не встигнеш за руків'я вхопитися, як тобі руку по самі плечі відітнуть.

— Одному відітнуть, другий витягне,— кинув од вікна рудоголовий, у ластовинні парубок.— Давно пора, допекли людям. Пождіть, розвернеться весною лист, підемо всі в свист.

Карий дістав кисет, зубами розв'язав мушцир.

— Батогом обуха не переб'єш, лобом кріпосної стіни не розвалиш. Та ще коли на стінах гармати стоять. Не встигнеш у комору за тою шаблею зайти, як тобі руки скрутять.

— Часи настали,— зітхнув дід Мусій.— Куди там у комору по шаблю. Тепер он як: залізть у погріб та щось подумай — завтра гайдуки за тобою прийдуть.

— А ви, діду, так сміло в хаті балакаєте! — посміхнувшись, кинув Залізняк.

Дід Мусій злякано оглянувся, ніби справді хто-небудь підслуховує з кутка.

— Хіба ж я що. Кажу те, що й усі.— Потім ще раз поглянув на Максима і стукнув кулаком по столу.— Мені, матері його ковінька, уже все одно. Як кажуть, смерть так смерть, аби живому залишитися. Тільки ж доки це буде, скажи, Максиме, ще половини зими нема, а люди в хліб макуху домішують. Що робити далі? Не знаєш? І ти не знаєш? — обернувся він до кобзаря.— Хоч і співаєш всяких пісень, а не знаєш. Колись славилась наша Медведівка козаками на Січі. А тепер старцями славиться. Та ще панами. О, пани у нас вельми знатні.

Мовби щось зрушилось у хаті, загомоніли всі разом. Сперечалися Карий і дід Мусій, біля вікна щось доводив, розмахуючи руками рудоголовий парубок. Вступивши невидючі очі в стіну, кобзар повільно перебирав струни. Тихо лилась мелодія; час від часу він похитував головою, ворухив губами. Та ось він вдарив по струнах так, що всі від несподіванки замовкли, і, повернувши обличчя до світла, заспівав на весь голос!

Славна наша Медведівка
Всіма сторонами,
Та не можна у ній жити
За тими панамі.

Завмер посеред хати з піднесеною рукою дід Мусій, гарячково м'яв у руках кисет Карий. Максим підвівся з порога, напружено вслухався в пісню, що хвилювала, тривожила словами щирої, всім знайомої правди. Вона западала в душу, і Максим відчув, що він уже ніколи не забуде її; вона назавжди вкарбувалася в його серце. З такою піснею, подумав, можна піти й на смерть.

Рада йшла до кінця. Вибалакалися, виклекотілися, затихали. Багато було перебалакано про утиски православних, про загрозу конфедерації, укладеної в місті Барі. Не визнавали конфедерати сеймовий указ про урівняння прав католиків і дисидентів, глумилися над універсалами короля Стапіслава Понятовського, над його політикою зближення з Росією. Вогнем і мечем поклялися вони викорепити на Правобережжі православну віру. В усі сторони розсипались по Україні конфедерати, набирали жовнірів до своїх залог. Шляхта волинська виставила вісімсот чоловік, дві тисячі озброєних шляхтичів чекали сигналу в Барі. Незабаром конфедерати нараховували в своїх загонах близько двадцяти тисяч шляхтичів, добре озброєних, сповнених злоби, благословенних папою. На українських землях живе бидло, призначене годувати та напувати шляхту, а воно, бач, огинається, вигадало собі якусь віру та згадує про якісь буцімто вольні часи. Вже не думали про те, що людина терпить до якоїсь межі, дика жадоба і лють гасили в шляхтичах останні іскри розуму. Стривожений діями конфедератів, безсилий будь-що зробити сам, сенат вирішив удатись по допомогу російських військ. З Варшави до Москви поскакали гінці. Військова колегія, підкріпивши армію генерала Кречетникова донськими козаками та кількома карабінерними полками, наказала генералові розпочати воєнні дії. Конфедерати теж посилили свій натиск. Усе далі й далі розходились їхні загони, захоплювали все нові староства. Налякані залпами російської польової артилерії, безсилі перед регулярними військовими частинами, опалілі конфедерати помщалися на беззахисних селянах, на православному духовенстві.

Мало хто з присутніх на раді здогадувався, для чого їх покликали, чого від них хоче Мелхіседек. Сам намісник ігумена монастиря Гаврило був у душі твердо переконаний, що правитель церков на Правобережжі скликав їх для того, щоб створити видимість якоїсь діяльності, а потому тихенько сховатися в Переяславі. Панів було на раді четверо. Вони сиділи трохи осторонь і перешіптувались: мовляв, якщо тут справа хилитиметься до чогось небезпечного, то їм ні в що не треба втручатися. Нарешті заговорив Мелхіседек. Він сидів у кутку біля каміна, і його обличчя майже зовсім ховалося в тіні.

— Возлюблена братія,— прокашлявся він.— Я вам казав на самому початку, що масмо сьогодні вирішити вельми значну справу: що діяти далі. Адже тільки ми можемо врятувати віру, тільки ми можемо захистити православ'я.— Ігумен обвів поглядом присутніх, поклав руку на розкрите євангеліє і казав далі: — Тут мовилося багато. І про те, що від комендаптів граничних кріпостей мусимо вимагати вільного в'їзду на той берег, і про те, що треба вписати у городські книги протест... Усе це істина. Однак цим ми не зарятуємо віру.

Пани, вражені ігуменовими словами, презирнулися. Мелхіседек підвівся і, виступивши на світло та ще раз обвівши всіх довгим, пронизливим поглядом, гаряче карбував:

— Зброю треба купувати. Оружні загоони створити нотаємно... Щоб по всіх монастирях були такі, а найпаче в Мотронівськiм... На все це гроші потрібні, і гроші не малі. Людей сміливих знайти треба, мудрих думкою і твердих серцем. Є такі, є, шукаймо. Не дивуйтеся, возлюблена братія, що до меча кличу. Хоч меч узяв... Але ж не ми підняли його перші. Іншої ради не бачу. До великої війни цариця з королем не вважались. А конфедерати самі не вгамуються. Поклялися вони вигубити віру православну. Присягнімося й ми, що борошитимемо її до останнього подиху.

Ігуменові очі бризкали іскрами. В пам'яті йому стояло все пережите нещодавно, всі наруги, всі катування,— серце жадало помсти. Він повернувся до столика, відсунув полустав і, поправивши накинуту на плечі шубу, закінчив:

— Зараз ходімо на трапезу, а ввечері зберемося. І нехай кожний обмислить, що може зробити для правого діла.

Максим з двома послухниками вивантажували з саней під клуню ясеневі колоди. Вони були сирі, і послухники через силу піднімали вдвох один кінець.

— Тебе теж вигнали в ліс? Що легше — п'яти Елпидефорові чухати чи колоди носити? — проходячи мимо, звернувся до маленького, з святенницькими очима послухника воловник дід Корній.

Послухник не відповів, тільки ще нижче схилив голову.

— Що за п'яти? — запитав Максим.

Другий монах оглянувся і прошепотів:

— Такі, які в людей бувають. Йому, — вказав очима на свого напарника, — послушенство припало в ієромонаха — не доведи господи. Такому, як Елпидефор, слугувать — ліпше одразу в ополонку скочити. Та що це таке?

Монах смикав притиснуту колодою рукавицю, намагаючись звільнити її. Максим відсторонив монаха і, підваживши колоду сокирою, виїняв рукавицю, подав йому. Той нацунив її на руку і казав далі:

— За день виспиться, вибарложиться, а вночі починає вередувати. То вина йому подай, то за яблуками квашеними полізть у погріб, то сядь казки розкажуй. А на хвилюк задрімав — нагайкою. І п'яти чухати теж примушує.

— Я б їх йому з ногами повисмикував, — гостро озвався Залізняк.

— Легко сказати, — зітхнув монах і підважив дрюком останню колоду, — а куди подінешся?

Вивантаживши дрова, Максим хотів знову їхати в ліс, але прийшов посланець-монах і сказав, щоб Залізняк ішов до ігумена.

Мелхіседек, як завжди, сидів у своїй келії біля каміна. Останнім часом його морозило і він не розлучався з теплою ведмежою шубою. Мелхіседек показав рукою на стілець. Він довго мовчав, поглядав на Залізняка, щось думав. Максим теж не вступав до розмови.

— Ніхто не зобижає? — беручи в руки поліно (Мелхіседек любив топити сам), врешті запитав.

— Я з тих, що кривди не прощають.

— Не по писанію, не по писанію живеш, — мовив Мелхіседек.

— Елпидефорові п'яти повідрубував би вмах.

— У чужі справи не втручайся.

Мелхіседек поворушив у каміні паличкою, трохи відсторонився від вогню і мовив повільно, немов звіряючи слова:

— Знаю, не вельми добре тобі зараз живеться. Важко в миру знайти спокій душевний. Нужда і голод людей пригнічують, штовхають їх на смертельні вчинки. Послухай мої душекорисні поради — приймай послушество. Я бачу — твою душу терзає якийсь неспокій. Що тебе тримає в миру? Любов? Суєтна вона і пагубна для душі. Одна є праведна любов — любов до бога.

— Не тільки мирська любов тримає мене там, — поглядаючи на вогонь, відповів Залізник. — Не по мені монастирські стіни. Ви казали — за ними правда.

— Хіба ні? Послухай мене. Я пройшов усе послушество, починаючи від трапезничого. А зараз, бачиш, дійшов сану ігуменського. Тільки тут бог посилає повний спокій. Ти б міг почати з еклесіаршого послушества.

Залізник похитав головою:

— Не хочу я ніякого. Степ, ваша святість, мені сниться, степ і воля.

— Служіння богу — найвище служіння. А найпаче зараз, коли настав час захищати віру, захищати правду.

Залізник відірвав погляд від полум'я, повернув голову до Мелхіседека. Ігумен у свою чергу глянув на Залізника. На гладенькій, дзеркальній поверхні одного з каменів каміна хитнувся вогонь і, відбившись, загравав дивним рум'янцем на обвітреній Максимовій щоді.

— Недовго я в монастирі, а бачу — немає і за цими стінами правди. Таки справедливо, де великі вікна — багато світла, а правди немає. Не тут вона шукає прихистку. Ви казали про оборону віри. Топчуть її уніати, глумляться над православним чоловіком. Хто ж в оборону її стане? Ви за панами ченців посилаете, просите їх. Гроші від них приймаєте. А про те забули, що пани заради життя ситого зрікаються хреста, перші унію приймають. З мужика хрест тільки з душею можна взяти, інакше він не відречеться від нього. Хто ж оборонить посполитого від батога шляхетського, від голодної смерті його врятує?.. Про правду я лише в казках чув, а бачить її — ще не бачив.

Мелхіседек повернувся, випростався:

— Кажеш, панів покликали? Всіх кличемо до спілки. — Він підсунув стільця, сів навпроти. — Давно я до тебе придивляюся, Максиме. Не допоміг я тобі у бідах твоїх,

такий мій закон: всім не допоможеш. Мусив ти пройти всі муки житейські, щоб дознати правду на своїй шкурі. Тоді тебе приведе до правди не розум, а серце. Ти сміливий парубок, і серед гайдамаків уже заслужив пошану. Хоч гайдамацька ватага... своєвольна вона нині. А я хотів привести її до покори і боротьби за праве діло через монастир. Ти б міг постригтись і очолити гайдамацьку чату.

— Як же чернець може очолити гайдамацьку чату?

— Розстригтись і очолити. Або... і в сані. Хіба уніати не так чинять?

Максим довго сидів замислений.

— Ні, ваша святість, те мені не випадає. До життя лісового душа моя лежить, а до монастирського — ні. Тут теж, як скрізь, як у миру.

— Не на хмарі живемо,— сердито мовив Мелхіседек.— Іди й подумай. Прийми моє благословення.

Він тричі перехрестив Залізняка.

Максим пройшов кілька кроків по протоптаній до церкви стежці й зупинився під дикою грушкою. Тріщав мороз, але Максимові здавалось, що задуха стискає груди. Він розстібнув кожух, набрав у жменю з гілки сухого снігу.

«Щось ігумен не добалакує,— подумав.— Щось він має на мислі». Мелхіседек подобався йому, та щось у ньому викликало й рішучу незгоду.

Залізник брав з гілок сніг і, стискаючи його в грудочки, кидав у рот.

Ось уже скільки часу минуло, як повернувся він із степів. Думав знайти спокій, але так і не знайшов його. Навпаки, чим далі, тим більше смоктали за серце важкі думи. Бачив нужденне життя земляків своїх, гнівом і жалем переповнювалося серце. А тут ще чутки про катування уніатами людей православних. І віра, і панщина — все переплуталось. Куди ж, справді, податись людям, хто їм щиро хоче допомогти? Ігумен? Він має якісь замисли. Але в ньому було щось непевне, не збігалися його думки з Максимовими. Може, й справді Мелхіседек хоче допомогти бідним людям? То як, чим він допоможе, чому не каже? І чому в самому монастирі так знущаються з наймитів та послушників? Де ж та сила, яка стала б на дорозі шляхті й уніатам? Максим не знаходив відповіді. Краще ні про що не думати. Він вільний чоловік, козак. Але чомусь на згадку спливли Хрінові слова: «На волі — плачу доволі». Ні, він не міг не думати, не боліти душею.

Сніг танув у руді, збігав за рукав. Залізник відчув, як мороз боляче вщипнув його за пальці. Він розтер у долонях рештки снігу і, сховавши почервонілі руки в кишені кожуха, пішов до хліва, куди вже знову під'їжджали послушники з дровами.

Розділ дев'ятий

В ХОЛОДНІМ ЯРУ

— Знову в тебе зайві карти залишилися,— єхидно сказав дід Студоракі.

— Він навмисне піддається,— лукаво примружила очі Галя.

Роман кинув прикрий погляд на Галю, густо почервонів, почав збирати карти. Йому справді не щастило сьогодні. І не лише сьогодні. Завжди, коли доводилося грати з дідом Студоракі і Галею, Роман найчастіше залишався в дурнях. Цю дівчину просто неможливо було обіграти; вона якось знала, з якими картами залишається Роман, і часто, мабуть, навмисне, догравала з ним один на один. І, звичайно, переграла його. А потім починалось кенкування. Роман злостився, давав собі слово уважно стежити за картами, але знову здавати доводилось йому. Здавалося, вона знала якусь ворожбу. А може, й знала... Бо й сама якоїсь дивної вроди-породи. Смуглява і чорна, як циганка, а очі вузькі, зелені, пасмішкуваті, дикі, і щось у них потайне, щось незбагненне. Скаже й прикаже, скаже й відмовиться — мовляв, пожартувала. Цього разу він би, може, й виграв, але не хотів залишати в дурнях діда, хотілось переграти Галю.

— Ще раз зіграємо? — запропонував Роман.

— Обридло вже, та мені й іти пора,— ховаючи до кишені карти, підвівся Студоракі.

Галя накинула на плечі хустку й пішла до дверей слідом за дідом.

— Галю. Я хотів тобі щось сказати,— зупинив її Роман.

— Ну?

— Ти ввечері, як попораєшся, вийдеш у сад, туди, до груші?

Галя повела плечима:

— Не знаю, може, й вийду.

— Я ждатиму! — крикнув Роман їй навздогін. «Ні, сьогодні я їй все скажу, хай буде, що буде», — вирішив.

Довго чекав він цього вечора під грушею Галя. Одно за одним засвічувались у панському будинку вікна, у дворі стихав гомін.

«Не прийде, — думав Роман, кружляючи довкола групи. Він напружено вдивлявся в темряву, постукував ногою об ногу. — Чекай, знатимеш, як сміятися», — гриз рукавицю.

Та в ту мить за черешнями майнула постать.

— Ти вже тут, а я думала, ще не прийшов.

Роман розумів — здивування її вдавене. Але чомусь сказати цього не міг.

— Давно чекаю. Я більше не можу так і сьогодні все скажу. — Роман відламав від груші шматок кори, кришив його між пальцями. — Пам'ятаєш, як ми стояли в четвер біля погрібника і я сказав, що то я не просто для жарту каблучку зняв з твоєї руки.

— Звідки ж я знаю, для чого.

— Все, що я сказав тоді, правда...

Роман відчував: висловити «все», як думав, він знову не зможе, але говорив і говорив. Плутано, далекими натяками, а Галя знижувала плечима, вдаючи, ніби нічого не розуміє. Такі розмови точилися між ними не раз. Найдужче обурювало Романа, що Галя трималася з ним так само, як з іншими хлопцями. Він намагався вдавати байдужого, змушував себе при Галі жартувати з іншими дівчатами, але це йому не вдавалося. Залишаючись на самоті, марив Галею. То бачилось, як, ризикуючи життям, він рятує її від небезпеки, то вмирав від ран і Галя, впавши йому на груди, гірко плакала... А іноді приходили думки простіші, ближчі: йому вдасться роздобути грошей, і він викупить її в пана, а тоді поведе в рідну хату, скаже батькам: «Ось моя дружина».

— Дід Студоракі казки розказує в застольній, — не дослухавши до кінця плутану Романову мову, озвалася Галя.

— Значить, тобі цікавіше слухати дідові казки...

— ...ніж твої, — з сміхом закінчила Галя.

— Тоді... тоді нам ні об чім гомоніть. Знаю, чого ти не хочеш мене слухать. Ти взагалі така.

— Яка?

— А така, — Роман непевно приклацнув пальцями.

— Тоді мені теж ні про що балакати з тобою.

— І гаразд, я піду.

Галя нічого не сказала. Тільки нахилила голову, глибше насунула на очі хустку.

— Я пішов...

Роман повернувся і повільно ступив від груші ще крок, ще... Він чекав, що Галя покличе, зупинить його. Проте вона не обзивалася. Роман ішов, і йому здавалося, от-от щось обірветься в грудях. Долаючи себе, змушуючи навіть не оглянутись, прискорив ходу. Біля паркана знову уповільнив кроки. «Вернутись.— Але одразу ж подумав: — Для чого, щоб знову сміялась? Вона рада, що я пішов». Перескочив паркан і побіг через двір.

...Всю ніч на псарні вили собаки. Деся поблизу ходив вовк. Розгніваний, що йому заважали спати, пан наказав вранці відвести на конюшню діда Студоракі. Роман разом з іншими козаками на той час різав у клуні на січку вівсяну соломку. Коли йому сказали, що діда Студоракі повели на конюшню, він кинув додолу іржаву косу і кинувся туди. Один гайдук витягав лаву, двоє інших тримали старого псаря, хоч він і не пручався. Збоку, з коротенькою люлькою в зубах, стояв бундючний осавул. Височенна, в півлікті, шапка, і сам високий, ще й надутий, наче Індик.

— Чого сунешся? — озвірчився він на Романа.

— За що діда... Чим він провинився?

— Романо, йди звідси, — тихо промовив Студоракі. Голос йому зривався, в очах тремтіли сльози. Старому не було страшно канчуків, його душила образа.

— Заждіть, я до пана піду, — звернувся Роман до осавула.

— Чи не пішов би ти до всіх чортів, — показуючи великі і міцні, як у коня, зуби, вилаявся осавул. — Буде пан тебе слухати, а я буду ждати. Хочеш, то ще й тобі всиплемо, за кумпанію.

— Мені... мені?.. — Роман не знаходив слів.

— Тобі ж, іди геть, — штовхнув його осавул.

— Ах ти ж, пес. — Романові аж затемріло в голові, серце обкипіло злістю, і він, ледве щось пам'ятаючи, схопив біля дверей товсту дубову мішалку.

Осавул встиг відхилитися, і мішалка влучила в люльку. Вона хруснула в осавулових зубах, відлетіла вбік і впала на купу мішків з просяною половиною.

Злякано ойкнувши, осавул пригінця кинувся до дверей.

Мішалка наздогнала його вже в дверях, зачепила по ногах, і осавул повалився обличчям в засліджений ногами сніг. Гайдуки сполоханим табунцем відступили до дверей, один вихопив з піхов шаблю. Роман нестямився, схопив у кутку вила-трійчата і рушив на гайдуків, а що вигукував — потім не міг пригадати. Гайдуки, штовхаючи спинами один одного, вискочили з конюшні і кинулися слідом за осавулом, який уже був на протилежному кінці двору.

— Романе, стій, що ти робиш? — тремтячим голосом шварготив дід Студоракі.

Роман подивився на вила і, кинувши їх, підняв загублену в розпалі шапку, почав для чогось витрушувати її.

— Пропає ти, тікай мерщій. Садам у ліс, там не доженуть.

Роман уже отямився. Розумів — цього йому не простять. Того, хто побив шляхтича, за законами Речі Посполитої карали «строого горлом». Роман оглянувся, надів шапку. Махнув дідові рукою, а той штовхав його в плече, кваплячи до втечі.

— Побачите Галю...

— Все скажу.

— Та ні, їй до мене й діла нема.

— Лихо мені, тікай. Любить вона тебе, я знаю.

— За образами хустка, в Чигирині купив для неї, візьміть і віддайте, — кинув Роман уже на бігу.

Ранком з Холодного яру до монастиря приїхали двома саями гайдамаки. Між ними Максим побачив і Миколу. Після смерті Орисі Максим зустрівся з ним уперше. Неговіркий від природи, Микола став ще мовчазнішим. Він байдужо привітався з Максимом і мовчки потягнувся до кисета.

— Ти ж не курив раніше, — сказав Залізник.

— Навчили, — кинув Микола на гайдамаків, які виносили з комори мішки. Всі вони були більше схожі на звичайнісіньких селян, ніж на страшних «розбійників», про яких розпускало небиліці околишне панство. Одягнуті в свити та кожухи, без зброї, вони діловито, по-господарськи навантажили одні сани, поїдбирали соломі і підігнали другі.

— Щось я тебе давно не бачив, — сказав Максим.

— Їздили ми на ту сторону по свинець і порох,— хитнув головою Микола.— Хоч якась робота. А то сидимо та галушки варимо, а отамани ще горілку п'ють.

— Зачекай, Миколо, весна не за горами, знайдеться діло.

До них підійшло кілька гайдамаків.

Високий гайдамака з шрамом на бороді, з носом, схожим на огірок, махнув рукою:

— Діло? Вози по дорогах спинять та перетрушувать?

Повз них від колодязя гнав воли дід Корній. Воли ступали повільно, обережно — боялися посковзнутись на слизькій крижаній доріжці. Порівнявшись із гайдамаками, Корній махнув на волів палигачем, справляючи їх до воловні, зупинився біля гурту.

— Спиняйте, хлопці. Тільки не шляхетські — тих страшно, з тими завше залога скаче. Дядьківські, що з базару їдуть.— Воловник плюнув перед собою і розітер плювок погою.— Отож я й кажу, шляхтичів страшно, конфедератів ще дужче. З тими боронь боже зв'язуватися. Оп під Вільшаною ціле військо конфедератське стоїть. А вчора син мій з села приїздив. Титаря одного замучили конфедерати, набрехали, ніби з чаші святої горілку пив. Смолою його, сердегу, облили і підпалили, ні за понюх табаки пропав чоловік.

Запанувала мовчанка.

— Це так. Бач, іродові душі. То голову комусь відітнуть, то живцем сплять,— першим озвався рудий гайдамака.— Давно б під Вільшану треба рушити, так хіба ж...

— Ви чого повклякали? — враз пролунав за спинами хрипкий голос.

Усі оглянулись. Від келій повільно, перевальцем наближався гайдамака в червоному дубленім кожусі, підперезанім коштовним китайчанім поясом, в червоноверхій, збитій на одне вухо шапці. Залізник уже раз бачив цього чоловіка; це був старший гайдамацький отаман Йосип Шелест. Кремезний, шпрокий у плечах, з великою, продовуватою, схожою на диню, головою, певний себе, навпористий, його боялися, його погляду не витримували. Очевидно, він уже встиг пропустити з чесними отцями кілька чарок пінної, і його гострі, загнані вглиб очі блищали задьористо, ніби вмочені в олію горошини.

— Чого стоїте? — показуючи два ряди великих зубів під стриженими стріхою вусами, гримнув він.

— Слухаємо ось чоловіка,— відповів старий гайдамака в латанім кожусі.— Конфедерати знов людей мучать. Титаря з Вільшаної замордували. А наша ватага з лісу носа не показує.

— Ти ж тут при чім? — широко розставив ноги і взявся обома руками за пояс Шелест.— Їсти тобі дають? Дають. То й сиди мовчки. Не наш кінь, не наш віз, не нам його й мазати. Ну, чого поставали, носіть швидше.

Декотрі гайдамаки почали вибивати люльки, відходити до саней.

— Покурити дай людям, отамане,— неголосно сказав Залізник.

Отаман повернувся на закаблуках:

— Твоє яке собаче діло? Сам вантажитимеш?

Максим посміхнувся, випустив клубок диму. Йому не хотілося сваритись, хоч отамана зневажав.

— Забирайся під три чорти,— крізь зуби процідив отаман.

— Куди ж накажеш мені йти? — і далі дивився йому в вічі Максим.

Шелест махнув нагайкою, але Залізник нахилився, і нагайка, свиснувши в повітрі, збила з даху кілька крижаних бурульок. Максим лівою рукою схопив нагайку. Отаман смикнув її до себе, але послизнувся і трохи не впав; смикнув удруге, втретє, але Максим тримав нагайку біля ремінної китички й навіть не ворухнувся. Навіть ті, що добре його знали, не вгадували в ньому такої сили. Статури він міцної, але звичайної. Тільки якась особлива налитість кулаків та пружність усього тіла й виявляли її.

— Ти що?.. З ким так? Ей, хлопці, чого дивитесь! — крикнув Шелест, випускаючи нагайку і хапаючись за шаблю.

Але гайдамаки, оточивши їх колом, похмуро мовчали.

— Залиш шаблю,— ступив впритул до отамана дід у латаному кожусі.— Бо він тебе тим наколом в коров'ячий кізяк розплеще,— вказав на Максима, котрий тримав у руді кілок, яким підважували колоди.— А ми не оступимось.

Отаман блиснув очима, хижо, по-вовчому вишкіривши зуби, і бігом подався до паркана, біля якого стояв його кінь.

— Я тобі це пригадаю,— посварився він і стрибнув у сідло.

Дід похитав головою:

— Як хлопчисько, побитий на вулиці, нахваляється.

Максим недобре усміхнувся, поклав кілок одним кінцем на воза, лівою рукою тримав другий, загострений кінець, а правою замахнувся, неначе шаблею, і враз рубо- нув з усієї сили. Кленовий, у руку завтовшки, кілок роз- летівся на два цурупалки. Гайдамаки стояли вражені. А Максим подивився на червоний пружок внизу на доло- ні і враз засоромився. Вийшло, мовби хвастав, мовби ко- гось залякував. Гаряча хвиля гніву сплинула, її змила хвиля ніяковості. Він потоптався біля саней і пішов до хати. Сніг уже глибоко осідав під ногами, в слідах одра- зу ж виступала вода. Довгі, немов бороди старезних дідів, бурульки на критій під бляху церкві плакали по зимі великими сльозами. На яблуні весело, по-весняному ще- бетали дві синиці. Йшли останні дні березня.

Весна була дружна. Недарма півень напився води на стрітєння. Сніг станув швидко. Гомінкими струмками збігав ярами в Тясмин, і той спінився, з гуркотом зірвав льодовий панцир, підім'яв під себе високі очерети та лози, дихнув широкою хвилею, розлився ген до синьої смужки дубового лісу. Спливли в Дніпро крижини, запарувала по схилах земля. На горбах уже можна було сіяти. Та не квапилися медведівці в поле, не радували їх погожі дні. В містечку був голод. Борошно змішували з березовою корою, половою, жолудями. Максимові часто доводилося стрічати в лісі селян, які шукали під гнилим торішнім листом напівтрухлі або пророслі жолуді. А в панських коморах щоранку відчиняли двері і кріпаки перегортали лопатами гори золотої пшениці та туго злежаного жита, що починало підпрівати зісподу. Пани не поспішали про- давати хліб, та й що міг заплатити обірваний мужик? Ліпше зачекать. Адже всі кажуть: у Варшаві тільки й мови про те, що ось-ось знову налагодиться торгівля через Північне море, і тоді за цю пшеницю англійці за- платять у Гданську справжні гроші. А те, що хлопці го- лодують і стали дуже неспокійні,— не страшно. Надвір- ні хоругви добре озброєні, а їм на поміч йдуть і йдуть конфедерати.

Конфедерати ж з Бара, немов чума, розповзались по Україні все далі й далі. Хижа рука папи сипала з Рима золоті, вони котилися через Правобережну Україну до бе- регів Дніпра, а за ними мчали на конях шляхтичі з на-

питими на мундири хрестами. В Черкасах силою зброї примушували людей приймати унію, в Жаботин прибула і стала на постій конфедератська залога; така ж залога, споряджена Мокрицьким, рушила було і в Медведівку, але полковник чигиринських козаків Квасневський, побоюючись повстання, не пустив її у містечко. З огляду на це російське військо посилило свій натиск на конфедератів. У Барі конфедератська залога боронилася з усіх сил. Ще більший опір вчинили шляхтичі в Бердичеві. Декілька днів російське військо метало на фортецю ядра з різних гармат: дванадцятифунтових, шестифунтових, величезних однорогів-пулкортанів, поки не завалилися в кількох місцях міцні стіни фортеці. Тоді в проломи вдерлися карабінери і в короткім бою зламали опір обложених. Але взяття міцної Бердичівської фортеці не спинило конфедератів. Вони розсипалися невеликими загонами і, уникаючи сутичок з російським військом, почали збирати основні сили у віддалених місцях воеводств.

Максим у містечко навідувався рідко. Коли ж приходив, бачив, як по схилах ярів люди тягали на собі борони, як бовтались підсаками в плесах біля Тясмину, сподіваючись впіймати занесену повинню метку щуку чи схудлого весняного карася. Тоді хотілося скоріше втікати геть звідси, в ліс, за похмурі монастирські стіни. Надто вразила його смерть сусіда, дядька Ничипора. Після довгого голодування Ничипір продав Загнійному клуню, купив на базарі хліба та оселедців, наївся і під вечір помер. Оселедці привозили в містечко запорожці. Вони привозили не лише рибу, а й сіль, ікру, а самі купували сукно, порох, кулі. Продавали січовики селянам оселедці недорого, і скоро вони зовсім упали в ціні. Саме це і врятувало багатьох від голодної смерті.

Попідтягували череси і гайдамаки, голод завітав і до їхніх куренів. Рідко тепер коли лунав біля склику сміх, рідко коли спалахували веселі вогнища. Декотрі з гайдамаків частіше й частіше вдавалися до розбою, їх ніхто не стримував, і про холодноярську чату вже йшов лихий поголос.

Максим ходив похмурий як ніч. Мучився, змагався зі всім світом, в душі щось росло, набухало, душа бунтувалась, кликала до помсти. І тоді здавалось, що й сам піднімається вище і вже людську долю тримає в своїх долонях. Уже бачив себе не аргаталом, не наймитом, а воїном. І задумувався не тільки над власною долею, не

тільки над долею медведівців, а всіх людей у краї. Згадувались імена славних оборонців рідної землі: Хмеля, Сірка, Сагайдачного. Тих, про кого кобзарі співали пісні... Були ж на світі люди...

А він і всі інші ходять, понуривши голови. Дивляться в землю, а вона не їхня. І ставало до болю шкода затоптаної чужоземцями, запроданої рідної землі, здавалось, коли б міг, обійняв її всю, заховав на широких гарячих грудях. І лють наливала силою руки, стискувала кулаки.

Невже ж ти повік будеш невилною, Україно моя!

Відтак оглядався, бачив перед собою маленький клаптик землі — і думки-видіння зникали.

Треба було сіяти і на своїй ниві, та де взяти зерна? Не лише Максим, а всі медведівці спочатку думали, що повесні пани відкриють комори і хоч і дорого, а продадуть хліб. Але сподіванки були марні. Пани комор не відкрили — вичікували. Селянські нивки стояли неорані, земля пересихала, найпаче на Горбах, де був і Максимів клапоть. Повертаючись удосвіта з дому до монастиря, Максим завернув на Горби, поглянув, і зацеміло від болю серце — там чорніла лише одна смужка та на другій порався дядько Карий.

Максим пройшов межею під вишню-степівку, де стояв віз, привітався з Карим. Той саме насинав з мішка зерно в коробку.

— Як, дядьку, земля не пересохла?

— Починає пересихати. Дощик на посів не завдів би.— Карий розім'яв у долоні грудку землі, підніс її до Максимового обличчя. Потім відвів убік, дмухнув кілька разів.— У мене нижченько, то ніби ще нічого.— Витер долоню віхтем сіна, потім полою старої, охайно позалатуваної свити.

Максим занурив руку в коробку з зерном, поворушив пальцями.

— Пшеничка нічогенька. Своя?

— Яка там пшеничка. Мишоїд один. Купив у неділю в Чигирині на базарі. Мало, не вистачить на всю ругу. Я гречки притримав трохи. Та погода стоїть вітряна, неврожай буде на гречку.

— Ану, дайте я попробую.— Залізняк зняв черес, перекинув його через плече. Легко підняв з воза коробку, обхопив її чересом.

— Не забув? — запитав Карий.

— Не бійтесь, не забув.

Максим поправив черес, став на краю нивки. Перший помах — і золоті зерна широким віялом бризнули на чорну землю. І знову, як і завжди при першій кроці по зораній ниві, Максимові пригадався дід. Він учив Максима сіяти. Високий, худий, він спроквола крокував по ниві, вимахуючи закачаною до ліктя правою рукою. Ліва нерухомо лежала на коробці. Перший захід дід починав без шапки, його довгі сиві вуса ворухив вітер, і від того здавалося, ніби вони живі. Дід урочисто поглядав на внука і, в лад помахам руки, промовляв: «Під праву, під праву, під праву». Максим широко ступав поряд з ним і теж сів. Тільки не зерно, а перем'яту землю.

Земля м'яко танула під чобітьми, ноги вгрузали по самі кісточки. Золоті бризки зливалися з землею, танули в ній, здавалось, вона втягує в себе зерно — труд і піт селянина, його радощі й страждання, турботи і надію. Максим обійшов двічі, і коли рука зашкрябала по дну, підійшов до воза. На його обличчі блукала усмішка:

— Земля пахне. Давно не сів. Жаль — у монастир пора. Ми теж виїжджасмо днями, монастирські землі всі по долині, ще не зовсім протряхли.

— А свою коли сіятимеш?

Максим замислено дивився на блідо-рожеву смугу над лісом з червошим маленьким пружком у нижнім краї. Пружок на очах ріс, збільшувався, і враз на землю впали косі пучки променів. Чисті, немов сльози немовляти, роси, що тремтіли на молодій траві по обійзку, спалахнули, заграли барвами, здавалось, ніби то блищать не роси, а золоте намисто.

Максим одвів погляд.

— Не знаю. Попрошу зерна в монастирі. Якщо дадуть — позавтра й засію.

Попрощався і пішов попід межею, щоб не потоптати золоті намистини, розгублені в траві ранковим сонцем.

Повесні стало більше роботи. Тільки після заходу сонця поверталися наймити і послушники з поля. Однак дуже часто, повечерявши, дехто ще йшов до Холодного Яру. У неділю сюди сходилась майже вся монастирська челядь. Над яром стояла корчма. Тримав її велетенської статури корчмар Дзвін; не боявся ні розбійників, ні гайдамаків — велетенськими ручиськами переламував до коліна голоблю. На високім пагорбі біля яру було гульбище, вечорами там збиралися гайдамаки. Грали в карти, спі-

вали або ж просто слухали розповіді бувалих людей. Сам табір — гайдамацька січ — ховався на дні яру в сизуватій туманній імлі, яка зникала лише в сонячні дні. Там чорніли велетенські курені-землянки, а високий чорний стовп — склик — стояв на горі. До нього збиралися на сходку. Молитися ходили в монастир. По схилу яру, сплівшись гіллям, стояли столітні дуби та берести; здавалось, ніби вони побралися за руки і, підтримуючи один одного, заглядають з цікавості в страховищну глибину байраку. Від великого яру відходили в усі боки десятки менших, а ті в свою чергу розчахувалися на багато дрібніших. Табір з трьох боків захищали урвища, а з четвертого гайдамаки обрубалися лісом і поставили дубові рогатки та башту.

Максим часто засиджувався допізна на горбі коло багаття, дивився, як переливається білим світлом Мамаєва дорога, як гаснуть геи у долині вогні Жаботина. Тоді згадувалися Запорожжя, ясний південний зореграй увочі в стелу, плеската могила над балкою.

Надходив квітень, і все тривожніше ставало на серці в Максима. Що на цей раз скаже йому управитель? Максим підраховував, скільки в нього зібралось грошей, але виходило не більше ста карбованців. Доведеться взяти у намісника на відробіток та ще спродати коштовну дідівську зброю. Звичайно, якби він попросив позички в ігумена, той не відмовив би. Але до ігумена Максим не піде. А може, забере Оксану і втечуть на січові, а то й на татарські землі. Шкода, не видно нікого із знайомих запорожців з паланок, в кого можна б хоч напочатку лишити Оксану.

Шелеста Максим не боявся. Шелест дедалі більше втрачав у гайдамаків повагу, він зачинявся в отаманській землянці і пив чорно. П'яний, погрожував Залізнякаві, — либонь, і справді очікував моменту, щоб запопасти Максима зненацька. Та раптово настали події, в яких, мов горошина, загубився, закотився Шелест і які перемінчили все Максимове життя, кинули його на найвищій гребінь, на який доля може кинути людину.

Одного ранку, коли Максим разом з іншими служницями снідав у довгій низенькій трапезній для челяді, його тихенько покликкала куховарка тітка Ївга:

— Там біля обори тебе чекає якийсь парубок. Сусіда твій чи родак.

Максим захвилювався. Хто б це міг бути? Гість з села — тільки з лихою звісткою. Навіть забув надіти шапку. Стояла теплінь, цвірінчали горобці, ворони жирували на верховітті монастирських дубів. Листя на деревах було ніжнозелене, аж рожеве. Йшлося до клечання.

Максим пішов стежечкою, що жовтіла в молоденькій траві.

За оборою, прихилившись спиною до в'яза, стояв Микола. Максим аж зупинився, заздівши його. Був Микола худий, як весняний птах, і обтіпаний, обідраний; здавалося, він дуже довго блукав у лісових нетрях і тільки тепер прибився до людського житла.

— Звідки ти? Чого так занехаявся? — здивувався Максим.

У Миколи худорба вигостила вилиці, щоки позападали, гарячково блищали очі.

— Стась жепиться,— свистячим шепотом, крізь щербинку в зубах, повідомив Микола.

— Якій Стась?

— Ну той, що Орисю звів. Я вистежував його два тижні. Усе до ниточки вивідав. Вони пойдуть вінчатися в Черкаси Сакієвим узвозом разом з купецькою валкою. Купці в маєтку зупинилися...

— Все-таки, чого ти до мене прибіг?

— Бо Шелест з медведівськими панамі у змові. Це певно. Я довідався. Він не поведе гайдамаків.

— Обоз же, а в куренях голод зуби шкирить,— мовив Залізник.

— Так, так,— затакав Микола.— Там стане і на всю чату, і на всю Медведівку. Пшениця і сало в бочках. І крам усілякий.

— А Бурка? — думав щось своє Максим.

— Бурка проти Шелеста не піде. Боїться він його чогось. Знає щось про нього Шелест. Я вже розмовляв з Буркою. Він каже: якби гайдамаки пішли самі, він би вдав, що нічого не знає.

— При обозі ж, мабуть, чимала охорона,— висловив здогад Залізник.— Недарма панич з обозом іде.

— Панич і полковник Білявський.

Залізник свиснув.

— Наказний гетьман? Так у них, либонь, сотні три гайдуків.

— П'ятдесят. Всього лиш п'ятдесят,— не змигнувши оком, відказав Микола.— Максиме, інший такий випадок чи й трапиться...

Залізняк мовчав. Чомусь пригадався напад запорожців, прибишів на купецький обоз біля Синюхи. Прибиші засіли в очереті, і коли половина обозу і половина варту доїхали до середини броду, напали на тих, що залишилися на березі. Він нагодився вже на кінець погромиська. І прибиші ледве не вбили його самого — забоялися, що викаже їх на Січі і всіх скарають на горло. Максим тоді врятувався конем. Звичайно палогу на такі обози роблять кішно. Адже супротивній стороні може підіспіти поміч. З охороною сам наказний гетьман. Щоправда, гетьман з Білявського, як з верби бич. Вештається тих гетьманів по Правобережжі хтозна скільки. Захоче якийсь шляхтич почванитись — призначають його гетьманом. Але шелесту буде багато. На Сакієвому узвозі перейняти обоз легко. Можна зробити засідку біля води і напасти, як ті прибиші на Синюсі, коли половина обозу перейде брід. А можна тоді, коли вони тільки почнуть спускатися на самій горі. Гримнути з кількох самопалів, свиснути, вдарити в шаблі — і покотяться вози вниз; узвіз там крутий.

Максим помітив, що вже міркує, мовби й справді збираться вчиняти палогу.

— А який то обоз? — запитав.

— Орендарі. Везуть у Польщу, що тут пазбирали.— І гаряче, сливе молитовно: — Максиме, тільки ти можеш вчинити цю шванку. Тільки ти зумієш направити козаків, і лише тебе вони послухають.

— Чому це тільки мене?

— Не знаю,— сказав Микола.— Бо ти... маєш бойний досвід. І шанують тебе гайдамаки. Шелеста не побоявся. Хіба тепер заборішся?

Максим поморщився, пожував вуса.

— Хіба ж у страхові справа. Страх що? Одна смерть написана чоловікові на роду.

Максим думав про те, яка буча може зчинитися, якщо вони погромлять гетьмана. Інша думка йшла насупроти тієї: шляхта не клопочеться тим, що чинить. І ще подумалося: добре було б порадитися з ігуменом. Але не був певен, чи дістає од того благословення на таку справу. Звичайно, чого ще гіршого можна чекати? Вчинять праве діло, налякають шляхту, забезпечать провіантом гайдамацьку чату і село.

— Що ж, давай спробуємо,— врешті мовив Залізняк.— Тільки не поспішай.

— Завтра удосвіта вони виїжджають...

— І однак не поспішай. Сам же кажеш, що Шелест уїзмові з панами. Спершу поговоримо з найнадійнішими козаками. Є тут такі. Велику ватагу збирати не треба. Чоловік тридцять-сорок — і досить. Але кінних. Коні ниньки пасуться на Очкуревому, там ми їх і засідлаємо.

Максим відчув, як на серце упала важка холодна крапля. І змигнуло в думці: це ж він важиться на найрішучіший крок у житті і мовби одтинає щось позаду. І ще відчув, як хмільно зашумувала кров, як сталеве стиснулися в кулаки пальці. Був рішучий, рвійний, безстрашний.

Над долиною стояв туман, річка несла свої води на схід, а туман плив на захід, і здавалося, пливли верби, верболози, старі та молоді очерети, що стіною зводилися над водою. Тільки ліс незрушно стояв на Заріччі — туман не сягав його. Над лісом червоним колесом котилося вгору сонце, воно підняло туман, і він димів-парував. Днина обіцяла бути погожою, теплою. У річці сплескувала риба, двос рибалок правували в тумані на далекі зарічки. Обоз і охорона стовпилися на горбі під вербами, дорога спадала вниз круто, ще й звивалася змією; обабіч неї пили зеленим розкішним листям теплий туман густі верболози, а поміж ними подекуди росли верби і вільхи — понад самою водою. Парокінні вози були вкриті рогами, добре наріхтовані, погоничі — молоді, а купці — підстаркуваті, пильнували за возами, галасували, радили, як їх краще спускати до води. Погоничі рубали молоді вербички, стромляли в колеса обаноли, і вози сунули вниз по крутій, вибитій за віки колесами глиноземній ущелині. Гетьман Білявський із Стасем трималися середини обозу, сиділи у кареті, на передку якої круто натягував віжки молодий машталір Нічипір, двоє гайдуків манячило в голові обозу.

Високо над річкою довгим ключем летіли чайки, кудись прямували; та враз їх мовби щось підкинуло вгору й вони метнулися увсібіч. Стась, котрий саме перекладав з однієї кишені до іншої вузлик з обручками — він перекладав їх усю дорогу, це було приємно, — в першу мить нічого не зрозумів, але Білявський збагнув усе, підвівся й одразу ж упав на подушки — попесли коні. Вони мчали вниз

без дороги, через бур'яни і лози, а позаду гримкотіли постріли, лунали вигуки, й свист, і чийсь розпачливий крик. Гайдамаки вдарили з рушниць і пістолів, вони налетіли з лівого боку, де верболози були особливо густі, й на узвозі одразу ж зчинилася веремія. Коні харапудилися, вози зіштовхувалися, перекидалися, летіли вниз, декотрі ломилися через кущі. Варта втікала, тільки декілька гайдуків вчинили опір; передні, які були біля самої води, кинулися кіньми через брід. А підводи проїхати не могли, вози запрудили виїзд, два чи три повалились у воду. Карета з Білявським та Стасем налетіла на прища й зависла там — коні обірвали посторонки і зникли в хащах. Білявський кинувся до втечі, але його запонали гайдамаки. Стась сидів скутий страхом, і вузлик з обручками тремтів у його руці. Стася витягли з карети і поставили поруч Білявського. На узвозі гайдамаки докінчували погромисько і ставили на колеса вози та ловили коні. Варта розбіглася по лозах і декілька купців теж, інших гайдамаки порішили. І тоді на галявину, де зависла карета, виїхав Залізник. Кінь під ним грав, збруя яскріла, і грав на Максимовім обличчі рум'янець, а очі поблискували, паче бронза на стальниках. Він майже не брав участі у погромиську, тільки вказував, куди і звідки нападати. Забачивши Залізняка, мажталір Ничипір упав на дно карети і затулився руками. Він уже не бачив, як підїхав до полонених Залізник, як зушив коня і довго дивився на пана та панича. Дивне почуття оволоділо Максимом: увесь вік пани та паничі вивищувалися над ним, увесь вік мусив дивитися на них знизу вгору й відчувати якщо не пострах, то силу їхньої влади, свою малість, безпомічність. І тепер одразу мовби скинув усе те, мовби звільнився від ланцюгів на душі, перед ним стояли такі ж, як і він, люди — з плоті й крові. Тільки кров та була зла, зіпсована. І пан, і панич дивилися в землю; панич — зі страху, Білявський — з ненависті вважав нижче своєї гідності дивитись на хлопа, що взяв над ним гору. Він загубив шапку, на лисій голові вітер ворухив рудий пушок.

— Підведіть панам їхні голови, — сказав Залізник. — Уміли дивитись на кривду, нехай подивляться і на правду.

Двоє гайдамаків вийняли кинджали і спрямували їх вістрями вгору, в підборіддя Білявського й Стася. Тепер обидва мусили дивитись на Залізняка. Білки очей Біляв-

ського виверталися, очі зміїлись ненавистю, на устах кипіла піна. То кипіла віковична ненависть шляхтича до хлопа.

— Бидло! Пшеклєнти хлоп! — прохрипів він і в нестямі затупотів ногами. — Батогами, батогами!.. В колодки!..

Гайдамака натиснув на лезо, либонь, Білявський аж тепер відчув гострий доштрик ножа, який дратував, катував, і враз наказний гетьман рвучко звинувся і з усієї сили рвонув головою вниз.

— Пся крев...

Його тонкі уста запінилися кров'ю. З тими словами він і сконав. Стась втратив свідомість і впав.

Залізник під'їхав до карети, нахилився, ухопив Ничипора за комір свити і підвів його.

— Сядь, боягузе чортів, — наказав. — Все одно бачив мене. Бачив же? Упізнав?

— Максиме! — прошепотів Ничипір.

Залізник просто з коня переступив у карету.

— Максимочку...

— Знаю, знаю: жінка, діти... Ніхто тебе не зачепить. Але якщо ти десь розтулиш рота — знайду під землею. Якщо не знайду я, знайдуть інші. Втямив?

— Втямив, — прошелестів Ничипір.

— Ми ще прийдемо в гості. Ні, не в гості, а додому, на свою дідизну. Запам'ятай це. Нехай тремтять пани.

Звідки взялася певність, що він прийде з чатою в Медведівку, Максим не знав. Щось йому підказувало, що вороття йому немає, і не тільки йому, що чаша терпіння і муки наповнилася вщерть, вона ось-ось проллється, й схитнути її має він, Максим Залізник.

— Ти часто возиш одних панів до інших, буваєш у фортеці, у Чигирині та Черкасах, отож розкажуй все, що знаєш... Та не трусися, як собачий хвіст, сказав же, що ніхто тебе пальцем не зачепить, — і Максим перехрестився.

Залізник залишив монастир, жив у гайдамацькій землянці, де було найбільше медведівців. Жив перемогою, як і все лісове товариство, котре од'їдалося після довгого голодування. Гайдамаки розправляли плечі, зникли туск і безнадія, які донедавна панували в таборі. Але на якісь широкі плани не ставали, навіть ради курінних отаман не скликав. За три дні до клечальної неділі Максим в кількома запорожцями, що приїхали з Січі, відстояв

у монастирській церкві утрено, по тому гуртом пішли до гайдамацького табору. Ще здалеку почули біля гульбища гамір, вигуки, лемент.

— Либонь, щось скоїлось, ану, ходімо швидше, — сказав один із запорожців.

Вони прискорили ходу. Незабаром побачили великий гурт гайдамаків, які йшли через ліс до яру. Попереду, притримуючи на плечах кирею, крокував осавул Бурка. Максим знав Бурку ще по Запорожжю, потім часто зустрічалися в монастирі — осавул часто навідував ігумена. Бурка — маленький, худенький, але запеклий, затятий. — ріж його пожем, не скрикне, — ще й достобіса розумний та спритний чоловік. Максим йому приязнив.

— Максиме, ходімо з нами, — кинув на ходу Бурка.

— А що таке? — запитав Залізник.

— Конфедерати з Черкас ідуть на Медведівку. Пані Думковська закликала їх.

— Може, знову чутка?

— Не чутка. Приїхав наш вивідник з Черкас.

Уже майже по всіх навколишніх селах стояли конфедератські залоги. В Медведівку вони лише наїздили, назовсім там не залишалися. Відали: в Медведівці три монастирі і чата гайдамацька в лісі, отже, стати в Медведівці — це кипути виклик всьому тому, що ще залишалося на волі і в православ'ї. Медведівка — то лезо ножа, ще й гостре з обох боків. Медведівські пани тримали козаків павірної охорони, і хоч останнім часом їх побільшало, те не ставило шляхту і поспільство на останній смертельній пруг. І ось тепер... Може, подумав, це він своєю налогою подвигнув конфедератів? Либонь, ні. Гайдамаки й раніше нападали на купецькі обози та на панів.

Так чи так, але треба щось робити. Попускати не можна, адже це — рівнозначно смерті.

— То вони швидко і в наш монастир приїдуть, — намагаючись іти в ногу з Максимом і Буркою, мовив низенький широконосий татарин на прізвисько «Товмач» — монастирський послушник.

— Досить, що вже раз пустили! — вигукнув хтось ззаду.

Вони спустилися в байрак Бойкова Лука, де висів казан і куди збиралися на раду гайдамаки.

— Куди ж ми йдемо? — запитав Максим.

— До отамана, скликати будемо всіх.

— Чого ж ми простуєм до землянок? Радше місце тут

і склик.— Залізник зупинився.— Візьми било, вдар у казан,— наказав Товмачеві.

Товмач узяв дубовий окоренок, подивився на Залізника.
— Бий,— махнув рукою Бурка.

Почувши бевкання, з землянок, з лісу почали бігти гайдамаки, приєднувались до гурту. Отамана довго не було. Хтось побіг в отаманський курінь, але він був порожній. Шелест прибув трохи пізніше. Він прийшов з лісу. Тримуючись руками за кущі, спустився в байрак і, навмисне не поспішаючи, підійшов до гурту. Зупинився біля крайнього гайдамаки, розпитав, що сталося.

— Чому без мене в казани вдарили? — похмуро запитав у Бурки. Враз побачив Залізника, ще дужче нахмутив брови.— Тобі чого тут треба?

— Я сам з Медведівки. Не час, отамане, зараз сварки розводити,— відказав розважливо.

— То йди в свою Медведівку і не пускай конфедератів. А в наші справи носа не сунь. Забирайся геть.

— Чого ти, отамане, чоловіка гониш? Ліс не твій. А ми з ким хочемо, з тим товариство й водимо,— кинув хтось із гурту.

Шелест вдав, що не почув тих слів. Він розправив плечі, хвацько збив на вухо шапку, став на пень.

— Пан-молодці, женіть цього лайдака. Я отримав важливі вісті. За тиждень біля Чигирипа пристане караван купецький. Вісім суден, сукном московським вантажені. А конфедерати не до нас ідуть.

Натовп заворушився, загудів. Почулися вигуки обурення, хтось голосно, міцно вилаявся.

— Де ж ти був тиждень тому, як ми Білявського погромили? Займуть конфедерати Медведівку — і нам не стане викруту.

Максим і собі рішуче ступив на пень:

— Товариство, не випадає вам дивитися, як конфедерати у вас під боком справлятимуть учту. Невже віддасте на муки своїх сестер і братів? Невже не стане у вас відваги? Чи ви не діти православних матерів?

— Годі тремтіти за свою шкуру, годі терпіти! — крикнув Микола.

Шелест на мить розгубився. Отямившись, хотів штовхнути Залізника, але той уже сам зіскочив з пня.

— Не треба нам такого отамана. В шию його, геть! — раптом вибухнув голосним криком байрак.— Допік до живого!

Шелест здивувався, відтак розгубився. Хтось смикнув його за полу, і він упав просто в натовп. У повітрі зблиснула криця.

— Бурку в отамани!

— Лусконога, тягніть Лусконога! — чулося то тут, то там над натовпом.

— Залізняка! — долинуло десь зліва.

Максим здивовано оглянувся, але Микола схопив його за поперек і поставив на пень.

— Залізняка отаманом! Залізняка! — вигукнув він, перекриваючи всі голоси.

— Залізняка! — підтримав Роман, а за ним ще кілька чоловік. — Він славний козак!

— Який з мене отаман? — намагався відмогтися Залізняка.

— А ти шапуйся, сучий сину, — штовхнув його палицею під бік якийсь дід, — не відмовляйся від честі.

— Залізняка! — лупало вже по всьому байраку. — Він сотню водив на Запорожжі!

— Залізняка! — гриміло навколо. — Залізняка! Він такий, як ми, і нікого не дасть скривдити.

Хтось смикнув його за ноги, ще хтось підтримав за пояс, і Максима посадили на пень. Дід з палицею зірвав з нього шапку, і Залізнякові на голову посипалось торішнє листя, земля, навіть кієські кізяки. Так завжди робили на Січі з отаманом, щоб шапувався, щоб знав, кому зобов'язаний своєю владою.

Нарешті Залізняка підвівся.

— Слово кажи! — гукнув хтось від верболозів.

Максим обвів поглядом сотні спрямованих на нього очей, збуджених, закличних. У них прочитав не прохання, а наказ. Хотів говорити, але відчував, що не може. Чи то від того, що йому ніколи не доводилося стояти перед таким натовпом, чи то не знав, що саме потрібно сказати, але слів не знаходилося.

«Та й чи потрібні слова? — думав Максим. — Чи маю право вести людей на таку велику справу, чи зможу дати їм лад? І хіба тільки їм? З цієї сотнею мало що зробиш».

— Не пустити шляхту в Медведівку — це ж тільки початок. — Останні слова він проказав уголос. — Одних не пустимо — інші прийдуть. А тих теж треба буде гнати, і так доти, доки не відіб'ємо в конфедератів бажання до таких наїздів. Самі вважайте, на що стаємо.

— Знаєм, кажи, що робить будемо? — загукали з усіх боків.

— Говори!

— Слухаєм!

Максим замислився. І так стояв довго, аж дехто почав покашлювати. Все ще не міг отямитись. Влада, відповідальність, які лягли на плечі, тиснули їх донизу жорновим каменем. Страху в серці не було, думкою ширяв десь далі; поза ярами, поза лісом, під Чигирином і Черкасами — по всій Правобережній Україні. Вся вона підпливла кров'ю. Вся вона облутана унією, людей за православною регулою хрестять і ховають потай (те розповідав Мелхіседек). Лишився оцей куточок. Тут ще іноді прошумить гайдамацька воля, сюди залітають запорозькі ватаги, тут ще зачепилася за крайок поля і за крайок людської пам'яті пісня про Наливайка і Хмеля, ще не погнула її до кінця канчуками шляхта. Ще її можна розбудити!

— Що робити будемо? Шляхту будемо бити! Понесемо з Холодного Яру вогонь помсти за покривджених і понівечених людей, і жарко стане тому, на кого дихне цей вогонь. — Максим замовк, а потім нерішуче промовив: — А з чого саме починати — не знаю. Не думав я про це, самі знаєте — я й гайдамакою не був. — Він посміхнувся і, поправляючи пояс, додав: — Тепер бачите, який з мене отаман. Та нічого. Вибирали разом, давайте ж разом і раду радити.

Розділ десятий

ПОЧАТОК

Залізник нахилився, щоб не вдаритись головою об одвірок, зайшов у землянку до осавула. Бурка сидів долі, підігнувши по-татарськи ноги, і великою ложкою сьорбав з казана тузулук¹. Облизав ложку, відставив трохи далі казанок:

— Сідай, он ложка на прилавку.

— Не хочу, я вже снідав.

Бурка знову посунув до себе казанок, витер вуса, зачерпнув з дна гуцці.

¹ Тузулук — юшка з риб.

На голові Бурки стирчав малесенький миршавий оселедець, а вуса були великі, пишні, й здавалося, наче вони несправдешні, приклеєні і от-от мають відпасти.

Осавул накришив у тузулук потапців і помішав ложкою. Чекав, доки отаман почне розмову. Він почував себе трохи ображеним на Залізняка, й не стільки на Залізняка, скільки на гайдамаків. Убивши Шелеста, товариство мало обрати отаманом його, Бурку. Проте до Максима осавул пройнявся повагою з першого ж дня і ставати йому на дорозі на мислі не мав. Розміркувавши, був навіть трохи радіий, що так склалося, бо почував — не міг би дати лад стільком людям, а тим паче, коли жариво розгоряється в такій вогонь і хтозна-чим все може скінчитись. Особисто він не боявся нічого, а відповідати за стількох людей — пробі.

— Я думаю сьогодні рушити в Медведівку, — примостився на обрубку колоди Залізник.

— Сьогодні? Не рано?

Максим хитнув головою:

— Ти не так подумав. Я сам знаю, що рано. Будемо чекати до зелених свят, як домовилися на раді. З цього нам велика користь буде. Монастир — Троїцький, на храм з'їдеться багато людей. Та й Ничипір від запорожців з Медведівки ще не вернувся. Він у Медведівці зараз. З того, що я про нього чував, не схожий він на шляхтича. Може, з ним можна про щось домовитись. Військо в Медведівці мене мало турбує: нечисленне воно, і кріпості дерев'яні — видимість одна, та й комендант медведівський слабкодушій чоловік.

Бурка мовчав. Він міркував. «Порадь не їхати, а раптом все владнається — скаже: «Коротко дивишся», а порадь їхати — теж сумнівний успіх», — подумав і промовив уголос:

— Я теж одну справу надумав: на зелені свята молебень відправимо, з попами, мене вони послухають, а ні — то й пригрозити можна.

Максим розмислив і схвалив думку осавула:

— Правильно, це й слабкодушій сили додасть. А кругом добрий поголос піде, людей до нас збиратиме. — Задівняк нахилився, поклав руки на коліна. — Тих, що зараз ходять не вписані в курені, впиши у четвертий.

— Такого ж немає.

— Нехай буде. Це поки що. Бачиш, я сам ще не знаю, якого нам ладу триматися. Курені — погано. Це не Січ.

Тут села, поля.— Втупивши погляд у підлогу, Максим наморщив чоло.— Загони створити треба. Та це опісля обмислимо.

«Він підвівся, оглянувся, немов тільки тепер помітив, як брудно в землянці.

— Грязюки в тебе, хоч лопатою вигрібай. І всі з вас, отаманів, приклад беручи, таке позаводили. Я наказав, хлопці вже чистять скрізь. Мені, мабуть, до тебе перебраться доведеться, як не заперечуватимеш. А то там тісно. Приїду — почну чистити.

Бурка почервонів, потер рукою перенісся:

— Добре, приберу. Сам сміття не люблю, це при Шелесті завели.

Максим вийшов із землянки. Теплий весняний вітер, напоєний запахом молодого листя і квітів, приємно залоскотав обличчя. Повз землянку пройшов незнайомий гайдамака. Побачивши отамана, шанобливо кивнув головою і взявся рукою за шапку. Залізняк скривився. Хотів завернути гайдамаку, присоромити, але той був уже далеко.

Либонь, ще недавно челядником при дворі десь був. Опісля сам зрозуміє.

До вечора було далеко, і Максим роздумував, що робити зараз. Довго стояв непорушно. Обривав і м'яв у руці молоденькі листочки, стежив, як ширяє над лісом сокіл-боривітер. На душі було тривожно, як і в перші дні. Але тоді він думав — від незвички, мине трохи часу, призвичаїться і заспокоїться. Проте спокій не приходив.

Від галявини біля копанок долинула пісня. Залізняк пішов туди. Спочатку слів не можна було розібрати, але коли завернув за куц ліщини, в ушах голосно задзвеніла жартівлива пісенька:

...Баба з води вирне,
То дід кием пирне.
— Отут, бабо, кайся,
Отут покупайся.
Отут вода бігучая,
Отут, бабо лаючая,
Отут назвичайся.

— Сумний, і ти тут? — здивувався Залізняк.

— Отаман,— шепнув хтось збоку.

Дід насторожено повернув голову, очевидно, ще не впізнаючи по голосу того, хто запитував.

— Тобі б треба прізвище не Сумний, а якесь інше. Скажімо, Веселий чи Смішний. Або Всюдисущий.

— Хіба погано, що я людей розважаю?

— Чому погано, дуже гарно. Добре було б, аби ти завше нам співав, людей звеселяв. Пісня дух бадьорить. Кобзареве лице проясніло.

— Може, й буду, якщо сподобається. Я тебе, отамане, пам'ятаю. Ти — Максим, з Медведівки. Мені хлопці сказали, що в них новий отаман. Виходить, я тебе добре знаю, в твоїй хаті гостювати доводилось.

Петрик, що лежав на молодій траві за дідовою спиною, схопився:

— Дядю, то це ви? А Оля де?

— Це я,— Максим притягнув до себе хлопчика.— Оля дома, цезабаром побачиш її. Жених мосі племінниці,— посміхнувся до гайдамаків.— Як, хлопці, підемо до Петрика в бояри?

Обличчя гайдамаків заясніли посмішками. Петрик, зніяковівши, сховав голову за вільховою гілкою.

Кобзар знову вдарив по струнах. Тепер вони дзвеніли гнівно, заклично, і суворішали обличчя гайдамаків, і ставали замріяними очі. «В пісні — величезна сила,— зринувла у Максима думка.— Треба скликати до себе кобзарів».

У Медведівку Максим приїхав, коли в хатах ще тільки васвітилися перші вогні. З собою взяв Миколу. Полковник чигиринських козаків Квасневський мешкав у будинку медведівського коменданта. Залізяк зулупив коня біля хати діда Мусія, що жив неподалік, і сказав Миколі:

— Зайдемо розпитаємо, що і як. Буддимку постав десь у кутку, хай не маячить за плечима.

Микола перемигався з ноги на ногу:

— А не накаже Квасневський нас схопити?

— Не накаже. Та й про те, що я вдовив залогу на Білявського, ще ніхто не знає. Не сумнівайся. А для певності ми спочатку зайдемо до Мусія.

— Диви, хто прийшов! — підвівся дід Мусій на Максимове вітання.— О, й ти, Миколо! Одарко, завісь чимось вікно,— оглянувся він трохи злякано.

— Хліб-сіль, діду. Ти так здивувався, ніби ми з того світу явилися?

Дід заметушився. Змів рукавом із столу крихти, відгорнув латану, але чисту скатертину.

— Сідайте до столу.

Максим і Микола спробували відмовитися, але дід, таємниче підморгнувши, дістав плескату пляшку.

— Зять сьогодні в гості приходив,— сказав він.

Закусили цибулею, затим баба поставила у великій мисці борщ.

— Що нового, діду? — присьорбуючи борщ, запитав Максим.

— Нічого, окрім чуток всіляких. Гомонять, ніби от-от конфедерати наїдуть у містечко, відмінять, у кого й лишилися, пільгові роки. Ти ж як живеш?

— Дякувати богіві. Комендант чигиринський давно в селі? О, що це таке, я думав, м'ясо, а воно...

Максим витяг з борщу щось чорне, взяв у пальці і почав розглядати.

— Цього м'яса і твої зуби не візьмуть.— Дід кахикнув.— Шматок корця з-під солі. Борщу еолити нічим. Запорожці привезли, та лише три дні продавали, відкупщики в них усю авулом¹ купили. Ти про Квасневського запитував? Вже зо два тижні сидить, був від'їхав, а позавчора повернувся знов. У нашого коменданта живе.

Баба поралася біля печі, дослухаючись до розмови. Максим моргнув Миколі, проте той не зрозумів. Тоді Залізник наступив йому на ногу і знову вказав очима. Микола підвівся і підійшов до баби:

— Як дочки живуть, зяті, чув, ніби Охрім коня обміняв?

Максим нахилився до діда:

— В якій кімнаті комендант живе? І вартовий де?

— Нащо це вам? Лихе щось задумав ти, Максиме. Ще коли б когось іншого, то дідько з ним.

— Погомоніти хочемо, от хрест святий.— Максим швидко перехрестився.

— У світлиці від колодязя, якщо він не в гостях. А рунди² не ставлять. Можна пройти з саду через кухню.

— Гаразд. Коні нехай у тебе постоять, не виходь з хати, щоб тебе з нами ніхто не бачив. Жди, діду, скоро в гості. Спасибі за хліб-сіль.

— Йтимеш через сад — ступай тихо. Лишишся в кущах, на випадок чого — свиснеш двічі,— сказав Залізник Миколі на вулиці.— Спочатку давай у вікно поглянемо.

...Побачивши перед собою незнайомого чоловіка, полковник Квасневський злякано схопився з ліжка і випустив з рук книжку. Лише одну мить розмірковував він: пістолі висіли на стіні, а незнайомий стояв біля порога,

¹ Авулом — оптом.

² Рунда — варта.

тримаючи руку під кунтушем. Думати про оборону було пізно. Та, може, він прийшов без лихої думки, тільки ж чому так пізно і без дозволу?

— Не бійся, полковнику. Я не маю злих намірів. А що прийшов так, непроханий,— Максим посміхнувся,— вже вибачай.

Квасневський знову сів на ліжку. Обома руками розгладив обличчя. Знімав з нього втому, а може, страх.

— Я від гайдамаків. Полковнику, ми достеменно знаєм, що в Медведівку мають прибути конфедерати. Ми всі дали обіцянку, що не пустимо їх. Медведівці добре пам'ятають, як ви вже один раз не пустили уніатів сюди.— Залізник замовк, розглядаючи Квасневського. Був це худий, вирлокий шляхтич з густим сивим чубом. Квасневський закліпав очима, витримав погляд.

— Я не розумію, що ви хочете?

— Невже не розумієте? З вами більше восьми сот козаків.

Квасневський опустил очі. Взяв з подушки книгу, поставив її ребром собі на коліна.

— То був інший час.

— А зараз? Ми знаємо вас як людину чесну...

— Ніколи не кривдив я мирних обивателів. Воїн я.

— Мало не кривдити, треба захищати їх. Конфедерати самі підривають міць Речі Посполитої. Недарма Варшава покликала проти них московське військо, чули вже; кріпость Бердичівську взяли.

Квасневський випустив книгу й стиснув руки, аж пальці хруснули в суглобах. Так, один раз він, як комендант, заборонив католикам в'їжджати в село. Він виконував постанову сейму. То були ксьондзи з невеликою кількістю жовнірів. А зараз? Хіба не те саме, хіба сейм і король не вказали, що конфедерати є вороги Речі Посполитої? Але ж чи зможе він виступити проти них? Проти шляхтичів, таких, як сам? Фольварок Мокрицького — по сусідству з його фольварком. Матка боска, що йому чинити?

— Я чекаю на відповідь, пане полковнику.

— Не знаю,— ледь чуто відповів Квасневський.

Залізник постояв ще хвилину і взявся за ручку дверей:

— В такому разі, пане полковнику, раджу не ставати нам на заваді. Конфедерати, Пулавський вже й так увели край у розор, поставили брата проти брата. Тож поміркуйте.

За два дні до зелених свят в Троїцький Мотронівський монастир почали з'їжджатись околицьні селяни. Місця на монастирському заїжджому дворі вистачило не всім, спали по клунях, стайнях, інші ж, а таких було чимало,— в саду просто неба. Казали, що десь у лісі зібралось велике військо, що скоро виженуть конфедератів і шляхту, що в неділю буде молебень і всіх силою записуватимуть у гайдамаки. Деякі селяни чекали цього дня з нетерпінням, інші з страхом, ще інші з цікавістю, а були й такі, які тихенько запрягали коней чи вішали торбу на ціпок і прямували додому. В суботу з лісу вийшла частина гайдамаків і змішалася з парафіянами, гайдамаки ляляли павнів, закликали селян до себе.

В неділю зранку погода стояла ясна, сонячна. Над монастирем, поблискуючи на сонці крильми, кружляла зграя сніжно-білих голубів. На церковному подвір'ї гомонів величезний натовп. Маленька дерев'яна церквця теж була переповнена. Від дихання сотень людей, від смердючих гнотів свічок, густого запаху дьогтю в церкві стояла важка задуха. Монотонно читав євангеліс протоіерей, хитаючи в лад продовгуватою, мов у коня, головою. Роман, стоячи навпроти царських врат за спиною Бурки, відчував, як його все дужче й дужче хилить у сон. Спочатку він вслухався у протоіерєєву мову, чекав, коли той скаже щось таке, що б стосувалося тих подій, які мали наступити, але, чуючи, що протоіерей читає якусь нудну і довгу молитву, почав думати зовсім про інше. Неприємний запах талого воску і ладану паморочив голову, спирав у горлі. Один раз гайдамака, який дрімав позаду, зі сну прихилив свічку трохи не до самої стриженої «під макітру» Романової голови, Роман ліктем штовхнув його в живіт і прошепотів:

— Патли спалиш. Яка тоді в мене принадність для дівчат лишилась?

Нарешті на дзвіниці заголосили дзвони, і при читанні п'ятого псалма почався хресний хід. Попереду йшли протоіерей з чудотворною іконою та намісник наставника ієромонах Гаврило. Мелхіседека не було — поїхав у Переяслав; ігумен і гадки не клав, що події розгортатимуться так шалено. За ними Залізник і Бурка, гайдамаки, селяни, монахи. Коли обійшли кругом церкви і спинилися біля паперті, Бурка обережно взяв за лікоть намісника:

— Отче, стань, скажи людям слово напутнє.

Гаврило кліпнув очима, схрестив руки на опуклім животі.

— Що можу сказати я? Я можу величати бога...— Він знав, яких слів вимагають від нього гайдамаки, а що не був на них повноважений Мелхиседеком — опирався.

Бурка взяв його під руки і допоміг стати на сходи.

Натовп захитався, стихли розмови, всі насторожилися. Намісник приклав обидві руки до грудей, ніби намагаючись витиснути звідти слова, і мовив:

— Возлюбленії. Нині у нас празник великий. Зійшлися ми сьогодні, в сьомий день тижня, щоб совершити благе і святе діло. Пам'ятайте: хто сотворив благе діло у сьомий день, той вознесеться на небеса, райські врата завжди будуть відкриті перед ним. Миряни, таїнства уніатів нечестиві. Покійники, поховані ними, не встануть у день страшного суду...

Іеромонах кашлянув і несподівано замовк. Він оглянувся, немов чекаючи підтримки, і кашлянув ще раз. На ті, вимріяні в келії, гострі, як ножі, слова, він не важився.

Бурка тривожно подивився на Залізняка, який від хвилювання не міг розстебнути верхні гаки кунтуша. Гаврило щось шепотів, потім подивився під ноги, щоб зійти вниз. У натовпі почувся гомін. Залізпяк рвонув комір, два верхні гаки одірвались, і в ту мить він ступив на паперть.

— Люди добрі, невірні брати мої! — пролунав над натовпом його дужий голос.— Так, невірні. Бо пани зовсім озвірчилися, гірше невірних з нас невірників роблять. Кому сьогодні не наділи хомута, надінуть завтра. Недарма зараз і приказка така пішла: на волі — плачу доволі. Несила терпіть далі таку наругу.— Максим передихнув. Він сам не знав, звідки брались слова, але вони лилися, як повинь.— Якщо ми зараз самі не захистим себе, то хто ж нас захистить? Настав час вибитися з неволі, розбити ярмо, яке терпимо від шляхти, оборонити віру від кривавих рук конфедератів. Лише тоді, коли вигубим зміїне кубло панів своїх, що нашу кров смокчуть, будемо вільні. Станьмо ж усі на бій з нашими кривдниками, присягнімось, що всіх панів вижепемо з нашої землі!

Максим вихопив з піхов шаблю. Розсипавши на сонці срібні бризки, блиснули шаблі й ножі в руках гайдамаків. Бурка махнув рукою, з дзвіниці пролунав гарматний

постріл. Півчі заспівали тропар, ієромонах прийняв з дякових рук чашу і кропило, почав освячувати схилені шаблі й ножі. Декілька гайдамаків вивезли на руках з саду два вози зброї. Ієромонах підійшов до возів і, шепчучи молитву, покропив зброю.

— Беріть же, в кого ще жеврів в душі відвага, ці шаблі і пицалі дідівські! — крикнув Залізняк. — Відходьте он туди до саду та ставайте в дві лінії.

Хвилину, довгу хвилину тривало мовчання. Потім до воза підійшли два парубки, дуже схожі поміж собою, мабуть, брати, і, не кажучи й слова, простягли руки. Роман подав їм дві шаблі й дві рушниці.

— В мене своя є, — вдарив рукою по боці літній запорожець, пробіраючись поміж людьми до саду.

Натовп стояв, немов заворожений. І раптом стрепенувся, вибухнув сотнями голосів. Селяни, обганяючи один одного, кинулись до возів, на яких стояло кілька гайдамаків. Біля возів утворився вир. А позаду, плутаючись у довгих полах і боячись, що йому не вистачить зброї, відчайдушно пробивався низькорослий татарин Товмач, силкуючись просунутись попід руками.

— Мені крива шабля лишіть, яничарку мені! — кричав він, хоч за гамором ніхто не чув його слів.

Гули дзвони, кружляли в повітрі голуби. А високо-високо в небі ширяли чотири підорли. Настрії у людей був піднесений, святковий і войовничий. В людському житті є хвилини, які підносять душу на неймовірну височінь, без тих висот не було б і самих людей.

Наступний тиждень промайнув, немов одна мить. Залізняк упорядковував сотні, випрошував у намісника коней, споряджав лазутчиків у Чигиринський і Смілянський городові полки, поспішав на кузню, де кували ножі та наконечники для ратниц. Його струнку, у туго запоясанім кунтуші постать бачили то в землянках, то в саду біля обозу, то біля намісникової келії. Згодився запорозький вишкіл: він скрізь давав лад на січовий кшталт.

Жив він тепер у монастирі, в хаті для челяді, яку зараз зайняли гайдамаки. Одначе приходив туди тільки на ніч.

...Він лежав на лаві, підклавши під голову кунтуш, і думав.

Ще й зараз гаразд не знав, коли вони виступлять і в яку сторону. Конфедерати в Медведівці не появлялись.

ся; вони зупинились на півдорозі. Проте Максим розумів, що не сьогодні-завтра вони прийдуть, що треба використати час, аби зібрати якомога більше людей і озброїти їх.

«На Січ пошлемо гінців,— думав, прикриваючи долоною очі.— Хрін і Жила зберуть хлопців».

Двоє гайдамаків лежали на полу і пошепки розмовляли. Побачивши, що Залізняк відкрив очі, їй гадаючи, що заважають йому відпочивати, замовкли.

«Чи Бурка від Жаботина варту виставив, ніби казав мені, що так?» — намагався пригадати Максим. Він уже хотів підвестися і піти запитати, та в хату в супроводі гайдамаки зайшли дід з хлопчиком. Максим придивився і впізнав кобзаря. Сумний, хоч був сліпий, відсторонив гайдамаку і ступив до лави:

— Ти тут, отамане?

— Тут,— Максим підвівся.— Сідай, діду.

— З Медведівки я сьогодні,— опускаючись на лаву, сказав кобзар.

— З Медведівки? — похопився Залізняк і враз згадав, що до цього часу не повернулись послані туди двоє розвідників. «Може, схопили їх?» — подумав і сказав угорос:

— Що там?

— Тебе ждуть.— Сумний повернув голову, і тепер подвійний шрам на лобі здавався подібним до двох борозен, виораних ускладку.— В Калинівській кріпості шляхта збирається, медведівські пани вже всі там, туди трохи їй з надвірної хоругви Калиновських перебралося — шляхта голопуза і частина козаків, котрі заможніші. Городові всі в Копчацькій кріпості лишилися.

— А решта надвірних хоругов? — запитав з полу один з гайдамаків.

— Решта в маєту. Стоять і не знають, що їм робити. Вони з тобою підуть, Максиме.

— Де чигиринський комендант і його залога? — запитав Залізняк.

— Немає Квасневського в кріпості. Втік з містечка, а за ним і сотні його подалися.— Кобзар помовчав і, похиливши голову, додав:— Усіх, про кого знають, що в гайдамаках хтось є з їхнього сімейства, забрали і в морі, котра біля зборні, замкнули.

Обидва гайдамаки схопилися з полу.

«Мати і Оля теж там»,— майнула в Максимовій голові. Хотів запитати в Сумного, але скрутив серце, аж там за-

боліло. Відав — не особистою помстою живе, не має права на таке запитання.

Сидів, стиснувши зуби. Вперше відчув, як важко бути отаманом.

Однак треба було щось вирішувати; Максим зітхнув, узяв з столу кисет та кресало, сховав до кишені.

— Дядю, а бабуся і Оля, мабуть, на Тясмині сховалися,— сказав Петрик.

Кобзар похитав головою.

— Скоріше в когось із сусідів.

— Ідіть, хлопці, і покличете Бурку та отаманів усіх,— наказав Залізник гайдамакам.— Будемо виступати.

Кончацька фортеця стояла з холодноярської сторони на березі Тясмицу, Калинівська — в кінці містечка, навпроти Миколаївського монастиря. Фортеці невеликі, старі, Кончацька — мурована. Калинівська — дерев'яна. Од Кончацької фортеці битий шлях пролягав на помню переправу, отже добутися в Медведівку можна було тільки під гарматами, що дивилися з фортечних мурів. За фортецею — стара ляська могила, на ній — невисокий хрест. На хресті завжди сидів або ворон, або сокіл. Першою мали брати приступом Кончацьку фортецю. Від того, яким буде перший бій, перша палоба, залежало все. Дві ночі сидів Максим з гайдамаками, виміzkовуючи план штурму фортеці.

Вирішили брати фортецю не з берега, а з води, звідки найменше могла цього сподіватися шляхта. Гайдамаки зібрали всі, які тільки були понад берегом, човни, і одна сотня, захопивши з собою приготовані мотузки і довгі дрюки з ключками на кінцях, попливла очеретами до фортеці.

Штурм почався перед світанком, коли густий туман огорнув річку. Напад був такої несподіваний, що сторожа, побачивши на стінах гайдамаків, кинулась тікати, не зробивши жодного пострілу. Вартові отямилися лише значно пізніше, коли гайдамаки вже перелізли через стіну.

Залізник з двома сотнями стояв неподалік від воріт. Звідти було чути стрілянину, але згодом настала тиша. Вже думали, що сотню скинули у воду. Максим хотів наказати бити дубовою колодою двері фортеці, та раптом пролунало вроздріб з десятка пострілів і двері відчинилися. На подвір'ї палала якась будова, в хлівах ревла

потривожена худоба. В передранковій імлі хижо блискали вогники пострілів у вікнах замку, рикали, неначе звірі, мозчирі, випльовуючи в розчервонілі гайдамацькі обличчя картеч. Та вже то тут, то там здригались лункі коридори від радісних вигуків, сліпо билися під високими склепіннями кажани, налякані шабельним дзвоном. Максим, не зупиняючись, побіг по сходах нагору. Ще напочатку хтось викресав вогню і засвітив встромлений у пристрій в стіні смолоскип. Максим узяв смолоскип у руку, тримав його високо над головою.

Вони вбігли в одну залу, другу, перебігли круглу кімнату — скрізь було порожньо. Гайдамаки, що розсипалися по сусідніх кімнатах, теж не знайшли нікого. Тоді Залізник кинувся по сходах униз. Бій уже згас, по залах, коридорах із смолоскипами, свічками, а то й просто із вмоченим у смолу палаючим клоччям, настромленим на шаблі, снували повстанці. Біля невеликої кімнати в кінці вузького коридора стовпилось найбільше гайдамаків.

— Що тут таке? — присвітив комусь смолоскипом в обличчя Максим.

— Шляхта сюди сховалася, — мружачись від світла, відповів гайдамака, — всі, хто врятувався.

Залізник протиснувся в кімнату. Неподалік від дверей виднілося щось схоже на льох, туди вели сходи. Біля сходів, підігнувши під себе погу, піби все ще біг, лежав один із медведівських шляхтичів, пан Кружевицький.

— Чого ж ви за ними не кинулися? — запитав Залізник.

— Подалися були, та одразу двоє зірвалося в якусь яму, світла чекали.

Максим нахилив смолоскип і спустився в хід. Смерділо цвіллю, повітря було застоєне, важке. Сажнів через двадцять просто перед собою побачив колодязь. Доріжка вела в обхід. Максим присвітив і глянув униз — по спині побіг холодок. Дна не було видно.

«Куди ж веде цей хід?» — намагався здогадатись Залізник. Але під землею розібратись було важко. Поминули ще два колодязі. Мимо одного був обхід, через другий лежала широка кладка. Перевіривши погою міцність дошки, Максим рушив далі. Через півсотні сажнів хід роздвоювався. Максим, не замислюючись, повернув праворуч. Завернув за ріг, стало піби трохи світліше. І раптом попереду розлігся страшний крик, схожий на завивання. Потроєний луною підземелля, він розбивався на

тисячі звуків, ляцав у вухах. Гайдамаки, що йшли за Максимом, штовхаючи один одного, кинулися назад. Залізник підняв смолоскип, він ударився об стелю, випорснув з рук, затріщав під ногами. В ту ж мить щось кинулося Залізникові в ноги, боляче вкусило нижче коліна. Чуб став дротом на Максимовій голові. Він блискавично нагнувся за смолоскипом і, почувши другий укус, схопив руками, стиснув якусь тваришу. Вона дико загарчала, рвонулась усім тілом, але Залізник ще міцніше стиснув кулаки. Почулося тихе вищання. Аж тепер Максим втямив, що то була невеличка собака. Вона тихо скавучала. Тримаючи собаку лівою рукою, Максим підняв плітку, що, задимівши, спалахнула яскравим полум'ям, і пішов уперед. За кілька кроків був ще один поворот, збоку пробилось бліде ранкове світло. В цьому місці хід, очевидно, проходив під схилом яру, якесь дерево пробило корінням розмитий дощамп шар землі, і вона трохи осунулась, утворивши певеликий лаз. Через нього пробивався пучок променів, падав на залізі, зарослі мохом двері. У кутку під дверима було кубельце, і в ньому пищало трос малесеньких, ще сліних цуценят. Сучка лизнула руку. Максим оустив її на землю:

— Виходить, ти тут не сама, а з сімейством. А налякала мене страшенно.

Залізник розглядався. Цим шляхом втікачі не проходили. Отже, вони повернули ліворуч, і тепер їх не догнати. Княгині Думковській і шляхті пощастило втекти.

Проте коли Максим повернувся у фортецю, то довідався, що втекли тільки Думковська і кілька шляхтичів. Решта ж, разом з комендантом фортеці полковником Скаржинським, відступила в час бою до флігеля й замкнулась в ньому. Під градом куль, перебігаючи від дерева до дерева, туди добулися гайдамаки. Шляхтичі запекло оборонялися, їх перебили.

Пізнього ранку гайдамаки вступали в Медведівку. Калатали дзвони в костьолі і в православній церкві; у костьолі сумно, в церкві — весело, і глухо гудів дірявий дзвін на польському кладовищі: в нього видзвонював недоумкуватий дзвонар Климко. Несподівано шалений опір вчинили обложені в Калинівській фортеці. Туди збіглися навколишні шляхтичі, а також запекло боронилися козаки надвірної варті пана Калиновського. Приступали фортецю тричі, одначе скурати її не могли. Під стінами

полягло чимало гайдамаків. Повстали були не готові до штурму. Не мали драбин, зв'язували по кілька сільських, але вони не сягали гостряків палісаду, ламалися, розв'язувалися, не мали й доброго тарана для воріт, і дашків, для захисту од каміння та смоли. Врешті навантажили соломкою кілька гарб і, підпаливши їх, попхнули під стіни. Спалахнув палісад, зайнялися дерев'яні будівлі, — фортеця була стара, дерев'яна, — частина обложених зда-лася, а частина боронилася у східній вежі, аж поки вежа впала і накрила їх головешками. Розлютовані опором гайдамаки потопили в Тясміні чимало шляхтичів, кілька їх, найзапекліших, сконали на гаках, вбитих у північну стіну, яка залишилася. Гаки були іржаві від хлопської крові. Пан Броварський, пан Бромаха і ще двос чи троє знайшли свою смерть на тих гаках. Калиновський вчасно вихопився через ту ж таки північну стіну і сховався в плавнях.

У селі стояв шарварок. Лунали п'яні співи, і гомін, і голосіння. По вулицях у святешній одежі ходили парубки та дівчата, діди спиралися на перелази, деякі намагалися не випустити на вулицю челядь, бо хтозна чим все це скінчиться. Вже бачили й перебачили. Панські стодоли, панські комори — порозчинювані навстіж, там поралися гайдамаки і селяни. Шляхетські будинки чорніли вибитими вікнами, декілька було спалено.

Максим і собі зайшов на обійстя пана Броварського. Щось мовби штовхало його сюди, либонь, пригадалося, яким недоступним, казковим здавалося колись те обійстя, їй хотілося хоч одним оком заглянути в панські палати. Тепер дивився. З цікавістю, але вже зовсім іншою, — від неї кров'ю набухало серце і гнівом сповнювалися груди. У високих світлицях попід стінами — ковані бронзою, розцяцьковані перламутром комоди і скрині, понабивані шовками та сукнами, і полотнами, і українськими плах-тами. А на стінах — шоломи, панцири, пояси — все в золоті й дорогому камінні. І венеційські келихи на поли-дях, і українські куманці, і ще якийсь дивовижний, про-зорий, у блискітках посуд. Хіба може зужити стільки добра одна людина за вік! А ще ж прийшов сюди п'ят-надцять літ тому голий-голісінький, і тиснув, і дер, і чух-рав, аж порскала з посполитських ребер кров. Надер!

На столі у маленьких позолочених чашечках щось чор-ніло; Максим підняв одну манюню чашечку, понюхав — напій дивовижно смердів. Здогадався (чував-бо!) — кава.

Либонь, гайдамацький погром застав панів зненацька. По палатах сновигали гайдамаки. Викидали з комодів добро, длубалися — не знали, що брати. Здебільшого брали полотна і сукна. Місцевий люд занукував рідко, по-тайно,— ховали щось під полу і мерщій хуркали в сад.

Залізняк вийшов на вулицю. На воротах, на хвіртках, на тинах — зів'яле клечання. Ще не прибрали. На майдані — людно. Всі кудись поспішають, обличчя гайдамаків ще цвітуть відвагою.

О полудні Максим Залізняк приймав під бунчуком від гайдамаків присягу на вірність козацькій справі та Україні. Бунчук і прапор привезли з собою запорожці. З церкви винесли шиті золотом корогви — по одній на кожну сотню,— сотні стояли півколом під корогвами.

Били бубни, грали цимбали на честь звитяжних сотень і сотників, і Максим сам здивувався: все вродилося наче з води. Отже, жив у людях козацький дух, та й самі люди були не схожі на тих хлопів, яких бачив щодня. Може, це не ті люди? Боязкі й понурі, сумирні й тихі, йшли, похиливши голови, на панське обійстя, тремтіли перед паном, сотником, осавулом. А як же цині порозправляли плечі, якими усмішками ясніли їхні обличчя! А він сам, Максим, хіба не ходив раніше неначе зв'язаний? І ось упали пута.

Гримів барабан, злітали вгору шапки. І все переміналося в цю мить — радість і смуток, сміх і сльози, страх і звитяга. Максим приймав присягу, а голову сушив новий клопіт: як дати лад усьому цьому війську, як зробити, щоб воно було таки військом, а не ватагою.

Потім сотні розійшлися, з кожної виділили кашоварів, і ті готували вечерю. На майдані й досі блукало чимало всілякого люду; дрібно вибивали підборами двоє козаків, черідкою пройшли до шинку запорожці. Відтак через майдан проїхало на конях ще кілька січовиків. Вони зустріли на перехресті гурт дівчат, перегородили їм дорогу, з сміхом і жартами притиснули кінцями до тину.

У цей час надійшли Роман, Микола і дід Мусій.

— Дівчата, ховайтесь до мене під поли! — розтібаючи кунтуш, гукнув Роман.— Найкраща біля серця схованку знайде.

— Куди ти, Мусію, так вирядився? — гукнув від воріт гострородий дідок.— Сидів би на печі, доки баба їсти дає. Ти ж усі кості розтрусиш.

— За праве діло не страшно і розтрусить,— суворо відповів дід Мусій.— Я ще, матері його ковінька...— І дід

поважно повів плечима. Хоч його вигляд і викликав у Романа посмішку, проте він стримався. Дід був одягнений в старий, гранатового кольору жупан, сині шаровари і поморщені, густо намазані смальцем чоботи. При боці мав шаблю, за плечима стирчало поточене шашелем ратище, либонь, ще прадідівське. Роман пригадав, що ним колись баба стоптувала сорочки в ялукті.

Усі троє повернули в двір Карого.

— Дядьку Гавриле, гов, де ви, обзивайтесь! — заглянув у порожню хату Роман. — Немає, може, в хліві. А, ось ви.

Загледівши Романа, Карий схопив жмут соломи і кинув на мішок, що стояв біля притрушеного збоїнами кадовба.

— Хлібець пересипаєш, гарпа пшеничка, — запустив руку в кадівб дід Мусій. — Зразу видно, не з Горбів, а з Чорного лану.

Карий злякано закліпав очима.

— З якого там Чорного лану, моя власна.

— Розкажуй, наче я не молотив її. Чого ти боїшся? Ох, і лякливий ти, Гавриле. Люди коней, скот брали і то не страхаються. Я коня привів, Роман — пару волів. Наше воно, кривавицею полите.

Карий закрутив гузир і кинув на мішок оберемок соломи.

— Воно так. Усе село брало пшеницю з панських комор. І знов же... Ромац сів на коня, та й слід за ним запав. А ми з тобою тут лишаємось. Привітаємось у лісі на гілляці. Ну, ходімо в хату. Там погостимо.

— Нам ніколи. Ви, тітко, йдіть, а ми з дядьком побалакаєм, — мовив до Карихи Микола.

Жінка мовчки пішла з хліва.

— Дядьку, хіба ви не йдете з усіма? — запитав Микола.

Карий розвів руками:

— Куди я піду, старий вже.

Дід Мусій плюнував спересердя:

— Ти старий? Я і то йду. Сімдесят скоро мені.

— Може, ти здоровіший, кріпший, — непевно промовив Карий.

Роман підійшов до Карого:

— Заячі на тобі штани, дядьку Гавриле. Мало тобі, видно, пани шкуру дубили.

— Мені мало? Кому ж тоді більше?

— Усі йдуть, один ти біля печі держишся. Боїшся, щоб пани не вернулися? Не вернуться вони, нема їм більше

ходу до нашого села. Що ж, сиди дома, ми самі волю здобуватимемо. Хто здобуде, того вона й буде. Знав би Максим, який у нього сусіда...

157 Я б пішов. Бачте, в мене й зброї немає ніякої.

— Ніж колодій є? Напочатку вистачить, а там знайдеться. Ходімо, став могорич,— плеснув по плечу дід Мусій.

— Могорич воно й можна б, так нема й шеляга лама-ного за душею.

— В мене теж,— кинув Микола.

— Нюхачів, виходить, багато, а табаки чортма,— посміхнувся Роман.— Ходімо до корчми, в мене знайдеться,— і вигріб з череса жменю мідяків.

Залізник збирався зайти додому лише на хвилину. Але побачив змарніле материне обличчя, повне невгасимого смутку, присів на лаві під образами. Мати не плакала, не докоряла, тільки журно дивилася на нього, підперши щоку маленькою сухою рукою.

— Чого ви, мамо, дивитесь так на мене? — сказав Залізник, садовлячи на коліна Олю.

— Надивляюсь. Бережи себе, синку, один ти в мене, і надія, і опора вся. Кажуть, ти за старшого там у них Правда? — Мати витерла кінцем хустки очі.

— Не плачте, мамо. Знаю, нагорювалися ви через мене, Тепер ось знову по чужих людях довелось ховатися. Невдовго вже терпіти лишилося, повернусь — і заживемо повному.

Він підвівся. Хатина була тісенька, вже не по ньому.

— Дай боже, не розбираюсь я, що й до чого, однак вірю: ти лише за праве діло станеш. Змалку не любив неправди, вдача вже в тебе така. А пани, вони ж людей на скотину перевернули,— зітхнула мати.— Синку, я й забула сказати, Орлик прибіг. Сьогодні вдосвіта вийшла я з хати, а він на городі стоїть.

Максим радісно підвівся.

— О, це добре. Випустив харцизяка, злякався.

Він вийшов з хати і пішов у сад. В обличчя ввійнуло п'янкими пахощами черемхи. Вовча ступа широким листом покрила землю, під вікном кучерявився ніжнозелений барвінок, немов стріли, стирчали вгору півники. Максим вірвав кілька стеблин кульбаби з великими жовтими квітами, дмухнув, і з них посипавсь жовтенький пилок.

Під отим кущем смородини, де кубляться кури, вигріб він колись самопал. Яка це була радість! Цілий день чис-

тив його з хлопцями, а ввечері побігли до Тясмину спробувати в стрільбі. Чи пороху набили багато, чи роз'їло десь всередині від давності й дощів дуло, тільки розірвався він аж біля ручки. Максимові розвернуло падвос великий палець і обпалило чуба. Палець не заростав довго, а коли загоївся, лишився плескатим і трохи коротшим.

«Може, ніколи не доведеться більше побачити свого садка»,— подумав. Але одразу ж відігнав геть недобре передчуття. Орлик пасся на припоні. Максим підійшов до коня, і Орлик визнав господаря, заіржав на весь двір, крутнув хвостом і легенько вхопив зубами Максима за плече — так робив завжди, коли хотів виявити радість.

— Я ще ввечері павідаюся,— сказав Максим, перекладаючи на Орлика сідло з сірого в яблуках жеребця, на якому приїхав.

Запитав у зустрічних гайдамаків, чи не бачили Бурки, й, довідавшись, що той у корчмі, поїхав туди. Він ледве протиснувся в двері, стільки людей стояло тут. Залізник пошукав очима Бурку — той сидів недалеко від шипквасу. Максим хотів погукати осавула, та його самого хтось покликав:

— Отамане, вишиї з нами чарку.

Залізник оглянувся. Біля стіни з чаркою в руках стояв дід Мусій.

— Чи, може, вже гребуси? — примружив очі. — То знай, що в корчмі і в бані усі рівні паши.

Залізник взяв з дідової руки чарку, випив і закусив цибулею. Гайдамаки в корчмі трохи притихли, поглядали на отамана, надто ті, хто його ще мало знав. Це були здебільшого козаки надвірної варті, які приєдналися до гайдамаків.

Дід Мусій палив ще одну чарку:

— Сідай, Максиме, бо тебе теңер хіба віддалік побачиш. А я погостити хотів. Чутки йдуть, піби ти від коша грамоту маєш. Чи правда?

Залізник знав, що такі розмови ходять поміж козаками, вже давно обдумав, що скаже, коли його запитують про це.

Подивився на діда Мусія і голосно, щоб чули всі, відповів:

— Правда, запорожці тең з нами.

— А від цариці? — запитав хтось із кутка.

— Маємо і від цариці золоту грамоту. У ній усе спи-

сано. Цариця веліла бити уніатів і шляхтичів! — крикнув Бурка і підійшов до Залізняка.

— Де ж вона? — почулося з того ж кутка.

Ш. Лежить та грамота у схові, не указано читать її зараз, — поважно відказав осавул. — Настане час — усім огласимо.

Залізник тим часом підійшов до шинкаря:

— В тебе є місце, де можна осібно посидіти?

— Є, прошу до ванькиру, — закивав лисою головою шинкар і протворив двері за шинквасом. У невеличку кімнату, заставлену скраю бочками, Залізник закликав Бурку і ще двох сотників, що були в корчмі.

— Що зволите пити? — шанобливо схилив голову шинкар.

— Пиво є? Неси пива. І залиш нас самих.

На столі миттю з'явилися кухлі з пивом і в'язка тарані на чистій мисці.

— От що, панове отамани. Треба думу думати, що робити далі.

— Що нам думати, — гукнув дженджуристий молодий сотник Пилипко, — тепер нехай пани Думковські та Калиновські думають, їм треба пристанище шукать, а не нам. Гулять будемо. І що це ти нам, Максиме, замовив цього квасу. Ей, шинкарю!..

Максим зупинив його:

— Хмільні думки — дурні думки.

— Гулятимеш, доки шляхта з Черкас приїде та дасть тобі під гузно? — промовив сотник Микита Швачка. Це був низенький, років сорока чоловік, з байдужим, на перший погляд, виразом обличчя, з ріденькими бровами, ріденьким чубом, ще й мовби злинялий. Тільки маленькі темно-сірі очі, в яких сплескувало голубе світло, свідчили про розум і трохи видавали його неспокійну вдачу. Максим уже знав, що Швачка має вдачу їдку, причіпливу, любить підштрикнути, а то й поглузувати.

— Сидіти не можна. Нам треба йти на Черкаси. Там кубло пайбільше. А позад — місце надійне приготувати, куди можна сховати зайву зброю. Таке місце, де б відсидітись можна.

— У нас є таке місце: Яр Холодний, — відсобрбув з кухля Бурка.

— Бачиш, воно було добрим, доки ми там ховалися, доки вся сила панів там була. Гадаси, куди шляхта по-

далася? У ліс. Найліпшим місцем був би Миколаївський монастир. Він на острові, сам як фортеця.

Сотники замислились.

— Вельми зручне місце,— озвався згодом Швачка.

Бурка теж не заперечував.

— Тоді, Микито, зараз поїдь і домовся з ігуменом,— звернувся до Швачки Залізняк.— А ми ще одну справу залагодимо. Треба нових посланців на Січ спорядити і в ближні староства теж. Нехай усім розказують, що вчинилося тут, нехай піднімають посполитих. Шляхта дужа. Військо в неї, гармати. Та не страшне те. Здолати її можна. Коршак теж дужий, а ластівки його б'ють. У гурті наша сила.

— Грамоту б написати,— мовив Бурка, відсовуючи кухоль.

— Напишемо, клич писаря.

— Він п'яний лежить.

— Я буду писати,— сказав молодій сотник,— було б писало та папір.

Покликали шинкаря, наказали дістати папір, чорнило і перо.

Шинкар поквапливо приніс усе те. Сотник узяв перо, старанно вмочив його в каламар і підклав папір. Він наморщив чоло, водив м'яким кішцем пера собі по підборіддю.

Максим теж напружено думав. Він закусив, за звичкою, вуса, стукав по столу пальцями.

У голові, осінньою хурделицею,— думки. Великого тягаря поклав собі на плечі. Чи втримає? Мусить утримати. Мусить і іншим не показувати, що хитається під тією вагою. Скоріше чуттям, ніж думкою, осягнув — йому не можна ані кроку вбік, ані хвилини спочинку.

— Пиши: «Коронні обивателі, слухайте нас...» Ні, не так, замарай.— Залізняк відпив з Бурчиного кухля і закрокував по кімнаті. «Що ж писати? Може, покликати когось із письменних людей?» — подумав. Нараз сплили слова, що їх казав біля монастиря:

— Пиши! «Поневолені брати наші, всі, хто живе в ярмі й неволі. Настав час розплати за кривди, тортури, нечуване здріство, яких зазнали від панів і конфедератів...»

Перо швидко бігало по паперу. Сотник лише на мить зупинився, щоб зняти з нього смітину, і писав далі. А Максим рубав правицею повітря:

— «...Прибувайте на допомогу тим, хто хоче зробити вас вільними, щасливими людьми, без панів і управителів, хто бореться за ваші права і свободи...»

Сотник ледве встигав записувати. Він сам дивувався, де беруться в їхнього отамана такі слова, гострі, як шаблі, колючі, ніби татарські стріли, правдиві і прості. Він навіть запитав про те в отамана, той здивувався і відказав:

— А я кажу тільки про те, що бачу, що діється в світі.

— Все,— нарешті скінчив Залізник.— Перечитай.

Сотник повільно перечитав написане і знову вмочив перо.

— Підпиши, отамане.

Максим підійшов до столу і став за спиною сотника.

— Підпиши сам.

— Як підписувати?

Максим взяв кухоль і знизав плечима.

— Хіба не однаково, підпиши, як знаєш.

— Авжеж, не однаково.— Сотник підвів голову.— Титул якийсь треба. Якщо ми сотники, а ти над нами старший, то ти повинен бути, ну, приміром, полковником.

І, вже не чекаючи згоди, сотник черкнув: «По-к Залізник з військом».

Максим вийшов на подвір'я не через корчму, а через кімнату, в якій жив корчмар. Біля поламаного тину стояли Микола, дід Мусій, Карий і Роман.

— Це так, повів у корчму, матері його ковінька,— вказуючи Максимові на Романа, лаявся дід Мусій.— Замовив, а сам щез. Каже: я зараз. Ждем-пождем, а його, вішальника, як вода вмила. Хоч штани у заставу віддавай.

— Прийшов же я,— виправдувався Роман.

— У свинячий голос ти прийшов, запорожці виручили: заплатили. До кралі своєї бігав. Потрібен ти їй. До неї он Іван Загнійченко залицяється. Недарма тебе так швидко Галя і прогнала сьогодні.

Роман стояв, заклавши руки в кишені, і кисло посміхався.

— І зовсім не прогнала. Коли хочете знати, так ось.— Він витяг з кишені кисет і розправив його на долоні.— Гляньте, що вишито: «Це для того козаченька, що вірно любила».

Дід Мусій простягнув руку, але Роман сховав кисет назад до кишені. Він хотів сказати якийсь дотеп, але раптом густо почервонів і для чогось став застібати кунтуш.

— То й женився б,— спересердя сказав дід Мусій.—

Бовкає гичель, мабуть, вже двадцять п'ять стукнуло. Ось ще один кавалір, старий, хоч і отаман. Хіба не потанцюю на твоєму весіллі, Максиме?

Залізник посміхнувся.

— Потанцюєш, діду, прийде час. А ви, хлопці,— звернувся він до Миколи і Романа,— збирайтесь у дорогу: поїдете з грамотою.

Максим поглянув на сонце — воно хилилось до обрії. Швачка вже б мусив повернутися. Чекаючи на нього, Максим пішов вулицею, якою той мав їхати. Але сотника не зустрів.

Повернувся Швачка тільки ввечері і розповів, що ігумен навідріз відмовився впустити гайдамаків у монастир. Коли Швачка спробував переконувати, ігумен наказав випроводити його геть. У гніві кинув ігуменові кілька образливих слів, і монахи хотіли схопити його. Гайдамаки не далися, вискочили і засіли в лозняку. Добре, що на березі було з півсотні запорожців на конях, їх Швачка взяв з собою про всяк випадок. Побачивши свого сотника в скрутному становищі, вони кинулися вплав до острова.

— Ми монахів трошки повчили ума-розуму,— посміхнувся на закінчення Швачка.— Ігумена потім у лазні знайшли,— ховався. Хлопці там манаття трохи привезли і грошенят з добру торбу. Та ще книжок два човни, на рупничні заряди. А монахи цілі всі. Коли будем перебиратися?

Залізник спохмурнів. Не треба було зачіпати монахів. Могли піти нехороші розмови поміж селянами. Та й безпечно тепер залишати там залого.

— Не треба було цього робити. Тепер нам туди ходу немає. У фортеці Кончацькій лишимо залого. Ідь до своїх. Удосвіта виїжджаємо звідси. Тарану Івану скажи, нехай їде до фортеці. І золото те йому передай, він лишиться з півсотнею.

Залізник скочив на коня і рясю поїхав до фортеці. Там він пробув увесь вечір.

Уже проспівали перші пісні, як під'їхав до Оксаниного двору. Оксана, мабуть, і не лягала в цей вечір, бо тільки він скочив з коня і стукнув ворітьми, як вона з'явилась на порозі і запитала пошепки:

— Це ти, Максиме? А я все виглядаю, певже, думаю, не приїде.

— Як би це я не приїхав?

Оксана взяла з Максимових рук повід:

— Ходімо звідси, видно тут як.

Ніч була місячна. Білі зорі тремтіли високо-високо в небі, неначе сльози.

Максим і Оксана зайшли в клуню. Вона прив'язала коня до воза, що стояв посеред току, і поклала оберемок сіна. Вони сіли на колоді під прикладкою торішніх кулів. Тільки тепер Максим відчув, як втома ломить тіло. Оксана відгадала це. Вона дуже чуйна, тонка вдачею, то тільки з вигляду стримана. Вгадує навіть його мислі. Іноді Максимові те приємно, іноді ні.

— Стомився?

— Трохи стомився.

— Полеж на сіні, тут і ряднина є.

— Я хочу з тобою посидіти.

— Я ж сидітиму поряд.

Максим ліг на сіно, розкинувся на ньому. Оксана зняла з його голови шапку і підклала під голову. Він подумав, що вони ще й не набалакалися по-справжньому і що він взагалі її мало знає. Ця думка чомусь злякала його. Адже дружили майже з дитинства!

— Боюсь я, Максиме. Страшне все це, дивне для мене. А страшніш за все, що ти знову поїдеш,— мовила вона.

— Ти вже знаєш? Тепер ненадовго, Оксано. Ти ж умієш чекати, правда? І розумієш все? Ох, і заживемо, як приїду.— Він взяв її руку і міцно стиснув у своїй.— Іди сюди... до мене.

— Не треба,— ледве чутно прошепотіла вона.— Максиме, ти будеш берегти себе для мене, будеш? Обіцяй.

— Обіцять? Цього не можу, Оксано. Я ж отаман, на мене всі дивляться. Хоч даремно свою голову я ніколи не підставляю. А ти себе бережи. Всякі люди є. Ти ж моя наречена, це всі знають. Тільки що — йди в кріпость до сотника Тарана, я йому сказав про тебе. Я буду тобі звістки про себе присилать, сам, коли можна, навідуватимусь.

— Любий мій. Без тебе я жити на світі не зможу. Твоє кохання — єдина моя відрада, єдина втіха,— сказала вона, і в її голосі чомусь забриніли сльози. То були сльози любові, страху і трохи оскарги — на долю, на світ, на саму себе і навіть на Максима. Він взяв її до себе на сіно і витер їх долонями.

Розділ одинадцятий

ВТІКАЧІ

Уже пізня вечірня пора, а Ян не приходив. Це починало непокоїти Василя. Він сидів на перевернутому човні на березі Лососни і, вирізуючи на палиці хрещики, стурбовано поглядав на дорогу. Адже Ян заходив завжди після десятої години і вони разом йшли додому. Так було щодня, вже півроку — відтоді, як вони прибули на Гродненські мануфактури. Мануфактури були розміщені не в самому Гродно, а в Гродниці, передмісті Гродно, в колишніх конюшнях гвардії короля Августа III. Мануфактури різноманітні: прядильна, сукняна, каретна, полотняна і багато-багато інших.

Василь знову поглянув на дорогу, що петляла по березі Лососни, — нікого не видно. Лише табун гусей, голосно гелгочучи, простував по обочині. Тривога ще дужче огорпула хлопця.

«Мало чого міг затриматись, — заспокійливо подумав Василь. — Чого боятись, усі, мабуть, вже забули, що ми й на світі живемо».

Але якийсь потаємний голос всупереч всьому нашіптував, що про них не забули і можна чекати всіляких несподіванок. Василь замислився. Знову, вже вкотре, пересівав минуле, наче погано змелене борошно. Згадалося рідне село. Мати. Батько. Ось він стоїть забитий у колодку між двома стовпами. А вопи з Яном женуть на базар трое овець, щоб заплатити у фольварок вісімдесят злотих чиншу. Тяжко було його сплачувати, але ще тяжча кара чекала того, хто не сплачував у строк. Та в стократ страшнішим було, що незабаром чинш зліквідували й знову, як в давні часи, ввели панщину.

Селяни вислухали наказ про панщину мовчки і мовчки розійшлись по хатах. Так було доти, доки поїхали з фольварку жовніри. А тоді почали збиратися вечорами по хатах, лаяли пана, погрожували. Найчастіше сходилися до них, Весньовських. І одного разу дід Збишко приніс грамоту. Запопав її на ярмарку аж десь на Волині. Папір був списаний з двох боків, з одного по-польськи, з другого — по-українськи. Ця грамота лишилася в них, і Василь багато разів перечитував її; більшу частину навіть знав напам'ять.

«...Настав уже час піднятися з рабського стану, який не терплять наші брати в спадкових монархіях і навіть в от-

томанських володіннях. А якби яке село чи виселок ухилилися від цих дій, то вони перші пізнають нашу суворість, як і милість відчують спочатку ближні».

І грізно звучало в кінці нагадування панам про часи Хмельницького і Костки Наперського. А внизу підпис: «Селяни Корони, що з'єднались за віру і волю». А потім... Що було потім, Василь довго не міг зрозуміти. Одного разу вранці їх розбудив батько. Був вівторок, а в костьолі дзвонили, немов на свято. До фольварку з вилами, косами бігли селяни. Вулицею повз їхній двір очманіло промчав білокопитий кінь з панського виїзду, і троє селян на розі вулиці переймали його. Батько з Яном привели додому корову і лошицю-дволітку. Раділа і боязко зітхала мати, вертаючись з дійницею до хати. І знову... Страшна грозова ніч. Ніби навмисне вибрали таку солдати ландміліції. Блискавиці пронизували важкі свинцеві хмари, тисячами гарматних пострілів розлягався над головою грім. А поміж його ударами — важкий стукіт прикладів у двері. Батька не було вдома. Ян відчинив двері і, побачивши перед собою ландміліціонера з пістолем у руці, в одну мить зачинив їх. Вони з Яном вискочили у вікно, і Василь зіткнувся лице в лице з якимсь ландміліціонером. Він рвонувся вбік, і тріснув постріл — Василеві здалося — біля самої потилиці. «Стій, пшеклентій хлопе, сто копанок дяблів тобі в горло». Василь не пам'ятає, чи довго вони бігли; Ян тримав його, немов маленького, за руку і заспокоював на бігу. (Отак само він тримає його за руку в житті. Так уже повелося поміж них, Ян перейняв за нього всі клопоти перед світом і всю відвічальність. А Василь і радий, і маліє біля нього). Знесилені, впали у рівчак за селом, не знаючи, що робити, куди податися далі.

Гроза вщухла. І коли настав світанок, Василь побачив, що лежать вони над самою дорогою і тією дорогою вертається з села ландміліція. Хлопці причаїлися в долині при дорозі, а поруч тупотіли копита і, поскрипуючи сидлами, виспівували веселеньку пісеньку ландміліціонери. Василь лежав боком, підібгавши з страху ноги, і крізь бур'ян бачив, що заспівував її той самий ландміліціонер, який стріляв у нього. Ця пісенька назавжди залишилась у Василевій пам'яті:

Coż będziemy robili,
Gdyśmy wartę odbyli?

Weźmiem flintę, patronaś,
Pójdziem na wieś kury kraść¹.

...— Чи ти не заснув тутай? — раптом почув Василь позад себе. Біля нього присів Ян.

— Можна й заснути. Сам обіцяв, що сьогодні підемо до міста. Ти звідки, чому не дорогою?

— Звідти.— Ян непевно вказав рукою.— Слухай, Василю, ми вже не підемо до міста. Ні сьогодні, ні завтра, ніколи. Зараз маємо йти і готуватись до втечі.

— Якої втечі? Адже нас ніхто не чіпає? — злякано мовив Василь.

— Не чіпали поки що, — нахмурив вузькі брови Ян.— На шевській мануфактурі папери у всіх провіряли. Комісари наїхали. Не сьогодні-завтра на мою або на твою прийдуть.

Василь відчув, як у нього похололо в грудях. До цього часу їх ніхто не тривожив. Вони втекли з села і дісталися сюди; їм просто щастило по дорозі. Може, не стільки щастило, скільки вмів усе влаштувати Ян. О, він вельми розумний, Ян. Він завжди гаразд знав, до кого можна зайти переночувать, у кого попросити окрасць хліба. Недарма і тут Яна вже через тиждень взяли на найкращу мануфактуру — шовкову. В Гродниці в них ніхто не питав ніяких паперів. Ян сказав цехмістру, що вони вільні хлопи, викупилися за чотириста злотих у свого пана. Цехмістрові було байдуже — правду чи неправду каже цей хлоп. Він знав, що директор мануфактури сам охоче бере зайшлих хлопів. Їх можна кілька років тримати в підручних, платячи по чотири злотих у місяць. Куди вони поскаржаться? З ними взагалі легше. Можна побити, позбавити платні. А не покориться — прикувати до злочинців, що працюють у каретній мануфактурі, і най дзвенить хлоп залізами.

— Куди ж ми подінемось? — підупалим голосом запитав Василь.

— На Україну, Василю, втечем. Ми не самі, чимало підручних кидатимуть мануфактуру. На Україні посполиті панів бити почали. Нам іншого шляху немає.

Василь витріщив очі.

— Ті посполиті — українці. Вони можуть нас забити. Ян поклав руку Василеві на плече:

¹ Що б оце ми робили,
Якби варту відбули?
Патронташі б, флінти взяти,
В села йти курей хапати.

— То бідні люди, Василю, такі, як ми. Вони шляхту б'ють. Я тебе не хотів тривожити. Позавчора на мануфактуру папір завезли обозники.

Ян дістав з кишені зім'ятий аркуш паперу, розправив на коліні і вказав тонким, зі зламаним нігтем пальцем на перший рядок.

— «Універсал до селян, щоб до повсталих гайдамаків приєднувались», — по складах прочитав Василь.

— Дивись сюди, — знову вказав Ян. — Тут ось написано: «Брати наші щасливо почали на Україні звільнитися з ярма. Покликайте бога в спасіння і приходьте на поміч». Тепер розумієш? — Ян згорнув папір і сховав під шапку. — Боятися нічого. Аби лиш дістатися щасливо. А це ось нам на дорогу. — Ян поліз за пазуху і витягнув широкий гарний пояс.

— Де ти взяв, навіщо? — запитав Василь.

— Цей пояс коштує триста злотих. Він тканий золотом. Ми його обміняємо на гроші, я його два тижні ткав.

— То ти вкрав? — аж сахнувся Василь.

Ян посміхнувся:

— Вигадав — украв. У кого вкрав? У панів? Хіба вони його робили? Я взяв, щоб було за що в дорозі харчуватися. Годі сидіти. Маєм вийти за дві години. Коли ранком кинуться шукати, ми вже будемо далеко.

Ян обійняв брата і погладив по плечу:

— Не бійся, братуню, все гаразд буде. Щастя само не йде в руки. Його воювать треба. — Стояв поруч — високий, цибатий, як журавель, ще й дзьобатий, тільки очі не пташині, а великі, добрі, розумні. Він би нізащо не зізнався братові, що самому серце точать сумніви, що сам боїться і тієї далекої дороги, і зустрічі з невідомими гайдамаками.

Хоч Василь мав сімнадцять років, а Ян тільки на два роки старший, однак Василь почував себе спокійно лише тоді, коли стояв отак поряд з Яном, відчував дотик його руки, слухав його розважливу мову. Який розумний і хоробрий Ян. І як хороше мати такого брата!

Роман почував себе ображеним. Він їхав збоку і, відвернувшись, насвистував пісеньку. Було їх чоловік тридцять. Вони мали добутися разом до Сміли і вже звідти гуртами чоловік по три-чотири роз'їхались по селах. У кожному такому гурті був один грамотний чоловік, він мав читати селянам універсал. Гайдамаки були одягнені як надвірна варта. І хоч за старшого над ними Залізняк призначив

отамана Шила, Роман попросив, щоб сотником надвірної варті одягли його. Шило, спокійний, статечний, розсудливий, ще й трохи забарний чоловік, погодився радо. «Краще я буду грати малу кумедію, ніж велику»,— сказав він. Але Роман, собі й іншим на втіху, скоро став зловживати своєю сотницькою шапкою. Коли вони проїздили яким-небудь селом, поводився на людях гордовито і бундючно, неначе справді був сотником надвірної залоги, вимагав од переодягнених гайдамаків шанобливого ставлення до себе. Гайдамаків розпирало від сміху, коли він в одному селі погнав до корчми за горілкою самого Шила. Розгніваний сотник, тільки-но вони виїхали за село, зупинив коней і наказав Романові зняти з себе сотницький одяг і віддати йому.

Роман перестав насвистувати і з цікавістю поглядав на запорожців з гайдамацької залоги, які розпочали гру. Кожен з них по черзі розганяв коня і, кинувши шапку, списом ловив її. Хто ж не встигав спіймати — мав частувати пивом за свої гроші в першій же корчмі братчиків. Довго ніхто з них не програвав. Аж за третім разом один із запорожців невдало перехопив поводи, і шапка, ковзнувши по ратищу, впала на землю. Довкола почувлися задоволені вигуки.

Гайдамаки виїхали на горб, коні перейшли на ходу. В долині виднілося село. Поперед них до села їхала підвода. Роман дав коню остроги і поскакав уперед. Незабаром був біля підводи. Невеликий череватий кінь, лінькувато помахуючи хвостом, дримав на ходу. На возі, підклавши під щоку обидві руки, солодко спав здоровенний червонощокій піп. Велика зелена муха лазила в нього під носом, але піп не чув цього.

— Батюшко, гов! — покликав Роман.

Піп навіть не поворухнувся.

«П'яний»,— здогадався Роман.

Він дивився на попа, що б його втнути. Завернути коня, і нехай їде, звідки виїхав? Але позад їдуть гайдамаки, вони зупинять воза. Раптом Роман глянув убік, і по його обличчю розпливлась посмішка. Він зліз з свого коня і, лишивши його на дорозі, взяв попового за вуздечку. Праворуч блищало болото, до нього прослались у траві дві колії, прокладені, мабуть, ще з осені, коли сюди возили мочити коноплі. Роман повернув коня на колії, провів трохи і пішов назад. Він сів у сідло, очікуючи, що буде далі. Кінь, мабуть, захотів пити, дійшов до ставка і став

потроху брести в воду. Високо підтягнутий черезсідельник не давав йому дотягнутись до води, і він брів усе далі й далі, тягнучи за собою й воза. Вода вже сягала вище коліс. Раптом піп злякано підхопився. Він протер очі й заверещав тонким голосом, що не пасував до його огрядної постаті:

— Рятуйте-е! Тону! Господи, спаси, грішен есмь!

Роман бачив, що кінь спокійно п'є воду і що болото неглибоке. Свиснув крізь пальці, оперезав коня нагайкою і попустив поводи. Гайдамаки нагнали його вже при в'їзді в село.

— Я тебе посміюсь над святим отцем,— показав кулака Шило.— Совісті в тебе немає. Хрест святий носить, а сам допомагає чортові крутити його млин. Недарма батюшка думав, що це диявол його у воду втербив. Як есть диявол. Тьху на твою голову.

— На свою плюй,— посміхнувся Роман.— Кажете, піп подумав, що то диявол його в воду завів?

— Дуже ж він перелякався. У рясі в воду скочив! — реготали гайдамаки, похитуючись від сміху в сідлах.

Романові з Миколою і запорожцем-грамотієм випало їхати в Мельниківку.

— Дідько його знає, з чого починати,— казав запорожець, коли вони виїхали за Смілу.— Ще наскочиш на якогось харцизяку, і він з кендюхами продасть.

— Та хто нас слухати стане? Ще одяглись, як попівна на оглядини,— кинув Микола, оглядаючи поля.— Жита буйні ростуть. Подивіться, як піднялись дружно.— І аж рукою повів, неначе примірявся серпом.

У Мельниківку приїхали надвечір.

— Давайте шукати найбільшій хату і там зупинимось,— запропонував запорожець.

— Треба в найбагатший двір їхати,— не погодився Роман.— Там ми побачимо, до кого ліпше йти. І їхати далеко не треба, завертаймо прямо в цей двір. Глянь, горшки, як лисини проти сонця, блищать, либонь, гончар живе.

Роман зліз з коня. Через подвір'я, задерши вгору руду бороду, біг Зозуля.

— Дай боже вечір добрий,— привітався Роман.— Хазяїне, в тебе знайдеться місце переночувати проїжджим козакам?

— Воно й хата в мене не велика, сімейство чимале. Та нічого, якось перебудемо. Заводьте коней.

Доки гайдамаки порали коней, Зозулина жінка готувала вечерю. Зозуля сам запросив їх до столу.

— Сідайте, пригощайтесь, чим бог послав,— казав, нарізуючи тоненькими скибочками хліб.

Роман кинув оком — на столі парував пісний борщ.

— У цього не розживешся, господар не вельми гойний,— шепнув запорожець Романові.— Доведеться свою діставати.

Він відстебнув від пояса ріг і потрусив біля вуха.

— Знайди, хазяїне, в що налить.

— Зараз, внеси-но капусти,— наказав Зозуля жінці, вилазячи з-за столу.

Вишили по чарці, потім ще по одній. Слово по слову між Романом і Зозулею зав'язалася розмова, до неї прилучилися всі. Спочатку говорили про посіви, погоду, Зозуля скаржився на збитки, які йому принесли дощі.

— Ви здалеку їдете? — обережно запитав він трохи згодом.

— З Чигирина,— відповів Роман і набрав пучками капусти.

— Чутки йдуть, ніби гайдамаки Медведівку розорили?

— До решти. Всіх, хто заможний, за вітром пустили.— Роман узяв ложку.— В мого брата від садиби згарище лишилося, сам ледве живий вибрався. Це їдем з грамотою чигиринського коменданта. Вони ось-ось і до Чигирина доберуться, треба випередити їх. За поміччю їдемо.

— Правильно! Зразу їх отако треба! — Зозуля підняв над столом невеликий брудний кулак із затисненою в нім ложкою.— Усім через них спокою нема. Знаю я цих лайдаків. У пас у селі теж...

— Що ж у вас? — ніби байдуже запитав Роман.

— Неспокійний народ, своєвольством дише. Не весь. Однак є такі ланці. Я вже казав панові: схопити б Шутька, та Заброду, й ще декого — та в яму. Безпечніше було б.

Роман не перебивав. Він взяв у запорожця ріг, налив ще по чарці.

— Людей туманять, чутки всякі підбурливі розпускають,— крекнувши, правив далі Зозуля.— Наймит мій колишній в селі живе, Неживий Семен. Він мене давно вбити намірявся. До пана з наклепом на мене бігав. Там йому сто з протягом одміряли — з місяць чухався. З'їв би мене, коли б його воля. Однак я йому швидко руки вкорочу.— Зозуля нахилився і зашепотів: — Учора йшов, загля-

нув під вікно, а в нього в хаті чоловік десять сидять. Усі один в один — мотузком хліб ріжуть. Думаєте, з доброго дива сидять? Знаю. Син мій у пана, так, як і ви оце, у сотні охоронній. Завтра має завітать, все йому розкажу.

Гайдамаки підтакували Зозулі, іноді вставляли якесь слово. По вечері Роман сказав, буцім хоче подивитися на село, вийшов на вулицю. Неподалік від Зозулиного двору, біля колодязя, стояла з відрами якась молодиця. Вона нахилилася, щоб зачепити відра коромислом, але Роман взяв відра в руки і запитав:

— Куди їх нести?

Молодиця розгублено подивилася на нього, розвела руками:

— Додому, он моя хата.

Роман пішов поруч з жінкою.

— Чоловік мені чуба не намне? — сказав, поставивши відра біля воріт. — Його ще з поля нема? Це добре. Не гнівайся, я жартую. Скажи ліпше, де тут Неживий Семен мешкає?

— Той, що Явдоху держить?

— Не знаю, кого він держить, у гончаря колись служив.

— Отам біля ставу. Друга хата з того краю.

Роман подякував і рушив від воріт. За кілька кроків його наздогнав Микола.

— Куди ти йдеш? — оглянувся на нього Роман. — Вертайся назад. А то гончар ще запідозрить. А я до цього Неживого сам навідаюся.

Микола не заперечував. Він трохи постояв біля тину, подивився, як безтурботно похилитав уподовж вулиці Роман, і повернувся на подвір'я. Ходив біля повітки, розглядав гончарний пристрій, а коли надокучило, пішов у клуню, де вже спав запорожець. Ліг поруч. Сон не йшов, і Микола лежав з розплющеними очима, заклавши руки за голову. Думав. Не до душі була йому ця поїздка з грамотою; Миколі здавалося, що це зайва справа. Та й не йому нею займатися, тут треба чоловіка спритного. От коли б швидше до шабель взятись, там він себе покаже! А над цим нехай Роман мудрує.

Роман прийшов не скоро. Він сів па сіні і, не поспішаючи, став роззуватись.

— Ну що? — запитав Микола.

— Ліпшого й сподіватися не треба. Це той самий Неживий, який уже приїздив до нас у монастир. У них все

на порі. У нього і в сусідніх селах братчики є. Завтра він сход скличе.— Роман ввіпхнув у чоботи онучі і, підкладаючи під голову кунтуш, мовив:

— Хлопець — вельми кмітливий.

Наступного дня в селі був сход. До людей промовляв Роман, промовляв Семен Неживий. Просто зі сходу рушили в панський маєток. Невеликий загін надвірної варті не зробив жодного пострілу. Частина козаків приєдналася до селян, а тих, які опиралися, обеззброїли і випустили. Отаманом селяни обрали Семена Неживого. Роман дивувався його кмітливості й розважливості. Все він робив, наче ниву порав. Неживий із загоном пройшов по сусідніх селах, в інші ж послав своїх людей. Кожного дня до нього прибували гурти селян. Семен всім умів дати лад, усім знаходив місце. Він не метушився, не бігав, а порядкував спокійно, обмірковував кожну справу заздалегідь; усе виходило в нього так уміло, неначе весь вік прослужив у війську. За кілька днів уже були готові до виступу.

Одного разу Роман з Неживим та кількома гайдамаками поверталися з сусіднього села і заїхали на хутір попити води. Зустрів їх старий дід-пасічник. По тому, як дізнався, хто в нього в гостях, виніс не води, а відро настоящего на ячмені кленового соку. Гайдамаки сиділи на колоді біля воріт і, пониваючи та похваляючи сік, розпитували у діда про життя буття. Дід говорив охоче, але все чомусь поглядав на Неживого, неначе вивіряв його. Коли той, подякувавши за сік, взявся за повід, дід зупинив його:

— Постій хвильку, діло до тебе є. Коли б ти не був мельниківський, не признався б і тобі. Тільки дивись, не підведи мене на старість. Даєш обіцянку зробить те, що попрошу?

— Обіцянка-цяцянка... Ти не ображайся, діду, я в жарт кажу. Не знаю, яке твоє прохання...

— Ти його зможеш виконати. Забожися. А то не відкриюсь.

— Йй-богу,— посміхнувся Семен.— Кажи швидше, нам їхати треба.

— Перехрестися.

— На духу я, чи що. Ну ось, кладу хрест,— уже починав сердитись Неживий.

Дід ще раз оглянувся і, нахилившись до Семена, зашепотів:

— У мене в клуні шестеро людей переховується. Поля-

ки, аж з Гродно втікають. Вони хочуть до Залізняка потрапити. Поможі їм допровадитись туди.

Семен замислився, пильно подивився на діда:

— Гроші з них узяв?

Дід тратився:

— Скільки тих грошей. Два талери...

— Може, вони вивідники які,— кинув збоку один з гайдамаків, котрий пильно прислухався до розмови.

— Ет, варнякавш казна-що,— образився дід.— Я б вивідників не розпізнав?

— Веди їх. Ми завтра звідси їдемо і їх з собою заберемо, якщо вони, звичайно, варті того.

Дід пішов у хлів, за ним подалося кілька цікавих гайдамаків. Пасічник відкинув в одному місці кілька кулів, відгріб потерть і підійняв ляду:

— Вилазьте. Тут свої.

З погребя один за одним вилізло шестеро худих людей. Попереду стояв довгошийй цибатий парубок; занепокоєно поглядаючи на гайдамаків, зняв шапку. Інші теж поскидали шапки.

— Ми, вашмосць, хлопи з Польщі,— маючи за головного Ромапа і звертаючись до нього, сказав високий цибатий поляк.— Хочемо в гайдамаки.

«Що скаже Залізник? Може, буде невдоволений? Але ж вони не пани, а он які голодрабці. Руки великі, робочі. Тільки в цибатого ніби трохи не такі».

Роман теж дивився на руки цибатого.

— Що це в тебе пальці, ніби в музики, білі? Ану, долоню покажи.

Цибатий здогадався, чого гайдамаки розглядають його руки.

— Я на шовковій мануфактурі працював,— поквапливо почав розповідати він.— Пояси пшеткав золотом, на чистій роботі був. Це брат мій Василь, а мене Яном звати. Брат на прядильній був. А самі — хлопи, від пана втекли.

— Чим доведеш, що ти хлоп? — запитав суворо Неживий.

Ян розгублено подивився на нього.

— Що то таке? — напівжартома, напівсерйозно кинув якийсь гайдамака, показуючи на перевернуту догори зубами борону.

— То есть влука,— метнувся до борони Ян.— Давайте волів, я зараз запряжу.

— Не треба, й так бачимо. Ідіть у Мельниківку. А якому богові ви молитесь? — запитав він, бо й далі почував на серці гризоту, думки йому плуталися, і сам він плувався, неначе попав у густу сіть. Високий цибатий втікач підійшов до нього зовсім близько:

— Бог, він за бідних. Так у письмі святому сказано?

— У нашому так. А хіба ваш бог теж за бідних?

— Так само. І наш, і ваш бог терпить на світі багатих. Одначе писано: «Легше верблюдові пролізти у вушко голки, як багатому...

— ...потрапити в рай», — закінчив Неживий. — Діду, покажи їм дорогу. Ви сміливо йдіть, тут за п'ятнадцять верст паанами вже й не пахне.

...У суботу Неживий вивів свій загін з Мельниківки. Їхали на конях, йшли піші, зброя теж у всіх була різна: шаблі, рушниці, ратища, ятагани, ножі — здебільшого великі колодії, — в двох чи трьох через шию висіли навіть татарські луки. Кілька повстащів, замість ратищ, несли на плечах довгі кілки, засмалені на кінцях. Позаду загону їхало з десяток возів. На одному з них сиділа з дітьми Явдоха, дружина Неживого. Семен побоювся лишати її в Мельниківці, і хоч Явдоха (вона була вагітна) довго відмовлялася кидати рідну оселю, однак він таки вмовив її.

Ян, Василь та інші поляки йшли в кінці загону перед возами.

«Ось які вони, гайдамаки», — думав Василь, крокуючи поруч з братом. Він дослухався до розмов, але розумів не все. Василь вже знав, що вони йдуть у військо отамана Залізняка. Це ім'я він чув уже не раз по дорозі з Гродна. Хлопцеві кілька разів уявлявся отаман, але завжди по-новому. То він видавався йому старим дідом з широкими зрослими бровами, то молодим, високим, схожим на цього Неживого, то широкоплечим, з довгим, аж за вухо, оселедцем, як у того запорожця, котрий, нахилившись з коня, розмовляє з жінкою, що сидить на возі. Хоч Ян весь час заспокоював його, проте Василь бачив, що брат сам потерпає перед зустріччю з отаманом. Яка-то вона буде?

Отамана Василь побачив через два дні. Їх повели до нього, тільки-но прибули в ліс до монастиря. Коли вони зайшли, Залізняк розмовляв з Неживим. Максимові Неживий сподобався з першого погляду. В ньому було щось

таке, що приваблювало, спонукувало до щирої, теплої розмови. Разом з тим у сірих, з ласкавою іскринкою очак Неживого світилися розум і спокійна відвага.

Побачивши польських втікачів, Залізник перервав розмову з Неживим і підійшов до них. Він довго вглядався і, звертаючись разом до всіх, сказав:

— Чого ви стовпились у порозі, проходьте, сідайте он на лаві.

— Дзенькуєм бардзо, — гречно відповів за всіх Ян, — ми постоїмо, пани не великі.

— Як хочете, — махнув рукою Залізник. — А що пани не великі, це видно. Кажіть же, чого прийшли до мене?

— Отаман усіх, хто приходить до нього, питає про це? — сказав Ян, виходячи наперед.

Максим стрівся з ним поглядом і, переводячи очі на Василя, відповів не зразу.

— Коли гуртом приходять — всіх не запитую. — По тому довго мовчав, поринувши у свої думки. Вирішувати доводилося щось таке, над чим раніше не замислювався. Нащо йому ці люди? Вони ж — ляхи! Але й проганяти їх не випадало. По фольварках гнуть спину і українці, і поляки, і волохи... Впевнено рубнув правицею повітря. — Разом будемо волю здобувать. Куди б вас прилаштувати?

— Цього в скороходи, — посміхнувся Роман. Стояв, широко розставивши ноги, свита на ньому була нарозпашку, шапка збита на потилицю. — Бач, ноги які довгі. Його й конем не доженеш.

Ян ображено повернувся до Романа:

— Не скаль зуби. Тутай про діло мовиться, а ти горіхи лузкаєш.

— Чого ти сердидься? — здивувався Роман.

— Не матляй язиком, коли не до місця. Добре, хлопче, ти його поголив. А то тут такі молодці, що й на голову сядуть. Не будь солодкий, бо розлижуть, — сказав Швачка.

— Я жартома мовив. Якцо ти й шаблею так вправно ширмуєш, як язиком, то це не кепсько, — плеснув по плечу Яна Роман. — Ходімо до нас у сотню.

Швачка виліз із-за столу і підійшов до Яна:

— Хлопець ти, бачу, меткий. Я давно такого шукаю. Мені джура потрібний. Знаєш, хто такий джура?

— Знаю, сливе гайдук, — відповів Ян.

— Сливе, та не зовсім. Це в піляхтичів гайдуки. А ти в мене ніби за помічника будеш.

Ян радісно подивився на Швачку, але враз на його обличчя набігла тінь.

«Як же я Василя полишу? Ліпше б його в джури»,— подумав Ян. Його радість пригасла.

— Най пан візьме замість мене в джури мого брата. Він спритний хлопець,— швидко сказав.

Швачка почухав потилицю, дістав з кишені кісет.

— Двох мені не треба,— мовив, набиваючи в ніс міцної табаки.— Ти ж вельми до вподоби мені припав, хоч і брат твій, бачу, не кепський хлопець. Апчхи,— голосно чхнув він.— Максиме, в тебе теж джури нема. Може, візьмеш хлопця?

— Нащо мені джура,— розвів руками Максим.— Вмиватись я сам умію, одягнутись теж іще здужаю. Років через сорок, певно, джура не завадить.

— До чого тут одягання та вмивання. Чи послати по кого треба, чи за конем доглянути. Ти ж полковник, не личить без джури.

Залізник махнув рукою, підійшов до поляків:

— Гаразд, лишайся зі мною. А ви йдіть у другу сотню. Романе, проведи хлопців до себе.

Коли вони вийшли, Залізник знов підсів до Неживого. Але поговорити не вдалося. Раптом за вікном зчинився гомін, пролунало кілька пострілів. Усі, що були в хаті, поспілювалися, лише Швачка, не підводячись, пагнувся до вікна, протер рукавом брудну шибку, виглянув на подвір'я.

— Нічого не второпаю,— мовив він.

Залізник кинувся до дверей, але в них уже заходило кілька гайдамаків.

— Запорожці, отамане! — закричав один з них, притискуючись до одвірка, щоб пропустити тих, які йшли за ним.

— Достеменно запорожці. Приймаєш, отамане?

— Омельку!

— Я, як бачиш.

Залізник обняв Жилу, розцілував тричі.

— Досить, обслиниш, мені гидко цілуватися буде,— відтрутив Жилу Данило Хрін.— Чи, може, тепер мною погребуєш? Як же, отаман на всю губу! З Жилою ще цілуватися можна, він теж у старших ходить,— говорив Хрін, обіймаючи Залізника.— А в мене вже й вус відріс. Прийшли допомагати тобі... буцки їсти.— Він кинув на лаву шапку.— Жаль, малувато нас. Там на Січі таке коїлось. Калнишевський і старшини під страхом смерті указали

не йти до вас. Як бачиш, декому і смерть не страшна. Куренів на півтора набралось, трохи не з боєм виходили з Січі.

Знав: піде поміж народом слава, а добра слава — клич для інших. До того ж запорожці люди дошпетні в бойній справі,— чи до батова, чи до лави,— навчать військового строю гайдамаків.

Хороший настрій не покидав Максима весь день. Залізняк ходив усміхнений, не відпускаючи від себе січових побратимів, аж поки Хрін не штовхнув кулаком Жилу:

— Чого він на нас поглядає, як на дівок засватаних? Ще зурочить. Відпускай нас, Максиме, ми спати підемо.

Василь сидів біля валу і дивився на багаття, що, весело потріскуючи, вилизувало спритними язиками траву навколо себе. Йому пригадалось село, долина, в якій завжди пас отару, багаття під вербою. Василь був вразливим, допитливим хлопцем. Любив вслухатися в шелест листя або лягав у траву і дивився, як хмари сплітаються у химерні дивовижні клубки. Іноді вони були схожі на якісь гори чи стодоли; але минали хвилини, і хмари розповзались, міняли обриси, аж жаль було, що зникає видіння. Скільки думок приходило в такі години. Василь любив залишатись на самоті. Але зараз самотність пригнічувала його. Василеві здавалось, що він тут зовсім нікому не потрібний. Ніхто на нього не звертає уваги. Он, схопившись навхрест, борються, немов ведмеді, два дужі гайдамаки і гурт глядачів тішиться видовищем. Кожному цікаво побачити, кому ж дістанеться карбованець, який лежить збоку на шапці. Всім весело... Чому не можна зробити так, щоб вони були разом з Яном?

Василь здригнувся від несподіванки,— чиясь рука лягла йому на плече. Він повернувся і побачив Залізняка.

— Нудно? Не журись, знайдуться незабаром і друзі, і побратими. Дома, мабуть матір кинув, може, й дівчину?

І велика рука поволі сповзла з його плеча.

— Де Ян, він скоро повернеться? — запитав Василь, заглядаючи отаманові в очі.

— Не знаю, коли впораються. Не чекай його, ходімо спати, бо вони можуть і забаритись.

...Ян повернувся перед ранком.

Цієї ночі Швачка вчинив наїзд на Жаботин, що розкинувся в яру по дорозі на Смілу і Черкаси. Там стояв вели-

кий загін конфедератів та залога надвірної варті. Ян не брав участі в бою. І не зрозумів до ладу, де вони були, що робили. Гайдамаки виїхали звечора, їхали якимись ярами, потім виїхали на пагорб і ще трохи проїхали лісом. Половина гайдамаків спішилась і, пов'язавши по декілька коней, рушила кудись у ніч. Їх повів Швачка. Друга половина на конях від'їхала ліворуч, у яр. Ян залишився на галявині з коноводами. Він чув далекі постріли, згодом на горі, мов смолоскип, спалахнув замок, освітивши прилишкля в яру містечко. Стрілянина вщухла, з містечка чулося завивання собак, калатання дзвона. Швачки давно не було. «Що ж воно таке?» — запитав Ян коноводів, але ті самі нічого не знали. Декотрі з них оглядалися на ліс, боячися, що з хашів ось-ось вискочать жовніри. Яна теж почав брати страх. А ліс стояв німий і чорний, і над ним піднімалося темне громаддя — гайдамаки казали, що то — віковий дуб-велет, він бачив на своєму віку стільки згуб, стільки каліцтв, стільки горя, що стемніло на ньому листя і кора почервоніла.

— Може, їх відбили, але чого ж замок горить?

— Пу-гу-у! — раптом пролунало десь збоку. Ян злякано присів, але один з коноводів приклав руку до рота і зашвиств у відповідь. В п'ятьмі заіржали коні, їм відповіли ті, яких стерегли коноводи. З Жаботина повертались гайдамаки.

— Все. Ще одне кубло розорили, — важко віддихуючись, сказав Швачка. Його широке селянське обличчя ще й досі пашіло. Він узяв з Янових рук повід. — Дорога вільна.

Швачка вставив ногу в дерев'яне стремено, але, згадавши щось, висмикнув її.

— На ось, для тебе добув. — І подав Янові широку, на ремінній перев'язі шаблю.

Розділ дванадцятий

ПОХІД

Над полем лунала пісня. Роман їхав перед сотнями, сидячи на коні задом наперед, і, намагаючись співати влад з усіма, вимахував нагайкою:

А отаман тільки свисне,
Всі козаки в луку дзвонять,
А як коня в ногах стисне,
То всі вітри переговають.

Залізник зіперся на сідло, озирнувся назад, підвівся в стременах, пильним зором оглянув сотні. На цілу верству розтяглося по дорозі гайдамацьке військо. Так, це військо. Хай воно не шатно уbrane, не виграють перед сотнями литаври, не милують зір підібрані під одну масть коні, як в сотнях надвірних залог. Не чути жартів, не регочуться безтурботно вершники, бавлячись почепленими на шиї рушницями. Це зібрались покривджені і принижені, дехто з них, може, вперше взяв у руки заіржавілий дідівський самопал, але не випустить його з рук, не проситиме в бою пощади, піде туди, куди вестиме їх він, Залізник. Максим відчув у грудях щось схоже на гордість. Йому, наймиту-поденцику, сотні людей ввірили своє життя, свої надії і помисли. І аж здивувався, зчудувався тому, що зворохобилися довкола нього. А хто він сам? Звичайний чоловік, а таке зчинив. Зненацька відчув, наче брила привалила його, і чорний туман поплив у голові. Що буде далі? І таки розігнувся, розправив плечі. Йтимуть уперед, битимуть панів, доцоки снаги. Завихрять, як вихрили козаки за батька Хмеля.

Ще не осягав мислю всього поля, яке збирався орати, а тільки гони, яких сягало око. Не боявся за себе,— полагив у думці з долею, з богом з самого початку, просив його бути справедливим — і тільки. Боявся лише якимось випадком віддати на поталу всіх цих людей, і той клопіт поглинав його всього.

Спереду їхали кінні сотні. Це здебільшого були запорожці та колишні козаки надвірної варті, при повній зброї, на добрих конях. Кілька днів тому до повсталих одна по одній прибули майже всі чигиринські та смілянські сотні. Над сотнями тріпотіли на вітрі прив'язані до списів різнобарвні прапорці. Далі їхало кілька кінних сотень, зібраних із селян, і вже за ними, не дотримуючись ніякого строю — хоч були розбиті по сотнях,— відставши трохи, щоб не ковтати збиту кінськими копитами пилюку, йшли піші гайдамаки. Чимало з них мали за зброю ту ж косу, з якою пройшли не одну ручку на панських сіножатах, або вила, що ними перекидали незліченну кількість снопів на панських токах. У самому кінці котилося десятків два возів та йшла батовня — в'ючені коні. Максим намагався надати гайдамакам того ладу, який панував у запорозькому війську. Не марно, виходить, стоптав на Запорожжі чоботи. Вперше подумав про Мелхіседека з вдяч-

ністю. Хоч, либонь, той і сам не знав до кінця, на що знадобиться Максимові запорозький вишкіл.

Біля дороги, поспиравшись на коси, чипіло півдесятка косарів. Максим глянув на них, потім його погляд упав далі, туди, де поміж копицями біг до лісу якийсь чоловік.

— Здорові були, косарі.— Залізник з'їхав з дороги, притримав Орлика.

— Доброго здоров'я,— невлад відповіли ті.

— Трави добрі вдалися?

Бровастий, носатий дід, витираючи травною кошу, кивнув головою на покіс:

— Нема чого бога гнівити, вельми хороші, ледве кошу тягаш. Казав наш хазяїн, під лісом — ще краці.

— Де ж ваш хазяїн? Чи не він то поза копицями подався?

— А який же дідько!

Максим відпустив повід, і Орлик, якого він у поході ніколи не загнздував, потягнувся до великого одворітнього покосу.

— А ви чого не втікали?

— Чого нам втікати,— відповів довговидий, темний з лица косар. Сидячи на покосі, він перев'язував на постолі волоку.— Мокрий дощу не боїться, що з нас узяти? Та й те треба сказати, хіба ви не такі люди, як ми? Може, й з нас дехто в гайдамаки збирається йти.

— Щось довго збираєтесь. Скажіть ліпше, не проходив тут кобзар сліний з хлопцем? — запитав Максим.

— Проходив ще вдосвіта. Ото чи не він чимчикує?

Залізник оглянувся й виїхав на дорогу, де, постукуючи палицею, прустував Сумний з Петриком.

Побачивши Залізняка, Петрик сказав про це дідові, й вони сіли край дороги. Максим під'їхав до них, зліз з коня. Дід розповідав недовго: в місті війська небагато, воно стоїть у замку. Конфедерати майже всі виїхали з Черкас. Про те, що гайдамаки вийшли з лісу, ніхто не знає.

Подякувавши дідові й Петрикові та наказавши, аби сіли на одшу з підвід, які їдуть позаду, Залізник поскакав до гайдамаків. Виокремив кінні сотні од піших (останнім наказав прискорити ходу) і повів їх на Черкаси. За півгодини були вже в місті. Побачивши озброєних вершників, люди ховалися по хатах, вулиці спорожніли, і тільки собаки валували по дворах та іноді з-під копит з кудкудаканням кидалась перелякана курка.

Промчали передмістя, широкою вулицею виїхали на торговий майдан. День був базарний, і при з'яві гайдамаків на майдані вчинилася шванка. Люди кинулися врозтіч, ревла залишена напризволяще худоба, тріщав під ногами перевернутий додолу з рундуків посуд, верещали жінки.

Максим зупинив коня. Недалеко від нього лупив пужалом по ребрах сиву шкапу переляканий дядько в заячій шапці. Він намагався в'їхати у вуличку, але його віз, зачепившись колесом за сусідній, воловий, не міг зрушити з місця. Максим під'їхав ближче. Побачивши Залізняка, селянин жбурнув батіг і кинувся під воза, щоб проскочити у вуличку хоч самому, але з переляку втрапив не туди й виліз біля заднього колеса перед самою головою Орлика.

— Стій! — крикнув Залізник. — Стій, кажу.

Дядько притиснувся до паркана, підняв для захисту руки.

— Чого тікаєш? — запитав Максим, перехилившись з сідла.

— Гайдамаки ж... — і дивився посоловілими з переляку очима.

— То що, як гайдамаки?

— Різатимуть усіх...

— Хто це тобі сказав? — Максим ледве тамував гнів.

Дядько відвів руки й тільки тепер подивився на Залізняка.

— Отаман городовий на сході.

— Отаман? Той скаже. А в вас самих розуму немає? Торгуй собі на здоров'я та не будь дурнем.

— Ми й не вірили. Люди переказували, що нікого не чіпають. Але ж отаман...

Залізник повернув коня й поїхав назад. Сотні стояли на вулиці. Тим часом на базарі трохи вщухло. Декотрі повтікали, ті ж, які перебороли страх і лишилися на майдані, поралися біля своїх возів, поглядаючи на гайдамаків.

У Максимовім серці заклекотів гнів, було й образливо, і боляче, що селяни при появі гайдамаків кинулися врозтіч.

Розумів: недобрі чутки розпускають багатії, і заспокоював себе, що з часом люди визнають правду про повстанців.

Подивився на похмурі обличчя гайдамаків і, не мовивши й слова, вдарив нагайкою коня. Орлик від несподіванки взяв з місця вчвал, але Максим натягнув поводи, стримав його. Кінь скопив око на господаря й, потоптавшись на місці, пішов широкою рессю.

Максим не оглядався. Чув за спиною нерівний дріб копит і брязкіт зброї. Промчали через вузький міст, взяли під гору. На горі виднівся замок з дубовим частоколом і ровом. Бійниці над ворітьми були відчинені. Відчинилися бійниці й на кутових баштах. Не доїжджаючи на гарматний постріл, Залізник зупинив коня. Він подивився на замок — штурм мав бути нелегким. Тоді, коли слухав вивідників, все здавалося дуже простим. Налякана залога при появі війська сама відчинить ворота. Вивідники казали: опору не буде. Тепер повертало на інше. Максим відчув на собі сотні поглядів, зрозумів — вирішувати треба швидко. Колючий холодок залоскотав у грудях.

«Треба було підготуватися до штурму»,— майнуло в думці.

Максим обернувся до сотень:

— З коней, ратища в козли!

Зійшов з коня і віддав Василеві повід.

«Невже залога буде стріляти?» — подумав. Виходило — вивідники казали обмилне. Але ж не могли вони помилитися. Тамуючи страх, поволі рушив до воріт. Розумів: в оці короткі хвилині вирішується доля його як ватага.

— Максиме, куди ти? Стій! — крикнув Швачка.

Залізник не відповів, ішов далі. Почувався моторошно під нерухомими темними поглядами бійниць, здавалося, ось-ось з них хижко блисне полум'я просто йому в обличчя. На горбочку перед ворітьми зупинився.

— Козаки, вийдіть хто за ворота, побалакаємо! — підвівши голову, гукнув.

Над ворітьми відчинилося маленьке віконце, звідти пролунав глухий старечий голос:

— Ми з бунтівниками не балакаємо. Для них у нас приготовані кулі.

— Спробуйте зробити хоч один постріл — миша живою не вискочить звідси,— відповів Швачка, котрий підійшов і став поруч Залізника. Трохи позаду зупинився Ян.— Ти хто такий будеш?

— Не твоє діло, хто я,— почулося згори.— Козак.

— В кого ж збираєшся стріляти? В козака? Боїтесь самі вийти — впустіть мене. Чи теж страшно?

Віконечко не зачинялося, але звідти ніхто не відповідав.

Зачекавши ще трохи, Швачка постукав нагайкою у ворота.

— Зараз, наче в свої стукаєш,— почувлася відповідь, і одна половинка воріт трохи відхилилася.

Максим, Швачка і Ян пройшли в них. Ворота відразу ж зачинилися, брязнув пудовий засув. Залізник розглядався. Біля воріт стовпилось кілька десятків козаків, інші посхилилися з стін, з цікавістю поглядали на Залізняка.

— Ходімо,— вказав на цегляний будинок з дерев'яною позаду баштою козак, що відчиняв ворота. З одягу було видно, що це сотник.— Комендант чекає.

— Не поспішай, дай оговтатись.— Максим поправив сіру смушеву шапку і далі розглядав городових козаків.

— Вперше бачиш, чи що? — взявшись руками в боки, запитав один з них.

— Таких, як ви, вперше. Інші за панське добро свої лоби не підставляють.

— Де ж ти інших бачив? — знову кинув той самий козак.

— Скрізь. З нами вісім сотень козаків надвірної варти. В Медведівці, в Жаботині всі перейшли до нас. Є козаки з Чигирина, Сміли.

— Ходім-но,— смикнув його за рукав сотник.

Але Залізник вже не звертав на нього уваги:

— ...бо їм набридло стерегти панів і їсти об'їдки з панського столу. Хто ви? Хіба не такі християни, як і ми? Хіба багатше стало в ваших хатах, як убралися в цей одяг? Кажуть, що козацькому роду нема переводу. Ні, переводяться вже лицарі.

Козаки схилили голови, але не розходилися. Та в цей час, не дочекавшись парламентарів, вибіг сам комендант.

— Чого роти пороззявляли! — гримнув на козаків.— А ви йдіть зі мною!

— Можна й тут побалакать,— сказав Залізник.— Чого, коменданте, хочеш замкнутися від своїх людей?

Поміж козаками прошелестів шепіт.

— Ти ще пащекуєш! В льоху побалакаєш. Візьміть його!

Жоден городовик не ворухнувся. Сотник ступив до Максима, але Швачка подивився йому в обличчя так, що той відступив назад, аж за спину коменданта.

— Ми пропонуємо здатися, ми не хочемо стріляти в своїх,— сказав Залізник до козаків.

— А нам нічого не буде? — запитав хтось з стіни.

— Нічого. Навіть зброю залишимо. Козаки,— вимахнув рукою,— кого захищаєте? За кого і за віщо життям ва-

жите? За чуже багатство, за чужі розкоші? За чужого бога!

Максим знову оглянувся на коменданта. Той зрозумів, що залога не на його боці, хотів кинутися до будинку, але йому заступив шлях Швачка:

— Стривай. Ми ж ще не домовилися.

— Стріляйте в них! — полотніючи від жаху, вереснув комендант і схопився за шаблю.

Ніхто не бачив, як крізь низенький частокіл біля будиночка просунулась ружниця. Вона хитнулась двічі й чорним дулом націлилася Залізнякаві в спину. Ян, котрий увесь час озирався, помітив її.

— Отамане, стережись.— Він шарпонував Залізняка за руку, і той, втрапивши рівновагу, штовхнув Яна. Вони разом упали на землю. В ту ж мить гримнув постріл. Козак, що стояв навпроти Залізняка, схопився за груди, крутнувся на місці і, хитаючись, неначе п'яний, пішов до штахетника. Вхопився за нього руками, сповз униз. Скориставшись хвилиним замішанням, комендант вскочив до будинку й зачинив двері.

— Петька вбили. Це ж у нас стріляють! — крикнув молодий чубатий козак, намагаючись підвести мертвого.— За що?

— Відчиняй ворота,— пролунали голоси.

Декілька чоловік кинулися до воріт. З будинку пролунали три постріли. Один з козаків, які бігли до воріт, присів, схопився руками за живіт. Однак ворота вже були відчинені, в них бігли гайдамаки. Тепер майже з усіх вікон другого поверху забахкали постріли. Одна куля цьвохнула над самим Максимовим вухом. Швачка вихопив пістоль і метнувся вперед:

— Під стіни, тут кулі не дістануть.

За кілька хвилин гайдамаки вже лізли у вікна будинку, звідки відстрілювались комендант і старшини.

У Черкасах стояв гомін. Вже ввійшли піші сотні й розсипались по вулицях. Місто здавна славилось своїм багатством. Чи ж знайдеш ще де такий кінний завод, як тут, а завод селітерний, а крамниці та заїжджі двори, що вишикувались в ряд на Казбеті! На тім же Казбеті, немов пишаючись один перед одним, виблискували бляшаними покрівлями багаті купецькі та шляхетські будинки. З року в рік наживалося це багатство, по мідному шелягу вибирались гроші з селянських кишень, золотими червінцями і талярами лягали вони в скрині. А скрині ті дубо-

вії, мальовані, оббиті міддю та залізом, а над ними полиці, а на полицях келихи венеційські, канцелябри французькі, годинники німецькі, сріблом та перламутром оправлені. І от тепер прийшли мужики, щоб знову розібрати по кишнях ці шеляги. Та хіба їх забереш усі? Скільки їх смачними заморськими лакоминами сховалося у гладких панських черевах, дорогими сукнями зносилося на круглих плечах панянок... Нехай же в огні згорять хороми, хай з димом розвіються гори шатного одягу, хай спопеліють панські папери, в яких писано, що мужик — це німа скотина, яка мусить весь вік ходити в ярмі, що земля дана панам від бога й закріплена підписом короля, що суд і управа — то тільки на мужика! Нехай цей дим летить по Україні і, вчуваючи його, затремтять пани, чекаючи кари! І гайдамаки карали. Палали на Казбеті будинки, по Кривалівці гасали випущені з стаєнь панські коні, сичала на вогні селітра, розсипаючи навсібіч вогняні бризки.

Неживий ішов крізь вогонь, поблискуючи очима.

«Де зараз Гершко, Зозулин папарник?» — раптом пригадав крамаря, до якого завжди возив горшки, й прискорив ходу.

Біля провулка, в якому жив Гершко, з-за тину вискочило двоє гайдамаків.

— Стій! — крикнув один з них.

— А що там? — запитав Неживий.

Гайдамака в телячому кунтуші вказав рукою. Неживий прихилився до тину. Біля хліва, зачепившись свитою за кілок, висів гайдамака. Його руки звисали, немов дві палиці, голова важко впала на груди. Семенові здалося, ніби гайдамака ворухнув ногою, намагаючись дістати землі.

— Він ще живий! — Семен хотів перестрибнути через тин, але один з гайдамаків притримав його за полу:

— Сядь, уб'ють.

В ту мить над головою тонко, немов обірвана струпа, просвистіла куля. Семен не спам'ятався, як опинився на землі. Обидва гайдамаки лежали поруч.

— Де там живий, дві кулі ввігнано в голову, — сказав один з них. — З горища хтось стріляє.

Семен виглянув у дірку — вікна в будинку були закриті віконницями. Вискакувати проти вікон небезпечно — за ними може стояти стрілець.

— А від груші не пробували зайти? Там є другі двері!

— Міцні. Стукали, стукали, а він крізь них бабахнув, мені свиту пробив,— показав гайдамака продірявлену полу.

Раптом у хаті щось грюкнуло, пролунав тонкий крик.

— Уже вдруге, слухайте, слухайте! — гукнув гайдамака в телячому кунтуші.

З хати знову долинув крик. Потім щось загрюкотіло, задні двері відчинилися навстіж, і з них вискочив парубчак з розкуйовдженим волоссям, у розірваній сорочці. Він ступив кілька кроків і впав. З дверей виглянула голова, до заціпки потяглася рука. Це був Гершко. Проте він не встиг причинити двері. Один з гайдамаків, майже не цілячись, вистрілив з рушниці, і крамар, виставивши, немов до танцю, одну ногу вперед, впав через поріг. Неживий і гайдамаки кинулися до хати. Гайдамаки вскочили досередини, а Неживий схилився над парубчаком. Це був той самий хлопець, який відводив йому коней.

Хлопець лежав, підбравши під себе руки; з ножової рани в боку текла кров. Семен перевернув парубчача горілиць, припав вухом до грудей — той дихав. З хати, витираючи піт, вийшов гайдамака.

— Ще один там був, на вишках у сінях сидів. А вишки незастолені. Бачу — сіно сишлеться.

— Знайди рушник чи хустку якусь.

Неживий узяв хлопця на руки й поніс до хати. Поклав його на ліжку, розрізав ножем сорочку, перев'язав рушником рану.

— Біжи поклич бабу-знахарку,— сказав Семен, висоуючи шпугу з лутки. Шпуга впала за вікном, і в шибки ввірвався широкий сніп світла. Він проліг через хату, сягнув аж у сіни. Біля дверей, немов заглядаючи в хату, лежав мертвий чоловік.

— Це той другий, який на горищі сидів,— пояснив гайдамака.

Неживий підійшов до вбитого, глянув в обличчя.

— О, та це ж Зозуля, земляк мій. От куди він тоді з села чкурнув. Давно по нім мотузок плакав.

— Пити,— тихо попросив хлопець.

Семен кинувся до відра, але гайдамака вже ніс у кухлі воду.

— Поп'єш — воно й полегшає. Затим баба прийде з травами,— сказав він, підносячи кухоль.— Молодець парубійко, це ж він нам двері відчинив.

...Роман повільно брів вуличками містечка. Повз нього, взявшись попід руки, пройшов гурт парубків. Останній день гуляли вони в ріднім місті, вже не жаліючи, пропили, в кого який завалювався шеляг.

Роман витяг з кишені великий, схожий на цибулину, срібний годинник і підкинув його на руці. Задоволено посміхнувся. Притулив до вуха й, слухаючи, як стукає маятник, посміхнувся ще раз. Дивовижна штуkenція! І в снах вона йому не снилася.

Гайдамаків у замку було мало. За ворітьми біля стіни стояло в ряд п'ять невеликих гармат — три чавунні й дві мідні. Біля однієї з них з ключам у руках порався Залізняк. Зашкарублі Максимові руки, що давно знудьгувалися за роботою, вправно бігали біля дула, натираючи до блиску мідній обідок. Біля сусідньої гармати метушилося ще кілька чоловік і поміж ними дід Мусій.

— Бог свято, а чорт роботу, — сказав Роман. — Про мене, то коли б через день неділя, через тиждень весілля, а в будні щоб дощ ішов. На яку матір їх терти? Не однаково, з блискучих стріляти чи не з блискучих. Я ось цяцьку дістав. — Роман витягнув з кишені годинник. — На, Максиме, ти ж у нас отаман, тобі вона й буде найбільш до лиця. Може, з якими панами матимеш балачку, витягнеш дзигарики ці, клацнеш кришкою, — Роман надув щоки: — «Мені до покою пора, почивать».

Залізняк, не витираючи руки, взяв годинник, повертів його на долоні, для чогось постукав по кришці нігтем.

— Де ти взяв? — запитав по хвилі.

— В купця одного. Ми з ним по-доброму домовилися.

Залізняк розмахнувся. Годинник жалібно дзенькнув і, сплющений, відскочив від стіни будинку, впав на землю. Роман скрушно глянув на годинник, потім на Залізняка:

— Навіщо? Гандж у нім яка?

— В тобі самому, Романе, гандж. — Максим присів біля гармати. — Вдався до грабунків. Ех, ти.

В цьому «Ех, ти» чувся такий осуд, такий докір, що Роман поморщився, немов від болю.

— До яких грабунків? Дзигарі взяв, і ті для тебе. На, подивися, нічого нема. — Роман почав вивертати кишені. — Кресало — моє, кисет — теж. Інші шапками гроші греться...

— Не вивертай, бачу й так. Ти ж сам розумієш: хлопці гроші в один казан зсипають. Це гроші громадські. Пани їх собі заграбували, а ми тепер назад повертаємо. Вони на

зброю підуть, на їжу, бідним людям на прожиток. Правда, є й такі, що за себе лише дбають; сподіваються набити череси та й додому чкурнути. Хіба задля цього ми з Холодного Яру вийшли, хіба для власної користі під кулі йдемо?

— Краще в латаному, ніж у хапаному. А без грабунків не обійдеться,— озвався дід Мусій.— З цим опісля розберемось. Гарно ти, Максиме, сказав: «Хіба для власної користі під кулі йдемо». Срібло-золото тягне чоловіка в болото, он як. Не за нього важимо життям — за волю, за правду.

Дід Мусій обінерся об гармату, дивився кудись поверх Романової голови. Вперше Роман бачив дідове обличчя таким мрійним і схвильованим.

— Задзвонити б у такий дзвін, щоб збіглися всі посполиті, та разом по панах ударити. Щоб по всіх світах, щоб до самого окіяна-моря жодного пана не лишилося. Страшна б це війна була, зате осташня.

— Химерить дід,— засміявся хтось із гайдамаків.

— Чого «химерить»? — спалахнув старий.— Ось виженемо панів — і квит.

— Інші прийдуть.

— І тих виженемо.

— Сам станеш паном,— не вгавав той самий гайдамака.

— Верзеш дурне,— розсердився дід Мусій. Він взяв у руки палицю з намотаним на кінець клоччям, присів навпочіпки і зі злістю почав штурхати нею в дуло.— Романе, підваж біля колеса, криво щось вона стоїть, ямка там.

Тривалий час працювали мовчки. Потім дід Мусій передав Романові палицю, сів верхи на гармату.

— Максиме, чого ти оселедця не відпустиш? — сказав він.

— Яка від цього користь? Розуму це не додасть. Був аргаталом і стригся так, навіщо ж тепер під когось підроблятися маю? Кінчайте вже без мене.

Витер руки й підвівся. Треба було йти скликати на раду старшин. Ступив кілька кроків, але нараз хтось обережно потис його за лікоть. Оглянувся. Перед ним стояв Роман.

— Максиме... Не знав... Віриш?

Суворо глянув Максим Романові у вічі. Немов у душу заглянув. Поклав на плече руку:

— Вірю.— Помовчав. Наморщив чоло, щось обмислюючи.— Од першого дня про це думаю. Якщо почнемо хапа-

ти... Яке ми військо! Інші маємо помисли, інша нам зоря світить.

Він ступив кілька кроків, зупинився біля куца бужку. Під кущем біля невеликого багаття сиділо двоє голих до пояса гайдамаків. Один з них, сивовусий, з круто випнутим підборіддям, мішав щось у казанку довгою дерев'яною ложкою. Максим заглянув у миску з водою, що стояла збоку, — в ній на дні лежало з десяток куль.

Залізник присів навпочіпки. Другий гайдамака вивертав по одній на розіслану попону якісь шухлядки, перебирав щось руками. Максим взяв з попони кілька химерних гачечків, розіклав на долоні.

— Що це? — запитав сивовусого.

Той налив у формочку свинцю і, покрутивши формочку в руці, відповів:

— Шриффт, книги ним печатають. Свинець добрячий. Печатником був колись цей чоловік, — кивнув головою на другого гайдамаку. Сухий, худий, суворий з виду, той мовчав і, здавалося, не помічав отамана.

Залізник пильно придивився до літер, розкладених на його шорсткій долоні. Ось вона, дивна, таємнича грамота, яку йому так і не вдалося пізнати. В цих химерних закарлюках ховається мудрість тисяч людей, мудрість, недоступна їм, мужикам. Взяти б усі книги, сісти з тямущим чоловіком, попрочитувати. Може, в них щось сказано про волю, про те, як її легше здобути? Либонь, ні. Адже книги ті панами писані, і про свою волю дбали вони. А все ж як би добре було мати ці штуки, щоб і гайдамаки могли напечатати книги про свою, мужицьку, волю, розіслати грамоти до всіх людей. Про землю написати. А їм, натомість щоб друкувати книги, доводиться переливати цей шриффт на кулі. Та й то гаразд. Служив цей свинець панам, тепер нехай послужить народному ділу...

Залізник зітхнув, висипав на попону літери, підвівся. Гайдамаки здивовано презирнулись між собою і знову взяли за свою справу.

...Отамани зібралися у великій круглій залі комендантського будинку. Неквапливо стелили мову, попахували люльками. Під стелею плавали сизуваті хмарки диму. Навіть Швачка не нюхав табаки, а взяв у когось люльку й затягався міцним димом.

На тих курців суворо дивилися з стін гостробороді поважні шляхтичі в латах і опанчах, але вдіяти не могли нічого.

Залізник підвівся. Навпроти нього в стіну було вплавлене кругле дзеркало, Максим глянув у нього й, чогось соромлячись, відступив убік.

— Друзі-отамани,— сказав, узявшись руками за спинку крісла,— давайте міркувати, що будемо чинити далі. В мене самого вже голова тріщить від думок.

— Що там думать,— кинув Бурка.— В нас замок, укріпимо його...

— Вважасш, довго в нім просидиш? — мовив Неживий, підбираючи під крісло довгі ноги.

— Залишимо в ньому залогу, а самі в ліс відійдемо.

Неживий вибив люльку просто об підлогу й знову на-топтав її тютюном.

— Для чого ж тоді було все зачинати? Виступати треба.

— Куди? Далі від своєї хати? Вже коли й помирати, то біля своєї оселі,— кинув сотник Шило.

Неживий підвівся з крісла, він говорив гаряче, звертаючись по черзі до всіх отаманів:

— Війська в нас мало. Будемо сидіти — як курчат, подушать. Запалили вогні, роздмухувати їх треба. Підемо на Корсунь, Богуслав, Канів. Люди до нас плавом пливають, ждуть скрізь. Увесь край звільняти треба. Знаю, самі ми навряд чи доведемо діло до кінця. Нам росіяни допоможуть. Якщо попросимося, щоб до Лівого берега примкнули, мусять примкнути. Скільки вже літ люди одної крові в різних вірах живуть. Порізнили пани людей. Розірвали на шматки Україну: Гетьманщина, Слобожанщина, Запорожжя. «Польська Україна». Чого вона польська? Наша Україна. Була і буде.

Неживий замовк. Усі погляди звернулися на Залізняка. Максим докурив люльку, вибив попіл об холодний камінь, на стінці якого глиняний шляхтич гнався за глиняним козаком. Підійшов до вікна. По сіллястій черешні шумів теплий літній дощ. В залі було тихо, тільки невтомно цокали величезні вагадлові дзигарі.

— Повертатися нам нічого і нікуди. Повернемося, й вони прийдуть за нами. Правду каже Неживий: домовлятися нам треба з військом російським. Виженемо панів, установеми нашу козацьку владу, тоді й з'єднається легше буде.

— Наче там не пани й не воєводи,— кинув Шило.

Максим відчинив вікно. Шум дощу став чутніший.

— Теж правда. У них, як у воронів,— пан панові око не виклює. Але ж то хоч люди нашої віри. Та й, визволившись самі, змусимо поважати наші вольності. Всіх нас запишуть у козаки. А для того... Для того треба гнати панів у три шиї. Попили нашої кривці. Ми їхньої теж жаліти не будемо. Отож, завтра виступаємо.

— Куди? — запитав сотник Липа.

— На Корсунь.

Максим вказав рукою. Всі мимоволі подивились у вікно, туди, де далеко на обрії від міста й до лісу впала райдуга. Вона розквітала всіма барвами й була схожа на дугу, дбайливо розмальовану господарем, вбрану в красиві весільні стрічки. Райдуга переливалася сяйвом, вабила до себе. Здавалося, вона вказує шлях, кличе в похід. А десь за нею догоряли будівлі запаленого гайдамаками панського фольварку.

Розділ перший

УМАНСЬКИЙ СОТНИК

Надійшла обідня пора, життя на вулицях міста почало пригасати. Дружно гонали залізними шпугами крамарі, замикаючи рублені крамниці, що вишикувались у два ряди посеред економічного двору, з відчипених дверей базиліанської школи вибігали школярі і, матляючи довгими полами чорних плащів, галасливими табунцями розбігались по завулках. Вони були схожі на зграї крикливих і метушливих шпаків. Двоє учених єзуїтів зупинилися під однією з крамниць, доводили щось один одному, просто на стежці малювали якісь фігури. Серединою вулиці, по-під обнесеними палісадом і валом крамницями, котрі разом з кількома іншими будинками творили цитадель з кам'яною баштою і двома оббитими залізом ворітьми, заклавши руки в кишені габового¹ куптуша, крокував Іван Гонта — старший сотник уманських городових козаків, або, як вони називались по-новому, — міліція. Загледівши його високу постать, крамарі залишали шпуги та замки, знімали шапки, схилялися в шанобливому поклоні. Це ж під захистом його шаблі ведуть вони свої гешефти, продають свічки і віск, сукна та панцири, рясі й пояси, якими Умань вславилася на всьому Правобережжі. Сотник схитував у відповідь головою. Нарешті поминув останню крамницю і вийшов за ворота, біля яких стояла рогатка. Нею ворота замикали на ніч. Далі вулиця тягнулася поміж двома рядами нових двоповерхових будиноків, вимуруваних панами околишніх маєтків. Останнім часом селяни бунтують частіше й частіше, і шляхтичі почали переселятися до міста, під захист міцних стін і надійної охорони. Вона складалася з двох тисяч козаків, шести сот чоловік пішої залоги, в якій були здебільшого молоді шляхтичі, та залоги гусар. Тільки тут, за високими стінами, пани знаходили спокій, ніщо не загрожувало їхньому життю. Воєвода граф Селезій Потоцький, якому належала Умань,

¹ Г а б а — тут: біле сукно.

сповняючи наказ короля і сенату, добре подбав про захист фортеці: адже вона була центром шляхів з Польщі, Лівобережжя, Запорозжя і навіть далеких Кавказу та Криму. Місто було обнесене валом і ровом, добре і надійно укріплене.

— Пане сотнику, зажди, — нараз пролунало збоку.

Гонта оглянувся. З ганку ратуші, грюкаючи по сходах важкими чобітьми, швидко зійшов начальник уманських городових козаків полковник Обух. Великий, товстий, лобатий, кудий розмислом, Обух, проте хитрий і облесливий, вірно служить Короні й користується великою довірою у воеводи.

— Чув новину? — забувши привітатися, мовив він. — Гайдамаки вже під Корсунем. Напочатку я так гадав: зібралось там з десяток лиховодів, пограбують зо два села — й назад у ліс, а воно он як повертається. Щойно шляхтич прибився з села... дай бог пом'яті... — Обух постукав долонею по плескатому лобі, намагаючись пригадати назву села, — забув, як воно називається. Одна гайдамацька ватага зустрілась у лісі під тим селом з конфедератами. Ці були з карабінами, йшли в шерехах, та розбишаки таким вогнем їх укрили, що шерехи відразу розладналися й конфедерати до болота відійшли. Начальник когорти, капітан, двічі шиккував конфедератів і в бій вдив. За третім разом солдати кинули карабіни і почали в болото тікати. Капітан кричав-кричав, а далі бачить — перерелівки, й собі з конем у болото. Кінь загруз, а його куля влучила. Ну, що ти про це думаєш?

— А що думати? — знизав плечима Гонта.

Обух витер хусточкою спітнілу ший і після тривалої мовчанки запитав:

— Ти куди йдеш?

— Додому. — Гонта дивився поверх голови полковника. Його великі очі були задумані й ніби трохи здивовані. Здавалося, сотник весь час до чогось прислухається.

Обух збирався йти до губернатора, щоб розповісти про почуте від шляхтича та довідатися, чи не сказав чого взятий два дні тому в полон запорожець з гайдамацької чати, й запропонував Гонті піти з ним. Гонта погодився. Несподівано з похилених воріт вискочило троє хлопчаків з луками напереваги. Вигукнувши пронизливими голосами войовниче татарське «алла!», випустили в голубе небо очеретяні стріли. Це сталося так раптово, що Обух аж відсахнувся.

— Холери на вас немає! — плюнув він під ноги. — Чи й у тебе такі розбишаки?

По худорлявому, гордовитому, ледь кібцюватому Гонтиному обличчю ковзнула посмішка.

— У мене дівчата — четверо, тільки один хлопець. Чого ти лаєшся, бачиш, які завзяті хлоп'ята — козаки ростуть.

— Скоріше гайдамаки, — похмуро кинув Обух.

— А хіба гайдамаки не козаки?

Вони вже підійшли до садиби губернатора ключа Младановича.

Младановича відшукали в затишній альтанці за післяобідньою кавою. Разом з ним були його дружина, мати — вісімдесятилітня бабуся, старша дочка Вероніка, а також начальник залоги поручик Ленарт та землемір Шафранський, присланий в Умань з Варшави.

Загледівши Гонту та Обуха, губернатор відставив чашку й витер серветкою губи.

— А я вже думав по вас посилати, прошу до столу.

Він потис руку Гонті й підійшов до Обуха. Щойно Младанович почав вітатися з сотником, Обух непомітно пошукав у кишені хусточку; не знайшовши, витер спітнілу долоню об кишеню і похапливо простягнув її. Младанович вказав на стільці й, сідаючи на своє місце, непомітно кінцем скатерті витер руку, до якої доторкався Обух. Гонта помітив це, приховав насміх у куточках очей.

— По волі чи по неволі? — звернувся до Обуха Шафранський, що вважав себе великим знавцем «хлопської» мови, приповідок і звичаїв.

— По неволі; шляхтич з-під Корсуня привіз недобру звістку. — І Обух переказав усе те, що недавно розповів Гонті.

За столом сполошилися. Тільки бабуся й далі тримала перед собою газету, вичитувала повідомлення про в'їзди і виїзди знайомих панів із столиці, про весілля та похорони. Її вже мало турбувало все інше, та й чи треба вважати на якихось хлопів, котрі збунтувалися не знати чого. Скільки тих бунтів пам'ятає на віку, й завжди хлопіві вказували його місце в борозні.

— Бзус-Марія, вони можуть і до Умані дійти? — занепокоїлася пані Младановичева і приклала до губів серветку. Біла серветка контрастувала з рум'янцями пані.

Ленарт голосно і різко засміявся. Здавалося, він не сміється, а кашляє. Його сміх підхопили всі присутні, опріч Гонти і Шафранського. Обух теж не знаходив у словах

пані губернаторової нічого смішного, але з усіх сил кри- вив товсті губи у веселу посмішку. Нарешті Ленарт, поправивши перев'язь, яка красиво перехоплювала його тонкий стан, сказав:

— Що ви, пані. Досить сотні добрих жовнірів, щоб розігнати це бидло по їхніх свинюшниках. Ці хами хоробрі, коли мають перед собою беззбройних.

В цю мить він упіймав іронічні вогники в Гонтиних очах, і його бліде обличчя збуряковіло. Стиснув кулаки, але не сказав нічого.

— Конфедерати були не беззбройні,— зауважив Гонта.

Младанович відразу перехопив думку:

— Бій відбувався у лісі, й сили, певно, були нерівні. Ні про яку серйозну небезпеку не йдеться. Проте ці ге- вали можуть поруйнувати багато маєтків і вигубити чима- ло шляхтичів. Треба якомога скоріше приборкати їх. Вони досі не зустріли хорошого гарнізону. А конфедерати нерозумно вступають у бій маленькими загонами, їм треба сполучитися...— Зрозумівши, що забіг надто далеко, Мла- данович заткнувся й павмісне зосереджено почав дмухати на вже холодну каву. Пані Младановичева покликала служницю; поки та прибирала на столі та ставила кухли- ки з свіжою кавою, перемовчали.

— Ви, сотнику, так говорите про розбійників, неначе боїтеся їх,— примружив на Гонту очі Шафранський. Гон- та нічого не відповів. Тримався, як і завжди, незалежно і трохи гордовито. Він гаразд знав, що його недолюблюють усі шляхтичі. А найдужче губернатор, підстолії смолен- ський Рафаїл Деснот Младанович. Він не тільки недолюб- лював Гонту, а й побоювався його. Надто звідтоді, як сот- ник на чолі трьохсот козаків повернувся з Червоної Русі, куди їздив скласти шану від міста його держателю воеводі графу Потоцькому. Потоцький виклопотав Гонті побілі- тадію в дворянство і дав «на тримання» двоє сіл — Росіш- ки й Орадівку. Хитрий воевода зробив так, не довіряючи до кінця Младановичу. Хотів, щоб Гонта доповідав все про графа, а найперше про його стосунки з конфедерата- ми. Воевода Потоцький, як і Младанович, теж співчував їм, але зважав на королівську заборону конфедерації і тримався від них на відстані. Те, що уманський губерна- тор уболіває за конфедератів, Гонта знав напевне. Про те ж, що він має зв'язок з ними, лише здогадувався. В гу- бернаторському будинку часто відбувались якісь потаємні зібрання, уночі в місто возили зброю і сідла. Младанович

казав, ніби робить це для захисту від гайдамаків. Губернатор стягав з населення міста непомірні податки, до того ж кожні три двори мали утримувати городового козака. Часто, виходячи з дому, Гонта стрічав у своєму дворі селян з шапками в руках: вони приходили просити старшого сотника поклопотати перед губернатором, аби той хоч трошки зменшив податки. Кілька разів Гонта ходив до Младановича, але той завжди відмовляв і просив не втручатися в урядові справи.

— Як же їх не боятися, цих гайдамаків, вони дуже страшні,— поправляючи на котові бант, сказала Вероніка.

— За них ще не бралися як слід,— Ленарт виймав kota (той втік від Вероніки) й посадовив його зпову їй на коліна,— але будьте певні — всі вони скоро двигатимуть заліза, слово гонору. Є чутка, незабаром мають призначити головним регіментарем коронного обозного пана Степковського. Я папа обозного трохи знаю. В нього — залізна рука і тверде серце.

А сам дратував kota. Бавився з Веронікою, наче з маленькою. Пані Младановичева посміхалася йому. Ці люди гаразд знали одне одного, їхній світ — вузький і замкнений, з тонів і півтонів, чужаки не допускалися в нього. Якщо вони й сиділи тут, однак залишалися за колом.

— Ви ні до чого й не доторкнулися,— звернулася пані Младановичева до Гонти.— Беріть торт мигдалевий або жеремис, дайте, я вам покладу.

— Дякую, я не люблю солодкого.

За столом запала тиша. Думали не в одне, не було одноставності. Обух і Гонта — шляхтичі, але не уродзоні, з хамів, надто Обух, у нього завше пітніє під руками (плями виступають на жупані), смердить він дьогтем та коношню. Можливо, його думки хлопством не смердять, але своїх власних думок і замірів перед ним не розкривали до кінця.

Младанович закурив коротеньку люльку й, наказавши поглядом Гонті та Обуху йти за ним, вийшов з альтанки.

— Маю децю сказати,— мовив, крокуючи по алеї. Хода в нього м'яка, легка, і сам справляв враження людини м'якої, тихої, навіть доброї, одначе то не була доброта, а тільки зачасність та хитрість.— Я справді хотів посилати за вами. Надійшла вість, що багато надвірних козаків, забувши страх перед богом, перейшло на бік гайдамаків. Я впевнений у наших, уманських козаках, але все ж... треба привести всіх під присягу. Відкладати не будемо.

Я вже призначив день — у неділю. — А сам косував оком, чи не прочитає чого на обличчях Гонти та Обуха.

— Частина козаків у роз'їздах по волості, — обережно зазначив Обух.

— Їх треба зібрати до неділі. Сьогодні ж пошліть по них. — Младанович зупинився і вибив люльку об яблуньку. — Зараз я думаю відвідати кордегардію, може, щось витягли з того клятого запорожця. Хочете, ходімо зі мною?

— З радістю, правда ж, пане сотнику? — звернувся Обух до Гонти.

Гонта мовчки хитнув головою.

Вони пішли до кордегардії — невеличкої тюрми, яка стояла недалеко від монастиря. За високою залізною брамою їх зустрів начальник кордегардії і двоє його помічників.

— Сказав що-небудь? — запитав Младанович.

Начальник кордегардії, невеличкий горбатий чоловічок, влякано заклінав очима і розвів руками:

— Запеклий — страх. Залізо розпечене прикладали, до «журавля» привішували. Ледве дихає, а мовчить.

— Виведіть його сюди, — глянув на невисокі, оббиті залізом двері Младанович, і по його м'якому круглому обличчю пробігла гримаса чи то невдоволення, чи то відрази.

Гат і два його помічники метнулися до тюрми. Вони з'явилися через хвилину, ведучи під руки змученого, в закривавленим одязі запорожця. При його появі Гонта нервовим рухом витягнув з кишені люльку й набив її.

Запорожець відтрусив руками тюремників і, похитуючись, зупинився. Він був молодий і гарний, тільки дуже виморений.

Мружачись, приклав долоню до лоба й поглянув на сонце. Гонті чомусь здалося, що він зараз посміхнеться. Запорожець справді посміхнувся. Але посмішка та була короткою, вона ледь-ледь торкнулась його порепаних, припалих смагою вуст. Запорожець прийняв руку й перевів погляд на Младановича, Обуха та Гонту. Очі його знову стали холодні. Враз вони зітнулися з очима Гонти, і в них заграли ледве помітні вогники.

— Провідати приятеля прийшли? Скучив я без вас, братчики. Шаблі на вас козачі й одяг теж... — мовив запорожець.

Младанович підніс угору коротку круглу долоньку:

— І на тобі така ж висітима. Даремно муки приймаєш, хлопче. Скажи правду — і я сьогодні ж відпущу тебе на волю. Слово гонору. Ми й так знаємо все про гайдамаків. Хто тебе послав? Залізник? — Наступила довга мовчанка. — Ну, кажи... а то — накажу підійняти на дибу, й будеш висіти, доки не сконаєш.

— Не наказуй піднімати дуже високо, а то не дістанеш цілувати в те місце, звідки ноги ростуть, — глузливо відповів запорожець. Але враз його погляд погас, тепер в очах відбилася страшенна втома і мука. Запорожець хитнувся і тужно, безнадійно прошепотів:

— Закурити б... раз затягнутися...

Гонта над силу проковтнув давкий, колючий горішок у горлі, зціпив зуби. Несподівано навіть для себе висмикнув з рота люльку й, тицьнувши її запорожцеві, закрокував цовз оторонілих Младановича та Обуха до воріт.

Протяжно гули ріжки, змагаючись із тисячоголосим гомоном величезного патовиу: уманська залога складала присягу на вірність Польській Короні. Пролунав перший постріл з гармати — військо стало шикуватися в дві лінії. За третім пострілом з команди — кімнати, де зберігались військові клейноди, — вийшов Младанович у супроводі двох козаків, які несли його шаблю і перев'язь. За ними попарно йшли хорунжі з хоругвами та отамани і осавули з прапорами.

Младанович зупинився посеред майдану і подав рукою знак: ріжки й литаври замовкли, тільки патови ще деякий час гомонів глухо і збуджено. Губернатор обвів поглядом військо. Гонті здалося, що той погляд затримався на ньому довше, ніж на інших. Сотник стояв на правому фланзі козацького полку. Попереду козаків вишикувались панцирні гусари; суворі, мовчазні, вкутані в леопардові й вовчі шкури, вони були схожі на два ряди статуй. Гонта пошукав очима Ленарта, але в цей час Младанович почав промовляти до війська. Сотник напружено вслухався в його мову, але чомусь не міг нічого зрозуміти. Йому навіть здалося, ніби не всі слова долітають до нього, ніби вони розбиваються об тісні шереги гусар. Важко було на серці в уманського сотника, важко переверталися в голові думки. Був шляхтичем — і ненавидів усе шляхетське, катувався тим, що стоїть на сторожі неправди, визиску рідного народу, що й сам став запроданцем. А що мав робити? Гибіти в нужді й темряві? Мав розум, мав силу й дряпав-

ся вгору, прокладаючи шаблею шлях. Намагався не заплямувати шаблю кров'ю невинних людей, але те було до ката важко. Серце краялося, квилела з болю душа. Майже щодня чув, що українці й народжені на те, щоб слугувати шляхті, що вони й розумом куцїші за поляків, і мова їхня тільки для того, аби поратися біля бидла. Хіба ж не розумів, що народ його і звитяжний, і роботящий, і мова його прекрасна, й пісні чудові. Навіть шляхта, коли впливається, починає співати українських пісень. Мусить, мусить наступити час, коли вони стануть вільні.

...Вони стануть вільні... А що я зробив для цього? І що тобі дасть тота воля? Темніло в голові, темніло в серці.

— Кілька днів тому ми ввіймали одного гайдамаку... «Младанович говорить про цю нещасну людину»,— подумав Гонта і здригнувся. Тільки тепер збагнув, чому не долітали до нього губернаторові слова. Весь день він думав про полоненого запорожця.

Ох, як він утомився від цієї борні в серці. Як він непавидить короля, Потоцького, Младановича. Як же важко жити в чужій одежі, скоряючись чужим, нав'язаним силоміць звичаям, порядкам, богам. Щасливі ті люди, котрі можуть розпоряджатися власною долею!

Одначе знав, що за ним пильно стежать. Один нерозважливий крок — і загине в катівницьких муках сам, загине родина.

Після складання присяги в губернаторському замку розпочався бал. Столи поставили в саду, в тіні розлогих яблунь та груп. Младанович намагався дотримуватися в своєму домі старовинних шляхетських звичаїв і порядків. Гданські, оббиті позолоченим сап'яном, крісла, турецькі золоті кубки, французькі срібні сервізи — все було старовинне, коштовне, все підкреслювало знатність і давність шляхетського роду Младановичів. Пилю теж за старовинним звичаєм — за кожним разом слуги приносили кубки вдвічі більші. Кубки брали з підносів гайдуки, зодягнені в просторі бешмети, й підносили гостям. Дами сиділи окремо на оббитій виноградом веранді.

Після кількох тостів почалися розваги, принесли картярські столи. Якийсь шляхтич сів на коня й під схвальні вигуки вїхав по сходах на веранду, взяв з рук губернаторової дочки келих з шампанським.

Гонта сидів біля куща мигдалю, цідив з келиха ромейське вино. До нього підійшов і сів поруч головний уманський скарбник, старий сивий шляхтич.

— Весело, правда ж, пане Гонто? А все ж не так, як у старовину бувало. Ні тобі тієї пишноти, ні того достатку, тієї шпетності...

Гонта не слухав. Постукуючи пальцем по келиху, дивився на алею, по якій кружляли пари. З цього краю танцювали Ленарт з панею Младановичевою. Поручик, як завжди, самовдоволено посміхався, притискуючи до себе дужче, ніж те дозволяв етикет, губернаторшу. Але її це, мабуть, нітрохи не бентежило; вона не відштовхувала поручика, натомість посміхалась до нього підбадьоруюче. Гонта подумав, що Ленартові зальоти бачать усі, не бачить тільки Младанович. І ще чомусь подумав, що Ленарт не кохає Младановичеву. Ленарт обкрутився ще кілька разів і, витанцювавши з-за товстої лиши, зустрівся поглядом з Гонтою. Сотник посміхнувся, й поручик, зрозумівши ту посмішку, враз знітився, збився з ритму. Гонта повернувся до скарбника, який розповідав:

— Мій дід мав кілька фольварків біля Бердичева. Приїхав якось туди полювати з гостями — до цього він ніколи не бував у тих своїх фольварках, — коли ж там зовсім ніде полювати. Він поговорив з головним управителем, і що ж ви думаєте — зігнали тисячу підвід і за три дні зробили звіринець. Зайців туди напустили, лисиць...

Не бажаючи далі слухати надокучливого пана й скориставшись тим, що той приклався до кухля, Гонта вибрався з-за столу. Дійшовши до воріт, сотник помітив губернатора, який повертав з алеї на дорогу. Гонта хотів тихенько щезнути, але Младанович покликав його:

— До козаків? Я теж туди. Подивлюсь, як вони веселяться.

На майдані гульбище було в повному розпалі. Частина козаків сиділа за довжелезними, нашвидкуруч збитими столами, інші ходили від гурту до гурту, горлаючи пісень — чумацьких, молитовних, запорозьких, навіть гайдамацьких. Дощів давно не було, і з-під чобіт здіймалася ядуча порохнява. Зупинилися біля крайньої пивної комори. Під нею стояв п'яний як чіп козак, його оточив гурт хлоп'яків. То той, то той хлоп'як наближався до п'яного на безпечну відстань і голосно гукав:

— Дядьку, а Васько вам у спину дулі суче!

— Мені!? Та я йому... — Козак незграбно повертався, поривався вперед, і хлопчаки кидалися врозтіч. Через кілька хвилин все повторювалося спочатку.

Губернатор вийшов з-за крамниці. На його обличчі плавала посмішка.

— Дивні ці люди, козаки...— мовив губернатор, але не закінчив і насторожено прислухався. Зненацька його обличчя пересмикнулося, брови підскочили вгору, й хоч посмішка ще не зникла, але тепер вона була геть безглузда. Гонта теж зупинився, він ще раніше вловив рокотання бандури.

— Як сміли, хлопці, пся крєв; я вас навчу, яких пісень співати! — вереснув Младанович.— Про схизмата Хмеля! Розтопленим оловом залю пельки за ці розбишацькі пісні! Ще й досі несповна сплатили за них...

Очманілий від люті, він не пам'ятав себе. Схопив зі столу тарілку й пожбував її в кобзаря, затупотів ногами, виваюючи в того кобзу.

Гонта не бачив, що було далі. Поквапливо вибрався з натовпу й закрокував по вулиці. Зустрічні козаки здивовано оглядалися на старшого сотника, проводжали його постать довгими поглядами. Гонта не помічав, куди йде. Він сам здивувався, коли побачив перед собою похилені хати передмістя Бабанки. Але не повернув назад, тільки уповільнив кроки і звернув з дороги на стежку, яка вела через яр.

У серці стояв щем, важкі думки роїлися в голові:

Чому не зупинив? Чому спокійно дивився на таке?

Сором палив мозок. Хотілося круто повернути й побігти на майдан. Розумів — пізно. І від цього ставало ще образливіше. Ця пісня — перше, що запам'яталося йому з дитинства. Її любив співати його батько, вивчив грати і його, малого Іванка.

А він, Іван! Хто він зараз, з ким він? Де той берег, до якого плив усе життя? Тут, де шляхта? А на тім залипились друзі; односельці, родичі. Дядько Опанас, дід Василь, материна і батькова могили теж там... Що б вони сказали, якби побачили його сьогодні. Не було б йому прощення. В їхній маленькій хатині кобзар завжди сидів на найпочеснішим місці — на покуті.

Хіба не бачить він, як сміються пани над його мужицькою мовою... Над піснею...

Наслухавшись кобзаревих пісень та розповідей діда Василя, він, малий Іванко, хотів тікати на Січ. Туди, де воля й братерство, слава і відвага. Цю думку плекав багато років, аж поки життя не схопило його в цупкі обійми й не понесло своїми дорогами в інший бік.

Гонта зупинився. Перед ним простяглося широке поле. Ген на обрії височіла могила, а трохи праворуч — ще одна, менша.

Україно! Земле кохана! Скільки поту гіркого вилито на твої пиви! Скільки крові пролито на роси чистії! І все те в твою славу, щоб буяла і квітла ти, як рожа повесні. І знову ж... Скільки жита рославого витоптано ворожими кіньми, хортами панськими!.. Скільки могил високих самотньо в степу бовваніє! Лежать у тих могилах лицарі славні, що боронили волю рідного краю. То предки твої. Хіба не тобі заповідали вони в піснях стати за правду, за землю рідну, за люд поневолений?!

Сотник зітхнув і важко опустився на пагорб. Пад головою в прозорій блакиті вився жайворонок. Здавалося, він завмер на місці, але ж крилами тріпотів дрібно-дрібно, піднімаючись вище й вище.

Гонті знову пригадалося дитинство. Яка то радість — почути першого жайворонка в полі. Виїжджаючи на маленьку орендвану в пана пиву, батько часто брав його з собою. І завжди пад їхньою пивкою виспівував свою дзвінку пісню жайворонка. Івасеві здавалося, що жайворон дзвенів над їхньою пивкою завжди той самий. Він його так і називав — «паш жайворонок». Одного разу він знайшов на межі й гніздо, а в ньому четверо голих пташенят.

І невідомо, хто більше любив пиву з одинокою грушею, жайворон чи він, Івась. Йому в батьковій хаті тісніше, ніж жайворонятам в гнізді. Він, малий, уже розумів: виростуть вони, випурхнуть з гнізда в блакитне небо, в м'які трави; а куди випурхне він? Жили вони в діда, окрім його батька — троє братів, усі одружені, Івась і той іноді плував своїх двоюрідних братів. Відтак громада виділила батькові шматочок вигонця під хату. Батько виплів з лози стіни, мати обліпила їх глиною. Якщо батько взимку збирав у хаті ткацький верстат, Іван і брати спати залазили під піч — в хаті більше місця не було.

Через те з першими струмками й біг він у шаленій радості на пивку. Найбільшою мрією батька було купити цю пивку в пана. Про це шепотівся вночі з матір'ю, про це часто говорив з усмішкою Івану: «Чекай, сину, буде ця пивка нашою, купимо її у пана разом з жайворонком. От тоді він тільки нам співатиме».

В ті хвилини жайвір уривав свою пісню. Слухав. Йому теж хотілося, щоб купив його Іванів батько. Адже це він

засіває для нього житом нивку, ховає його гніздо від лихого ока, це він весною, переорюючи цей маленький клаптик землі, обережно обминає гніздо.

Але жайворон так ніколи й не заспівав його батькові. Він продавав свою пісню панові. Нині над Гонтиними ланами співає кілька десятків жайворонів. Але тепер Гонті здається, що співають вони не йому, а тим посполитим, котрі орють його поля. Помилився він хлопчиком: жайвір не продає свою пісню.

Усе це було дуже давно. Він уже сам пан. І чомусь уперше спало на думку: скільки таких от, як орендував його батько, нивок поміститься на його полі. Скільком щасливим плугатарям могли б заспівати жайворонки.

А як запечалився б батько, побачивши чужоземного герба на Івановій шапці! Лакейське тавро! Батько був панщинний за паперами, та вільний духом. Мав козацьке серце й не давав вбити туди чужинського цвяха.

Над полем важко, немов зітхаючи, повіяв вітер. Гонта зняв шапку, розстебнув кунтуш. Вітер тріпонував довгі, тріхи закручені вгору сотникові вуса, шарпонував оселедець, висмикнувши його з-за вуха. Гонта заправив оселедець, але вітер налетів знову й видмухнув оселедець на обличчя, побавився рукавом кунтуша, шугнув по житю. Воно зашаруділо, хлюпнуло пружною хвилею. Вітер палетів знову, й по житю одна за одною побігли хвилі: зелено-сині, завихрені на гребенях, саме такі, які бувають на морі, коли воно чекає бурі.

Розділ другий

ГУСАРИ

Два місяці поминуло з того часу, як солдат Каргопольського карабінерного полку Прокіп Рудоквас був переведений до третього донського гусарського полку, яким командував полковник Кологривов. З гусарського полку для посилення штабної охорони було взято два ескадрони, тому й виникла потреба в його поповненні. Прокопа, який назвався козаком, визначили в гусари. На коні тримався добре, коней любив, однак служба в Донському полку не сподобалась Прокопові з перших днів. Тут були багаті козаки з верхів'їв Дону, й, починаючи від вахмістра та кінчаючи командиром полку, вони з неприхованим презирст-

вом дивились на низовиків і таких-от випадкових у полку людей, як Прокіп. До того ж командир полку трапився на диво лихий і важкий, як говорили козаки, на руку. Карав немилосердно за провину й без будь-якої провини, а так, «для острашки».

Особливо тяжкими були перші дні. Немов у тумані жив тоді Прокіп. У тумані важкому, безпросвітному. Кілька разів навіть зринала думка кинути все й тікати кудись у Причорномор'я. Але витримав. Майже щовечора, повертаючись з бігового поля, вони сідали з сусідом по строю біля вікна й мазали свіжим салом спину, посмуговані довгим замашним батогом вахмістра, який з дивовижною вправністю діставав їх з центра кола.

Була субота. В гусарському полку проходили навчання по вивченню частин і порядку складання карабіна.

Вахмістр, який провадив у півескадроні навчання, стояв під навісом, козаків вишикував у дві шерехи, поставив просто під дощем.

Навчання тривало вже більше години. Боліли ноги, млів поперек, але ніхто не наважувався навіть поворухнутися. Ці стояння були ще одною мукою з тих, які вигадував для новаків винахідливий вахмістр, охрещений солдатами за тонкий голос і причепливу лиху вдачу «Щеням». Монотонно, немов довгу, обридлу молитву, гусари повторювали слідом за капралом незрозумілі назви частин карабіна, якого поваки ще не бачили в вічі: «Дуло каліброве з багнетом, курок голковий з скобкою і язичком». При кожній новій назві вахмістр загинав на лівій руці зразу по два пальці... Коли заняття вже закінчувалися, позаду строю, на доріжці, яка вела до штабу полку, з'явилась висока постань у синьому плащі. Вахмістр вискочив з-під навісу й забіг на фланг, щоб подати команду «наліво кругом», але поручик помахом руки зупинив його й пішов далі. Він уже порівнявся з останнім гусаром півескадрону. Та враз зупинився. Вахмістр повернув стрій і браво, по-козачому, дзенькнувши шпорами, віддав рапорт. Не слухаючи слів рапорту, Кологривов причепливим поглядом оглянув нерухому стіну синіх доломанів.

— Це нові?

— Так точно, другий півескадрон п'ятого ескадрону. Солдати здебільшого старі, але гусарська служба для них суть нова. Десять чоловік є з рекрутів.

Кологривов підійшов до строю і зупинився навпроти Рудокваса.

— З якого полку?

— Каргопольського карабінерного полку їх високоблагородія полковника Гур'єва, — не моргнувши оком, відповів Прокіп.

— Командиром роти хто був?

— Їх благородіє капітан Станкевич.

— Побачимо зараз, чого ви навчилися в карабінерськiм полку. Всім внімать! Порядок зарядження карабіна після першого залпу?

— Взяти карабін до ноги, нахилити дулом до себе, скусити патрон, насипати порох на полку, закрити полку... — чітко випалив Рудоквас.

— Хто командир корпусу?

Хоч поручик кинув це запитання через плече, вже крокуючи вдовж строю, але Прокіп зрозумів, що він запитує його.

— Кавалер ордена білого орла, їх превосходительство генерал-лейтенант Кречетников.

Кологривов нахмурився: здавалось, був невдоволений в швидких і точних відповідях солдата. Він зупинився на правому фланзі. Просто перед ним, намагаючись стримати нервову дрож, стояв широкоплечий гусар з товстими, по-дитячому відкопиленими губами й наївними голубими очима. Це був донський козак з новоприбулих. Тупий від природи, за ці два тижні він остаточно втратив будь-який здоровий глузд.

Вахмістр затуркав його вкрай. Почалось все з того, що на третій день по прибутті, коли вахмістр проводив заняття словесністю, на його питання: «Хто є ворогами государства Російського?» — навчений якимсь гусаром, новобранець в кінці переліку після «турків і конфедератів» додав ще одного — «вахмістр Щеня». Відтоді не проходило дня, щоб вахмістр не залишав кількох синців на обличчі невдахи-гусара.

— Карабін знаєш? — запитав Кологривов.

Гусар хитнув головою, ніби хотів утриматися від гикавки, й тремтячими губами залопотів:

— З-знаю. — Він дивився на капрала, а той, побоюючись не менше за нього, погрожував очима й загинав по два пальці на лівій руці. Гусар розгубився ще дужче й заворушив товстими, посинілими від страху губами, повторюючи щось про себе.

Кологривов поправив плац і звернувся до гусара:

— Як титулується государиня імператриця?

Козак моргнув відразу обома очима й гаркнув одним духом:

— Курок голковий з скобкою і язичком.

На якусь мить оторопіли всі. Й одразу страшний удар в щелепу кинув гусара на другу шеругу.

— Він новобранець, два місяці...— але далі Прокіп не встиг нічого сказати. Його сусід, веснянкуватий вирлоокій низовий козак Кирило, рукою затулив Прокопові рота і з величезною силою стиснув за лікоть.

— Дурень... заб'ють,— прошепотів.

На Прокопове щастя, Кологривов не почув його слів. Наказавши вахмістру доповісти командиру ескадрону про накладення на «перадивого болвана-гусара» десяти днів арешту з стоянням у повній викладці біля стіни по дві години щодня і п'яти днів арешту на капрала, Кологривов неквапно пішов по доріжці. А вахмістр, лаючись на всі заставки й погрожуючи спустити з гусара «сім шкур», повів гусарів у казарму.

Повертаючись з березового гаю, куди разом з іншими гусарами вони щовечора ходили по сушняк, Прокіп зустрів колишнього командира своєї роти капітана Станкевича. Капітан був невисокий лисуватий чоловік з задумливими світло-голубими очима і короткими, чепурно підстриженими вусиками. Станкевича любили солдати. Ніколи не гримав він на них, ніколи не карав безвинно, а якщо наказував посадовити кого на день або два під арешт, то за значний проступок. Тоді хмурих брови й опускав очі. Солдати розповідали, що в капітана дуже багато книг, казали, що возить він їх з собою скрізь і весь вільний від служби час лежить на похідному ліжку з книжкою в руках. На офіцерські вечірки Станкевич ходив рідко, а якщо йшов, повертався рано. Проте, як розповідав денщик, до чарки прикладався, похідне барильце завжди тряслося в капітанському візку разом з книжками.

— Служба як, Рудоквас? — поцінуючи вусики, запитав Станкевич.

— Та так, ваше благородіє...

Станкевич уважно подивився на солдата.

— Схуд ти дуже. Нелегко, мабуть?

Рудоквас зітхнув, кивнув головою.

— Важко, ваше благородіє. Спочатку думав — незвично, втягнусь. А тепер...— Прокіп підвів очі. Вони горіли хворобливим вогнем.— Рукоприкладство, карцер... Снаги

немає. Солдата одного з петлі витягли. З новобранців він; вахмістр дійняв, а сьогодні ще й полковий.

Капітан нічого не сказав Рудоквасу. Тільки нижче опустив голову, нервово крутив вусики. Прокіп розумів — нічого він не може сказати, хіба що пожалів. А для чого солдатському серцю жалощі? Хіба мало в ньому й так незагоєних ран, тривог і сумнівів?

Увечері на квартирі в Кречетикова збирались офіцери. Генерал любив ці зібрання. Сам залюбки сідав до картярського столу перекинутись у «фараона», зіграти в «банк»; до послуг молоді був танцювальний зал, столи з хорошими винами. Сьогодні генерал не пішов до картярських столів, а залишився в танцювальному залі в оточенні офіцерів. Серед них був і Кологривов. Розповідали всілякі смішні історії, анекдоти, що їх дуже любив старий генерал.

Та скільки Кологривов не напружував свою пам'ять, не міг пригадати жодного. Та й не вмів розповідати анекдоти. Син багатого донського отамана, сам колишній козачий осавул, він вибився нагору настирливістю, хоробрістю і віддапою службою імператорському дому. Армійські офіцери позаочі насміхалися над ним, а в душі заздрили. На грудях у нього було рясно нагород. Високе начальство ставило його за приклад.

— Я розповім випадок, який трапився сьогодні зі мною. Панове, він схожий на вигадку, однак це правда. Кілька годин тому я перевіряв розуміння словесності й різних військових артикулів солдатами, якими раніш командував капітан Станкевич...

І Кологривов розповів про те, що сталося в п'ятому ескадроні, дещо змінивши і дещо додавши від себе.

— Дивний він, цей Станкевич, — озвався підстаркуватий прем'єр-майор. — Знав я його батюшку, поважний і розумний був дворянин. Не вдався в нього син. Все книжки, книжки якісь, німецькі, французькі. Бачив я серед них сочинення Вольтера, Руссо.

— Що там Руссо. В нього є більш прелюбодійні книги, — вставив Кологривов.

Офіцери пирснули в кулаки. Зрозумівши, що сказав невпопад, Кологривов зніяковів і відійшов.

— Кажуть, імператриця теж читає Вольтера? — запитально мовив прем'єр-майор, і його запитання пролунало як виклик.

Прем'єр-майора мали за дивака: літній сатир, він так і не доскочив відповідного чину, може, через те й любив спантеличити офіцерське зібрання підступним запитанням або сумнівним дотепом. Більшість офіцерів взагалі не знали, хто такий Вольтер, а тих, хто знав, запитання старого нечестивця вкинуло в сум'яття. Їхня імператриця ставила їм загадки. Вольтер і брати Орлови, Дідро і гусари з товстими жижками, казочки для дітей і суворі укази проти кріпаків. Можна й розгубитися.

Прем'єр-майору воліли не відповідати.

Кречетников зручніше вмовстився у кріслі і, розглядаючи носачи своїх чобіт, мовив старечим голосом:

— Непохвально, панове офіцери. Купижки всякі, ідеї... Це не доводить до добра. Станкевич чоловік вчений. А на службу, бачите, крізь пальці дивиться.— Генерал пожував губами і неголосно чхнув (офіцери при цьому хором побажали доброго здоров'я).— Нам треба відпровадити когось в офіцерів вербувати в солдати. Прийшов рескрипт створити ще два пікінерські полки на цьому березі Дніпра. Андрій Петрович,— звернувся він до полковника Гур'єва,— дасте розпорядження.

— А куди посилати? — запитав генерал Підгоричани.

— Кудись туди, Чигирин, Черкаси.

— Там же розбійники, ці, як їх...— похонився хтось з офіцерів.

— Гайдамаки,— підказав прем'єр-майор.

Молоденькій підпоручик у тісному мундирі з короткими рукавами знизав плечима:

— Гайдамаки теж воюють з конфедератами.

— З ким вони тільки не воюють,— посміхнувся Гур'єв,— спробували б ви потрапити їм до рук, вони б з вами розраховалися не гірше, ніж з конфедератами. Це звичайнісінькі розбійники.

— Ні, не розбійники,— заперечив прем'єр-майор.— Однак я з Андрієм Петровичем згодний, що не треба попадати їм до рук. Ці люди — страшніші простих розбійників. Вони вбивають не всіх, а дворян і інших багатих людей.

— Вважаєте, їм властиві якісь ідеї? Це звичайнісіньке бидло. До них навіть не варт застосовувати зброю, а лише батоги. Правда ж, Василю Павловичу? — мружачи ліве око, звернувся Гур'єв до Стапкевича, який з поклопом підійшов до гурту.

Це був невисокий чоловік з високим чолом і мрійливими очима.

— Ви про кого? — запитав той.

— Про гайдамаків. Як, на ваш розсуд, вони мають якісь плани, ідеї? І що б вони зробили, коли б схопили когось із нас, дворян?

— Я чув про них багато непохвального з вуст наших офіцерів. Проте мені здається, ніхто не задумувався над тим, що привело їх до бунту. Оскільки я знаю — їм просто неможливо було жити. А що ж до того, «коли б вони схопили когось із нас...» — не знаю. Але хіба вам ніхто не казав, що гайдамаки чекають російське військо? В надії на його поміч вони, певно, й почали бунт.

— Вони чекають нашого мужика з дубиною, а не нас, — похмуро кинув Гур'єв.

— Наш селянин сумирний душею і відданий своїй імператриці, — обережно зазначив товстий, як бочка, секундмайор. — Він не буде бунтувати.

Настало коротке замішання. Адже всі гаразд відали про болотниковський, пугачовський та інші бунти в імперії. Однак ніхто не наважився нагадати про те. Імперія процвітала й процвітає, це її «золотий вік», так заведено казати, і всі так кажуть. Звичайно, навіть сюди, в глуху провінцію, долітали чутки про розкіш, марнотратство і розпусту двору, а також про те, що там можна розбагатіти й доскочити високого чину за одну ніч, і то не на полі бою, не на кріпосних стінах під кулями, а в альковах, у пуховиках, треба тільки мати відповідну статуру. Ті розповіді баламутили уяву молодих офіцерів, і вже декотрі з них марили перед сном не бойовими подвигами, а подвигами іншими, й навіть на службу дивилися крізь пальці. Плісньва розпусти розповзалася по всій імперії, розпусти не стільки тіла, скільки духу, цуникими коріннями вона проростала в глибіню історії, в наступні покоління.

— Ви не дали, панове, сказати мені до кінця, — мовив Станкевич. — Я теж не певен, яка доля спіткає того з нас, хто потрапить в руки гайдамаків. Проте гайдамаки бачать в нас просто росіян, яких вони чекають і яким вірять, а не дворян.

— Чому в ставці не укажуть зашкодити їм? — не слухаючи Станкевича, звернувся до Кречетникова прем'єр-майор.

Кречетников пожував губами і, спираючись на бильця крісла, підвівся:

— Ходімо, панове офіцери, знімемо пробу з французького. Його мені прислав один старий знайомий. Щодо гай-

дамаків... Учора я отримав листа від князя Репніна; він пише: «Не способствовать этому новому огню, а погасить...» Хоч гасити поки що радить словами. Не знаю, як з ними можна говорити. Андрій Петрович справедливо сказав...

Кречетников у оточенні офіцерів пішов до сусідньої кімнати. Станкевич теж хотів іти, але Гур'єв затримав його.

— Василю Павловичу, сядьте сюди, — вказав на крісло поруч. Полковник постукав пальцями по кришці маленької срібної табакерки і, ніби продовжуючи уважно стежити за тапцями, тихо промовив: — Я знаю, вам скучно тут, у Бердичеві. Ви любите подорожувати, споглядати нові місця... Саме трапляється нагода: надійшов рескрипт створити два полки пікінерів. Для вербування треба послати одного офіцера, на якого можна покластись. Клопоту ніякого; все робитимуть капрал і солдати.

Гур'єв не закінчив, бо побачив лакея, який з'явився в кімнаті.

— Що тобі?

— Там солдат з накетом, запитує ваше високоблагородіє.

— Нехай заїде.

Лакей вийшов і по хвилі повернувся з високим гусаром у запорошенім мундирі. Відбиваючи крок, гусар підійшов до полковника, відрапортував і подав накет. Гур'єв ковзнув поглядом по адресі, зламав сургуч і кинув гусару:

— Ступай.

Той віддав честь і чітко, за всіма правилами артикула, повернувся кругом. На фарбованій підлозі залишилися дві криві лінії.

— Болван, — кинув крізь зуби Гур'єв. — Стій. Не повертайся! Десять суток арешту.

Солдат стояв непорушно, злякано, немов чекаючи удару в спину, втягнув голову в плечі.

— Марш звідси, — процідив полковник, і вже до Станкевича: — А декотрі беруться стверджувати, ніби в цих скотів є щось у голові.

— Чоботи на ньому ще з турецької війни, з шипами, гірського полку, — тихо зауважив Станкевич. — Які будуть ваші розпорядження? Коли виїжджати?

— Завтра або післязавтра. Гроші і все потрібне одержите в генерала Ісакова; подасте йому рапорт.

— Гаразд, я виїду завтра. Мені можна йти?

Полковник хитнув головою. Станкевич вклонився й пішов до дверей. Проте, ступивши кілька кроків, щось згадав і повернувся назад:

— Андрію Петровичу. Маю до вас одне прохання. Хотів узяти з собою одного колишнього мого солдата, який тепер знаходиться в полку Кологривова. Звик я до нього...

Гур'єв знизав плечима.

— Добре, я поговорю з полковником. Гадаю, він вволить ваше прохання.

Розділ третій

БРАТИ

В останній сотні, десь аж скраю, йде Гаврило Карий. Чорпий, зарослий рудою щетиною, припалий порохом, ступас, ковтаючи шлюку, підняту сотнями віг. Іде пішки, бо пожалів взяти з дому коня, а коли розбирали в селі панських — не взяв, побоявся. В голові сірі й пудні, немов хмари куряви на дорозі, думки. Острах і нудьга проїмають серце Карого. Давно б він покинув гайдамацьку чату, тільки не вибере слушного часу. Та ще стримує його думка роздобути коней і в'їхати в свій дзвір на власній паровиці. Попереду Карого без всякого ладу йшли гурти піших гайдамаків. Тут зібралась безпросвітна голота. Мало хто мав шаблю чи рушницю, здебільшого — коси на держалнах, а то й просто здоровенні, засмалені на кінцях кілки. Здавалося, ці люди вийшли з пекла. Та так воно й було: вони вийшли з панського пекла. Сп'янілі од волі, вони часто браталися між собою, безпричинно сміялися, поривалися кудись, а куди, не знали й самі.

По узбіччі дороги, почевивши на дубовий держак бойового бича чоботи, простував Микола. Роман уже двічі діставав для нього коня, але Микола, який не любив їздити верхи, обидва рази відмовлявся. Поминувши ставок, сотні почали звертати з шляху на глуху польову дорогу, що губилася серед хлібів аж під лісом. Залізник зупинився біля перехрестя, пропускав сотні. Стомлено обіперся на сідло, дивився в далечінь. Тепла юга несла з собою духмяні пахощі молодих ланів, виколисувала щось з глибокої пам'яті — й не могла виколпхати. Максим з насолодою вдихав п'янкий запах. Коли порівнялись гурти остан-

ньої сотні, кинув повід Орликові на шию і підійшов до Миколи:

— Чого це ти в хвості плентаєшся?

— Ногу натер, чоботи тісні.

— Помінявся б з ким-небудь.

— Пробував уже. Один козак, нібито й не малого зросту чоловік, озув мої, а я його став приміряти. Не підходять. Скажи, Максиме, чого ми з шляху звернули?

— Перепочинемо в селі. Та й безпечніше глухими дорогами йти. Однак далеко збочувати ми не будемо. Ти лишайся тут і, коли підійде обоз, скажеш, щоб звертали на цю дорогу. Й сам під'їдеш, пога трохи одійде.

— Щось неохота мені тут сидіти,— почував потилицю Микола.

— Щоб не нудно було — візьми ще кого-небудь. Карого.

Залізник підкликав Карого й, наказавши йому лишатись з Миколою, поїхав за військом.

Микола з Карим примостилися недалеко від дороги. Микола лежав на животі, відшукував у траві молоденькі листочки щавлю, збирав по кілька й смакував.

Припікало сонце. Неподалік від дороги над старим хуторищем, розімлілі від жару, дримали тополі.

— Ходімо в холодок,— запропонував Микола.— Звідти дорогу теж видно.

Вони перейшли під тополі й сіли в холодку. Микола знову взявся до щавлю, а Карий, знявши свиту й поклавши її собі на коліна, почав пришивати одірваний рукав. Свита була майже нова, до чотирьох вусів, Карий не раз у думці лаяв себе — навіщо взяв її з дому. Він і сам не пам'ятав, як це трапилось. Усі в той день ходили в святковім одязі, він теж, а потім і виїхав так.

— Щось баглаї¹ обсіли, на сон хилить,— промовив Микола.

— Спи, я стерегтиму.

— А не заснете? Ще прогавимо обоз. Максим казав, щоб дивилися добре: дець поблизу шляхетська чата бродить.

— Він, либонь, нас підлякати хотів.

Микола підклав під щоку шалку, й за хвилину під тополями розляглось дуже хропіння. Карий схилився над свитою, іноді позирав на дорогу. Закінчивши пришивати

¹ Баглаї — ліноці.

рукав, розправив свиту, повертів її перед собою і, обережно згорнувши, поклав на траву. Потім підвівся й пішов по хуторищу. Не знайшов нічого цікавого, знову сів біля Миколи. Його змагали позіхи. По зеленій траві, прориваючись крізь листяний намет, стрибали сонячні зайчики. Від них рябіло в очах і дрімота навідала ще дужче. Позіхнувши ще раз, Карий зняв чоботи і, прикривши ними свиту, підсунув собі під голову.

«Іхатимуть — почую: колеса торохтітимуть», — вирішив.

Спали довго. Не чули, як до перехрестя під'їхав обоз, як зупинили обозники коней і охорона довго радилася, куди їхати. Тясьма-сліди звертала праворуч, але чому отаман нічого не сказав їм зранку або не залишив кого-небудь? Хоч би мітку поклав на дорозі. Певно, гайдамаки пішли в обхід, а їм треба їхати прямо. Розмисливши так, обозники поїхали шляхом.

Сонце вже звернуло з півдня, тінь пересунулась далеко праворуч. Микола крізь сон відчув на своїй щоці промені, перевернувся на другий бік. Ставало жарко. На обличчі повиступали крапельки поту. Микола витер їх долонею і прокинувся. Сів на траві, протирав заспані очі. Карий спав під тополею. Микола глянув на тінь і злякано схопився:

— Дядьку Гавриле, вставайте.

В цю хвилину на дорозі пролунали тупіт і голоси. Микола оглянувся. Помітив незнайомих вершників, пластом упав на траву.

— Шляхта, дядьку, лежіть, — гаряче прошепотів до Карого, який, поскрібуючи п'ятірнею пітні груди, підвівся з трави.

— Де? — ще не отямився Карий.

Микола підхопився на коліна й повалив Карого. Та було пізно. До них скакали вершники. Охопивши кільцем хуторище, вони обережно наближались до тополь, тримаючи наготові рушниці. Побачивши, що гайдамаків тільки двоє, шляхтичі з лементом навалилися на Миколу та Карого, який впав на коліна й благально зняв руки.

— Паночку, за що ви нас, ми не гайдамаки... — Карий проклинав у душі і Залізняка, який залишив його чекати обоз, і Миколу, а найперше діда Мусія, що подарував йому цю стару щербату шаблю і пістоль.

— Навіщо в'язати цих лайдаків? — вигукнув якийсь шляхтич. — На тополю їх.

— Треба спочатку де регіментаря відвести,— не погодився інший.

Зав'язалась суперечка. Де двоє збройних шляхтичів, там вона виникне обов'язково. Перемогли ті, які вимагали повести полонених до регіментаря. Миколі й Карому зв'язали руки й навпрошки, полями повели до лісу. Шляхтичі гнали коней риссю, Карий та Микола ледве встигали за ними. Декілька разів тонкий нагай-трійчак боляче оперезав Миколі плечі і шию, а один удар розсік кінчик вуха. Микола намагався не випереджати дядька Гаврила: знав, якщо випередить, всі удари падатимуть на плечі Карого. Біля лісу вони вискочили на дорогу, і вершники погнали коней ще швидше. Карий почав спотикатися. Ще трохи, й він би впав, але в цей час з-за куців вибіг якийсь чоловік у куцім жупані й замахав руками. Вершники притримали коней.

— Карета в болоті застряла, допоможіть витягти! — крикнув він.

— Яка карета?

— Пан Єзус, вони не розуміють. Наша, пані регіментаревой. Пані до нас їхала.

Шляхтичі звернули з дороги. За куцями побачили карету. Нахилившись на один бік, вона стояла посеред зарослої лепехою і ситнягом річки. Залипаний болотом кучер у закачаних за коліна штаних стояв у воді, він уже зовсім вибився з сил і зневірився в своїх посмугованих батогах конях. На козлах сидів якийсь папок; чекаючи, доки карету витягнуть з води, він через вікопце розмовляв з кимсь, мабуть, з самою панею.

Економ — це був той пан, який вибігав на дорогу,— вказав пальцем:

— Колесо застряло, підважити треба. Ось і дрюк лежить, я його під кущем знайшов.

Шляхтичі походили з коней, м'ялися. Ніхто не хотів лізти в скаламучену, брудну воду.

— Хлопи нех лізуть! — враз вигукнув один з них і, радіючи своїй кмітливості, кинувся розв'язувати Миколу та Карого. Декілька чоловік охоче допомогли йому. Карий хотів заправити за пояс поли свити, але інший шляхтич штовхнув його в плечі:

— Вона тобі ненадовго знадобиться, чорти в пекло і голого приймуть.

Микола взяв дрюк і побрів по воді. Річечка, хоч мала в ширину біля двадцяти сажнів, була мілка, з заболоченим,

грузьким дном. Заднє ліве колесо карети провалилося в багнюку по саму колодку. Микола підсунув під нього дрючок, натиснув плечем — дрючок провалився в глей.

— Дайте якихось цурупалків або лози, — попросив Микола. — Тут дуже мулко.

А сам розглядався, гарячково прями думку про втечу. Знав-бо: не втечуть звідси, то вже не втечуть ніколи. Серце йому калатало, він аж упрів, а ще ж намагався вдати покору і безвихідь. Дивився у воду, в якій відбилися куці верболозу, а думка мчала в очеретяні нетрі, й він над силу стримувався, аби не кинутись туди до часу.

Шляхтичі нарубали шаблями лози й покидали її у воду. Лоза не долітала до карети, Микола дрюком підгортав її до себе. Топчучи лозу під колесо, прошепотів до Карого:

— Тікаймо; як карета рушить — мерщій у очерет. І на той бік. Річка грузька, па конях не швидко переберуться.

— І не думай. Куди там... Проситись будемо... — злякано зашепотів Карий.

— Швидше там! — загукали з берега.

Микола знову заклав дрючок.

Удвох з Карим вони підважили колесо. Кучер смикнув віжки, шляхтичі на березі загаласували, затюкали, навіть схожий на дятла носатий панок на козлах нахилився вперед і зацмокав губами. Карета заскрипіла й важко рушила з місця.

Шляхтичі залемментували ще голосніше. Микола кипув на воду дрючок, крикнув до Карого:

— Біжимо, дядку!

Він більше не оглядався. За кілька скоків був у очереті, а ще по хвилі вихопився з нього на берег річки й помчав до лісу. Впав у ковбаню, схопився й знову побіг, а коли вискочив на суше, тріснув перший постріл. Микола кинувся ліворуч, позад пролунало ще з півдесятка пострілів, але кулі просвітли десь збоку. Микола чув, як осатаніло лаялися шляхтичі, заганяючи коней у воду, їхні погуки тільки підхльоснули його, він уже біг поміж кущами.

Посеред широкого сільського майдану зібралася челядь. Грає Роман дівчатам, ще й притупує сам собі; чорнявий, красивий, підморгує то одній, то другій; не перериваючи гри, хвацько збиває на потилицю шапку. Весело рокоче в його руках бандура, то розсипається сміхом па всі лади, то буркоче двома басами, то заливається тонко-тонко, мов

сімнадцятилітня дівчина. Милуються дівчата буйною Романовою вродою, мліють під його поглядом. Не одна згодилась би побути з ним вечір, послухати його жартівливої мови, подивитися зблизька в його чорні веселі очі. Роман теж трохи думає про те. Але тільки трохи. Десь там, у Медведівці, чекає на нього Галя, і немає в цілому світі дівчини, кращої за неї.

Грає Роман, але не дивиться на бандуру. Бачить він — в кінці вулиці замаячила висока постать. У ній Роман впізнав Залізняка. Поряд з ним — Швачка і Неживий. Роман передав бандуру іншому козакові й пішов через майдан, все ще наспівуючи веселеньку пісеньку:

Кум городами йде,
Кума вулицею;
Кум трясє пітухом,
Кума курицею.

Ішов через майдан навкіс, маючи намір перейняти Залізняка. Але той раптом зупинився, присів навпочіпки. Неживий і Швачка схилились біля нього.

— В кавуни гулясте? — весело промовив Роман і заглянув через голову Неживого. Залізняк водив по піску пальцем і, поглядаючи то на Неживого, то на Швачку, щось втокмачував їм.

— Від Канева до Богуслава тридцять верст, ти, Семене, навпрошки підеш, отак-о, — і Залізняк провів на дорозі ще одну лінію. Ми потирлуємо десь біля Богуслава, доки ти підійдеш.

Максим підвівся, поправив на плечах кирею.

— І ти тут? — тільки тепер помітив Романа. — По ділу якому чи просто так?

— Просто так.

Вони зайшли в двір, де зупинився Залізняк, посідали на призьбі. Максим витягнув люльку, але набити не встиг: на вулиці почувися тупіт, лайка.

— Що за нечиста сила, — кинув Максим.

В цю мить у хвіртку, щулячи вуха, вскочив Орлик. За ним, намагаючись дістати коня довгою лозиною, біг якийсь гайдамака.

Побачивши отамана, трохи розгубився й пожбурих лозину через ворота.

— Хлібину вкрав; в саду зайшов, а вона па возі лежала. Ми саме обідати збиралися. Один козак підскаочив до нього — а він його за рукав.

— Заліз, як кажуть, у чужу солому, та ще й шелестить,— кинув Швачка.

Максим підкликав коня до себе.

— Доведеться тебе прив'язувати — злодюгою став.

— Гадає, як він отаманський кінь, так йому все можна,— мовив Роман.— Гляньте, подає вигляд, ніби пасеться, а сам оком косує. Ох і хитрючий.

— Джура його рознадив, любить хлопець коней. А ось і він. Ну, як, Василю?

— Немає обозу. Я й на вербу вилазив — не видно.

— Обоз давно мусить бути. Либонь, трапилось щось.

— Вони знають, куди їхати? — запитав Швачка.

— Знають, я земляків своїх лишив біля дороги.

— Кого? — запитав Роман.

— Миколу і Карого. Якове, бери з півсотні хлопців і навскач до перехрестя. З обозом, видно, таки не все гаразд.

— Я поїду теж,— Роман схопився й побіг за ворота.

За кілька хвилин з півсотні запорожців Шваччиної чати мчали дорогою на Трушовці. На перехресті Швачка натягнув поводи, вороний кінь забасував на місці. Гайдамаки оглядали дорогу, луку і хуторище. Швачка віддав Яну коня і пройшов по дорозі. На ній було добре видно сліди коліс багатьох возів.

— Чоботи знайшов,— підскакав до Швачки дужий, в плечах не перекрити аршином, гайдамака.

Роман оглянув великі розтоптані чоботи.

— Миколіні,— стурбовано кинув він. По тому спішився, пильніше придивився у протоптану в ячмені дорогу, яка вела до лісу.

— Хіба ж тут розбереш що-небудь? Кінські копита добре видно. Сліди від тополь ведуть, де й чоботи знайшли. Микола чогось до лісу пішов. А може, погнали його?

— Кепсько. Обоз прямо подався. Нам треба їхати за ним.— Швачка підкликав Яна: — Лети до отамана. Нехай вишле сотні три на Карашин. Скажи, ми теж туди поскакали за обозом.

— З Миколою ж як? До лісу треба їхати.

— Ніколи, гаяться не можна.

— Миколу схопили, це ж вочевидь.

— Чи ж нам обоз рятувати, чи твого Миколу? — вже зі злістю сказав Швачка, сідаючи на коня.

— Біля обозу заслопа в.

— Нам треба виконувати отаманів наказ

— А кидати людей напризволяще...

— Ти, Романе, коли потонеш — проти води плистимеш, Бери восьмеро козаків і їдь. Тільки не гайся там.

...Протоптаний у ячмені слід... Дорога... Знову тьсяма до річки. Зупинилися. У стоптаній траві було видно наповнеці водою колії, трохи осторонь від них біліла свіжа поруб верболозу, а біля самої води, обличчям вниз, лежав якийсь чоловік. Роман нагнувся, невизразно і з тривогою вгадуючи щось знайоме в скарлюченій постаті.

— Карий, дядько Гаврило! — здивовано гукнув, перевертаючи мертвого.— Забили його. Рана над вухом.— Кілька хвилини вдивлявся в знайоме обличчя, на якому вже виступила рота. Потім стрепенувся.— Значить, і Микола десь тут. Треба поспішати. Повернемося, тоді похавасмо Карого.

Тримаючись сліду, вони виїхали на дорогу. Але дорога розчахувалась на дві. Одна йшла ліворуч лісу, друга з гори спускалась до Трушовців. На ній було видно сліди копит, полишені невеликим загном.

На горбі вимахував руками-крилами вітряк, кванив. Двері вітряка були замкнені. Об'їхали кругом, один за порожець постукав списом по дощатій стіні. Ніхто не відгукнувся. Очевидячки, мельник засипав зерно, а сам пішов у село.

У село в'їжджали ступою. Вулиці були пустельні. Лише в одному вікні майнуло жіноче обличчя, побачивши озброєних вершників, жінка сховалася. Тривога пойняла Романа. Роззирався довкруг, але їй далі нічого не було видно.

— Треба зайти в якусь хату та розпитати,— мовив широкоплечий гайдамака.— Наче вимерло село.

Останніх слів не почули. З-за тину загуркотів залп. Заржали коні, хтось з гайдамаків вистрілив над головою просто в небо.

Романів кінь рвонув убік і зупинився біля тину, похитуючись на широко розставлених ногах. Роман зрозумів — кінь зараз упаде. Звільнивши ноги з стремен, стрибнув через тин просто в город. Підвівся на ліктях, і в цю мить перед самим його обличчям впало на землю перерізане кулею навпіл конопляне стебло. Щось затремтіло в серці. Роман втягнув голову в плечі й наосліп кинувся далі в городи. Пробіг кілька кроків і побачив перед собою недобудовану хату. Постріли бахкали десь за спиною, від цього здавалось, ніби стріляють лише по ньому.

— За стіну,— почув Роман, вскочивши в проріз для дверей. Він став за стіну й оглянувся. В хаті ховалося ще двоє гайдамаків.

— Чого ви сидите, тікаймо в вікно,— вказав Роман на проріз у протилежній від дверей стіні.

— З того боку теж стріляють.

Роман присів під стіною, оглянувся по хаті. Її, очевидно, розпочали будувати ще з осені, зруб був виведений вище вікон. Але далі її так і полишили: поміж густою травою валялися почорнілі тріски, складені під стіною крокви теж встигли потемніти. В сінешнім кутку на прилаштованім на кілках помості (щоб не дістали миші) лежало зо дві копи житніх кулів.

— А де інші козаки? — запитав Роман.

— Чоловіка три на конях вирвались, он ще Опанас лізе.— Гайдамака вказав рукою на вікно.

Гарячий, що межував з відчасм, страх сплинув, натомість папливала важка, глевка тривога.

Роман підійшов до вікна, обережно виглянув з-за стіпи. На вулиці валялися забиті копі, біля одного з них лежав мертвий гайдамака. Більше нікого не було видно.

— Ускочили, аж в халявах плющить,— промовив при-слінкуватий гайдамака в дорогій, з кабарги, шапці.

— Може, дасть бог, якось виберемося,— кинув Роман.

— Якось бог дасть: батько хату продасть, собак накупить, ніхто до хати й не приступить,— невесело пожартував другий гайдамака, викладаючи з торби на шапку кулі.— Не вийти живими звідси.

Роман хотів виглянути у покутне вікно, але низенький натоптуватий гайдамака у вишитій сорочці (свиту десь загубив) — він навіть підривав під стіною землю — застережливо крикнув:

— Стережись! Тут зблизька хтось стріляє, і дуже влучно.

Тим часом до хати підповз ще один гайдамака. За ним по землі простягнувся іржавий слід — гайдамака був поранений в руку нижче ліктя. Сечній — так звали гайдамаку, що викладав набої,— допоміг пораненому перелізти через поріг. Посадивши його під стіною, перев'язав рану. Роман взяв у кутку куль, проткнувши впоперек нього палицю, надів на куль свитку. Зверху приладнав шапку. Потім узяв опудало знизу, підійняв навпроти вікна. Цьвохнула куля, пронизавши опудало наскрізь. Роман опустив куль і по хвилі підійняв його. Знову свиснула

куля, і знову Роман сховав куля. Так повторилося кілька разів. За четвертим разом вже ніхто не стріляв. Стрелець зрозумів — його обманюють. І далі, скільки Роман не показував опудало, пострілу не було. Тоді Роман зняв з куля і одягнув на себе свиту, настобурчив на голові шапку й став навпочіпки, готуючись підвестись.

— Що ти робиш? — відірвавшись на мить, запитав Сечній, не випускаючи з ока вулиці.

— Хіба не бачиш? Я тепер ось стану й подивлюся, де сидить той клятий стрелець. Він думатиме, що це опудало.

— Не треба, я вже яму прокопав,— кинув гайдамака знизу. Він оно за колодязем сидить. Подай булдимку.

— Хлопці, сюди! Вони ідуть! — крикнув Сечній.

— Ти лежи й пильнуй, щоб звідси не зайшли,— кинув Роман до гайдамаки, який підкопався під стіну, а сам схопив рушницю й став до вікна.

— Дайте й мені що-небудь,— попросив поранений.

Роман обдивився. Рушниць було тільки три. Він витяг два пістолі, поклав біля пораненого й знову повернувся до вікна.

Вулицею, низько пригинаючи голови, перебігало п'ятеро жовнірів. Хоч вони тиснулися до тину, їх було добре видно.

— Бач, випростались, уже й не пригинаються. Ану ж, ану, піднімайте, свині, вище хвоста, бо глибоко буде морем брести,— прошепотів Роман.— Стріляємо?

Проте першими вистрілило двоє жовнірів. Стріляли вони на бігу, майже не цілячись, і обидві кулі влучили в стіпу далеко від вікна. Роман спустив курок. Жовнір, в якого він поціляв, зупинився й важко сів на землю, й далі тримаючи рушницю перед собою. Поруч з ним упав другий, вражений кулею Сечнія. Інші залагли під тином і відкрили вогонь по вікну. Тепер доводилося ховатись за стіни, виглядали обережно.

— Протриматися ще б трохи,— промовив Сечній.— Хтось з наших утік же, приведе поміч.

Позад них прогримів постріл. Всі троє оглянулись.

— Куди ти, Остапе, стріляв? — запитав Сечній.

— Двоє соняшниками підкрадалося. Один вернувся, а другий оно лежить. Вони і від сіней можуть зайти. Там у зрубі щілини. Або й попід стінами до дверей проберуться.

— Я сяду там,— поранений гайдамака перейшов і сів

під кулями.— Звідси на дві сторони видно. А ви двері завалить: он колоди лежать.

Це було слухно. За кілька хвилин Роман і Сечній накидали в отвір для дверей колод.

Жовніри зробили ще кілька спроб проникнути в хату. Один раз вони зайшли з боку сіней, але Роман, Сечній та поранений гайдамака пострілами відігнали їх. Після того жовніри довго не наважувалися наблизитись до хати. Двічі вони пропонували здатись, але гайдамаки обидва рази відповідали пострілами.

Здавалося б, поки що все йшло добре. Ніхто з гайдамаків у цих сутичках не дістав жодної подряпини. Проте в них кінчався порох. Першим це помітив Сечній. Перевернув ріг, але з нього нічого не сипалося. Труснув ним біля вуха й, кинувши під ноги, взяв Романів. Але й там пороху було на денці. Тільки з Остапової порохівниці натрусили зарядів на три.

— В тебе порохівниця є? — звернувся Сечній до пораненого.

Той похитав головою і випувато опустив очі.

— Відкрилась, як городом ліз, висипався порох.

Запала довга мовчанка.

— Не зачепись я за тин — втік би в поле, — тужно промовив Остап. — Мимо мене кінь без верховня біг... Поводи по землі тяглись... Бач, ірод, кудою лізе. — Остап вистрілював у жовніра, але промахнувся й люто вилаявся. — Не вийти нам з цього тризнища.

— Дивіться, ще якісь солдати! — крикнув Сечній.

Кинулись до вікна.

— У вбранні якомусь дивному, — мовив Роман. — Мундири зелені, а в середнього по мундиру шитво срібне.

— Це ж російські солдати! — вигукнув Сечній. — Середній — офіцер. Тільки куди вони йдуть?

— Не бачиш куди — до жовнірів, — похмуро кинув Остап. — Підсоблятимуть їм.

— Не може бути. Я вибіжу до них, — сказав Роман і скочив на вікно.

Але Сечній схопив його за полу:

— Я теж не вірю, щоб москалі в нас стріляли. Проте на всяк випадок ліпше зачекати.

Офіцер і двох солдатів завернули за ріг, де були жовніри.

В тяжкому чеканні минали хвилини. Усі четверо напружено вдивлялись у вуличку, де зникли солдати. Ніхто не

обізвався жодним словом. Нарешті з-за рогу знову з'явився офіцер і солдати. Офіцер на мить зупинився, оглянувся, щось сказав. Потім підвів руку — Романові здалося, ніби він насварився пальцем, — і неквапно пішов прямо до гайдамаків. Коли офіцер і солдати підійшли ближче, один солдат зняв з плеча карабін і помахав ним. Тільки тепер Роман помітив на кінці багнета шматок білої хустки.

Роман, Сечній і Остап, немов по змові, всі разом кинулись до дверей. Розметавши колоди, вони вийшли з хати. Тільки поранений гайдамака залишився у дверях, тримаючи в руці пістоль.

Офіцер і солдати були вже поруч. Вони зупинилися, офіцер з цікавістю подивився на гайдамаків і мовив тихо, але впевнено:

— Мій загін знаходиться в цьому селі. Я забороняю в нашій присутності вести бій. Ідіть, у вас ніхто не стрілятиме.

Ромац, Сечній і Остап переглядалися, не знаючи, вірити чи не вірити офіцерові.

— Ідіть, не бійтеся, — сказав солдат, на багнеті в якого висіла біла хустка. — Ваше благородіє, дозвольте, я проведу їх.

Офіцер кивнув головою і в супроводі другого солдата пішов геть.

— Ходімо сюди, — промовив Сечній, простуючи стежкою по межі.

Гайдамаки швидко, ще до кінця не вірячи в свій порятунок, закрокували в город. Солдат ішов позаду.

— Можете йти, жовніри не поженуться за вами. Наш капітан сказав: якщо вони спробують вас перепиняти, він накаже перестріляти їх усіх.

Сечній уповільнив кроки й, порівнявшись з солдатом, пішов поруч:

— Хто ви такі? Кому нам дякувати?

— Солдати. Ми всім загоном прохали капітана заступитися за вас. Капітан у нас добрий. Ми приїхали вербувати козаків у пікінерію. Зупинилися в селі переднювати, коли ж чуємо — стрілянина. Капітан і каже мені: «Піди довідайся, що там». Прийшов я, подивився — лежать за тином польські жовніри, певно, конфедерати, і стріляють по хаті. Питаю: «В кого стріляєте?» — «Хлопи, — каже, — там засіли». Закурити у вас немає? — раптово урвав розповідь солдат.

Вони вже вийшли з городів. Під молоденькою берізкою зупинилися. Роман дістав кисет. Солдат набив люльку, з насолодою затягнувся міцним димом.

— Хороший тютюнець. Давно куриє такий, ще в себе вдома... Ні, брешу, колись один гончар вгощав. У гості мене запрошував у село... Мельниківку. Не з вами він часом, Неживим називався?

— Неживий, Семен? — разом скрикнули Роман і Сечній.

— Семен.

— Начальником чати він.

Остап весь час злякано оглядався. Солдат помітив це.

— Ідіть. Уклін передавайте Семену, скажіть, кланявся йому Прокіп Рудоквас. Дайте, якщо є, тютюну ще па люльку.

Роман розв'язав муштр, але по хвилі знову затягнув його й простягнув солдатів кисет.

— Па пам'ять.

Солдат узяв кисет, повертів його, помітивши шитий шовком напис, прочитав: «Оце тому козаченьку, що вірно любила», простягнув кисет назад:

— Дарунок від дівчини...

Романові самому стало шкода кисета, згадав, що ледве випросив його в Галі. Але вагався лише мить.

— Візьми, вона мені ще десять подарує. Скажу — і подарує.— Мовив з такою переконливістю, що солдат згодився. Він сховав кисет і простягнув руку:

— Прощайте, уклін не забудьте передати, цікава розмова у нас тоді з Семеном вийшла, прямо віща.

Роман хотів потиснути руку, але враз обійняв Прокопа й міцно поцілував його:

— Спасибі, брате, спасибі за все.

Коли гайдамаки проходили берегом біля перекинутого догори дном недосмоленого човна, за кілька кроків від них почувся плюскіт води, затріщав очерет. Схопилися за рушниці, Остап оглянувся на солдатів. Ті були далеко. Він хотів покликати їх, а далі заляк з піднятою вгору рукою. З очерету вибрів Микола.

— Це... ти?

— Який же дідько. По голосу вас упізнав.— Микола далеко в очерет пожбуриє товстеного дрюка, утер рукавом обличчя.— Бахають і бахають у селі. «Ну,— думаю,— мене шукають». Зачаївся в очереті й стою.

На одній нозі, як чапля...— І враз похопився: — А Корній де?

Ніхто не відповів. Микола зрозумів усе. Зняв шапку, повільно перехрестився на схід.

Розділ четвертий

КЛОПОТИ ДІДА МУСІЯ

На початку червня на місце Воронича, який не міг справитися з хлопським бунтом, сейм призначив головним регіментарем війська української партії Браницького. Партія за реєстрами нараховувала чотири тисячі жовнірів, це складало майже четверту частину всього війська Корони. Проте новий головний регіментар швидко зрозумів, що при дворі вельми помилялись, гадаючи, що його справді стільки. Всі старші командири були завжди на урльоні¹, передоручали командування ротмістрам, ротмістри в свою чергу передавали поручикам, ті — намісникам, і так аж до «товаришів» або й просто шерегових. Замість ста двадцяти хоругви мали по тридцять або й менше жовнірів. Побачивши все це, Браницький поквалливо на вербував кілька пових гусарських і панцирних хоругов, а також трохи навів лад у старих. Тільки тоді рушив на Поділля. Збираючись у похід, головний регіментар нахвалювався покінчити з бунтівниками за кілька днів. Проте незабаром йому довелося пошкодувати за свою похвальбу. Повстання на той час вже охопило більшу частину Правобережжя. Грізною хвилею прокотилося воно Поділлям, захопило Волинь, дохлюпнуло до стін Балти і Львова. Люди піднімалися вже не тільки на з'яву гайдамаків або на їхній заклик, а на саму чутку про них. Браницький кілька днів ганявся по Волині за дрібними гайдамацькими загонами, але ті, не вступаючи в бій, ховались по ярах та лісах. Тоді регіментар розділив своє військо на кілька хоругов і розіслав їх у різних напрямках. Та його спіткала ще більша невдача. Один за одним прибігали до нього на копах командири хоругов, оповідаючи жахи про «пшеклєнтих» хлопів, які розбили і розсіяли їхні вимуштровані сотні.

¹ На урльоні — тут: у від'їзді.

Вони вимагали від головного регіментаря зібрати докупи все військо і йти просто на Кюрсунь, на Залізняка. Але тепер головний регіментар навіть думати про це боявся. Він замкнувся в укріпленій фортеці й безперестанно слав у Варшаву листи, просив скликати ополчення і вислати йому на поміч. Минали тижні. Помочі Браницькому не прислали, а його зағони танули один за другим. Головний регіментар лютився у безсилій злобі. Схуд, почорнів. Вів затворницьке життя, нікуди не ходив і нікого не приймав. Він то підхоплювався з ліжка, відпивав з кухля горілки (раніше він її не брав у рот), то знову падав на подушки, потираючи на грудях густе кучеряве, як у собаки, волосся, хапався за перо. Регіментар написав декілька грізних універсалів, закликаючи селян до покори, загрожуючи тисячами пайстрашніших смертей всім, хто не складе зброї.

Один з цих універсалів потрапив до Залізняка. Його привезли запорожці, і Данило Хрін приніс універсал до отамана. Послухати універсал зібралось багато цікавих. Жила, один з небагатьох грамотіїв, розправив на колінах зім'ятий аркуш і повільно вичитував:

— «Бог, творець світу, розділивши людей по багатству, від царя і до останньої людини, кожному призначив своє місце, а вам, хлопи, він повелів бути рабами, і тому він не дав вам нічого рівного з другими людьми, крім душі. Всякий, хто вірує в бога, повинен виконувать його святу волю; до того ж ви повинні і те пам'ятати, що для вас написані закони, ви повинні з молоком матері всмоктати вірність і вічну покору панам...»

— І справді там так написано? — перехилився через стіл Швачка.

— Що ти мені брехню завдаєш, — образився Жила, — на, почитай сам.

Хоч Швачка й не знав грамоти, проте нахилився ще нижче, помацав зашкарубленими пальцями універсал, немовби по них могли передатись ті прокляття й погрози, що їх посилав регіментар.

— Все так, — підтвердив Неживий. — Бач, як завертає, скурвий син! Понура свиня, а глибоко риє.

— Попадешся нам, шляхетська пика, ми заглянемо в твою панську душу, побачимо, чим наділив бог тебе, скотину.

— Не заважай, хай читає далі, — кипув хтось від дверей.

Доки гайдамаки розмовляли, Жила пробіг очима універсал і тепер читав значно швидше:

— «А ви, замість того щоб шанувати панів своїх, павіть церкви Божі перетворили в богзна-що. Ви з більшою повагою ставитеся до шинків, ніж до церқов Божих. Ви, хлопи, жорстоко мучите бідну шляхту. Подивись, дике прокляте селянство, на цей щасливий край. Скільки розвалено маєтків, будинків, міст, вже не кажучи про церкви і костьоли. Ми, шляхта, дякуем Богові за свого короля, а ви, дурні, завіряете, що ви не піддані цього короля і не належите до цього краю».

— Належали й належатимем,— обводячи очима гайдамаків, сказав Швачка.— А от чиї піддані, це інша справа. Одвічно землі ці були козацькі, українські. Роз'єднала вража шляхта один рід і хоче нас впевнити, ніби за Дніпром не паські люди живуть... Та моєї кривної рідні половина там мешкає, прийде час, ми разом будемо, прийде...

Максим підвівся з-за столу так пружно, що кирея, ковзнувши з його пліч, унала на лаву.

— Час той недалеко. Нам треба тільки вигнати пляхту, очистити землю від цієї погані. Тоді напишемо в Москву і проситимемо з'єднати з Лівим берегом. Там зваяжать на наше прохання. Згадайте, що старі люди розказують. Стільки праведної крові пролито на цій землі! Крові дідів наших, які захищали свободу! Не раз і не два ставали вони пліч-о-пліч з російськими воями проти спільного ворога. Татари, шведчина... Одна кров лилася. Ми — ніби дві низки одного ключа журавлиного. Одна у нас путь, одні землі, один бог.

— І зараз, ого, скільки лівобережців, та й росіян ходить у наших куренях,— подав голос Неживий.

Залізник повернув голову в його бік:

— Далєбі, немало, павіть отамани є. Позавчора приймав я посланців від отамана Максимова, про другого отамана самі, напевне, чували — про москаля Микиту, котрий на Бердичівщині. А донців скільки! Та іншого люду з Лівобережжя.

— Ті люди самі до нас від поміщиків тікають. Не прийшли б пани по них! — похмуро кпнув Швачка.

Залізник насупив брови:

— Завжди, Микито, ти, немов ворон, крячеш. Поміщиків жменька, а простого люду — море. Завоюємо свободу і проситимемо царицю поважати наші вольності: щоб було

в нас, як на Запорозжжі або на Дону. Тоді не страшні будуть нам всякі Брапицькі та Стемповські... Роман і Остап розказують, що виручили їх російські солдати...

— Порви цю погань,— вказав хтось на універсал Брапицького.

Жила склав папір удвоє і хотів пошматувати його.

Але Залізник зупинив запорожця:

— Не руш. Несіть його в сотні. Нехай усі читають універсал регіментаря. Хай знають, за кого він має нас і на кого хоче перевернути українських козаків.— Залізник узяв за плече здивованого Жилу.— Йди, Омельку, читай універсал гайдамакам. Ми краще не напишемо, як папи написали. З цього універсалу лють скрапує і людиноненависництво.

Всі, хто був у хаті, посунули до дверей слідом за Жилою.

Максим пошукав очима Хріна її, не знайшовши його, гукнув через голови:

— Даниле, йди сюди!

Данило Хрін пробрався до отамана, Залізник посадовив його поруч і почастивав тютюном.

— Ти, либонь, засидівся. Жиріти почав.

— Дуже в тебе розжирієш. Мабуть, кину тебе та піду свічкарем у якусь церкву,— влад йому відповів Хрін.

— Отож я її хочу послати тебе на кращі харчі. Треба поїхати в одне село, тут недалеко. Верст десять-п'ятнадцять. Там ще нікого з наших не було, і звідти ніхто не приїздить.

— Це в Завадівку? — раптом пролунав голос.

Обидва, і Залізник, і Хрін, оглянулися. В кутку, схилившись на скриню, сидів дід Мусій. Він заліз туди, коли почали читати універсал, а потім закуняв.

— Був я колись у Завадівці, коли наймитував у чигиринського кушця, можу її зараз провести туди козаків.

— А ти, діду, з коня не впадеш? — поцікавився Хрін.

— «Не жаль впасти, коли б з доброго коня»,— так старі люди кажуть. Я ще тебе, матері його ковінька, обскакаю. Коли б не хвороба моя... поперек почав чогось боліти, якщо сидиш довго на місці, то затерпає...

— Бабу тобі треба,— сказав Хрін.

Старий прискалив око:

— Це ж на яку потребу?

— Щоб поперека розтерла,— не моргнувши оком, відказав Хрін.

— Оно отаман каже, що вже й ти обабів...

— Ну-ну,— грізно блимнув оком Жила.

Залізник засміявся. Гарно він сміявся, дитинно, щиро і весело.

— Добре, їдьте,— мовив.— Даниле, візьми з собою з десяток хлопців. Дідові сідло м'яке вибери. Ні, ні, я знаю — ви ще й охляп поскачете,— заспокоїв діда, що ображено наробився.— Це так, щоб зручніше було їхать.

— Їдемо, діду,— взяв під руку старого Хрін.— Будеш наказним гетьманом мого війська.

З Хріном, окрім діда Мусія, їхало ще шестеро запорожців.

Старий нараяв під'їхати від поля, глухою дорогою, Хрін послухався, й вони в'їхали в Завадівку долиною, понад якою росли верби.

В селі було тихо. Десь у саду дзенькала об косу мачка, та в лопухах під клунею тривожно кирчав півень, вастерігаючи курей від шуліки, що плавав над хатами. Віля засміченого качиним пір'ям ставу, зронивши на тин мляві віти, тихо-тихо шепотіли листям верби. Під вербами на купі колод сидів гурт людей. Під'їхавши ближче, здивований Хрін побачив, що там зібрались самі лише старезні діди.

— Здорові, молодці! — гукнув він, стримуючи коня.

Діди відповіли стримано, а один з них, сивовусий велетень у старому, протертому на ліктях жупані, суворо зсунув на перепіссі кошлаті, загнуті вниз брови:

— Були колись і ми молодцями, гріх сміятись над старими людьми. Думасш, як шаблю почепив, то і кози всі в золоті. Ми теж колись шаблі мали, тільки не людей ними лякали, а волю боропили.

— Кепсько, либонь, боропили, коли пам знов доводиться її воювать,— кинув Хрін, злізаючи з коня. Йому було трохи соромно, і через те, прив'язуючи до тину повід, миролюбно мовив: — Не зважайте на мої слова, я так, в жарт сказав. Однак дивно мені — зразу стільки дідів колоди обсіло.

Він і собі примостився на колоді, розкрив перед дідами свій кисет, до якого потяглося зразу з десяток рук.

— Чи не раду яку радите?

— Так,— поволі відказав сухорлявий високий дід, розминаючи в долоні тютюн.— З пастівника вертаємось. Хо-

дили дивитись, де став копати. Вода в болотах висохла, нічим скотину напувати. А ви ж хто будете?

— Гайдамаки! — гордовито спираючись на шаблю і ледь-ледь поводячи на своїх ровесників оком, відказав дід Мусій. — Приїхали по вашого пана. Де він, не втік ще?

— Еге, — протягнув дід у потертім жупані, — спізнались, хлопці. Відпровадили ми свого пана.

— Куди? — разом запитало кілька гайдамаків.

— До самого отамана Залізняка. Нехай він судить нашого лиходія. Сьогодні вранці забрали. Він ще з вівторка у корчмаря ховався. Наші хлопці зробили потрух і здобали його там. Разом з попом їх у Корсунь повезли. Запеклий уніат був, довго з дзвіниці відстрілювався. А на другому возі війта і титаря спровадили.

Запорожці переглянулися.

— Чому ж ми їх не бачили? — сказав Хрін.

— А звідки їдете?

— Від Залізняка.

— Від Залізняка? — Тепер презирнулися діди. Дід у потертім жупані підсунувся ближче до Хріна:

— Ви, сливе, шляхом їхали? А наші павпрошки, через Карашинець подалися. Вони досі вже його минають.

Розпитавши, куди їхати на Карашинець, запорожці сіли на коней.

— У вас зовсім немає православного попа? — підбираючи поводи, поцікавився дід Мусій.

— Є, та такий... Було б його з цим уніатом спровадити.

Дід Мусій скорботно похитав головою і, попрощавшись, поскакав за запорожцями.

Завадівців вони наздогнали по дорозі від Карашинця до Корсуня. Ті саме перепочивали біля корчми. Вози стояли в тіні під деревом. На одному сидів селянин з сучкуватою палицею в руці. Побачивши вершників, кинувся тікати, але гайдамаки перейняли його і завернули назад.

— Чого ти сам? — запитав Хрін. — Де інші охоронці?

— У корчмі. — Й лунав круглими, як у кота, очима. Й сам був схожий на кота, навіть ріденькі сиві вуса покотячому стриміли в боки.

— Отак ви вартуете! — втрутився дід Мусій.

Селянин упевнився, що перед ним гайдамаки, й заспокоївся.

— Покраде їх хто, чи що? — вказав очима на полонених, що лежали пов'язані на возах. — Пилине!

З корчми виглянула голова й знову сховалася.

— Чого вони бояться, піди скажи, нехай ідуть сюди, — наказав Хрін.

Селянин пішов у корчму. Дід Мусій помітив під кущами криницю, почвалав до неї. Криниця була неглибока — з-під гори било джерело, витікаючи з другого боку нешироким струмком, над джерелом стояв невисокий зруб. Біля криниці блищали калюжі — хтось напував коней, виливав воду просто під ноги. Дід перегнувся над зрубом, опустив чебер. Не діставши води, нахилився ще нижче, зачерпнув, та враз його права нога послизнулась, й дід шубовснув униз головою.

— Рятуйте! — заволав і почув, як крижана вода залізними обпечками обхопила тіло. Він виринув на поверхню, схопився за зруб, бовтаючи в воді обома ногами.

— Поможіть!..

Ще мить — і декілька рук підхопили діда.

Запорожці довго сміялися з цієї пригоди, але дідові було не до жартів. Він сидів на траві, викручував мокрі штани й тремтів усім тілом. Хтось приніс чарку горілки, дід випив і, витираючи бороду, сказав:

— Простудна вода, прямо тобі крижана, горло перехопило.

У Корсунь повернулися надвечір. Біля ганку, на якому сидів Залізняк, зібрався натовп. Запорожці розв'язали полонених, повели крізь натовп, що глухо гудів. Впізнавали завадівських багатіїв, лунали гнівні вибухи, лайка. Полонених підвели до ганку. Хрін збіг по сходах, але не естиг розтулити рота, щоб розказати, хто ці люди, як на ганок вискочив завадівський піп і, впавши Залізнякові в ноги, простягнув хлібину. Хрін здивовано бликнув на поца, потім на завадівських селян, які стояли біля ганку.

— Хтось із тутешніх багатіїв йому хлібину всунув, — сказав Залізнякові Хрін, — меткі ж вони.

— Це ви й будете завадівці? — звернувся Залізняк до селян, які познімали шапки, з цікавістю і острахом поглядали на отамана.

— Ми, ваша вельможність, — відповів кремезний селянин.

— Чого так пізно прибули?

— Тільки вчора довідались, що твоя вельможність у Корсунь вступив.

— Яка така вельможність, не з паном балакаєте. Навіщо привезли своїх багатіїв?

— На суд твій. Вельми великі це лиходії.

Залізник посміхнувся. Але не розібрати було тієї по-смішки — зла чи добра вона. В його очах стрибали іскорки. Вони то гасли, майже зникали, то спалахували знову. Ті вогники свідчили про велику внутрішню силу, про те, що в отамана душа грізна й тривожна.

— Звідки ж я знаю, які це люди. Один ось і хліб мені підніс. Може, він добрий чоловік?

— Хто, ксьондз? — разом закричали завадівці. — Він незгірш за пана нас мордував. Опанасову дочку він за-напастив. Веклиних дітей поспротив...

Селяни почали перераховувати ксьондзові кривди. Ксьондз підповз до Залізникових ніг, намагаючись поцілувати чобіт. Максим підвівся і з огидою відступив назад. Ксьондз благально звів очі й раптом зустрівся поглядом з Василем Весньовським, що блідий, зляканий стояв у дверях.

— Хлопче, проси отамана... Я більше нікого пальцем не торкну...

— Бреше, — почувися голоси.

— В Рось його! — гукнув Залізник до завадівців. — Чого дивитесь? Ваш шіт, вам над ним і суд творити.

Кілька чоловік схопили під руки ксьондза. Він поривався знову впасти Залізникові в ноги, хвицав і кусав за руки.

— Що це за птаха? — Залізник вказав пальцем на в'їта...

Допитавши полонених, Максим наказав скарати всіх. Їх відвели в ярок, тільки пана, що, почувши присуд, кинувся через шліт, застрелили в горді.

Залізник стояв на ганку, аж поки не почув, що в ярку відбахкали постріли. Жодна рисочка не здригнула на його обличчі, тільки очі налилися жовтим вогнем. Навіть Швачка поглянув на нього з повагою і з прихованим страхом.

Залізник вибив тютюн з люльки і пішов у будинок. Зайшов у світлицю, зачерпнув кухоль води, випив і зачерпнув ще. На його обличчі лежала глибока втома, рука з кухлем ледь помітно тремтіла. Поставив кухоль і ступив у куток, де, сховавши в долонях обличчя, сидів Василь. Максим підвів його голову і довгим поглядом подивився джурі в очі. Шорсткою долонею, немов маленькому, витер щоки, погладив по голові:

— Думаєш, мені легко?! Так треба. Не взявнись за сокиру, хати не зробиш. То — вороги наші. Попався б

ти їм у руки, думаєш, випустили б? Бачив, як вїт зиркав?

Василь підвівся, дістав з судника пляшку, відкрив заличку, і в красовулю¹ забулькала горілка. Проте він не встиг випити її. Максим рішуче відвів його руку, взяв чарку, вихлюпнув горілку просто на підлогу.

— Рано тобі її пити, ще й те пам'ятай: слабкодухі тільки в ній спокою шукають. Лягай краще та спочинь, завтра рано вставати.

А самому було на душі марудно, подивився на пляшку سراгло, одначе переміг спокусу.

Дід Мусій почувався кеписько: боліло в грудях, там хрипіло й булькало, і кашлюк не давав сказати слова; а до того ще прилучилась завійниця². Він і раніше часто слабував, а тепер, після купання в криниці, хвороба вчепилася в нього, як лютий пес.

— Сонця б мені жменьку — кості прогріти, — скаржився він, і Роман та Микола попід руки водили старого на берег Росі, садовили на траві, а самі лягали поруч.

— Смерть моя чаланас недалечко, — мовив одного разу, підставляючи під сонце спину. — Гострить вона вже свою косу.

Кволо борсалися в старечій голові думки про те, що влетів він хоч на старість угору на обтертих крилах, коли б протриматися трохи, може б, побачив крайок синього обрію. Та — несила.

— Вернули назад з корогвами: «Немає мерця — косить пішов...», — так оце й ви, діду, — удавано безжурно сказав Роман. — Я зараз вам розкажу, як один умирав. Це в зимівнику було. Захотів чоловік свого родича налякати. Зняв з горища труну — баба її собі на смерть приготувала, — нарядився і вмовстився в ній, а син тим часом побіг до родича сказати про батькову смерть і попросити, щоб той прийшов на ніч, бо вони, мовляв, бояться. Взяв родич струмент шевський — чоботар був — і пішов. Побідкався разом з усіма, трохи заспокоїв жінку і взявся до чобіт. Тоді один по одному всі з хати вийшли. Сучить чоботар дратву, аж гульк — підводиться мрець з труни. Чоботар злякався та лусь копилем його по лобі. Той так і беркицнув у труну. Чекають родичі — не біжить швець. Заходять обережно в хату. «Нічого, — питають, — не

¹ Красовуля — велика чарка.

² Завійниця — біль у шлунку.

було?» — «Та ні,— каже чоботар,— пробував вставати по-кійник, так я його торохнув копилом, він знову ліг». Вони до труни, а чоловік уже ліг на віки-вічні.

— Щось не смішно,— промовив дід Мусій.

— Я й не збирався вас смішити,— сказав Роман.— Це насправжки було. А що б смішне? Я розкажу, як жінка сонного чоловіка в сінях на бантині хотіла повісити.

— А він ступу прив'язав?

— А ви звідки знаєте?

— Сам тобі розказував.

— А-а!

Роман замовк. У густому шумовищі стрибала по скелях Рось, билася в кам'яні береги, здіймаючи хмари водяного пилу. А тут, де сиділи вони, річка розливалася широким плесом і по ньому прослалася золотава доріжка. Іди по ній, козаче, знайдеш свою долю! Нараз на плесо впали тіні. Роман оглянувся. Берегом спускалися Залізняк, Неживий і ще один гайдамака — донський козак Омелько Чуб. Це був невисокого зросту чоловік років тридцяти, з круглою, як кавун, головою, білочубий, біловубий, з муратишням довкола носа.

— Гріємось? — привітався Неживий і сів на камені.— Краще вже вам, діду?

— Де там,— безнадійно махнув рукою дід Мусій.— Неначе хто виламає кості. Зовсім я заковизпув, не побачу, либонь, вже своїх.

Залізняк підгорпув кирею і сів поруч з Миколою.

— Побачите, діду, ще й пвидко. Ми надумали послати ось цього козака в Медведівку.— Залізняк вказав на Чуба.— Давно звідти ніяких вістей немає. Їдьте, діду Мусію, з ним.

Обличчя діда Мусія заясніло променями зморщок. Він навіть не намагався приховати свою радість.

— Спасибі, дітки. Тепер хоч і вмру, то дома. Одначе...— дід на хвилину задумався.— Як же це воно... а супостата хто бити буде?

— Видужаєте, діду, знов до нас приїдете. Ми ждати-мемо. Діла ще вистачить.

— Воно й правда. Я тоді, матері його ковінька, ще покажу, де тії самі...

— Раки,— підказав Роман.

— ...ага, раки зимують.

— Чого це Чуб поїде, а не хтось із наших? — подікавився Роман.

— Треба такого чоловіка послати, щоб не наський був. Впізнати можуть. Всякі люди по дорозі трапляються. Сьогодні, діду, і виберетесь. Дамо вам пару коней...

— Що ти, Максиме. Либонь, я не знаю, яка з кіньми скрута.

— А я не знаю, яке у вас дома убозтво, кошенятт нічим з-за комина виманити.

— Сказав, не візьму — і квит.

Доки дід Мусій сперечався з Залізняком, Неживий відвів убік Чуба.

— Будеш у Медведівці — зайди до моєї жінки. Явдохою зовуть. У Сечнівській хаті живе вона зараз, запитаеш... — Неживий зам'явся. — Вона важка ходила... Довідаешся, як дитина...

Далі до Чуба підійшов Ремап.

— Хочу побалакати з тобою, — взяв його за руку. — Відійдемо трохи. Попросити тебе хочу. Будеш у селі, передай уклін одній дівчині. Вона в мастку папів Калиновських живе, Галею звати, покоївкою служила в пана.

— Чи ви показилися, чи подуріли, — удавано сердито мовив Чуб. — Передай та передай. Передам уже, добре. Тільки хоча б не поплутати: в отамана Оксана, у курішого Явдоха, а в тебе — Галя?

Роман почервонів, але поглянув на Залізняка та Неживого, що весело реготали, засміявся й собі. До них прилучились дід Мусій та Чуб. Тільки Микола ще нижче похилив голову; зірвав стеблину полину, кусав, сльовував у траву гірку зелену слизу.

Пізно ввечері дід Мусій та Чуб під'їжджали до Медведівки. Набалакавшись за довгу дорогу, обидва мовчали. Віз тихо шелестів по піску, перехилиючись то на один, то на другий бік.

— Поганяй швидше, — нетерпляче сказав дід Мусій, щойно вони з'їхали на Писарську греблю.

— Куди ж поганяти — піску по колодки. Ось виїдемо, тоді вже. — Чуб посунувся ближче до передка, вдивлявся в принишкле село. — Тихо як. Навіть собаки не брешуть. І вогника жодного не видно. Рапо у вас спати лягають.

Вони вже доїхали до середини греблі, та раптом найбільший сполохано захріп і пішов бокаса.

— Чого ти, води злякався? — цмокнув губами Чуб. — Но, — він ударив копя кінцем віжок. Кінь черкнув крижем по голоблі й рвонув убік.

— Куди ти, перекинеш, чортяка. Трр-р. А це що?

В кінці греблі помітив темні постаті. Козак витягнув з-під соломи пістоль і стрибнув на дорогу.

— Хто там?

Відповіддю йому було тривожне хропіння коней та тихий плескіт ріки. Чуб обережно пройшов уперед і враз зупинився. Край дороги в німім переляці чіпіло двоє хлопчиків. Поруч з ними стояла ряба корова. Хлопчики, очевидно, хотіли завести корову в кущі, але та упиралася й не хотіла йти.

— Куди це ви проти почі? — запитав Чуб у старшенького, літ дванадцяти, хлопчика, який злякано тиснувся до куща.

— Ми... пікуди, корова заблудила.

Чуб підозріливо подивився на дітей.

— Аж сюди зайшла? — сказав з воза дід Мусій. — Чиї ж ви будете?

— Якимові.

— Бондаря? Це ж Максимові братапичі! — гукнув до Чуба дід Мусій. — Максим і батько їхній брати двоюрідні. Сідайте, хлопці, на воза, це я, дід Мусій.

Старшенький полегшено зітхнув.

— Ой, а ми так налякались. Не їдьте в село. Мати нас послала, щоб ми корову на хутір відвели. Заберуть завтра.

— Хто?

— Конфедерати.

— Які конфедерати? — Дід Мусій звівся поги з полу-драбка.

— Ті, що вчора в село вступили. Забирають усе. Дядька Філона за коня забили до смерті. А в нас корова теж з панського двору.

— Де ж гайдамаки? Кріпость Кончацька як?

— Виштурнули їх звідти. Одних побили, інші повтікали. — Хлопець потягнув корову за налігач і гукнув до брата: — Підгонь, чого стоїш, лозиною її.

— Багато в селі конфедератів? — гукнув уже навздогін Чуб.

— Хтозна. Сот п'ять, мабуть, буде. Як заїхали в двір панів Калиповських — геть увесь відкрили.

Чуб підійшов до воза:

— В село тепер їхати не можна. Мусимо повертатися назад. Треба розказати про все отамапові.

Дід не відповів. Подивився вслід хлопцям, потім перевів погляд на село.

— Отаманові розказати треба. Відпрягай пристяжного і скачи на Курсунь.

— А ви?

— Поїду потихеньку додому. Мені вже легше. А конфедерати... Старий вже я, щоб мене брати на спитки, та й мало хто знає, де я був. Продам хату — на моє дворіще покупці завжди знайдуться — і переїду в братову, в ліс. Все одно пустокою стоїть.

Чуб спробував умовляти діда, але той не захотів і слухати. Тоді запорожець відчепив посторонки, скинув на воза хомут.

— Прощавайте, діду. Хочу хлопців за греблею наздогнати, розпитаю про все докладніше.

Чуб потиснув дідову руку й за хвилину сховався в темряві.

У село дід Мусій в'їжджав з боку Крутого яру, глухою лісовою дорогою. Скрізь було порожньо, тихо, густий морок окутав вулиці. Попід типами в куцях гніздилися тіні, здавалось, ніби то не куці розкидали в боки віти, а химерні потвори засіли край дороги, розпростерли руки і чигають на здобич.

Разів зо два починав іржати кінь, тоді дід Мусій (він йшов попереду) обхоплював кінську морду руками, гладив коня, благально шепотів:

— Тихіше, Буланій. Дурненський, зараз будемо дома.

Під горою, біля Оксаниної хати, дід зупинив коня і, накинувши віжки на тин, зайшов у двір. Прихилившись до вікна, постукав у шибку. В хаті довго не відповідали. Нарешті рипнули сінешні двері й сполоханий голос запитав:

— Хто?

— Я, Мусій.

— Який Мусій?

— Кум твій, тихіше, ради бога.

Двері обережно прочинились, і на поріг вийшов у довгій полотняній сорочці Оксанин батько.

— Чого ти тут, звідки?

— Де Оксана? — несподівано оглядаючись на коня, запитав дід.

— Не знаю, через неї весь мені клопіт. Пішла з дому ще вдень.

— Куди?

— Я знаю? Може, до тітки, а може, з ними. Сподобив бог прийняти щастячко у свою хату.

— Ти не харамаркай,— розсердився старий.— Розкажуй все. З ким це «з ними»?

— З гайдамаками. Вона вже більше тижня у кріпості жила. А як учора село захопили — вибили їх з кріпості, вони всі й подалися кудись, певно, в ліс, в Дубинин чи, може, в Чорний. А до мене перед вечором конфедерати приходили. Я їм кажу: за дочку не одвітчик, тим паче, не рідна вона мені дочка, а годованка. Про це все село знає.

— Великої кошари свиня ти, як я бачу,— промовив дід Мусій і пішов до коня.

Постать у білій сорочці прочовгала босими ногами до рогу хати й зупинилася.

— Даремно ти лашся. Думаєш, мені її не жаль, а з другого боку — чим ми винні, я або жінка.

Либонь, він боявся і конфедератів, і гайдамаків.

— Води багато, переїду я під вербами? — не відповідаючи, запитав дід Мусій.

— Переїдеш, ближче тільки до сухої верби тримайся.

Не прощаючись, дід Мусій взяв коня за вуздечку й звернув з дороги в береги, де хлюпала сонна річечка.

Розділ п'ятий

ЗУСТРІЧ

У Корсуні гайдамаки стояли тиждень. За цей час у Залізняка побувало з десяток ходеків від громад ближніх староств з проханням прибути до них і допомогти вигнати панів. З Канева ж ходаки навідувалися аж двічі. Максим уже сам сягав думкою цього міста,— непокоїло його, що позаду лишається така численна залага.

Проте найбільшим його клопотом була Умань, куди збігалосся панство з усього Правобережжя. Думка про Умань, проклюнувшись, вже не виходила з його голови. Про це місто, про його військо, знав Максим давно. Наслухався про нього ще в Січі. З Уманню запорожці вели найбільший торг. Якщо й треба було чекати звідки-небудь удару, то лише звідти. Тверджа всього Правобережжя, пайміцніша і найбільша фортеця, яка стоїть на схрещенні шляхів. Якби вдалося її скурати...

Одного разу Залізняк поділився своїми сумнівами з Неживим.

— Боюсь я, Семепе,— признався.— Шляхти там достогибелі, війська реєстрового. Я вже багато кого розпитував про цю фортецю. Там щось замишляють.

— Значить, треба туди йти, поки вони на силі не зібралися.

— І я так думаю. Нам першими треба вдарити. Одвага — мед п'є. А чи погодяться інші отамани?

— Погодяться. Давай сьогодні скличемо круг, усі гуртом поміркусмо.

Рада відбувалася бурхливо. Одні хотіли йти на Білу Церкву та Канів, інші — на Умань. Найполохливіші наполягали, щоб військо повернуло назад.

Пристрасті закипали, рада клекотіла, наче казан.

— Іти назад і чекати, доки прийдуть пани і надінуть на шию мотузку? — обурився Швачка.— Не бувати тому. На Умань! Поспінаймо, доки там не зібрались усі шляхетські чати та жовніри не прийшли, бо буде пізно. Недарма кажуть: швидка ріка береги розмиває.

— Чим більше ми проходимо міст і сіл, тим більшає у нас війська,— сказав Залізняк.— По всій Україні горять панські фольварки. Невже допустимо, щоб вони не згоріли дотла?

— Хто про це каже? -- знімаючи шапку і погладжуючи пітну чуприну, знизав плечима Бурка.— Горять вони й будуть горіти. А нам спішити нікуди, переждати треба. Шляхта вже добру науку одержала. Та я думаю, і в сенаті люди з головами сидять, бачать, до чого пани орендарі людей довели. Більше не дадуть так збиткуватися, може, й зовсім кріпацтво скасують.

На Бурку напосілося одразу кілька чоловік. Сперечалися довго і врешті порішили: дійти всім разом до Богуслава, а звідти половина гайдамаків піде на Умань, а друга половина — двома загонами на Білу Церкву та Канів.

На цей час гайдамацьке військо виросло вдвос. Трималися запорозького штибу, запорозького строю. Військо ділилось на чотири курені, на чолі яких були Неживий, Швачка, Шило та Журба. Військо мало корогву та вісім прапорів — по два на курінь.

На Фастів і Білу Церкву вирішили послати курінь Швачки, на Канів — Неживого.

— Після того як скураєте всі кріпості, йдїть до Умані. А ми тим часом розправимося з шляхтою там. А тоді вже

разом будемо по Україні козацькі порядки заводити,— сказав на закінчення Залізняк.— І ще про одне хочу мовити. Військо наше вельми безладне. Треба навчати гайдамаків батовій¹, бо ще доведеться стрічатися з шляхтою в чистім полі. Сьогодні пошлемо запорожців у сотні. А отаманам, котрі не знають, я сам покажу.

Неживий здебільшого їхав на возі або йшов пішки разом з іншими гайдамаками. Вже давно відділилась від нього чата Швачки — звернула на розбитий Фастівський шлях. З Богуслава з Неживим вирушила лише жмепька людей — майже весь свій курінь він залишив із Залізняком. Але вже через кілька днів слід коліс отаманового воза затоптували сотні ніг. Один за одним вливалися до чати Неживого гайдамацькі загопи, приходили поодинокі селяни. Найчастіше вони приставали до чати після почівлі в селі. Вранці витягали з-під стріх щербаті дідівські шаблі або брали з-під повітки гострі, клепані цісі веспи коси і пришиковувались в кінці загону. Неквапливий, розважливий за вдачею Неживий перував. Перед гайдамаками того не виявляв, але своїм тривогам і думками ладу дати не міг. В оцьому велетеському вирі опинився мимоволі — то скрес його гнів, то закипів його біль; і плинув він, куди плинула ріка, і сягав думкою до видимого видпоколу; а тепер доводилося прозирати далі, доводилося турбуватися не тільки про себе. Там, біля Залізняка, все здавалось йому простішим. Вони всі гуртом радилися, сперечалися, але останнє слово завжди було за отаманом. Тепер вирішувати доводилося самому. Він підозріливо, навіть причепливо оглядав деякі ватаги, а за двома гайдамаками навіть доручив наглядати Данилові Хрину, якого послав у чату Неживого Залізняк. Змалів його сон, і сам він схуд і зчорнів.

Деся неподалік від чати Неживого ходила велика гайдамацька ватага Бондаренка; Семен кілька разів послав вивідників відшукати її, але посланці через день-два повертались і доповідали, що Бондаренка не бачили. Отаман той був певловимий. Він не затримувався довго на одному місці і йшов завжди туди, де його не чекали. Ватага в нього була велика.

¹ Б а т о в а — запорозький стрій у чотири перетги.

Надворі стояла спека. Тихо-тихо шелестіли високі хліба. Широко розкинулись лани пшениці, хлюпали дужими хвилями,— урожай обіцяли багатий.

Хто тільки пожне їх?

— Буйні хліба вдалися,— сказав Семен. Він перегнувся з сідла, зірвав колосок і поклав його собі на долоню.

— Коли й далі стоятиме на погоді, незабаром жати будемо,— промовив гайдамака, який їхав поруч, і смикнув мотузяний повід — кінь тягнувся до жита.

Замість сідла в гайдамаки лежав набитий сіном мішок, поверх нього була почеплена посторонка з двома петлями на кінцях — стремена. На колінах гайдамака тримав жмут зеленого горохового бадилля.

— Кажеш, Канів — місто не дуже велике? — відповів Неживий обірвану розмову.

— Але й не мале. Сорок церков у ньому!

— Вал є, палісад?

— Валом обсипає тільки грецьке місто. Та він невисокий. От лямус¹ вельми кріпкий, Королівський називається. На горі стоїть, а кругом — провалля таке, що страшно глянуть. З одного боку тільки місце рівне. Та звідти ровом відгороджено, і частокіл аж у три ряди.

Гайдамаки в'їхали в якесь сільце. Затиснене між горбами, воно мало лише дві вулиці, які потонули в садах. Над типами пахіялися розлогі черешні, виспані стиглими ягодами, крилаті яблуни сягали вітами протилежної сторони вулиці. Гайдамаки зупиняли коней під вишнями, підставляли шапки, рвали ягоди.

— Не знаєш, чому кріпость Королівською називається? — запитав Неживий.

— Палати в ній стоять Станіслава Понятовського, племінника королівського.— Гайдамака шубрався в гороховому бадиллі, відшукуючи стрюччя.— Що вже комендант у кріпості лихий, чистий тобі антихрист. Він до нас на винницю приїздив. Один чоловік втік звідти, так нам усім для острашки по двадцять київ усипали. Двоє й дуба дало. А тепер, як я вже казав, усі цюпи обивателями по-забивав...

Вони саме виїхали з села, і гайдамака уламком лозини вказав на широку долину.

— Он вже починається урочище Винарівка, одразу за нею — яр.

¹ Л я м у с — замок.

Далі яри тягнулись один за одним. Дорога то збігала на гору, то стрімко спадала вниз, пірнала під віття, слалася через гребельки — вона привела гайдамаків до міста, під самий замок. Всю ніч гайдамаки простояли в лісі. Багать не палили, коней напувати водили не до Дніпра, — він був близько, — а в глиб лісу, де билась об коріння невеличка річечка Сухий Дунаєць. Ранком Неживий, Хрін та ще декілька гайдамаків вийшли на узлісся. Стояли за кущами, роззиралися. Прямо перед ними виднівся замок, трохи праворуч — місто. Воно ховалося в ярах та поміж садками, і тільки шпилі церков та костьолів бовваніли вдалині. Ліворуч від кріпості, ближче до Дніпра, синів дубовий гай, а біля нього — хатки і млини на річці.

— Гляньте, млини всі, як один, не мелють, — зауважив якийсь гайдамака.

— Біля Дніпра теж нікого не видно, — додав Хрін. Він придивився пильніше. — І на валу ні душі, хоч вартові мусили б бути. Тут щось не так.

Неживий довго вдивлявся в кріпость.

— Хтось попередив.

— Зараз я все достеменшо розвідаю.

Хрін поправив на голові шапку й пішов до фортеці. Йшов повільно, перевальцем і не прямо, а попад урвищем, яке тяглося від лісу. Коли до фортеці залишилось не більше сотні сажнів, Хрін зупинився й помахав рукою. В ту ж мить з-за частоколу пролунало з десяток пострілів. Хрін похитнувся і шугонув по схилу урвища.

— Вбили! — вигукнуло разом кілька чоловік.

Довго стояли гайдамаки за деревами, не знаючи, що діяти. Вони вже хотіли спустатись лісом у яр, та раптом з-за кущів пролунав голос:

— От нечиста мати, геть об колючки штани порвав.

До них підходив Хрін. Одяг на ньому й справді подерся, ліва рука і бік були забруднені глиною, пишні русяві вуса розкошталались і стирчали в усі боки. Хрін закинув оселедець за вухо і, обтрушуючи кунтуш, мовив:

— Нас тут давно з гостинцями ждали. Всі на валу лежать. Он вони — вже й не криються.

На валу справді підвелось кілька жовнів.

Порадившись з гайдамаками, Неживий спустився в яр і написав коменданту фортеці листа, в якому пропонував здатися. З листом послали двох гайдамаків. Чекали більше години, але посланці не вернулись. Тоді Неживий наказав виходити з лісу. Гайдамаки зайшли поза урвищем

і стали навпроти фортечних воріт. У відповідь на валу звівся густий ряд рушниць.

Не просто стояти проти мурів. Не просто долати їх навіть у думках,— серце відчуває холод каменю і міць заліза, б'ється прискорено і сполохано. Але в якусь мить воно злітає понад мурами і вже стає всесильним.

Семен написав ще одного короткого листа. Посланцеві наказав у фортецю не в'їжджати, а подати листа на стіпу. Той почепив листа на кінець списа, але поїхав не до стіни, а просто до воріт. Неживий бачив, як відчинилися ворота, як ввели за повід коня в фортецю. А за кілька хвилин на валу появилася спис з головою гайдамацького посланця. З валу до гайдамаків долетів регіт і глузливі вигуки. Гайдамаки не забарилися з відповіддю. Кілька чоловік, викрикуючи слова лайки, підійшли зовсім близько до частоколу. За ними посунула решта. Надто наблизилося ліве крило гайдамацької чати, деякі гайдамаки стояли від частоколу ближче ніж за двісті сажнів. І раптом на валу гуркнули гармати, сполохали гулом галич на узліссі. Одному гайдамаці ядро відірвало голову, ще троє внали на землю поранені. У гайдамацькому стані розлігся голосний крик. Без команди повстанці безладними юрбами посунули до валу, під густі рої куль. Даремно Неживий метався на коні, даремно кричав охриплим голосом. Гайдамаки скочувалися в рів, лізли на вал. Збиті, знову котилися в рів. Деякі вже не підводилися. Драбин було всього три, декілька чоловік ще мали в руках довгі тички, але вони не діставали до верху частоколу. Семен зіскочив з коня, намагаючись дати хоч якийсь лад своєму розпорошеному війську, скерувати обложників в одне місце, на виступ біля воріт. Але гайдамаки так само раптово, як і почали наступ, побігли назад, залишивши під стінами більше півсотні трупів.

Семен з жахом чекав вилазки. З допомогою Хріна та ще кількох чоловік він зібрав півсотні гайдамаків і, стежачи за ворітьми, відходив до лісу. На щастя, ніхто не переслідував відступаючих. На узліссі зупинилися. Один по одному сходилися гайдамаки. Стомлені, похмурі, обходили стороною отамана й ставали позаду, шикувались у батову.

— Видно, невелика залога в кріпості, а то б вони неодмінно погнались за нами,— сказав Хрін, дістаючи люльку.

Семен не відповів. Він дивився на фортецю. І йому

ставало очевидним — звідси її не взяти. А підійти з інших боків теж неможливо.

— Згоріла б ти йому була,— вилаявся позаду якийсь селянин.— Пустить би тебе за димом.

— А чого без команди почали? — мовив зі злістю Хрін.— Потоптом, як скотина, перли. До бою треба строю. А ви... Соху натискать, сіно кидать ще вмієте...

Неживий здригнувся. Блискавкою промайнула в голові думка й згасла: «Чим, як? Хіба що?..»

Він підкликав Хріна:

— А що, коли б підпалити кріпость? Стіни в неї дерев'яні. Підвеземо сіна стогів п'ять, тут недалеко.— Неживий вказав на дніпровий берег.

Запорожець випустив носом дим і вже тоді подивився на луг. Високі, прикладені віттям стоги мріли в сивому меві. Хрін знову затагнувся. На якусь мить його очі сховалися в клубах диму.

— Можна, якщо й не вдасться викурити, то засліпити напевне засліпимо. Сіно злежане, від нього дим густий буде.

Незабаром від Дніпра потягнулись вози, навантажені сіном. Кілька невеликих стогів зачепили мотузками й цілими притягли на горб. У лісі рубали довгі тички, зв'язували по кілька і виносили на узлісся. Опівдні величезний вал почав посуватися до фортеці. Звідти відкрили густу стріляницю, намагалися запалити сіно — марно. Воно загорілося тільки тоді, коли гайдамаки підкотили його під частокіл і запалили самі. Клуби сизого, аж білого диму поповзли вгору, вкрили стіни. Спалахнула одна, за нею друга башта, вогонь перекинувся на якийсь хлів, звідти — на комендантський будинок і його прибудови. З другого боку вогонь наступав від воріт. Коли загорілися ворота, десь під землею почувся розпачливий жалібні крики: під ворітьми була тюрма. Гайдамаки стояли перед фортецею, чекаючи сигналу. Сигналом був постріл з гаківниці. Розкидаючи шматки жевріючого сіна, чіпляючись за виступи, гайдамаки полізли на стіни. Вогонь лизав пересохле дерево будівель, тріщав на очеретяних покрівлях, клубами бив з вікон і дверей. Хтось з обложників розбив двері тюрми, і звідти, рятуючись від вогню, вибігло більше сотні в'язнів.

Готуючись до штурму, Неживий залишив під лісом півсотні гайдамаків на чолі з Хріном. За димом вони не бачили всієї фортеці, їм було видно лише східну стіну,

з якої стрибали й котилися в урвище жовніри, вилазили на протилежній стороні урвища й бігли до причалу на Дніпрі. Гайдамаки кинулися навперейми. Жовнірів ставало дедалі більше. Вони падали в човни й шпарко веслували від берега. Хрін бачив, як з гори до байдака, біля якого метушилося четверо жовнірів, біг офіцер. Голубий шарф метлявся в нього на шиї, офіцер на бігу рвонув його й кинув під ноги. Бачачи, що до байдака не добіжить, офіцер (це був комендант фортеці) повернув до берега й вскочив у невеликий, видовбаний з дуба, рибальський човник. Та вже до берега підбігали гайдамаки. Заскрипів під днищем пісок, сповз на воду великий гостроносий човен. Він розрізав носом піяві хвилі, три пари весел пружно опустились в голубувату воду. З кожним помахом скорочувалася відстань між човном гайдамаків і маленьким човником коменданта. Комендант зрозумів — не втече. Він знав — пощади йому не буде. За поясом у нього стримів пістоль. Кинувши весло, він вихопив пістоль і вистрілив собі в скроню.

На дзвіниці біля Червоного яру швидко-швидко закалатав дзвін, але по хвилі похлинувся, бевкнув ще двічі й замовк. З розбитих вікон панських будинків на вулицю летіли стільці, столи, люстра. В повітрі вишневим цвітом кружляв лебединий пух з м'яких перин. Тріщали двері в крамницях, але не вибігали на той тріск крамарі. Натомість глибше ховалися по льохах і горищах.

Обминаючи гурти гайдамаків, Семен поспішав до виниці. Вона стояла на краю міста, немов павмисне сховалась від людського ока між двох горбів. Винниця могла зараз завдати багато клопоту. На подвір'ї вже стояло два вози, тут і там вешталися гайдамаки, викочуючи барильця та бочечки. Деякі встигли напитися. Семен здивувався, побачивши між ними й Хріна. Присівши біля барильця, запорожець шаблею виколупував чонок.

— Тебе я не сподівався тут вздріти, — мовив Семен, — знайшов собі діло, — відвернувся від Хріна, який прикро дивився на нього, й гукнув: — Геть з двору, чуєте, всі до одного!

Неживий знайшов біля стіни лопату, вибив вікно і гукнув усередину:

— Виходьте, хутко, зараз підпалюю! — Він порився в кишені, буцім насправді шукав кресало.

— Ось у мене є.

Неживий оглянувся. Позад нього, з шапкою в одній і кресалом в другій руці, стояв якийсь селянин.

— Ти хто такий?

— До вас я, пане отамане. Допоможіть. Конячину ваші козаки забрали.

Неживий поглянув на селянина.

Зморене, зрите зморшками обличчя, сорочка в дірках, стоптані постолі...

— Звідки ти?

— З Стéпанців я. Цілий вік на неї збирався, усе не міг придбати... Знизу, як кажуть, уріза́в, а зверху латав. А оце був стягнувся, купив...

— Ти бачив свого коня? Ні? Доведеться пошукати...

В цю мить на подвір'я, пригнувшись у низьких воротах, влетів закурений вершник. Здивований Неживий впізнав Романа. Той уже скочив з коня й вітався. Не випускаючи отаманової руки, потягнув його за собою:

— Все місто обмахав, тебе шукаючи. Залізняк наказав їти в Медведівку. Шляхта захопила кріпость. Наші всі по лісах розбіглися.

Роман коротко передав розповідь Чуба.

— Сьогодні й вирушай. Що сказати отаману?

— Ти хіба назад їдеш?

— Аякже, треба доповісти. І про Канів розказать, я вже все бачив. А тоді теж попрошусь у Медведівку.

— Скажи отаману — виступаємо негайно.— Неживий рушив до коня.

— Пане отамане, ви обіцяли... коня...— розпачливо кинувся селянин.— Як же я без нього додому вернусь?

— Нема коли його шукати.

Неживий оглянувся по двору. Біля конов'язі помітив коня, запряженого в глибокий, схожий на гарбу, віз.

— Бери цього.

Селянин подивився на коня, щось виважував.

— У мене кобила була, з лошам.

— Де ж того батька вкрасти, як його нема. Бери в придачу... Ну, разом!

Семен схопив за вухо здоровенний мідний казан, що валявся на подвір'ї, і вдвох з селянином поніс його до воза.

У Смілі Неживий вирішив зупинитись і розвідати, що робиться в Медведівці. Вислали два дозори, один у напрямку Жаботина, другий — через Зам'ятинці, поза Черкасами.

Чати відпочивали по дворах.

Семенові вже було відомо про перебування в Смілі тисячі завербованих пікінерів, і тому він нітрохи не здивувався, коли наступного дня по приїзді біля перелазу двору, в якому зупинився, побачив дві постаті в зелених мундирах. Семен підвівся — він відпочивав під грушею на розісланій киреї — і, привітавшись з солдатами, запросив їх сідати. Господиня, побачивши в отамана гостей, винесла миску черешень і поклала з десяток ранніх яблук-падалиць.

— Казав я — зустрінемося, ось і зустрілися,— промовив один із солдатів, підморгуючи Неживому.

— Хто казав, коли? — Семен пасторожено глянув на солдата. На мить у голові блиснув якийсь спогад і згас. «Де я його бачив?» — подумав Неживий. Кругле обличчя, білі брови, муратишя довкола носа. Але за останній час перед його очима промайнуло стільки людей, стільки облич, що не міг згадати, де бачив цього солдата.

— Десь ми з тобою зустрічалися, а де — не пригадаю.

Солдат з посмішкою подивився на нього. Він брав ягоди, не поспішаючи, кидав у рот. Семен ще раз напружив пам'ять, але даремно.

— Не знаю,— зітхнув він.

— Підвозив ти мене. В Черкаси з горшками їхав.

— Прокіп? Рудоквас?

Рудоквас посміхнувся.

— Хоч тепер. А я тебе згадував. Пам'ятаєш нашу розмову?

— Якже. Балачка в нас тоді була цікава. Справдилась вона трохи. Ти тут чого?

— Не трохи, а набагато. Саме доточити її я й прийшов. Ми тут з командою, в пікіпери козаків вербували... Та не вдалась пікіперія. Передумали хлопці. А ми, солдати, теж заодно з ними. Ну... не всі. Давно вже хотіли пристати до гайдамаків, не лучалось нагоди. В полк вертатися я вже не збираюся, і хлопці теж. Приймавш до себе?

— Вас? Якже... — Неживий від радості не знаходив слів. Справджувались його надії. Разом з ним ідуть російські солдати. Збільшувалося сил, а потім — напшпуть вони листа і їхні землі приєднають до Лівого берега.

«А може, Рудоквас пожартував?» — раптом подумав Семен. Він почав розпитувати, розповів про свої наміри. Піби не схоже на жарт. Але враз у нього виникла ще

одна думка, і він з деякою настороженістю запитав Рудокваса:

— А пачальник ваш?

— Начальник? Йому ще нічого не казали. Він хороший чоловік, не такий, як усі інші. Дивний трохи. Він вже сам здогадується про все. Ходімо до нього разом.

Станкевича, який удвох з денщиком жив у порожньому панському будинку, застали вдома. Той лежав на канапі, на підлозі валялися дві порожні пляшки, якась книжка, кілька клаптів паперу і зламане перо. Капітан лежав у мундирі, був напідпитку. Рудоквас віддав капітану честь і сказав, що він і отаман Неживий просять дозволу поговорити з ним. Почувши прізвище Неживого, Станкевич сів. Почав шукати павпوماцки люльку, а сам з цікавістю розглядав отамана. Хміль поволі відступав. Капітан не знайшов тютюну і попросив його в Рудокваса. Неживий дістав кiset, простягнув Станкевичу, який мовчки набив люльку.

— Чув про такого. Може, по мене прийшов? — Станкевич міцно затагнувся й закашлявся. Семен мовчав. Не розумів — в жарт той сказав чи серйозно.

Мовчанка була негарна.

— Ми, ваше благородіє, прийшли сказати вам таке: солдати не повернуться в полк. Не всі, звичайно, дев'ятеро нас лишається. — Прокіп перерахував прізвища. — Пікінери теж.

Станкевич мовчав. Прокопові на мить стало шкода його: адже це не минеться просто так для капітана. Рудоквас навіть почувався ніби трохи винним у чомусь. Проте вирішив сказати до кінця.

— Вернутись, щоб Кологривов заповор до смерті? Ні. Вам спасибі велике, ви одні не допускали рукоприкладства, милосердні були до солдата. Та в полку ви не вічно. І ще хочу сказати — ми теж кріпаки, дома канчуків скуштували. Правда, там не навчилися плести таких, як тут: у тутешніх наглядачів вони вчетверо, в нас здебільшого трійчатки, а все інше без відміни. Од Москви до Кракова — біда однакова. Ви, ваше благородіє, не вертайтеся у полк. Лишайтеся з нами.

Станкевич і далі мовчав. Дивився у вікно, не помічаючи, що люлька перехилилася й на камзол посипався жар. Про що він думав? Що життя минуло? Шкодував за тим? Нині не шкодував. Хоч, здавалося, й було за чим. Батьки його рано померли, отримав чималу спадщину, яку

прогайнував за кілька років. Бали, бенкети, мисливський дім над озером, три дуелі... Все сплигло, наче в тумані. Запальний, гарячий, закохувався й розкохувався, аж поки таки закохався по-справжньому, та так і залишився зі скаламученим серцем; мчав з гори в прірву, бачив те й не хотів зупинятися. Відтак залишився тільки мисливський будиночок, куди перевіз кілька скринь з книгами. Врешті покинув і книги й вступив до війська. І вже тут почав відкривати для себе інший, справжній світ. Відкрив, що військо це не тільки свист ядер та дзвін шабель, а й важка солдатська муштра, сірі будні, тупість, шахраювання командирів, казнокрадство, просування від чину до чину. На високий чин не сподівався, та й не прагнув того, отож лишалася чарка...

Неживий здмухнув з капітанового камзола жар і розтер долонею. Від дотику Семенової руки Станкевич вдригнувся й повернув голову, стрівся з ним поглядом. У його очах Семен побачив тугу, пекучу тугу, яка буває лише від ніколи не затихаючого болю.

— Ваше благородіє,— тихо сказав Семен.— Хіба ви не бачите? Ми не розбійники. А ви б допомогли нам.

— Іди з ними, Рудоквас. Я не збираюся затримувати тебе. Ти душею, серцем чуєш, де твоя правда. Коли б я знав, де моя? Бачу й вірю, не розбійники ви,— перевів Станкевич погляд на Неживого.

— А ви? — підхопився Рудоквас.

— Я не піду.

Нічого більше не сказав капітан. Але ці слова були мовлені так, що Рудоквас і Неживий не наважилися наполягати більше. Вони попрощались і пішли з кімнати.

Надвечір повернулись обидва роз'їзди. Розвідники доповіли, що в Медведівці, в Черкасах, Чигирині, Жаботині знову лютують конфедерати. В Медведівці стоїть велика конфедератська залага. Проте фортеця і в'їзди охороняються погано.

Можливо, раніше Неживий не наважився б іти прямо в Медведівку. Але тепер, коли до них приєдналося стільки пікінерів, без вагань повів на містечко свою чату. Повів не околицьніми шляхами, а широким, курним Чумацьким шляхом.

Розділ шостий

І ПРИЙШЛА ЛЮБОВ

— Мамо, їсти,— смикав Явдоху за запаску хлопчик.

— Зараз, нехай лишень Ілько засне. Біжи погуляй трішки.

Але Ілько спати не хотів. Він лежав з відкритими очима і, тільки-но мати переставала погойдувати колиску, зачинав плакати. Явдоха смикала за мотузок і тихенько наспівувала колискову пісню:

Ой пу, люлі, коточок,
Не полохай діточок,
Мої дітки будуть спать,
А я буду колихать.

За піснею не почула, як рипнули двері і в хату вбігла дівчина.

— Добриденень.

— Ой, як я злякалась,— кинулася з несподіванки Явдоха і глянула на дівчину. Дівчина була незнайома. Чорнява, схожа на циганку, бистроока. Явдоха ще дуже мало знала медведівських людей, адже не минуло й двох місяців, як Семен привіз її сюди. Та й з тих майже три тижні пролежала після пологів. Доглядала її сусідка, баба Оришка.

— Як звати тебе? — Явдоха пильніше подивилась на дівчину і враз побачила, що та чимось дуже схвильована.— Що з тобою? — стурбувалась вона.

Серце стиснулось у передчутті чогось недоброго. З того часу, як у село вступили конфедерати, Явдоха жила у постійній тривозі. «Що, коли викаже хтось? Хіба вони подивляться на дітей?»

Дівчина стрепенулася і заговорила швидко-швидко, збиваючись та поглядаючи у вікно:

— Галею зовуть мене. Лихо, тітонько. Конфедерати на ліс ідуть. Туди, в Дубину, де гайдамаки. Мені тільки що Іван Загнійченко сказав, писарів син. Він знає. Я б сама побігла — Іван не відпускає від себе. Я йому зараз сказала, мовляв, зайду води напитися. Он він на тин стеребився. Скажіть, тітонько, кому-небудь, нехай попередить гайдамаків. Жовніри греблею Писарською їхатимуть. Ще стежка є через болото. Тільки далеко вона, за монастирем Миколаївським. Човном треба добиратись.— Галя пішла до дверей.

— Човном, куди? — кинулась Явдоха.

— До сіножаті. З берега її видно, стоги по ній малячуть. А далі доріжка веде, прямо до дуплистого дуба, обпаленого трокси. Він дуже примітний, здоровий такий, і гілля в один бік росте. Звідти дві стежки йдуть, одна прямо, друга ліворуч, ніби назад повертає. От по ній треба йти. Стежка та до табору доведе, на ній десь дозир гайдамацький мусить перестріль.

Останні слова Галя вже кинула з сіней. Вона затрималась у сінешніх дверях, витерла кінцем хустки губи і голосно сказала: «Спасибі, тітолько, за воду». Пішла до перелазу. Там, поставивши ногу на тин і обмахуючи чобіт очеретяною мітелкою, стояв Іван Загнійченко. Він підозріливо глянув на Галю і взяв її за руку:

— Довго ти воду пила! Хто тут живе?

— Тітка одна, вдова. Чоловік її позаторік помер.

Щойно Явдоха залишилася сама, її охопив розпач. До кого побігти? Кому звіритись? Нікого вона тут не знає. Але не можна гаятись і хвилини. Не роздумуючи більше, Явдоха вихопила з колиски Ілька, що захлищався від плачу, й вискочила з хати. Наказавши дітям не виходити з двору, перейшла вулицю і стежкою подалася в город. Тільки-но хата сховалася за соняшниками, Явдоха перехопила дитину на праву руку й бігцем кинулась по об'їзку. Соняшникове листя боляче хльоскало її в обличчя, чіплялось за одяг, немов намагаючись заступити шлях, зканий об'їзкок колов босі ноги, але Явдоха тільки міцніше притискувала дитину до грудей і, прикриваючи її лівою рукою, швидко бігла до річки. Нарешті городи лишилися позаду. Явдоха збігла з гори й зупинилася серед покосів, шукаючи очима човна. Під ногами вигинався, хлюпотів підлизаний водою плав. У цей час позаду розлігся окрик. З гори, розмахуючи руками, бігло двоє людей. Явдоха скоріш відчула, ніж зрозуміла, що вони гукали до неї. Жінку охопив відчай. Вона кинулась до води і раптом побачила під кущем верболозу два човни. Сковичла в один і, поклавши Ілька на жмут свіжоскошеної осоки, відштовхнула спочатку цей, з тим другим човен. Човни пішли поряд. Схопивши весло, Явдоха з усієї сили вперлась ним у край порожнього човна й штовхнула його. Човен зачепив воду, хитнувся, зачепив ще й повільно сховався під водою. Явдоха шалено гребла одним веслом. А на березі, викрикуючи погрози, наказуючи повернути назад, лементувало двоє чоловіків. Не знайшовши

човна, один з них роздягнувся й поліз у воду, намагаючись відшукати затоплений човен. Явдоха вже не бачила цього. Вона допливла до другого берега, схопила на руки дитину й бігцем кинулась через сінокіс. Перед нею в траві чорніли дві старі колії і стежка між ними. Вони вели в ліс. У Явдошиній голові билася думка: «Швидше, швидше дістатись до гайдамацького табору». Сполоханим птахом калатало серце, груди немов щось розпирало зсередини. Он і дуб. Але Явдоха відчула — бігти далі не може. Підламувались ноги, руки стали важкі, немов одерев'яніли. Вона пішла кроком. Але враз знову зринула страшна думка: «Жовніри, певно, вже десь біля табору. Треба добігти раніше від них. Коли б не дитина...» Вона глянула на Ілька. Хлопчик, накричавшись і паплакавшись, спав. І враз Явдошин погляд упав на дуб, який вона саме минала. В старому дереві чорніло дупло. Жінка помацала рукою — дупло буде мілке, рука не заглиблювалася у нього і до півніктя. «Я зразу ж сюди вернуся. Тут ніхто не побачить». Вона обережно підняла дитя і поклала в дупло.

Тепер бігти було набагато легше. Невелика стежечка то зовсім ховалася серед кущів, то стрибала по коріннях дерев, то завертала кудись вбік. Часом стежка пропадала. Тоді Явдосі здавалося, що вона біжить не туди. І раптом з-за дерева їй назустріч метнувся грізний окрик:

— Стій на місці!

На стежці стояло двоє гайдамаків. Побачивши жінку, вони переглянулися.

— Куди ти біжиш по цих застúпах?

Переводячи дух майже після кожного слова, Явдоха передала почуте від Галі. Дозорці скинули на плечі рушниці.

— Мерщій до табору! — гукнув один з них.

— Дитина в мене там у дуплі лишилася.

Один гайдамака побіг до табору, другий пішов з Явдохою. Йшли довго, Явдоха не гадала, що пробігла стільки. Вже аж біля дуба їх наздогнало ще декілька людей. Серед них Явдоха впізнала Оксану, яка кілька разів заходила до неї раніше. Вони вдвох підійшли до дуба, Явдоха простягнула в дупло руки і раптом відхилилася назад:

— Немає!

Оксана кинулась до дерева, обнишпорила дупло й теж злякано оглянулася на гайдамаків. Вони стояли зацікавлені.

Раптом один, у синій, з підрізаними полами черкесці, ступив кілька кроків уперед, нагнувся. Повільно підвівся, підійшов до гурту. В простягнутій руці гайдамака тримав новеньку конфедератку.

— Вони... Синочку мій, вбили його! — заволатала не своїм голосом Явдоха і повалилась на землю.

На горбочку, недалеко від узлісся, під густим кущем ліщини, двоє дозорців грали в карти.

— Ох і припікає,— тасуючи колоду, сказав один з них.— Піду хоч шапку намочу.

Звівся на ноги, потягнувся так, що затріщала під руками сорочка, й попростував до копанки, яка блищала за кілька сажнів. Вийшов за кущ і раптом присів у траву.

— Ничипоре, шляхта.

— Де?!

— Вже посеред болота, рокитник минають.

Другий дозорець пригінцем добіг до куща й присів поруч. Звідси все болото було видно як на долоні. Вузкою стежкою, з довгими дрючками в руках, схожі па лелек, посувалися якісь люди.

— Звідки ти знаєш, що то шляхта?

— Чорт би дятла знав, коли б не довгий ніс. Бачиш, як дрючками штирхають. Зразу видно — не паські люди. Та й де б там нашим взятись. Хтось вказав їм стежку.

Обидва дозорці з жахом зрозуміли, що прогавили ворога і що тепер не встигнуть привести сюди гайдамаків до того, поки конфедерати вийдуть на сухе місце та розгорнуться в лісі.

— Біжи в табір,— прошепотів Ничипір.

— А ти?

— Біжи, кажуть тобі. Наші нехай відходять, тільки не на Смолянку, а то ці встигнуть перетяти їм шлях.

Ничипір залинився сам. Він розмірковував недовго. Попідгортав під кущ прив'ялу траву та випадково обламні гілочки й пішов назад. Вузенька стежечка звивалася поміж кущами ще сажнів із сто. Обабіч руділи страшні мочарі та блищали не менш небезпечні «вікна», густо зарослі лататтям та осокою. На узліссі Ничипір став за кущем і витягнув шаблю. Над головою, перестрибуючи з гілки на гілку, попискувала синиця. Вона то відлітала в ліс, то знову поверталася назад, сідала на молоденьку вільху, нагинала вниз рухливу голівку, немов запрошуючи йти за нею.

«Гніздо десь поблизу, вбік відводить», — подумав Ничипір. Так він стояв ще довго. Та ось попереду щось засичало, хлюпнуло, і Ничипір побачив крізь гілки конфедерата. Той пильно дивився собі під ноги, обмацуючи дрючком кожную купину. Ще кілька обережних кроків — і конфедерат порівнявся з кущем. Ничипір напружився. На мить затаїв подих. Блиснула шабля, конфедерат випустив дрюк і без зойку повалився на стежку. Ничипір штовхнув його в трясовину й перейшов далі, за сусідній куц. На цей раз ішов не конфедерат, а чорнобородий, схожий на цигана, чоловік, очевидно, провідник. Цей після удару сам упав у драгнисте бабло, й воно під вагою його тіла забулькотіло, засичало. Ничипір знову пробіг по стежці і причаївся за кущем. Третій, четвертий, п'ятий конфедерати без крику попадали під ударами Ничипорової шаблі. Ничипір утомився, важко дихав. Коли опускав руку з шаблею, вона тремтіла. І тремтіло щось у грудях, але він не давав тому тремтінню заповонити його всього. Час летів. Ничипір знав; товариш уже досі добіг до табору. Але знав він і інше — ще два чи три куці, а далі — горбок, на якому допіру вони грали в карти. Там вже не сховавсья. Але нехай і так! Все ж ще кілька шляхтичів накладе головою!

Після дванадцятого удару Ничипір відчув, як заболіла в лікті рука, неначе її хто повернув назад. Шаблі звести він уже не міг. А в-за сусіднього куца вже виткнулась гостроноса, лисяча пика конфедератського поручика. Тепер було все одно. Гайдамаки попереджені, а постріл їм покаже, де зараз конфедерати. Ничипір ступив в-за куца й, приставивши впритул до поручикових грудей пістоль, спустив курок. Гримнув постріл.

Таран вів свій загін на захід, просто через лісові хащі. Він розумів — це єдиний шлях, яким можна вийти з пастки. Треба було вибратись із лісу і, перетнувши Чумацький шлях, вийти до Холодного Яру. Іржали коні, плутаючись у чагарниках, чіплялися за дерева вози — іноді їх не могли вирвати і залишали на місці, — перегувались гайдамаки, прокладаючи сокирами коням шлях через чагарі. Оксана і ще один гайдамака вели під руки Явдоху. Вона стогнала, поривалась назад, туди, до дуба, в дуплі якого залишила сина. Але Оксана й гайдамака міцно тримали її. Коли дійшли до болота, праворуч, далеко позаду, почувся постріл. Таран прислухався: більше

пострілів не було. «Значить, то стріляв Ничипір,— подумав він,— конфедерати ще не ввійшли в ліс». Сотник наказав рубати чагарник і накидати греблю. Вона росла швидко, працювали шпарко. Але біля протилежного берега болото виявилось надзвичайно глибоким. Туди зіпхнули всі вози, рубали і кидали дерева, лозу. Робота пішла швидше, коли позаду залунали рідкі постріли. То почала перестрілку лише на Тараном залога.

— Швидше, швидше,— квапив Таран, поглядаючи в той бік, звідки долітала стрілянина.

— Вже не топе, можна йти! — крикнув хтось із греблі.

Таран підняв уверх обидві руки з пістолями й одночасно спустив курки. То був знак, за яким повинна була відходити залога. Вона ж мала зруйнувати й греблю.

Поминули болото, йшли ще з півгодини. Ліс рідшав, переходив у чагарник і враз обривався. Лише кілька кущів бовваціло в лузі. Таран подав знак зупинитись і вийшов на шлях. З ним було троє гайдамаків. Роздивлялись недовго. Таран вже хотів кликати інших, та раптом десь збоку почувся туніт. Не змовляючись, всі четверо зайшли за кущ. Присіли, пильнуючи очима за дорогою, що губилася поміж горбів.

— Ідуть,— над самим вухом сотника прошепотів один з гайдамаків.

З долини піднімалися вершники. Вони погойдувалися в сідлах, від цього здавалося, ніби вони вилазили з ями, піднімаючись вище й вище.

— Раз, два, три,— рахував Таран ряди.— Скільки їх!

У сотника похололо в грудях. Значить, з цього боку конфедерати теж поставили засаду.

«Що чинити?.. На що відважитись? Швидше, швидше,— квапив себе.— Адже ззаду теж ось-ось підоспіють конфедерати».

Але в цю мить гайдамака, що лежав поруч, підхопився на ноги й, підкинувши вгору шапку, закричав:

— Наші, отаман Неживий їде!

Кохання, як і цвіт, не чекає теплої погоди. Надходить пора, і нехай тоді стоять похмурі, вітряні дні, нехай плаче сльотами небо,— бруньки розкриваються. Це було запізніле цвітіння. Зустрівся Прокіп з дівчиною в отамана Неживого й прикипів до неї очима й серцем. Про неї він тільки й дізнався, що звати її Галею, що вона сирота, колишня покоївка панів Каліновських і живе зараз у

діда з дуже чудернацьким іменем, псаря чи доїжджачого, який прийняв її до себе за дочку. Більше нічого не знав про неї Прокіп, а розпитувати в людей сорсмився. Мов хлопчик, ходив повз економічний двір, але зайти в хату, де жила дівчина, не наважувався. Разів зо два бачив її названого батька, а один випадок звів його близько з ним. Якось під вечір, повертаючись від Неживого, він наздогнав старого. Той ішов від річки, Прокіп запропонував допомогти піднести ятери, дід погодився, потім запросив солдата порибалити разом. Наступного дня вони, почевши на шиї торби, вже тягали по річці волок — Прокіп на глибині, а дід під берегом, — перекидалися словами, мов давні знайомі. Прокіп сподобався старому тямовитістю, розважливістю. З того дня він почав часто навідувати діда. Галя одразу помітила, що Рудоквас приходить не тільки до діда, але не подала вигляду. Прокіп їй подобався, правда, не так, як Ромац, просто їй було з ним гарно, а оскільки поки що він їй ні на що не патякав, мовчала й вона. Прокіп шукав зустрічі з Галсю, але, залишаючись з нею наодинці, не знаходив слів, швидко прощався і йшов геть. Лише одного разу вони майже півдня пробули вдвох — плавали човном далеко за Миколаївський монастир. Галя була особливо весела, вона сміялася, бризкала водою та розгойдувала човна, а одного разу, віднімаючи у Прокопа весла, послизнулася і впала йому на коліна. Галина цюка опинилась біля самих Прокопових губ, її очі, як здалося солдатові, блищали задьорпето. Згадуючи пізніше цей випадок, Прокіп думав, що коли б він поцілував її тоді, вона б не розгнівалася.

...На село спадав тихий вечір. Галя сиділа на траві й великим щербатим ножем чистила рибу. Прокіп примостився на призьбі навпроти неї, дивився на її руки і, як завжди, мовчав. Галя павмісне високо підняла рибину, з усієї сили шкребла пожем, від чого луска падала Рудоквасу на коліна. Галя підняла рибину ще вище, й кілька лусок впало Прокопові на щоку. Він скпнув їх, зітхнув, але нічого не сказав і витягнув кiset. Галя теж удавано зітхнула й, відкинувши ліктем за плечі косу, підвела очі. І враз тихий зойк вирвався з її грудей. Прокіп злякано кинувся — подумав, що дівчина порізала руку. Галя стояла на колінах навпроти нього, опустивши вниз обліплені лускою руки, й злякано дивилася на кiset.

— Де ти його взяв? — ледве чути запитала вона.

Прокіп здивовано глянув на неї, потім на кiset.

— Це мій кiset... Я його вишивала.

І враз Прокіп зрозумів усе. Так от кого виручав він тоді! Нареченого Галі.

— Живий він...

— Живий? — І Галіні очі спалахнули радісними іскрами. — Коли ти його бачив?

— Недавно. А кiset він мені сам подарував. Візьми, віддаси йому знову.

Прокіп поклав на призьбу кiset і широким кроком пішов з двору. Чув, як гукала його Галя, але не оглянувся. Гіркота переповнила серце. Він сам не знав, на кого й за що йому ображатися, не тямив, для чого залишив кiset. Знав одне — повернутись назад не може.

Відтоді як дід Мусій оселився в лісі, він рідко коли навідувався в містечко. До нього було далеченько, та й нічого було ходити туди. Тільки коли в Медведівку вступили гайдамаки, дід вибрався з лісового хутора й навіть ваночував у містечку.

Стала йому пасіка і домівкою, і церквою, і всеньким світом. Була вона невеличка — лише шість колодок, проте роботи вистачало. То коритце видовбе, то заплете очеретяну огорожу, то дуплянки огляне. Ніхто не порушував дідового спокою, і жили вони з бабою Мотрею мирно та тихо. Мріяв так і вік звікувати. Але неждано цей спокій було порушено. Почалось усе з того, що одного дня до них зайшло напитися води двоє якихось людей. На дідове запитання: «Хто такі?», незнайомі назвалися гайдамаками. Через два дні вони з'явилися знову, але вже не вдвох, а вчотирьох, і попросили їсти. Баба назбирала огірків, насипала борщу, дістала з комори загорнутий у пмат полотна кусень жовтого сала, а дід Мусій почастував чаркою і свіжким медом. Гайдамаки дякували за обід, хвалили борщ і говорили про всілякі незначні речі. Про себе ж не розповідали нічого. Коли дід запитав, чого вони тут і де зараз Неживий, гайдамаки відповіли, що вони не з чаги Неживого і стоять осібно в лісі. В тому, що вони стоять десь неподалік у лісі, дід Мусій скоро пересвідчився сам: гайдамаки навідували його оселю часто. Іноді приходили лише до колодязя, але частіше заходили до хати. Були то все дужі хлопці, тільки декотрі не голилися й через те виглядали на дядьків. Малися в дідовій господі тихо, баба Мотря декому з них прала сорочки й зашивала одіж.

А навкруги, і в Медведівці, і по сусідніх селах, поширювались чутки, що десь у волості бродить ватага грабіжників. В одного грабіжники викрали з комори одяг, в іншого вивели корову і в чоботях перевели її через болото, третього зупинили в лісі і забрали коня. Таких випадків чимдалі ставало більше й більше. Люди перестали їздити в ліс, боялися на ніч кидати незамкненою худобу. Неживий послав у ліс кілька невеликих загонів, але розбійників не знайшли.

Хоч діда поки що ніхто не чіпав, але він сполошився теж. Вулики на ніч заносив у омшаник, лягаючи спати, в головах ставив сокиру. Надто налякався, впізнавши біля колодязя двох односельців. Гайдамаки приходили до колодязя, як парубки на колодки. Там вони відпочивали, там про щось радилися.

— Це вони лиховодять,— сказав бабі.— Днів на кілька зберуться, пограбують, а тоді знову по домівках. Через те й не видно їх іноді по кілька днів.

— Лишенько,— сплеснула руками баба Мотря.— Вони ж і нас колись обернуть. Треба розказати в селі.

Дід Мусій замислився.

— Взяти у нас нічого. Хіба що коня. Одведу я його до когось у містечко, а в суботу — на ярмарок. Для чого він нам? Купимо по осені за ці гроші корову, хоч з молоком будемо на зиму. А сказати слід би, та як скажеш. Чим докажеш, що саме вони грабують? Гайдамаки — і квит. На гарячому їх піймати треба. Скажеш — а вони, матері його ковінька, впочі прийдуть і кишки повипускають.

— Правда твоя, сидімо ліпше тихо.

— Ні. Я їх все-таки підстережу.

В суботу зранку дід Мусій продав коня. Повернувшись з ярмарку, кинув на лаву свиту та шапку й, розв'язуючи волоки, сказав:

— Прийдуть вони сьогодні до нас за грішми.

— Хто, гайдамаки оці? — переполошилась баба.— Що ти, ми ж їх завше як гостей у своїй хаті приймали. Сумирні такі хлопці. Я їм сорочки прала.

— Бійся не того собаки, що бреше, а того, що лащить-ся. Коло сажалки тільки-но стрів двох, прикурити просили. Один, чорний отой, питав, скільки я за коня взяв. Видно, хтось із них був на ярмарку.

Дід і баба чекали вечора. Мабуть, хтось інший подався б на село, та не такі були Мусій з Мотрею. Навіть не помислили шукати у когось захисту, розсудили так: якщо

на те божа воля — одіб'ються, а пі — погинуть. Коли почало сутеніти, дід виніс з комори стару рушницю і оглянув її. Куль не було, рушницю довелося зарядити вовчим дробом. Баба принесла з повітки шворінь і поклала його на печі.

— Гроші в ступі будуть. Ми в сінях сховаємося. Сінешні двері замкнемо, а хатні зав'яжем,— сказав дід.

Але баба не захотіла йти в сіни й полізла на піч. Надворі зовсім стемніло. Зійшов місяць, зіп'явся над деревами, заглянув у хату. Баба зіщулилась біля комина, прислухаючись до кожного шурхоту. Надворі було тихо, тільки над хатою тривожно шуміли вільхи. «Може, нікого й не буде»,— подумала баба, зручніше вмоцнюючись на черені. І раптом за вікном почулось шарудіння. Брязнули шибки, у вікно просунулася підсака.

— Клади гроші,— пролунав глухий голос.

Мотря мовчала.

— Клади гроші,— пролунало голосніше.

Тріснула рама, і в хату вскочив один з грабіжників. Тримаючи наготові пістоль, похашцем оглянув хату й стрибнув на лежанку. Ледве нахилився, щоб заглянути за комин, як баба, схопивши лівою рукою за пістоль, правою вдарила злодія шворнем. Вона цілила по голові, але не влучила, й удар трапив по плечу. Грабіжник зойкнув, смикнув руку й мимохіть натиснув курок. Бабахнув постріл. Грабіжник оналіло смикав до себе вже не потрібний пістоль, а баба тим часом біла його. Добре замахнутись було ніяк — заважала стеля,— проте удари були дошкульні. Грабіжник заверецав. Почувши постріл і крик, дід Мусій розв'язав двері, відчинив їх. Він вистрілив у ту мить, коли другий грабіжник саме влезив у вікно. Заряд дробу влучив тому в горло. Грабіжник з криком повалився за вікно. Дід зачинив двері й тремтячими руками навздомацки став набивати рушницю. Тим часом перший грабіжник, випустивши пістоль, виліз у вікно і кинувся наздоганяти своїх товаришів, що, підхопивши вбитого, бігли за ворота. Дід Мусій встиг відчинити двері й послати їм навздогін ще один заряд вовчого дробу. Проте вже не бачив, вдалося влучити чи ні.

На дзвіниці голосно калатали дзвони. Не урочисто, по-святковому, хоч була педіля, а одпоманітно, тривожно, скликаючи людей на сходку.

— Що це знов трапилось? — перехиляючись через ти-

ни, питали один одного медведівці й поспішали до церкви.

Незабаром церковний майдан був переповнений. Тоді на паперть вийшли Неживий, дід Мусій та баба Мотря. Дід тримав у руках рушницю, баба — шворінь; вони вклонились на всі боки, й дід ступив на самий край паперті:

— Миряни, люди добрі! Страшна пригода лучилася нам цієї ночі.

І він розповів про напад грабіжників на їхню господу. Не встиг дід закінчити, як натовп загудів, селяни замахали кулаками.

— Карати, карати! Ти знаєш їх? — крикнув хтось попереду.

Дід Мусій обвів поглядом натовп і вказав пальцем по верх потертих кудлатих і вилялятих вибіїчаних шапок.

— Он двоє. Пилип Явтухів та Іван Загнійченко. А ще Шаковенко і Кліщ.

Підкоряючись рвучкому помахові дідової руки, люди повернули голови. Шляхом від управи йшли гурти челяді. В одному такому гурті, пригощаючи цукерками дівчат, йшли Іван Загнійченко і Пилип. Убрані в дорогі розмаринові жупани, червоні шаровари, зсунувши набакир смугеві шапки, розказували дівчатам щось веселе, бо ті реготалися на весь шлях. Цей сміх немов підштовхнув натовп. Декілька чоловіків вибігли вперед і схопили Загнійченка і Пилипа за руки. Неживий бачив, як на тому місці утворився вир з людських тіл, загупали кулаки і ціпки. Пролунав дикий вереск, на мить люди розступились, й отаман побачив, як під ударами палиць падає на Загнійченку одяг.

— Так його!

— Це той, вчений. Оп дуки па кого дітей вчать! — чулися звідусіль вигуки.

Десь взялася сокира, попливла над головами туди, де були грабіжників. Бачачи, що вдіяти нічого не можна, Неживий вихопив пістоль. Постріл вгору паралізував усіх.

— Громадо, спиніться! — вигукнув дужим голосом Семен. — Ми не звірі. Судом будемо судить злодюг. Злочин їхній страшний і всім очевидний. Тим паче, що вони називають себе гайдамаками. Ні, не гайдамаки вони! Ми, гайдамаки, не грабуєм чесних людей, а захищаємо їх.

Натовп, мов заворожений, слухав отамана.

— Хлопці, відведіть до управи злодіїв,— підкликав Неживий кількох гайдамаків.— А ми, панове громадо, давайте виберемо суддів, які вирішать справу й допоможуть вивести на чисту воду інших.

Громада обрала до суду п'ять чоловік: Неживого, діда Мусія і ще трьох жителів містечка.

Для Романа зустріч з Прокопом Рудоквасом була такою мірою несподіваною, що в перші хвилини він навіть забув привітатися. Роман приїхав у Медведівку два дні тому. Залізник послав його з наказом Неживому залишитись у містечку і, діючи на власний розсуд, чекати, поки він не покличе його.

Роман запропонував Рудоквасу піти в корчму. Той згодився. Але коли вони підійшли до корчми, Роман згадав, що вчора пропив усі гроші й що в його кишенях свистить вітер. Довго обмацував усі рубчики, витрусив лише сьомак.

— Більше пічого немає,— пияково посміхнувся Роман.

— В мене теж,— признався Прокіп.— Нічого, іншим разом вип'ємо.

Погомоніли, і Прокіп простягнув руку:

— На мене чекають. Іншим разом добалакаємо,— і відвів убік неспокійні очі.

Романові весь час здавалося, ніби Прокіп чимсь невдоволений. Не такою мала бути їхня зустріч, і не безгрошів'я в тому виною.

«Певно, в нього якийсь горе. Або захворів та не хоче признаватись»,— подумав Роман.

А Прокіп крокував вулицею, що вела до греблі. На душі було важко, був невдоволений і собою, і Романом. Гріх було так думати, ой гріх, та ще й великий,— одначе закрadalась була думка... закрadalася клята, що Роман не вернеться. А він тоді зуміє втішити Галю. І вже бачив усе те у вимріях, і ненавидів себе за них, і випивався ними. Тепер живий Роман пройшов по них.

— Ти коли їдеш назад? — запитав Романа Неживий.

— Завтра або позавтра. Спішити пікуди. Чи, може, ти хочеш щось спішше переказати?

Неживий, думаючи про щось своє, не відповів. За останні дні він змарнів, схуд, аж почорнів. Роман це помітив у перший же день по приїзді. А тепер, придивившись пильніше, побачив на скронях Неживого срібні вблиски.

Неживий мовчав, і Роман підвівся. Але Семен глянув на нього й зулпнпв:

— Вже йдеш? Чого так швидко?

— Та так.

— Заїдь у фортецю й віддай сотнику гроші, нехай сховає.

Неживий вийняв з шухляди незав'язаний мішок, у якому побрязкували червінці, й простягнув Романові. Той виважив мішок у руці, покрутивши його, сунув під лікоть.

— Вистачило б на місяць погулять,— прицмокнув він губами й вийшов з кімнати.

На ганку Роман зустрів Хріна і ще двох знайомих гайдамаків.

— Здоров! — Хрін так ляснув Романа по плечу, що той присів трохи не до помосту.— Тютюнець є?

Роман поклав мішок на ганок і витягнув жмешю тютюпу:

— Коли вже в тебе свій буде? Усе старцюєш.

— Коли? Тоді, як свиці в череді йтимуть,— засміявся Хрін.

— Отож! А ще запорожець.

— Справді, запорожець, а не жук городяний.

Роман вже хотів іти, та з-за тину раптом долинув голос:

— Хлопці, не знаєте, що то горить?

Разом кинулися за хату. Понад лісом слався густий сивий дим.

— Сінокіс запалено,— придивившись, сказав Роман.— Залишиться дехто без сіна.

З вулиці на подвір'я зайшов Рудоквас. Він бачив, як при його з'яві від ганку, на якому лежав сірий кропив'яний мішок, злодійкувато оглянувшись, метнувся низенький довгорукий чоловічок і зник за хлівом. Прокіп подивився йому вслід і вже хотів погукати чоловічка, та з-за тину до нього долетіла розмова, серед інших упізнав Романів голос.

Усі ці дні Прокіп уникав зустрічі з Романом, не захотів бачити його й цього разу. Він повернувся й пішов на вулицю.

...Ввечері, коли Роман збирався йти гуляти, його покликали до отамана. Неживий чекав Романа на кладці під розлогою черепшею. Він, як видалось Романові, подивився холодно й; запросивши сідати, посунувся на край кладки. Роман відчув — отаман пакібчився на важку роз-

мову, але не знає, з чого почати її. Він сам допоміг Неживому:

— Щось трапилось? Я по тобі бачу. Зразу кажи.

Семен підвівся й, глянувши Романові в обличчя, гостро запитав:

— Наче не знаєш? Не прикидайсь, Романе. З гайдамаків я тебе першого взяв, побратимом вважав. Не сподівався на таке.

Роман не почував за собою вини, але від отаманових слів його обсіпало холодом.

— Не відаю нічого. Про що ти?

— У мішку було триста червінців. А віддав ти скільки? Двісті сорок.

— Ти що? — Роман мимоволі подивився на Семена, чи не жартує той. Але отаманове обличчя було суворе й холодне. Та й не до жартів було йому зараз, це Роман знав.

— Сотник рахував при свідках, а віддав я тобі їх сам. В кого крадеш, у своїх?

— Та не брав я! — закричав Роман. — Розумієш, не брав! — Він схопив Семенову руку й стиснув щосили. — Колись таке могло трапитись зі мною. А зараз — ні. Ти віриш мені? — Глянув у очі і з жахом побачив, що Неживий не вірить.

Звільнивши руку, Семен сховав її за спину, зітхнув і тихо, не з злістю, а з болем, сказав:

— Не чекав я такого. Ідь, ніхто не зачепить тебе. Ти... — отаман підвівся й пішов до хати.

— Семене! — прохрипів Роман.

Він хотів бігти за Неживим, переконувати, благати, щоб повірив, а натомість стояв, як заворожений.

Гуляти не пішов. Повернувся додому, тихенько переліз у садок і ліг під кущами. Десь за левадою співали дівчата. Але він ледве чув пісню. Дивився в землю, обривав квіти-сережки. Та враз прислухався, згадав усе і в розпачі затулив вуха. Голова йому розколювалася, думки роїлися, як осінні мухи. Отако, ні сіло, ні впало, пошився в зlodіі! Він то закипав злістю, то знову мляво розтискував кулаки.

«Куди ж поділись гроші?» — немов пробуджуючись, думав. Невже ніхто не повірить, що він не брав їх? А Хрін?

Роман схопився й скочив через тин на вулицю.

Хрін жив у Сечнія, Залізнякавого родича, недалеко від Тясмину. Запорожець був у дворі. Посхилявшись над

восьмериком¹, що лежав під повіткою, він і ще двоє гайдамаків обточували кулі. Побачивши Романа, поспішив назустріч і зупинив його посеред двору. Не дав вимовити й слова:

— Знаю, чого прийшов. Та слухати не хочу. Колись дурний був, повірив тобі на Січі. Ти й тоді гроші подупив. Іди звідси.

Низько схиливши голову, Роман вийшов за ворота. Світ гоїдався перед очима. Весь наступний день він не з'являвся на вулиці. Роман знав — одна людина повірила б йому — Максим. Подивився б у очі, стиснув за плече... «Не винен ти», — сказав би. Наскрізь бачить людську душу Максим, добре знає своїх друзів. Та він далеко.

Ввечері по заході сонця берегами пішов до панського мастку. Ще здалеку побачив Галю. Вона стояла на порозі, пересівала щось у ночовках. Роман обійшов огорожу й поза хлівом вийшов у кінець економічного двору, де стояли будівлі для посполитих. У землянці жили дід Студоракі з Галею. Біля землянки щось кремсав сокирою дід Студоракі. Галі вже не було видно.

— Бог на поміч! — привітався Роман.

Дід буркнув щось невразне й знову заходився тесати кілок. Сокира була туна й раз по раз ковзала по твердому ясену.

— Дайте я,— простягнув руку Роман.

Дід не відповів і кремсав далі. Роман потоптався на місці й несміливо запитав:

— Галя дома?

— Немає. Зранку ще в Івківці пішла.

Роман вийшов з двору й, не розбираючи дороги, побіг у береги. Зупинився навпроти свого двору, схопився руками за вербову гілку й похилився. Невимовний біль стискав серце. Ні, далі знести таке він вже не в силі! І вперше йому закралася думка: «Навіщо жити?»

Рудоквас та ще один солдат, на прізвисько «Китаець», стояли на чатах біля Писарської греблі. Їм було наказано нікого не випускати з містечка і не впускати туди: опівдні селяни привезли звістку, що біля Чорного лісу з'явилась шляхетська залога.

Біля греблі вартували по черзі. Доки один стояв на вулиці, другий відпочивав у крайній від греблі хаті.

¹ Восьмерик — жорновий камінь у вісім четвертей.

Господарі хати вже спали. Схиливши на руки голову, Прокіп дивився у вікно. Навпроти вікна вишикувались у ряд білокорі берізки, за берізками жовтіло в городі жито. І жито, і берізки неначе намальовані. Таке він бачив на картинці у якомусь шинку. Втікав думкою в жито, втікав ще кудись, але втекти не міг. На душі в солдата було маркітно. Борсався у власних вимислах і не міг виборсатися. Бо таки не знав, як йому бути. Коли почув про крадіжку Романом гайдамацьких грошей, хотів піти до Неживого й сказати, що Роман не винуватий і що справжнього злодія бачив він, Прокіп. Але тоді ж зринула й інша — злостива думка, зупинила його. «Переболіє трохи душею Роман, от і все,— заспокоював себе.— А може, він не дуже й карається, може, й справді йому вже доводилось запускати у чужу кишеню руку. Он і Хрін розказував... А Галя після цього відкинеться від нього. Злодіюка ж». Й злостиво посміхався, а по тому гнівався. Вже на себе.

За вікном пролунав тупіт. На мить тупіт затих, і враз вастугоніло знову, віддаляючись у бік греблі. Прокіп вибіг на вулицю.

— Що таке? — запитав товариша, який біг йому навустріч.— Поїхав хтось, чому ти не стріляв?

— Хлопець поскакав. З тих, кого шляхтичі при нас у хаті оточили. Кисет він тобі подарував. Я зупиняв його, але він не зважав. Не буду ж я в нього стріляти.

«Роман»,— майнуло у Прокоповій голові.

— Знаєш, куди ти його відпустив? На вірну погибель. Шляхта там. Відчини ворота.

Прокіп кинувся під повітку, де стояли коні. Відв'язав свого Булагого, вивів на вулицю. Не слухаючи товариша, скочив у сідло й дав коневі остроги. Кінь незадоволено пирхнув, шкрябнув на місці копитом, з ходу взяв скоком.

Далеко позаду залишилась гребля, якісь кущі, лісок, знову кущі... «Де ж він,— думав Прокіп.— Куди далі їхати?»

В цю мить Прокопів кінь збіг з гори і, стихивши кром, забасував по піску. Попереду почувся цокіт копит.

— Рома-а-ле, Рома-а-не! Чекай, це я, Рудоквас! — закричав Прокіп, кваплячи коня.

Стукіт копит попереду завмер, і з п'їтьми виринула по-стать.

— Вертайся, Романе, я все знаю... Я бачив, як хтось брав гроші... Прости мені, друже.— Прокіп випустив по-

від і обома руками впіймав у пітьмі тремтячу Романову руку. Навколо стояла тиша, тільки в болоті тріщав деркач та, обнюхуючись, неспокійно хропли змилені коні.

Розділ сьомий

НА РОЗПУТТІ

Другий тиждень, окопавшись шанцями, стояв табором під Звенигородкою Уманський полк. З дня на день чекали гайдамаків: біля гармат не згасали багаття, байбаками застигли на пагорбах дозорці — зорили за шляхом. Та все даремно. І що далі, то більше надокучало дозорцям вдивлятися в обридлий курний шлях, все частіше, позіхаючи, переводили вони погляди на блакитне небо, по якому лебедями пливли хмари, на самоту степову грушу, на якій од ранку до вечора щебетали шпакки. В таборі падав бойовий дух, а з ним і порядок. Тим паче — ніхто не піклувався про це. Хіба що полковник Обух, але його теж не вельми слухали. Ніколи не доводилося йому водити в бій козаків, якщо не вважати боями наїзди на неозброєних селян, які піднімалися на свого пана; краще вмів приготувати козаків до парадної зустрічі графа, спорядити пишну охорону графського виїзду чи влаштувати в замку фейерверк. Не міг Обух також визначитись, що краще: чекати на гайдамаків тут, йти вперед чи вертатись до Умані. Обух вирішив порадитися з Гонтою, який останні дні зовсім не з'являвся серед війська.

Гонтин голубий намет стояв на узліссі. Коли Обух зайшов досередини, старший сотник сидів на розісланій попоні й снідав часником із салом.

— Хліб-сіль, — торкнувся шапки Обух. — Щось ти зовсім на люди не показуєшся.

Гонта відкинув за вухо оселедець:

— Нічого мені робити там. Прийде ворог — вийду. Снідав? Якщо ні — сїдай.

Обух подивився на Гонтин сніданок і, втягнувши посом повітря, кинув:

— Ніби незручно, коли від полковника часником смердить. Що козаки подумаютъ?

Але на попону сів.

— Не хочеш — не їж, а я люблю часник з салом. Ще з дитинства. Я тоді ніколи вдосталь не паїдався. — Гонта

вмочив часник у сіль і смачно захрумтів молодим стеблом.— Сім'я в батька була чимала, допусти — за тиждень грядку вимотають. То батько й мати лякали нас «залізною бабою». Батько одягав навиворіт кожуха й сідав за грядкою, а мати посилала когось із нас за часником.

Гонті з якогось часу терпко пахло дитинство, пахло степами, житнім хлібом, скрутою і пахло злагодою великої родини в тісній хатині, щирістю та правдивістю.

Обух скривився. Йому, шляхтичу, було незрозуміло, чому це сотник, теж шляхтич, згадує про таке. А Гонта, відгадавши полковникові думки, навмисне прямиццю балачку:

— Не завжди в нас у хаті і хліба було вдосталь. Учора зустрів я в своєму стані кобзаря. Розбалакалися про те, про се, він мене й запитує, чи відаю я, що таке голод?

— Він знав, хто ти? — насторожено запитав Обух.

— Сліпий він на обидва ока. Хлопчик-поводир сказав, хто.

— І ти не взяв того кобзаря під варту?

Гонта мовби й не почув Обухових слів, розказував далі:

— Отож, чи знаю я голод? І сьогодні пам'ятаю один голодний рік. Мені тоді років шість сповнилося. Батько на заробітки пішов, а в нашій хаті — цвілого сухаря не було. Ми з сусідським хлопцем Микиткою завжди вдвох бігали. Сидимо якомсь під типом — весною діло було — яглицю шукали, а вулицею п'яний осадчий ішов. Зварило його...

— Облиш, їсти гидко, збрече ж таке в голову. Скажи ліпше, що робити будемо? — Обух м'яшкурував сало, розвозячи по обличчю жир. Поклав сало на хліб, порізав на шматочки. Вкинув у рот одразу кілька шматочків, промовляв, голосно плямкаючи: — Де в чортової матері ті гайдамаки, звідки їх ждуть? А по табору все люді якісь вештаються. Може, в Умань вернемося?

— Тобі краще знати — ти полковник. Проте дивися, щоб не перепало від губернатора: адже послано нас дати бій адверсору¹ в полі.

— Був би перед нами той адверсор, а то гаспид його знає, де це бидло. Підеш його шукати, а воно десь у ярах підскачить та й накинеться. Яка твоя гадка?

— Така, як і твоя.

Обух витер об попопу руки й підвівся.

¹ Адверсор — противник.

— Піду я на хутір. Там титарівна є...— Обух примружив ситі очі й приклацнув пальцями,— як медівничок. А чого ти нікуди не виходиш? Спиш, либонь?

— Сплю,— погодився сотник, хоч темно-сині підкови під очима скорше свідчили про безсоння, ніж про надмірний сон.

— Хоч би подивився, який козак ретрашемент за хутором насипають. Просто фортеця. Ходімо, розімнешся й на нього подивисься. Ти в цих ділах тямкуєш.

Обух застєбнув грезетовий, на вусах, з золотим позументом у три пальці, кунтуш і вийшов з намету. Гонта теж одягнувся й пішов слідом за ним. Вони прошкували дорогою до хуторів. День стояв прохолодний, хмарний. Сухий вітер кружляв по полях, налітав вихорами па хутір і, підхоплюючи в садах хмари метеликів,— їх у цьому році було чомусь дуже багато,— ніс понад полями. Гонта вирвав з корінням стебло пшепиці й показав Обуху:

— Поглянь, пшепиця яка дорідна.

— Я її не сіяв. Та й хіба не все одно, яка вона буде? Нам вистачить.

— А людям?

— Кого ти за людей маєш? Може, оцих гайдамаків? Канчуками їх треба було більше годувати, а не пшепицею.

— Дуже мало вони її й так їли, і піднялись через те, що жувати було нічого.

Обух підозріливо прискалив око, але Гонта більше нічого не сказав.

Обух і Гонта зупинились біля хутора.

— Ретрашемент отам, біля вибалка,— вказав товстим коротким пальцем Обух.— Попильнуй і приглянься.

Обух повернув у вуличку. Гонта замислено подивився йому вслід, повернувся і пішов назад. Ступивши кілька кроків, зупинився. На краю дороги лежала тичка з густим квасолинням по ній. «Ще наїде хтось». Сотник підняв тичку, застромив її біля тилу й, оглянувшись, чи ніхто не дивиться, швидко закрокував до лісу.

На початку червня на Україну вирушив з військом коронний гетьман Браницький. На якийсь час у Варшаві всі заспокоїлися. Але згодом тривога знову охопила столицю. Довго чекали там звістки про втихомирення хлопів, але її не було. Декого почали брати сумніви, чи взагалі вдасться королю гетьману загасити вогонь.

Те, що коронні війська не в змозі втихомирити селян, першим зрозумів сам Браницький. Після кількох дрібних невдалих сутичок обережний гетьман зупинив своє військо і став табором. А в сенат повідомив, що готується в'єднати всі шляхетські загони і всіма силами вдарити на бунтівників. Тільки королю, з яким здавна був у дружбі, написав правду: військо не в силі здолати гайдамаків, Короні загрожує загибель і треба скликати посполите рушення. Той лист не на жарт злякав короля... Як бути, де шукати порятунку? Чи ж pomoже рушення, та й яким побитом можна його скликати?! Кожен шляхтич мав свій двір, своє військо, при дворах блиск, гамір, в театрах читають дзвінки вірші, а подбати про державу нікому. Держава гине. Король вже не допускав до себе гінців, які щоразу привозили все тривожніші вісті.

Заграви гайдамацьких пожеж на той час уже коливалися на тлі густих Волинських лісів. Загони повстанців діяли в районах Львова, Дубна і Белза. Про повстання вже говорили в сусідніх державах: Угорщині, Туреччині, Пруссії. Там посилили охорону кордонів, укріплювали прикордонні фортеці та збільшували гарнізони в них. З Правобережної України тікало панство. Деякі рятувалися на Лівобережжі, деякі — в Кракові та інших надійних фортецях.

Такою надійною фортецею нани вважали й Умань.

Кожного дня туди прибували шляхтичі. Одні їхали в гербованих каретах, запряжених шестериками, з десятками ваптажених добром возів позаду, з кухарями і покоївками, але були й такі, що прибігали охляп на змилених конях, встигнувши врятувати лише життя та дідівську ладунку на пні. Через кілька тижнів у місто впускали тільки шляхтичів, і то після ретельного обшуку. А ще вгодом в'їзд було наказано зовсім. Шляхта почала селитися під Грековим лісом біля фортеці.

Проте хоч як обшукували всіх вхожих і в'їжджих, а через тиждень після виходу з Умані полку ландміліціонери спіймали на базарі гайдамацького вивідника з грамотою. Грамоту вивідник встиг проковтнути, його катували синім залізом, палили на спиці порох, але він не сказав, хто йому передав її і що в ній написано. Звелено було пороти живіт, однак ніхто не насмівився робити це без причастя. Православний уманський піп, довідавшись про це, розпочав обідню й правив її до вечора. Аж по зірниці запричастив, живіт розпороли, але грамота роз-

тала. Вивідник помер, не промовивши слова. По Умані блукали чутки, химерні й лячні. Невідомо, звідки вони приходили, хто поширював їх, але вони чорним димом повзли по місту, лякаючи обивателів. Одна з них, дуже схожа на правду, долинула до вух землеміра Шафранського, що колись служив офіцером в армії Фрідріха Великого, а тепер, у час загальної тривоги в місті, фактично перейняв на себе всі справи по обороні фортеці й вербуванню шляхти у військо. Чутку цю привіз богуславський підстароста. Він розповів, що бачив сам, як Гонта перебіг до гайдамаків і повів за собою весь полк уманських козаків. Цій чутці повірили всі, тим паче, з полку вже кілька днів не було ніяких звісток.

У Варшаву послали донесення, в сторону Звенигородки вислали роз'їзд з молодих шляхтичів з наказом довідатися про все. Мало хто сподівався на повернення того роз'їзду. Але, на загальне здивування, роз'їзд повернувся вже за день, та ще й не сам, а з старшим сотником Гонтою і полковником Обухом.

— Казав я — все то наклеп і брехня, — мовив Младановичу і Шафранському Ленарт, коли вони втрьох зачинились у губернаторовім кабінеті. — Наші козаки вірні Короні й гербу графа.

— Цьому Гонті давпо б треба відрубати голову, — похмуро кинув Шафранський. — Щось там та є. Давайте поставимо їх віч-на-віч з тим богуславським підстаростою.

— Не сполохати б його дочасно. Дотримуйтеся з ним дискреції¹.

Послали по підстаросту, але той не з'явився в замок. Чекали-чекали, послали вдруге, але його вже не було. Шукали по місту, в таборі під Грековим лісом — щез, мов здимів. Тоді Младанович покликав до себе Обуха і про щось довго розмовляв з ним. А на другий день Обух і Гонта в присутності трьох ксьондзів і найвизначніших шляхтичів міста вдруге склали присягу.

Пильно вдивлявся під час присяги Шафранський у Гонтину обличчя, але воно було спокійне, тільки дуже бліде. «Справді оббрехали старшого сотника», — подумав землемір.

Увечері Гонта і Обух знову виїхали в свій табір.

¹ Дискреція — обережність у мові.

— Пане сотнику, де ви?

Гонта прокинувся, увесь напружився, голосу не подавав, вдивлявся в п'ятому. Тихо просунув руку під подушку, намацав кишкжал.

— Я привіз листа від графа. Велено хутчій передати вам.

— Чого за катрягою¹ не почекав?..

— На бога, тихіше, лист потаємний.

Гонта зняв з кілка шабатуру², дістав кресало. Трут відсирів і довго не загорявся, хоч іскри падали цілими снопами, освітлюючи два обличчя: насторожене Гонтині і незнайомого козака в шапці хорунжого з гербом графа Потоцького. Нарешті трут закурів, Гонта тицьнув його в жмут соломи й роздмухав вогонь. Засичав світильник.

— Чому така хапанина і потаємність?

— Сирави, сотнику, кваплять. На тому світі не будемо квапитися, та й то, якщо чорти кочергами за плечі не турсатимуть.

Гонта довго вертів конверт. Печатка була незнайома. Але тільки-но розірвав конверт — одразу зрозумів усе. Проте вигляду не подав. Прочитав листа, згорнув його вдвоє, підніс до світильника. Тримав над полум'ям, доки вогонь не лизнув за кінчики жовтих від тютюну пальців. Затим розітер попіл і висипав його під попону.

— Який буде відповідь?

Гонта мовчав. Підперши рукою гостре підборіддя, він дивився широко відкритими очима, мовби й не бачив хорунжого.

— Що ж мені переказати отаманові?

— Нічого.

— Як-то нічого?

— Так.

— Пане сотнику, дивись, поки надумаєшся — буде пізно. Хіба можна ждати в такий час? Земля горить під ногами...

— Вважаєш, мені та земля чужа?

Хорунжий усім тілом подався вперед, але сотник більше нічого не сказав і раптом погасив світильник.

— Йди звідси.

— Йду. Бачу — не знаєш ти сам ще, де твоя дорога; однак думаю — стоїш ти біля неї. І підеш по ній, з нами

¹ Катряга — памет.

² Шабатура — сумка для куль і кременів.

підеш. Я незабаром буду в тебе, а захочеш сам прийти — навідайся в Звенигородку, на куток Нетягайлівку, за корчмою від вигону — друга хата, віконниці з півнями. Скажи господарю, що хочеш бачити Омелька Жилу.

Дороги розбігалися, губилися поміж високих трав, розтавали в тумані, пірнали під верби. Биті шляхи, широкі дороги, ледь помітні в траві колії... Куди ж пролягла його дорога? І де розпочалася? Розпочалася од бідняцьких воріт. І завела його... завела в безвість, у безвихідь... Ішов босоніж, взувся в чоботи, їхав охляп, їхав у доброму сідлі, їхав у кареті... Ще трохи — й, можливо б, поїхав у гербованій кареті цугом. А йому й у звичайній кареті було незатишно. Тільки чому? Розгадати це — й тоді перестане боліти душа, перестане мучитись.

Розділ восьмий

ОЙ У ПОЛІ ЖИТО

Залізняк пив квас, жував суху тараню, кістки випльовував далеко в кущі. Сидів у холодку на перевернутому пустому вулику давно, — з десяток реб'ячих голів валялось біля його ніг.

На душі в Максима було холодно, вітряно, незатишно. Обстудили з усіх боків клопоти, обсіли, як вороння, думки. Як починали повстання, злетів, наче сокіл з гнізда, наче стріла з тятиви. Тоді горіла душа, буптувала кров, і бачив обрій у загравах, і бачив шляхту, яка втікає... І не думав, що там, за обрієм. А тепер намагався проглянути — не вдавалося. Стріла не сягала кінцевої цілі. А ще його нудило від ласоців. Роздобув їх десь у розбитій цукарні його джура Василь. Хлопець, який змалку не бачив нічого, крім журу¹, допавшись, приніс повну торбу цукерок, смажених горіхів, маківників, сластьонів.

Сажнів за двадцять від Максима, не наважуючись підісти ближче до суворого отамана, сивобородий сухорлявий дідок-пасічник майстрував грабки. Біля нього, під кущем бузини, валялися сито і віник та стояв глечик з водою — почали роїтись бджоли й треба було не прогавити рої. Дідок кілька разів позирав у отаманів бік і, побачивши, що той випльовує кістки вже не так запекло і не так далеко, як раніше, відклав грабки вбік і вже

¹ Ж у р — їжа польських селищ (юшка).

був намірився підійти до Максима. Та раптом затріщав перелаз і в сад стрибнуло троє, по шапках видно — теж отамани. Пасічник знову сів під кущ.

До Залізняка підійшли Омелько Жила, осавул Бурка і сотник Шило.

Сотник Шило, відчахнувшись за Медведівкою із своєю чотою, довго блукав по Черкащині й лише недавно приєднався до Максимового війська.

Залізняк поставив корець і підвівся назустріч гостям.

— Бачив? Передав цидулу? — одразу ж запитав Жилу.

— Ну й спека, сорочка сіллю просякла, — не відповідаючи на Максимове запитання, Жила зачерпнув квасу й припав порепаними губами до пощербленого краю корця.

— Бачив, питаю?

— Чого ти, як голий з маку, попити дай. — Жила перевів дух і знову припав до корця. Був неквапливий од природи, й цю неквапливість виражало все — кремезна статура, зосереджене бровасте обличчя, високе чоло. — Недарма кажуть: доти чоловік добрий, доки старшиною не настановлять. Сердитий ти став. Це того, що на люди не виходиш. Бачив і говорив. Листа передав. — Жила допив, облущив тараню й смачно відкусив великий шматок. — Прочитав він писання наше, а сказати нічого не сказав. Я тричі в їхній табір ходив: наслухався, набачився. Не будуть козаки з нами битись, і Гонта, думається мені, теж. Справжній він козак, душа козацька в нього. Я вночі в його катрягу проліз; другий би лемент зчинив з переляку, а він хоч би що. А ти, отамане, чого такий вовкодухий? Пика — наче кисллицю з'їв.

— Пудно чогось, а в животі — піби чорти смолу варять.

— Може, піти до пона тутешнього? В нього, кажуть, всякі ліки є, нехай дасть порошка, — обережно порадив Шило.

— Иди ти з своїм порошком... — але Максим не доказав.

Повз них, похитуючи повним стапом, пройшла молодичка. Пов'язана по-дівочому — невеликим вузлом наперед — квітчастою хусткою, висока, чорноброва, вопа привернула увагу всіх. Круто зламавши брови, стрельнула в Залізняка чорними, як терен, очима й, на мить уповільнивши крок, затрималась біля отаманів:

— Ішли б у клуню. Там прохолода.

— Що це ти несеш у черепку? — не відриваючи від молодичці погляду, мовив Шило, підкручуючи рудуваті, припалені з одного боку вуса.

← Нічого, жару йду до сусідки позичить.

— Для чого тобі ще йти по жар. Глянь на себе: червона, хоч прикурюй.

Молодиця не відповіла, тільки визивно повела плечима й зникла за перелазом. Від швидкої ходи майнула карта-плахта, оголивши стрункі повні литки.

— Та-а-к,— протягнув Жила.— Це хто, хазяйка чи дочка хазяйчина? І чого вона в плахту вирядилася?

— Хазяйка,— кинув Залізняк і опустив очі.

— Чоловік її де?

— Чумакує, на Кубань поїхав.

Жила кахикнув і ще виразніше поглянув на Залізняка. Максим спалахнув, аж густо почервоніли засмагли щоки, і сердито подивився на Жилу.

— Чого витріщився, мов чорт на попа? — кинув запорожець.— Воно ж...

— На свій аршин міряєш. Не з тих я, хто в гречку скаче.

Зустрівши злий, але разом з тим прямий погляд сірих Максимових очей, Жила мовив заспокійливо:

— Та я через те... Хіба не видно, як вона на тебе оком накидала. А з такою — кому не закортить пожартувать.— І круто змінив розмову: — Так от, про Гонту і його козаків. Не будуть вони боронити Умань. А нам іти туди треба. Панства там — видимо-невидимо. Візьмем її, тоді весь край буде в наших руках.

— Спочатку треба в Лисянці навести козацькі порядки. Панів туди теж сила-силенна збіглася,— сказав Залізняк.

— Кріпость вельми сильна,— озвався Шило.

— Кріпость сильна, проте достеменно не знаю, скільки там війська. Горбачук зараз у Лисянці, вивідник паш,— пояснив Залізняк Шилу.— Він мусить розвідати.— Помовчав і, знявши з кілка шапку, підвівся.

— Неживий перемови почав з руськими начальниками, тільки поки що немає від тих перемов добра. І Швачка не подає ніяких вістей про себе.

— Ти вже й поса повісив? — кинув Бурка.

— Мені вішати нема чого. А от тобі, осавуле, свій підняти треба, понюхати кругом. Хлопці геть порозпускалися, розгулялися. А ти — наче не бачиш.

— Хто поросся вкрав, а в кого у вухах пищить. Хтось грабує — при чому ж тут я?

— Грабіжники поприлипали до нас. Гайдамацьким іменем прикриваються. Голови таким стинати треба. Нещадно бити таких! — рішуче махнув рукою Залізняк.

— А може, хтось із-за чобіт пішов,— буркнув осавул.

— Якщо кожен ладнатиме чоботи на свій копил...

— Справедливо кажеш! Та куди ж ти,— гукнув Жила.— Посидь, поміркуємо разом.

— От і поміркуйте самі хоч раз,— відповів Залізняк.— А я піду чуприну підголю. Заріс, як монастирський дячок. Василь он з бритвою і ножицями дожидається.

Він покрутив пальцями пасмо русявого м'якого чуба і, раптом вловивши (уже в котрий раз) спрямований на перелаз погляд Жили, голосно розсміявся:

— Що, праведнику, жарку дожидаєшся? Зараз пестиме. Бач, пика почервоніла: плюнь — засичить.— І Максим дужо, з виляском плеснув Жилу по крутій шії.

Горбачук — найдовірненіший Залізняків вивідник — з Лисянки не повернувся. Тоді туди зголосилися піти Сумний з Петриком.

Двоє сільських хлопчиків,— Петрик знайомився скрізь дуже швидко,— провели його аж геп за могилу. Дід Сумний простував попереду, постукуючи по сухій дорозі дубовою палицею, діти йшли на чималій відстані за ним. Менший на зріст від своїх однолітків, Петрик, однак, здавався старшим за них. Може, що його трохи довгасте обличчя засмагло від вітру, кінчик носа облупився, губи пошерхли, а може, старшим робили його очі. Великі, голубі, вони вже не раз поймалися слюзою, бо ж бачили і горя, й муки людської багато.

Хлопчики розпитували свого нового товариша про міста, які доводилося поминати Петрику з дідом, цікавилися, куди йдуть зараз і чи повернуться в село.

Петрикові вельми хотілося розповісти хлопчикам про все, повихвалитися перед ними. Коли б вони знали, куди він іде. Ходять вони з дідом по Україні, міряють погами безкраї дороги, одне за одним минають покріпачені сумні села. Часто заходять у ворожі фортеці. Пильно вдивляється Петрик своїми голубими очима, оповідає дідові про все, що бачить. А потім дід розказує про це гайдамакам.

Давно позаду залишилося село. Давно Петрик попрощався з товаришами, вже почали боліти ноги, але дід не збирався зупинятися на перепочинок. Петрик теж не па-

тякав на це, хоч і хотілося сісти, особливо біля річки, яку минали ополудні. Надворі стояла спека. Розжарене сонце повільно котилося по небу, падало в ріку, здавалося, ще мить — і вода закипить. По небу пливли рідкі, обпалені сонцем хмари. І марно було від них чекати тіні.

— Скоро спочинемо,— мовив дід, постукуючи патерицею.— Зараз ми яром підемо, правда? За півверстви криниця мусить бути. Сядемо, розмочимо сухарі.

— Звідки ви, діду, знаєте про криницю?

Кобзар погладив хлопця по голові й заяснів посміпкою:

— Знаю, синку. Був тут колись.

— Ще як були видющі?

— Ні, сліпим уже. Слухай, ніби стугонить щось.— Дід зупинився.— Ану, поглянь на дорогу.

Петрик напружив зір, вдивляючись у далечінь. Спочатку нічого не побачив, але нараз вдалині зиялася курява. Вона швидко наближалася.

— Шляхта!

— Ходімо помаленьку. Не вперше, либонь, стрічасмо. Давай лишень на обочину звернемо.

Загін, чоловік на тридцять, уже доїжджав до них. Передній, у легкім плащі й шапці, різко натягнув поводи — гнидий зірочолий кінь звився, пирхнув піною просто дідові в обличчя. Петрик заточився назад, випустив дідову руку.

— Вони, вашмосць,— намагаючись під'їхати неслухняним конем до почальника чати, кинув вершник у кудлатій, як у татар, шапці.

Начальник щось сказав по-польськи, і враз колючий нагай обпik Петрикові босі порепані ноги. Далі все попливло, як у страшнім сні. Вершник у кудлатій шапці кинув його в сідло, й загін, толочачи жито, завернув назад. Діда гнали пішки, прив'язавши за шию налігачем до сідла.

Їх привели до порожньої кошари — певне, селяни вигнали пана, а скот розібрали по домівках. Петрика та діда вкинули в одні із хлівів і причинили за ними двері.

Петрик не пам'ятав, скільки часу лежав, отямився від легкого дотику руки.

— Синку, ти тут?

— Тут.

Петрик уткнувся обличчям дідові в коліна й заплакав. Йому було страшно. Переплакавши, витер кулаками очі і оглянувся.

— Дідусю, в куток лізьмо, там сіно.

— Ти не бійся,— тихо шамрав дід Сумний, коли вони вместилися на сіні.— Питатимуть щось — кажи: не відаю нічого. Діда воджу по базарах, от і все. Видав нас хтось, видно, цей, що белькає по-нашому. Запроданець він...

Спливав час. Кобзаря і його поводиря ніхто не чіпав. Петрик почав дрімати. Його розбудили голоси. Хтось вдарив ногою в двері, і в хлів зайшло четверо. Серед них той, що в кірасі, і той, що в кудлатій шапці. Деякий час вони вдивлялися в напівморок — вже починало сутеніти,— враз, не мовивши й слова, начальник махнув рукою. Свиснув у повітрі нагай, тихо зойкнув дід Сумний. Нагай обкрутився навколо кобзаревих плечей, жовпір смикнув його до себе, повалив діда.

— Кажи, стара шкапо, куди йдеш? — сказав той, що в кудлатій шапці.

Петрик, який з жахом дивився на шляхтичів, не спам'ятався, як скочив на ноги.

— Не бий, не дам! — вчепився в жовпірову руку, повиснув на ній.

Жовпір кулаком повалив Петрика на землю, штовхнув ногою, схопив за комір і підняв.

— Куди ви з дідом ішли?

— Не знаю, кудись на ярмарок.

— І воно бреше! — той, що в кудлатій шапці, підійшов до Петрика й почав боляче смикати його за чуб.— Скажеш правду? Не знаєш? Я підкажу.

— Кинь його... Дурне, ще з переляку пабреше...

Один шляхтич скрутив Петрикові руки назад, інший зв'язав їх мотузком. Хлопця кинули в куток, а самі почали допитувати діда Сумного. Довго біли старого кобзаря, але він мовчав. Петрик поривався підійнятися на ноги, але його збивали ударом чобота. Кілька разів шмагнули нагаєм і його. Нарешті начальник чати відступив до дверей.

— Не скажеш? Чекай, завтра заговориш. Ми й так усе знаєм.— І до шляхтичів: — Киньте його, треба привезти їх живими. Там візьмуть на справжні спитки.

Той, що в кудлатій шапці, оглянувся в дверях:

— Це була тільки забавка, ранком візьмемось за вас як слід. Таку халазію завдамо, що зразу заговорите.

Щойно зачинилися двері, Петрик підшов до діда:

— Дідусю, боляче?

— Нічого, синку, мені очі виймали, і то стерпів. А ти

молодець. Нічого їм не кажи. Як битимуть, думай про що-небудь гарне... Або навпаки — про дуже погане. Наші виручать.

— Я нічого не скажу... Тільки... звідки наші про нас дізнаються?

— Дізнаються, їм хтось перекаже.

Петрик поклав дідові голову на коліна і, вмостившись зручніше, попрохав:

— Розкажіть, дідусю, що-небудь... Бо...— і не доказав.

Дід почав розповідати, як одного маленького хлопчика віддали у неволю до злого татарина. Колись, як вони їздили з послами, татарин загубив шапку з листом султана. Хлопчик не спав, він бачив, як упала шапка. Прокинувся татарин, бачить — шапки немає. Давай бити хлопчика. «Признавайся, куди шапка поділася!» Але той мовчав...

Петрик заснув під тихе дідове бубоніння. Прокинувся серед ночі, злякано кліснув очима.

Хотів поворухнутись, але зв'язані руки боляче защемили.

— Тихо, Петрику, це я, — почув над головою тихий шепіт. — Вартовий затих, певне, заснув. Покрівля дірява... Синку... тікай, біжи до наших. Повернись до мене спиною, я розв'яжу руки.

Дід довго порпався біля Петрикових рук, зубами розв'язуючи вузол.

— От і все. — Дід сплюнув на сіно і витер об коліпо губи. — Не заблудинься?

— Дідусю, а ви? Разом давайте тікати.

— Не можу, я й так не виліз би до бантини, а тут ще колодка на ногах.

— Я допоможу...

— Не гай себе. Гайдамаки мене вирятують. Відшукаєш отамана, скажеш: по дорозі на Лисянку стоїть загін з чати головного регіментаря Стемпковського. Запам'ятаєш, Стемпковського? І, либонь, не один. Ці ось, які нас узяли, очевидно, когось чекають. Вони не знають, де наші. Так і кажи отаманові. — Дід нахилився і, відшукавши Петрикову щоку, поцілував його. — Поспішай, синку, не барися.

— Я, дідусю, ранком вернуся з гайдамаками.

Петрик видряпався по лісі й схопився руками за крокву. Просунув у дірку голову. По хвилі він м'яко скочив по другий бік хліва. Вартовий спав, прихилившись до дверей...

Лише на світанку Петрик добувся до села. Потемну довго блукав полями, доки не натрапив на гайдамацький роз'їзд. Роз'їзд привіз його до отаманового двору. Незважаючи на ранній час, Залізняка дома не було; кинулись по сусідніх дворах, послали до Бурки, Шила — але ніхто не знав, де він. Бурка вже хотів піднімати всіх на ноги, але в цей час у воротах появився Залізник, ведучи на повіді мокрого Орлика.

— Де ти був, кобзарчука наші дозорці підібрали! — гукнув Бурка.

— Коня водив купати. Де хлопець?

— У хаті. Ходімо швидше.

Петрик розповів отаманові, як вони потрапили до рук шляхти, і переказав слова діда Сумного.

Максим задумався. Викресав вогню, запалив люльку, пройшовся по кімнаті.

— Дядю Максиме,— Петрик звів благально очі. Зарошений, брудний, обтіпаний, був схожий на горобця, що випало з гнізда.— Їхати треба.

— Може, це сам Стемпковський під Лисянку перебрався? — висловив здогад Шило.

— Про це й я думаю. Треба все розвідать достеменно. Якщо так — відсікти їх від Лисянки, а тоді зразу зім'яти. Щоб жоден не вислизнув. Треба вислати чату. Бери козаків,— кивнув Шилу,— і рушай через хутір. За лісом станеш.

Шило вийшов.

— Зараз чату вишлемо. Я сам з нею поїду. Не потривожити б шляхту дочасно.

— Дядю,— Петрик зірвався з лави.— Вони уб'ють дідуся, мерщій треба скакати до кошари.

Максим пригорнув хлопця:

— Добре, спочивай, все зробимо.

Десь за левадою загув казан, скликаючи гайдамаків третьої сотні.

Петрика охопив розпач. «Отаман не хоче виручати діда,— подумав він.— А дідусь мене чекає, я ж йому обіцяв приїхати. Вони його вранці заберуть з собою. Ні, я повинен затримати якомсь шляхту. Збрепу їм щось...»

Ніким не помічений, Петрик вибіг з хати. На вулиці, прив'язані до кілка, скубли під тином траву двоє осідланих коней. Петрик підбіг до одного, відв'язав повід. Кіль слухняно рушив за хлопцем.

— Ти куди? — крикнув Роман, що з рушником на плечі йшов до крипиці.

— Отаман послав, — відповів хлопець.

Він уже був у сідлі. Вдарив коня кінцем повода, кінь скосив очі й, збиваючись з ноги, трухцем рушив від двору. Петрик хлиснув коня вдруге, втретє, припав до шиї, попустив поводи.

— То ж Бурчин кінь, Петрику, стій! — крикнув Роман і, бачачи, що той не зважає на його слова, кинувся до другого коня.

Зачувши стукіт копит, з двору вибігли Залізняк і Бурка.

— Кінь мій де? — запитав осавул.

— Хлопець поїхав, — кивнув убік Василь Весньовський. — А на другому услід за ним побіг гатала отой веселий парубок, який їздив кудись і недавно вернувся; Романом, здається, звати його.

Максим і Бурка подивились один на одного.

— Він туди поїхав. Чудесний хлопець. Шило з сотнею зже он їде. Василю, веди Орлика.

За хвилину Залізняк уже мчав полем. Швидко-швидко відбігали назад придорожні кущі, вітер тріпотів полами куптуша, свистів у вухах, бив у обличчя кіньською гривною. Позаду стугопіла земля від важкого тупоту копит гайдаманських копей. Тупіт даленів. Тоді Максим трохи притримав коня, зачекав, доки порівнявся з ним Шило.

— Поведеш половипу козаків у обхід кошари зліва. Дорогу на Лисянку перетніть. Праворуч — байрак, вони туди не кинуться, — і знову пустив Орлика на всю силу його прудких ніг. Вихором мчав Орлик по польовій дорозі. Нарешті спереду замаячили дві постаті, одна ближче, друга, маленька, мов комашина, далі. «Швидко мчить хлопчина, якщо Роман і досі не зміг його наздогнати», — подумав Максим.

Може б, Роман так і не наздогнав Петрика, якби той сам не почув тупоту і не оглянувся. Притримав коня й поїхав швидкою рессю. За кілька хвилин з ним порівнявся Роман, затим Максим.

— Вертаємось? — тримаючи за повід Петрикового коня, запитав у Залізняка Роман.

— Тепер уже все одно; кошара он бовваніс. Петрику, їдь назад, зараз же.

Максим вихопив шаблю і помахав нею, оглянувся назад. Шило зрозумів і на скаку повернув ліворуч. Гайдамацький загін розділився на дві частини.

Роман знову припав до гриви. Спробував, як іде з піхов шабля, міцніше обіперся в стременах. «Не видно біля кошари нікого, може, виїхали вже? — подумав він.— Ні, хтось метушиться».

І раптом Романів погляд упав ліворуч. Щось вигукуючи, вчепившись у сідло, скакав Петрик. Романові перехопило подих. Хотів крикнути, але збагнув — даремно. Дав коню остроги, стомлений кінь з усіх сил рвав копитами землю. «Куди... Куди ж він?!» — побачивши, що Петрик повертає коня вздовж кошари, прошепотів Роман. Він теж смикнув повід і звернув у жито. Кінь стишив біг. У цю мить від кошари пролунало кілька пострілів. Роман не чув посвисту куль, тільки бачив, як спіткнувся Петрик кінь і хлопець вилетів з сідла.

«Вбили?!»

Він рушив туди і по хвилі побачив Петрика, що стояв у житі і злякано дивився на забитого коня. А позаду вже глухо стугопіли десятки копит.

— Розтопчуть! — крикнув Роман і, перегнувшись з коня, підхопив хлопчика обома руками, кинув його поперед себе в сідло.

Біля хліва, не втихаючи, гриміли постріли. Кінь мчав Романа і Петрика туди. Роман хотів звернути в жито, та враз Петрик з усіх сил стиснув його ліву руку:

— Він! Здрайця!

Роман повернув голову й за кілька сажнів від себе побачив над тином маленькі круглі очі, що злякано дивилися з-під кудлатої шапки. Це була лише мить. Чоловік у кудлатій шапці підкинув над тином руку з пістолем. Блискавичним рухом, повернувшись у сідлі, Роман притиснув хлопця до себе, прикрив його. Тріснув постріл. Петрик мимоволі приплющив очі, а коли розплющив, страшне місце залишилось позаду. Кінь мчав їх далі й далі в жито.

— Куди ж ми? До кошари правте! — крикнув Петрик.

Та враз відчув, що Романові руки ослабли, вчепився в сідло. Затим пролунав тихий стогін.

— Дядю, дядю Романе, що з вами?

Але Романа вже в сідлі не було.

...Максим витер об коліна шаблю. Все було скінчено. За тином, біля хліва лежали порубані й постріляні **п'лях-**

тичі. Два з них — розсічені Максимовою шаблею. Одного Залізняка зарубав, перелітаючи на коні через тин, за яким васіли шляхтичі, другого — вже в дворі.

Гайдамаки зносили до двору вбитих товаришів. До Залізняка під'їхав Шило:

— Парубка в житі вбито, того, що хлопця наздоганяв.

— Романа! — Здалося, самому влучила в серце куля. Кілька хвилин сидів непорушно в сідлі, затим повільно опустив повід Орлику на ший і зліз на землю. Мовчки побрів у жито слідом за сотником. У голові заблуканими сліпцями тупцялися думки, засвічувався і згасав світлячок спомину. Озерце, Роман з відром і Галя. Після смерті батька ще ніколи не почувався так, як зараз. Раптом до його вух долетів дитячий плач. Максим здригнувся й пішов швидше. За десяток кроків зупинився. Кілька гайдамаків, що стояли півколом, розступилися. Роман лежав горілиць, розкидавши по землі руки, над ним, низько схиливши колосся, сумно шепотіли жита.

Припавши головою до Романових грудей, гірко плакав Петрик. Довго стояв Максим, вдивляючись у знайомі риси вродливого Романового обличчя.

Отаманові згадалося Дике поле, чорна могила, маленьке багаття, скоцюрблені постаті біля нього. Згадалися глухі й темні, як криниця, аргатальські почі. Скільки разів доводилося ділитись останньою крихтою тютюну. Скільки разів відганяв Роман своїми дотепами певеселі Максимові думи! І ось він лежить, балакуп і жартівник, і вже ніколи не розімкнуться його вуста для сміху; не відкриються, не підморгнуть веселі, з іскринкою, очі. Мало хто знав, що за жартами й розповідями тертого волюцюги, часто грубими, крилася чиста й ніжна душа вірного побратима, щирого друга, люблячого сина, що всі його розповіді були вигадкою і він помер, не торкнувшись устами дівочих губ. Майже весь свій короткий вік він протинявся по наймах, на Січі, ніколи йому було займатись любовними пригодами — треба було годувати хворого батька і чотирьох меншеньких братів та сестер. І дешева каблучка, куплена в золотаря, яка випала з його кишені, була призначена не якійсь удові з Богуслава, як те говорив Роман, а Галі. Все це знав лише він, Максим.

Петриків плач вивів Залізняка з важкої задуми.

— Візьміть хлопця, відведіть у хату до діда, — тихо сказав він. — Поховаємо Романа оп там, під берізкою.

Він підібрав каблучку, сховав її до кишені й, опустившись на коліна, поцілував мертвого в чоло. По тому вийняв з кишені червону китайкову хустку і, накривши нею Романове обличчя, пішов під березу, де гайдамаки вже копали шаблями могилу.

Землю носили, за старим козацьким звичаєм, шапками. Могилу насипали високу, сумовита берізка торкалася її своїми вітами. В головах поставили хрест, а Максим сам прибив списа і пов'язав на нім хустку.

— Не дають, отамане, слова сказати, з гармат гримлять,— витираючи піт на крутій м'язистій шиї, розповідав Шило. Він щойно повернувся від Лисянського замку, куди його послав Залізняк на переговори.

— Воріт у кріпості двое? Обоє дерев'яні?

— Дерев'яні то дерев'яні. Та залізом вельми ковани. А над ворітьми bastiони з гаківницями. Доведеться на стіни дертися.

— Я стіни вже обдивився. Прострілюються висячими гарматами в усі боки. Лізти на них — багато людей втратити марно.— Максим заклав ногу на ногу, посмоктав порожню люльку.— Піді скажи Бурці, нехай лисянських обивателів на сход скличе.

Маленький, в'юнкий Бурка вродився ніби з-під землі.

— Селяни зібралися, а знатніші не йдуть.

— Нехай хлопці згапляють їх силою. Коли хто опиратиметься — дубцями підженить.

Чекати довелося недовго. За півгодини Бурка зайшов у двір, гукнув у вікно:

— Зігнали, Максиме!

Залізняк відчинив вікно в сад, покликав Весньовського.

— Будеш, Василю, при мені.

Він оперезався широким, з срібною бляхою поясом, витер ганчіркою чоботи й, розчесавши гребінцем чуб, оглянув джуру. Особливо довго його погляд затримався на розірваній полі Василювої черкески.

Василь злякано зиркав на Залізняка. Вперше дивився на нього отаман так похмуро й невдоволено. Чим прогнівив він його, може, одяг йому чимось не до вподоби? Черкеску цю йому подарував Ян. Тільки розірвана вона трохи. І латка на плечі.

Василь скося поглянув на латку.

— Дідько з нею,— махнув Залізняк рукою.— Ключця тільки позапихай, нехай не стирчить.

Він зайшов у хлів, де лежало сідло, витяг з кобури пірнач і віддав Василеві:

— Будеш ззаду нести, та не згинайся, вище тримай голову.

Коли Залізник появився на майдані, по натовпу прокотився гомін:

— Отаман, отаман!

— Де?

— Он.

— На коні?

— Повилазило тобі. Он, з джурою.

Василь ступав за отаманом, тримаючи на витягнутих руках пірнач. Краєм ока дивився на натовп, а груди розпирала радість, гордість: він не якийсь там собі простий гайдамака, а отаманів джура.

Ліворуч і біля ганку юрмились селяни, міщани стояли остороць, біля типу. Максим уклонився в обидві сторони й довгим поглядом обвів натовп.

— Довго ви збирались,— звернувся до міщан.— А вас саме мені й треба. Ми хотіли ладом увійти в вашу кріпость. Та не виходить. Доведеться брати її з бою. Ми не хочемо вигубляти своїх людей, почнемо облогу. Не знаю, скільки доведеться її тримати. Може, місяць, може, й більше. Весь цей час нам треба щось їсти і чимось годувати коней. Кріпость — ваша, ви її будували; певно, в декого синки і зараз там відсиджуються — ми опісля з цим розберемось,— через те й годувати пас мусите ви. Для початку з кожного міщанського двору порішили зібрати по триста злотих.

Обивателі стояли, приголомшені таким наказом, мов громом. Потім заворушилися, почали тиснутися ближче. Почулись незадоволені вигуки. Але Залізник ніби не чув того.

— По три сотні злотих — і ні на шеляг менше... Однак можна обійтись і без цього. Бо кажу ж — розор вам буде. Спорядіть депутацію в замок і домовтеся, щоб відкрили ворота. От і все. А то ж доведеться вам і гроші платити, і камінь під кріпость возити.

Максим зійшов з ганку й рушив з майдану. Він не зупинився, навіть голови не підвів на розначливі вигуки. Брови його були опущені низько, на самі очі.

Василь за спиною не бачив цього. Однак він бачив інше: отаман безперестанно крутить вуса. А це означало, що він задоволений і справи йдуть не кепсько.

Ополудні міщани вирядили депутацію в замок. Двоє депутатів було від селян.

Перед відходом Максим закликав їх до себе і про щось довго розмовляв з ними.

На горбі перед замком зібралося чимало гайдамаків та жителів містечка. Гайдамаки мали при собі зброю, декотрі, особливо ті, що оточували отамана, були на конях.

Переговори затяглись. Біля воріт — їх було видно як на долоні,— де приймали депутацію, метушилися якісь постаті, люди кудись ходили, одні верталися назад, інші валишалися в фортеці, замість них приходили ще інші.

— Хічевський вийшов,— промовив якийсь селянин.

Залізник нахилився з сідла:

— А хто такий Хічевський?

— Комісар. Головний збирач податків. Лютий, як вовк. На людях їздив. Тих, хто не здасть у строк податку, запрягає у ридван і їде аж до сусіднього села. Там інших перепрягає. Торік всю волость так об'їхав. Оце перед нашим приходом до нас завітав.

Максим слухав, а очима уважно зорив за ворітьми. Розумів: там не приходили до згоди; депутати топтались, м'яли в руках шапки. Он один селянин трохи відступив убік і впустив шапку. То був умовний знак. Вмить Залізник випростався в сідлі, підняв над головою руку. Острогами щосили стиснув боки коня, той став диба. Мяттю у Максимовій правиці блиснула шабля.

— Гей, до бою!

— До бою!

Цей грізний погук єдиним подихом вирвався з сотень гайдамацьких грудей, і помчали в страшнім леті бистроногі коні, замиготіли на сонці шаблі, коси; вимахуючи вилами та кілками, бігли піші гайдамаки. Гуркнули з стін гаківниці; окутавшись димом, хитнулися тисячі гармати. Шляхтичі кинулися назад у фортецю, схопилися за ланцюги, щоб зачинити ворота. Та було пізно. Сюди, мов вихор, налетіли гайдамаки. Одного найупертішого пляхтича, який не хотів випускати з рук ланцюгів, Залізник рубонув з ходу, інших затоптали гайдамаки кіньми.

Микола вбіг у фортецю одразу ж за кінними сотнями. На мить зупинився, прислухався й метнувся в той бік, звідки лунала найгустіша стрілянина. Його обігнало якісь вершники,— промчали так близько, що трохи не зачепили кіньми, й завернули за ріг. Микола пробіг ще трохи прямо й, побачивши перед собою стіну, завернув у вуличку.

Поміж будинками металися кінні гайдамаки, лунали вигуки; звідкілясь потягнуло горілим. Враз Микола почув брязкіт. Підвів голову й побачив, що недалеко від нього, на даху довгого приземкуватого будинку, запекло рубався з жовнірами донський козак Омелько Чуб. Блискавицею металася в Омельковій руці шабля, але шляхтичів проти нього було троє. Омелько стояв уже на самому краю бляшаної покрівлі. Микола оглянувся, шукаючи чогось до рук. Біля будинку сохло на сонці кілька свіжообкорованих дубових колод. Схопивши першу, яка потрапила на очі, Микола поставив її стійма й зміряв поглядом відстань до шляхтичів. Розмахнувся — і колода з гуркотом гепнулась на покрівлю. Один з шляхтичів полетів сторчголов на землю, двоє інших злякано оглянулися. Чуб теж ледве встояв на ногах. Опам'ятався першим, рубонув по голові ближчого шляхтича. Третій залопотів по дахові вздовж будинку. Добіг аж у другий кінець, але там його підрізав знизу косою якийсь селянин. Чуб зіскочив додолу.

— В самий раз, хлопче, підоспів.— Він підвів голову й витер з чола піт.— Тільки як такенну дубиняку аж туди звергав?

Микола у відповідь посміхнувся.

Далі вони рушили разом. Біля дверей одного з будинків вовтузилося троє гайдамаків.

— Допоможіть, хлопці, двері вибити! — гукнув один з них.— Шпаківня¹ це.

Микола і Чуб підійшли до залізних, з величезним замком дверей.

— Давайте принесемо колоду і вдаримо разом. Страх міцні,— бубонів той самий гайдамака, який підкликав Миколу і Чуба.— Або он лежить жорновий камінь, поставимо і покотимо.

Почали підводити жорновий камінь, але він був поколотий і розвалився на кілька шматків. Тоді Микола підняв великий уламок, вдарив ним по замку й збив його на землю. Зайшов досередини з каменем у руках і збивав замок за замком. З темниць вибігали в'язні. Одні кидались до гайдамаків, дякували, хапали за руки, інші прожогом, немов боялися, що їх можуть завернути назад, мчали на подвір'я. У дверях останньої темниці довго ніхто не в'являвся. Нарешті звідти вийшло двоє людей.

¹ Шпаківня — в'язниця.

Вони йшли повільно, ведучи під руки третього, посіченого і покатованого. То був гайдамацький вивідник Горбачук.

Усі разом вийшли на подвір'я. Постріли тепер лунали лише з одного боку. То в кам'яному будиночку біля пекарні засіло десяток шляхтичів. Однак незабаром гайдамаки вдерлися й туди. Шляхтичі горищем вилазили на дах, їх скидали звідти на підставлені знизу списи. Там же, в пекарні, за лантухом з борошном гайдамаки спіймали комісара Хічевського. Одлилися йому катування, муки, катання в кареті, запряженій людьми. Селяни наділи на Хічевського сідло й, наваливши на нього два мішки борошна, змусили збирача податків возити їх на собі по місту.

Від пекарні Микола разом з іншими гайдамаками подався у верхню частину міста. Шалений опір шляхтичів біля пекарні ще дужче розлютив його. Він біг попереду патовцю, тримаючи перед собою косу на довгим держалні. Миколине серце жадало помсти. За Орису, за батька, передчасно загнаного в могилу лихварями, за одвічні попевіряння і злидні. В кожнім шляхтичеві ввижався панич Стась, в кожнім орендареві та корчмареві — медведівські визискувачі. І коли за мостом, біля старої browарні, четверо шляхтичів, загнані в куток між частоколом і коношцею, стріливши по разу й кипувини зброю, благально звели до гайдамаків руки, не завагався Микола. Коса в руках не здригнулась. І коли з вікна старого двоповерхового будинку гайдамаки викидали гладкого, з довгими рудими пейсами орендаря, Микола не зупинив їх, не прийшов орендареві на поміч. Помсти! Довго він страждав і неперівався, довго чекав цього часу. І ось він прийшов. Помсти ж!

Під ніччю сумовито сюрчав цвіркун. Він замовкав на мить, і тоді здавалося, ніби цвіркун прислухався до тиші, по хвилі починав знову: спочатку обережно, несміливо, потім голосніше, й сюрчав без утаву. Обіпершись на лутку відчиненого вікна, Максим думав важку думу.

Зорив у вишині місяць, блідий, холодний, цемов висічений з криги; навколо нього мерехтіли зірки. Великі, блискучі, вони були схожі на жарини, що розсипалися від жарива в усі боки. Проте в містечку було видно й так. На базарі палахкотіли велічезні багаття, стріляли снапами іскор у прозоре небо. Гайдамаки гуляли. На базар повитягали столи, лави, ніхто не міряв тут горілки, не лічив

кварт. Кожен черпав з бочок тим, що потрапляло під руки, й пив стільки, скільки приймала душа. Одні пили весело, святкуючи перемогу, інші заливали пінною неспокої і страх, треті пили просто так, щоб забути хоч на час про все на світі. Співали без угаву одну пісню за другою, але слова скрадав гамір голосів і до Максима долітала лише мелодія. Та враз під самими ворітьми дзенькнули струни кобзи. Дзенькнули так раптово, що Залізник здригнувся. Зринула пісня, її повели три чи чотири голоси:

Отамане наш!
Не дбаєш за нас.
Бо, бач, наше товариство
Як розгардіяш.
Чи не сором тобі
Покидати нас...

Максим рвонувся до дверей. Щойно вискочив на ганок, пісня стихла. Залізник кинувся на вулицю, але на перелазі йому на дорозі стала темна постать:

— Це ти, Максиме, не спиш?

Залізник упізнав Жилу.

— Хто там співає?

Жила навмисне не послішав злізти з перелазу, загордив шлях.

— Немає вже нічого. Співали якісь п'янички.

— Брешеш, я чув кобзу, це Сумний пісню таку придумав. Він її й грав. Думає, йому все можна. Я не зважу...

— Ну й не зважай.— Жила міцно взяв Залізника за руку.— Загрожуєш? Кому, діду Сумному? Та, правду кажучи, він тебе й не боїться. Не подобається пісня? Недаремно кажуть — правда очі коле. Гайдамаки сираведливо співали. Ти ж подивися, що воно виходить: вони там, ти тут. І не тільки сьогодні. Давненько на люди вже не показуєшся. Насупився, загордився, либонь.

— Я загордився? Хто це тобі сказав?

— Поки що ніхто, а думати так уже не тільки я думаю.

Максим почував себе, як бувало в дитинстві перед матір'ю, коли вона починала вичитувати йому за якусь провину. Хотів сказати щось образливе, випаятися, але чомусь змовчав. Відчував — Жила чекає лайливих слів і відповість на них.

— Людям тебе треба бачити не тільки в бою. Їм хочеться вірити, вони цієї віри в твоїх очах шукають. А ти

майнув перед ними на коні й щез. А комусь же, може, й страшно, і скрушно.

— А мені не страшно? — з несподіваною відвертістю і проникливістю мовив Залізник.

— Тобі? — здивувався Жила.

— А ти що ж думав. То тільки прізвище в мене таке — залізне. І не смерті я боюся, а відвічальності. Про них же думаю.

— Отож і треба думати разом. Ходімо на майдан.

— Дай одягнись,— тихо сказав Залізник.

За кілька хвилин він вийшов у двір в шапці і киреї.

— Чого ти паче в хуру одягаєшся?

— Це ти про кирею? Звик уже.

— На сича в ній схожий.— Жила помовчав.— А я, Максиме, вчора книжку одну вельми цікаву знайшов.

— Яку?

— Про Хмеля, подвиги його ратні в ній описані, життя. Як з козаками в походи ходив.

— Про гетьмана Хмеля? Почитаєш завтра? Як би я хотів сам цю книжку прочитати! Славетний козак був — гетьман Хміль.— Залізник поклав Жилі на плече руку.— А про те, що ти тільки-но казав,— не тривожся. Просто дурман пайшов. Клопоти, тривоги всякі обсіли голову. Романа вбито. Зпаси сам, не за себе турбуюся.

Розділ дев'ятий

ЧАТА НЕЖИВОГО

Неживий нетерпляче чекав вістей од Залізняка. Послані до нього двоє запорожців чомусь не поверталися, і Семен вже думав, чи не вийти йому з куренем до отамана.

Але нарешті посланці повернулися й доповіли, що отаман поки що не кличе до себе. Він наказує вигнати шляхту з усіх ближніх від Чигирина та Черкас волостей, а водночас вести й далі переговори з російськими воєводами про прийняття звільнених від шляхти і польських комісарів земель до Російської держави. Від Медведівки ближче до Правого берега, до Переяслава, де знаходиться багато російських начальників, і саме через них треба вести всі перемови. Ще отаман радив звернутися до правителя правобережних церков Мелхіседека. Він теж допоможе в цій справі.

Одержавши такий наказ, Неживий почав радитися з грамотнішими гайдамаками. Можна б, думав, і самим спорядити посланців у Малоросійську колегію чи й до самої цариці, та брав сумнів. Нелегко туди добитись, не всьому там повірять. Уже скільки років то Росія натирає Польщу, то Польща Росію, а тепер звільнено від шляхти цілий край, російські воєначальники бачать це самі, отож нехай і доповідають цариці та сенату.

Неподалік від Медведівки в селі Галаганівці стояв гусарський полк; його командирові, полковнику Федору Чорбі, Семен і написав першого листа. Два інші листи відправив у Переяслав; один — у полкову канцелярію, другий — ігумену Мелхіседеку. Їх повезли сотник Таран та Прокіп Рудоквас.

Рудокваса Неживий послав з таємною надією, що це посвідчить російським властям про те, що серед гайдамаків чимало російських солдатів і їх треба взяти під свій захист. Прокіп довго не згоджувався їхати. Він боявся, що хтось розпізнає в ньому втеклого, що доведеться йому стати перед військовим судом. То було страшно: Рудоквас пам'ятав, як судили двох утікачів з їхнього полку.

Проте ніхто вже б не впізнав у Прокопові колишнього солдата. Косу він одрізав, відпустив вуса, мундир давпо змінив на черкеску та широкі шаровари.

— До часу видаватимеш себе за колишнього хурщика в купецького обозу або російського переселенця, — сказав Неживий. — Кафтан тільки підбери та пояс солдатський зніми.

Усім здавалося: щойно на тій стороні довідаються про побиття шляхти — кинуться до гайдамаків з розпростертими обіймами.

...Приїхавши в Переяслав, Таран і Рудоквас того ж дня пішли до Мелхіседека, що мешкав при монастирі. Але на велике здивування Тарана і Рудокваса їх не тільки не допустили до мотронівського ігумена, а навіть не впустили в монастирський двір. Розгніваний сотник ляв воротарів — двох здоровенних послушників, — але ті мовчки зачинили хвіртку.

— Що за халепа? Ще й не говорять нічого. Ми таки добудемося туди, — сказав сотник. — У монастирі завше лази є, через які монахи за горілкою та ковбасою бігають, а буває, й за чим скоромнішим.

Справді, пройшовши сотні дві кроків, вони знайшли в огорожі дірку. Крізь неї промізли в монастирський сад.

Проїшли садом, минули якусь будівлю. І залякли, здивовані, отетерілі. Розгублено подивилися один на одного.

На монастирському подвір'ї вешталась якісь озброєні люди; біля хліва, під повіткою, відганяючи мух, тупотіло по дерев'яному настилу з півтора десятка коней.

— Диво, та й годі,— прошепотів Таран.— Поглянь, карета пишна біля хліва стоїть. Звідки тут, у монастирі, взялись озброєні люди, солдати?

Біля дверей двоповерхового будинку чіпіло з рушницями двоє вартових. Прокіп пильно придивився до них.

— Гусари, хоч форма у них трохи дивна. Така, як у двірцевої охороши. Чого вони тут?

...Не менш за Рудокваса і Тарана був здивований у той день появою на монастирському подвір'ї високих, у гаптованих золотим галуном мундирах гусарів і ігумен Мелхіседек. У цілину між фірапками він бачив, як зупинилася біля братських келій карета, як вийшов з неї поважний воєначальник у голубому, підперезаному плетеним поясом мундирі з золотими еполетами, хрестом і двома орденами по лівім борту. Приїжджкий з'яв капелюх, витер хусточкою чоло. Тим часом до нього вже підбігав ієромонах і ще кілька ченців. Сановник запитав про щось у ієромонаха, й той вказав пальцем на вікна Мелхіседекового будинку. Мелхіседек злякано заметушився по келії, похапцем одягнув нову рясу й, сховивши перну-ліпшу, що трапила до рук, книгу, сів під образи за стіл. У двері, притримуючи рукою коштовну шаблю, з темляком і китицею, вже заходив президент Малоросійської колегії генерал-губернатор граф Румянцев.

Не личило духовним особам схилятися перед світськими владиками, нічийого гніву, окрім гніву господнього, не мусять вони боятися. Але так тільки у писанії сказано. Минули часи, коли влада світська хилилася перед владою духовною, багато чого змінилось на православній Русі. Високо вгору піднявся монарший трон і розчавив патріарший. Подасть цариця знак — і всіх духовних отців із святійшого синоду одвезуть у сибірську пустелю. А що вже там казати про єпископів!

Обидва, і Мелхіседек, і Гервасій (Румянцев наказав покликати і його), почувалися безпорадно. Адже неспроста приїхав начальник краю, президент Малоросійської колегії! Той-таки гетьман, тільки називається по-іншому (звання гетьманське скасувала імператриця). І приїхав отак-о, не попередивши, упав наче сніг на голову. Мелхі-

седек хоч вигляду не подавав, а Гервасій з переляку навіть забув підперезати рясу. Сидів зіщулившись, не міг дати ради колінам, які тремтіли, мов на морозі.

Румянцев прийняв благословіння, тримався поважно, либонь, у душі втішався переляком святих отців. Був це опасистий чоловік років сорока п'яти, повновидий, високочоллий, з бабськими бучклями понад вухами, з водянистими очима. В таких очах годі щось прочитати. Мелхіседек знав, що військо граф тримає в руках міцно й так само пещадно підтинає в краї будь-які порухи свободи, гне в дугу тутешній люд. Запобігаючи тим самим у царіці ласки, нових пагород і мастностей собі. Побив він під Рябою могилєю турків, а тепер побиває козацьку волю, заганає всіх у панщинне ярмо.

Румянцев спочатку розпитав про діла спархії, особливо на Правобережжі, про монастирі, поцікавився, скільки є духовних семінарій, скільки вони випускають щороку попів і чи немає потреби відкрити ще кілька. Запитав, чи давно був на Правому березі Мелхіседек та чи часто приїздять звідти до нього священики. Непомітно перейшов до справи, задля якої, як зрозумів мотронівський ігумен, і приїхав. Президент нагадав їм про той великий вогонь, який розгорівся на Правобережжі, і сказав, що й вони, єпископ і правитель церков, мають певне відношення до того вогню.

У Гервасія, котрий було трохи заспокоївся, знову дрібно затремтіли коліна. Мелхіседек відчув також, як йому перехопило подих. Але навіть бровою не повів.

— Кожному видно — не за віру ллється кров, — говорив Румянцев. — То чернь збунтувалася проти своїх панів. Справа ця гідна подиву і обурення. Вчора я послав реляцію на височайше ім'я, де все докладно описав. Тут є над чим замислитись. Селяни тікають з Лівобережжя і пристають до гайдамаків. З Запорозжя теж ідуть до них ватаги. Бунт не сьогодні-завтра може перекинутись і сюди та в Великоросію, бо й там такі ж хлопці, і останнім часом навіть відчувається дух своєвольства і непокори в них. Учора я отримав донесення від наших військових команд. У містечку Козельці збунтувалися селяни і випустили з-під варті польських арештантів, ворогів держави і короля. Їх по етапу вели в Сибір. Тепер вони розгулюють у гайдамаках. — Румянцев розстебнув високий, вигаптуваний золотом комір мундира і казав далі. Казав суворо, наче на військовій мундирі. — Як бачите, сьогодні

вони випустили тих, хто замірявся на трон польського короля, завтра допоможуть тим, хто підійме руку на трон Російської імперії. Ні, безчинства ці треба припинити. Розбійники нікого не слухають. Але я гадаю, вони ще не забули за господа бога. І вам слід нагадати їм про небесну кару. Треба написати листи до православного духовництва, а також до самих гайдамаків.

Страх обійняв Мелхіседека. Йому здалося, що Румянцев чогось не договорює. Либонь, знає, що й він, мотронівський єпископ, підносив вогонь до тієї купи хмизу. Коли вогонь тільки загорявся, єпископ сподівався, що па цій стороні підтримають гайдамаків. Але потім та пожежа налякала й самого єпископа. Вже хапався за голову, довідуючись, що гайдамаки беруть місто за містом, вирубують не тільки католицьких духовних, а й панів. Ні, не лише проти унії вони воювали, на своїх повелителів підняли руку. Надто ж Залізняка...

Це й справді було схоже на те, як господар, викурюючи ос, підпалює господу. Поспішав гасити пожежу. Ще й треба було показати, що гасить за власною волею і не має до тієї пожежі ніякого стосуку. Втік сюди, в монастир, але спокою не мав. Буває так на світі: колишня велич перетворюється у нікчемність, колишня звитяга — у страхопудство.

— Ваша світлість,— Мелхіседек нахилився й відчинив у столі шухлядку.— Я вже відіслав пергамент правобережному православному духовенству, а ось лист, писаний до посполитих.

Румянцев узяв листа, повернувся до світла й повільно почав читати: «Молю вас, щоб ні єдина душа до свовольників не приставала. Більше терпіли, ще потерпите. Не приставайте до гайдамаків, бо й бога прогніваєте, і ніхто вас не обстоїть,— кров-бо і обиди ніколи нікому не минуться. А якщо хто з безумства свого до них згодиться, такого цурайтеся й поміж себе такого не допускайте. Щедротами божими молю вас і прошу — терпіть і сусідів своїх учіть, щоб з дурацтва хто не наважився на зле. Нехай увесь світ знає, що ви не гайдамаки, не розбійники і чужої крові не проливаєте».

Румянцев згорнув листа. По його обличчю ковзнула посмішка. Вона була злостива і втішна.

— Залізнику ще напишіть. Я чув, ніби ви з ним знайомі. Тільки поки що не погрожайте, а вмовляйте.

...За чверть години Мелхіседек і Гервасій проводжали

губернатора до карети, принижено кланялись, обережно потискуючи його тонку, в персях руку. Коли Румянцев уже ступив на підніжку, до карети підбіг гусарський капітан, начальник охорони:

— Ваша світлість, тільки що затримали двох підозрілих людей. Знайшли пістолі й лист у шапці. Видно, здаєка ці люди. Не дають ніякого виводу про себе, кажуть, що дадуть тільки ігумену правобережному. Буцім по церковних справах прибули. А для чого ж тоді зброя? І за рогом стояли.

— Підведіть їх.

За хвилину перед губернатором вже стояли Таран і Рудоквас.

— Хто такі? — примружив очі Румянцев. — Не з Правого берега?

Прокіп уже знав, хто перед ним. У першу хвилину зрадів такій нагоді: зараз вони з Тараном розкажуть все самому генерал-губернатору. Але щось стримало його — чи то несподіване запитання, чи то суворий голос генерала.

— Звідти, пане генерале, — відповів Таран.

— Може, гайдамаки?

Прокіп в одну мить осягнув: не треба казати, хто вони такі. Роки служби навчили його відгадувати найменші відтіпки в голосі начальства. Може, губернатор чимось розгніваний, може, він не знає гаразд, хто такі гайдамаки і чого вони хочуть. Але й не признаватися не випадало — лист у руках гусарського начальника, його можуть прочитати — й буде ще гірше.

Випереджаючи Тарана, Прокіп сказав:

— Були в гайдамаках, та відкинулися від них. Приїхали просити дозволу поселитись на Лівобережжі. А листа нам колишній отаман передав. Не знаємо, що в нім.

Почувши російську вимову, Румянцев пильно подивився на Рудокваса:

— Ти як потрапив на Правобережжя?

— Переселенець я з Дону, ходив з обозом під Черкаси, там оженився, матір, сестру туди забрав.

— А лист їх преосвященству везли, — додав Таран.

— Ось вам і нагода написати гайдамацькому отаману, — сказав Мелхіседеку Румянцев.

Він ще раз попрощався з ченцями й сів у карету.

Ввечері того ж дня Румянцев написав «реляцію в Іпоземних справ канцелярію». У ній доводив, що гайдамаки

вже завдали чимало лиха вельможним людям на Правобережжі й що загроза гайдамаччини нависає над всією Малоросією і навіть над Великоросією. (Граф потерпав за власні мастки, яких вже нахapaв у Малоросії). В кінці реляції відповідав на запитання колегиї, чи має якесь відношення до гайдамаків правитель правобережних церков ігумен Мелхіседек. Ігумен Мелхіседек до гайдамаччини піякого відношення не має, людина це розумна, полохлива, віддана російському престолу і може принести йому немалу користь.

У педілю в село прийшла звістка про Романову смерть. Привіз її якийсь козак, поранений у Лисянці. Прокопа вона вельми вразила. Здається, не заподіяв Романові зла, але потаємною думкою перебігав йому стежку, павіть... зичив смерті, пу... мовби й не пасправжки, а таки ж зичив, і ось тепер та потаємна думка збулася, й має він на душі великий гріх. А посячи його, не має права піти до Галі, щоб якоесь утішити її, розповісти про Романа, який це був хороший і величпий парубок. Він павіть боявся зустрітися з нею.

І мовби наперекір тому його бажанню, перехрестилася його стежка з Галиною.

Повертався він з лісу й набрів на пивку діда Студоракі, парізану йому громадою з напського лану. Галя жала траву на обніжку. Прокіп хотів повернути до лісу, але Галя саме розігнулася й побачила його. Вона підійшла до нього. Рудоквас так розгубився, що павіть не відповів на її привітання.

— Я, Галю, ненароком забрів сюди. Знаю, як тобі важко. Я не можу втішати, — і замовк.

Тужила на дубі горлиця, шелестів у житі вітер. Галя дивилася на Прокопа широко відкритими очима, трохи здивовано, але не розгублено:

— А навіщо втішати?

— Так... Тут нічим не допоможеш. Тільки ти не думай, я не мав зла на нього... Він був хороший хлопець.

— Що таке? Він убитий?

Прокіп зрозумів, що Галя досі нічого не знала. Зрозумів і розгубився вкрай.

— Козак позавчора приїхав... За Лисянкою... — і більше не міг вимовити й слова.

Неголосний зойк вирвався з Галиних грудей. Вона ви-

пустила серп і затулила обличчя руками. Тиша стояла навкруги, навіть горлиця вмовкла. Тільки жита плескали сумною хвилею — хлюп, хлюп, хлюп.

Одне за одним минав Неживий з своєю чатою зажурені села. За два тижні вигнали шляхту не лише з Черкаської та Чигиринської, а й з кількох сусідніх волостей. Розсилав у всі боки загони, сам ішов з пішими гайдамаками. Чата його за цей час значно виросла.

Проте з переговорами поки що нічого не виходило. Мелхіседек відписав, але зовсім не те, на що чекав Семен. Ігумен раяв скласти зброю і, поклавшись на бога, віддатися в руки польських властей та просити в них прощення. Семен про цього листа не сказав нікому, відіслав його Залізняку. З полкової переяславської канцелярії не відповіли нічого. Від полковника Чорби одержав відповідь, але лист той був страшенно плутаний, немов його писав не офіцер, а хитрий, малонисьменний писар.

Однак Неживий не впадав у розпач.

«Звичайно, напочатку піхто прямо не відповість. Їм потрібно запитати поради в старших начальників», — розмірковував він.

Він хотів особисто зустрітися з російськими військовими начальниками, але такої нагоди довго не траплялось. Сталося це не скоро й зовсім несподівано.

У середині липня загін підійшов до міста Крилів, біля якого стояв російський полк. У Крилів вступили вночі.

В містечку було тихо, тільки подекуди гавкали собаки. Гайдамаки забігали в папські та купецькі будинки, але вони були порожні. Навіть челядь кудись зникла. Семен вирішив зайти в бідняцький двір і там довідатись про все.

Сполоханий господар дуже довго відчиняв двері, і хоч у очах не було й дрібки сну, вдавав, буцім тільки що піднявся з постелі. Це був старий лисий єврей. На Семенове запитання, куди поділися крилівські й інші, які збіглися сюди, багатії, господар відповів, що всі вони втекли за річку. Крилів стояв на російському кордоні й поділявся на дві частини: Крилів польський і Крилів руський. Семен не міг узяти до тями, як то російські воєначальники пропустили на свою сторону втеклих шляхтичів і дали їм прихисток.

— А ти ж чого не тікав? — запитав Неживий господаря хати.

— Я бідний єврей, підручний дзигармістра... Чого мені ховатися?.. Не встиг я...— забелькотів той і розгубився зовсім.

Дочекавшись світанку, Неживий відпровадив у російську частину міста посланця, який мав домовитися з російськими командирами, щоб вони видали гайдакакам шляхту. Посланець мав також домовитись про побачення отамана Неживого з старшим російським військовим начальником.

Посланець повернувся незабаром. Офіцер, який приймав посланця — хто він і в якому чині, посланець не знав,— висловив згоду зустрітись з отаманом. Зустріч мусить відбутися на греблі.

Семена трохи здивувала така відповідь.

І зовсім збила з паптелику сама зустріч. На греблю він вийшов сам і повільно пішов на другий бік. Дійшов до половини греблі, зупинився. Шлях йому перетяла свіжообтесана тичка, покладена на дві вбиті в землю рогатки. По трісках, свіжопритоптаній землі Семен зрозумів, що все це зроблено зовсім недавно. Але розмірковувати довго не довелося. На другому кінці греблі появилось три постаті — одна попереду і дві позаду. Розмірним кроком вони наближалися до Неживого; то були офіцер і два солдати. Офіцер зупинився біля тички й, козирнувши, холодно відрекомендувався:

— Поручик Манвелов.— І мовчав, і погляд його був недружній, непривітний. І від того погляду Неживому потягло під серцем холодком і щось зів'яло в душі.

— Я гайдамацький куріпний, Неживим зовусь. Мені б хотілося поговорити з старшим військовим начальником.

— Їх превосходительство прийняти не можуть. Я йому все передам, для того й знаходжусь тут.

Холодний поручиків тон, примружені очі драгували Неживого. Язик не повертався казати слова, які задалегідь вирілися в серці. Зовсім на іншу зустріч сподівався він. А з тією зустрічю пов'язувалося стільки надій. Семен дивився на поручикові руки в білих рукавичках, на красиві, начищені до дзеркального блиску чоботи й, не знаючи, яку йому тепер вести мову, мовчав також. Офіцер, трохи відкинувши назад голову, виразно обвів поглядом великі Семенові руки, припорошений пилом одяг, незграбні чоботи. Це була піма розмова очей, яка увібрала в себе все. Семен нахмурився.

— Ви пропустили на свою сторону втікачів з Крилова

польського. Цього ви не мусили робити, і ми просимо видати їх нам, — сказав він.

— Там не тільки польські шляхтичі...

— Я знаю, є там всякі папи. Однак всі вони десь-бочні¹, збиткувалися саме над нашими людьми. У вас є й такий пан, Лимаренко, він з мого села. Не видати його ви не можете.

— Ми дали притулок скривдженим людям. Ці люди — маєтні дворяни і купці. От ви хто — нам це невідомо.

На печеному обличчі поручика хисткою тінню промайнула глузлива посмішка. Перед Неживим стояв пан, от тепер ця проста істина сягнула глибин Семенової свідомості.

Неживий перевів погляд і зустрівся очима з одним із солдатів. Той сумовито схилив голову.

Неживий зрозумів — йому не вдасться домовитися з офіцером. Не соснова тичка розділяє їх, а висока стіна! І враз йому захотілося вилаяти цього бупдючного, само впевненого панка, зірвати на ньому злість. Через силу стримався й, намагаючись говорити люб'язно, сказав:

— Може, ви таки скажете вашому командирю, і, можливо, він згодиться поговорити зі мною.

— Скільки можна повторювать: його превосходительство вас не прийме. Сподіватись на видачу людей, яких ми взяли під свій захист, — теж даремно. І взяти з цих людей, — поручик посміхнувся, — вам вже пічого.

— Все пішло вам на хабар?

Офіцерове обличчя вкрилось брудно-червоними плямами. Він лунав очима, заїкався і не знаходив слів, а потім вибухнув:

— Як смієш, хаме, злодійське поріддя, чекай, падіпуть тобі на шию віршовку...

Семен далі не міг стримати гніву:

— Йди, поганцю, геть звідси, та йди швидше. А не то — турню, за десятими ворітьми гавкнеш. Йди ж, чого баньки витріщив!

В грудях йому клекотіло полум'я, руки тремтіли.

Семен схопив тичку й вимахнув нею перед самим офіцеровим носом. Той злякано позадкував, трохи не оступився з греблі, оглянувся. В цей час Семен пожбурих тичку, вона вдарилась об воду, сійнувши бризками на поручика. Той з несподіванки ойкнув і кипувся павтікача.

¹ Десь-бочні — з правої сторони.

Солдати тамували сміх. Притримуючи руками шаблі, вони побігли за офіцером.

Безтурботно поводи́ла себе охоро́на Ко́нчацької фо́ртеці. Спочатку біля воріт впочі стояло троє вартових; згодом — двоє, а ще по кількох днях — один. І той, замкнувши ворота, вкладався спати. Майже щовечора добра половина гайдамаків йшла гуляти в містечко, частина лишалась там і на ніч.

Завдяки тому загонові Калиновського легко вдалося добутися у фортецю. Ще за дня туди проник один з його лазутчиків, перекинув через стіну мотузок. По ньому пробралося ще двоє. Втрьох вони зарізали сонного вартового й відчинили ворота.

Звечора йшов дощ. Великі краплини торохтіли по бляшаному даху флігеля, в якому жила Оксана, іноді зливаючись в одиоманітний гул. Під цей гул Оксана й заснула. Прокинулася від гуркоту. Спочатку подумала — грім. Сіла на ліжку, прислухалася. Ні, це не грім. Вона схопилася з ліжка. За вікнами чорніла темінь; здавалось, вона напилася до мокрих шибок. Знову постріл. Уже зовсім близько. Збагнула — ворог вдерся у фортецю. Оксана розгублено зупинилася посеред кімнати. Що робити? Почула, як зарипіли старі ганкові сходи, затупотіли кроки. Згадала, що забула звечора накинути зацінку, кинулася до дверей, але не встигла, вони відчинилися, й на порозі з'явилася темна постать. Постать завмерла, — очевидно, чоловік одразу не наважувався зайти до кімнати. Скоріше відчувши, ніж розгледівши ворога, Оксана злякано зойкнула і з усієї сили вдарила невідомого в груди. Той упав на гапок. Дівчина миттю зачиила двері, накинута зацінку. Вона металася по кімнаті, шукаючи, чим би їх підперти. Під руки трапили невідомо ким занесені сюди рушничні присічки, вона схопила їх, підсунула один кінець під ніжку стола, другим підперла двері. По них вже би́ли прикладами. Оксана зняла з стіни шаблю — Максимів подарунок, — витягла з піхов.

Брязнула шибка. Дівчина метнулася в той куток, шарпнула шаблею в темну пляму за вікном. Пролунав відчайдушний крик. Оксана сама з несподіванки і жаху трохи не випустила шаблю з рук. Стояла, немов закам'яніла. Гупало серце, дзвеніло в скронях. Її пробудив удар колодою в двері, який струсопув весь будинок. Двері розлетілися на тріски, і в кімнату вдерлося кілька конфедератів.

Оксана встигла відскочити в куток, захиститись від першого удару. В пітьмі блискучою стрічкою мигнула над головою шабля, дзенькнула сталь. Відбивши удар, дівчина сама рубонула від лівого плеча, але шабля ковзнула по металевому наплічнику конфедерата. Тоді Оксана знову шарпонула шаблею поперед себе. Один з шляхтичів з стогоном відступив до стіни. Але враз під ноги дівчинні впав стілець. Оксана опустила ся на коліно, хотіла підвестись, але на неї навалилося одразу кілька чоловік, скрутили їй руки.

— Дівчина?! — пролунав здивований голос.

— Там розберемось, тягніть надвір.

Двоє шляхтичів хотіли підняти Оксану, але дужий струс відкинув їх до стіни. Флігель здригнувся, затріщав і осів на лівий край. По його даху застукотіло каміння. То летіли уламки Коңчацької фортеці.

Її висадив у повітря один з гайдамаків, січовий Максим побратим, запорожець Корній. Коли шляхта майже повністю захопила фортецю, йому вдалося пробратися в пороховий погріб. Запорожець довго цокав кресалом, але трут не хотів загорятись. А по сходах вже бряжчали піхвами шабель конфедерати. Тоді Корній розбив об поміст бочку з порохом і, шепочучи молитву, почав кресати просто на порох. Порох був вологий, іскри падали на нього, сичали й гасли. Шляхтичі вже були за спиною. Корній похапливо вдарив ще кілька разів по кременю і в розначі підвівся, щоб шаблею зустріти ворога. Але враз у його голові сяйнула думка, Корній витягнув з-за пояса пістоль і, наставивши його над куюю пороху, спустив курок. Останнє, що почув, це звук пострілу. А в наступну мить страшний гуркіт збудив пічну тишу: впали склепіння, сховавши під кам'яними брилами славного запорожця.

Калиновський— він не був у фортеці під час її штурму і руйнації,— лишившись з невеликим загonom, не одважився чекати ранку в Медведівці і показав повертатись до лісу. Жовнірам не сказав нічого, але твердо вирішив полишити загін і втікати кудись далі, в Польщу, або під захист якої-небудь сильної фортеці -- Умані чи Білої Церкви. Досить, натерпівся страху, налазився по лісових хащах.

Рештки загону збиралися біля Писарської греблі. Калиновський з своїм помічником чекав за річкою. Тільки помічникові, знайомому ще по колегіуму, одважився ви-

повідати свої сумніви. Вони сиділи під вербою. Одначе поговорити не встигли. До них під'їхало троє конфедератів. Один з них тримав поперек сідла дівчину. Це була Оксана. Калиновський упізнав її. На його блідому обличчі заграла злостива посмішка. Ось на кому він пометиться. Запам'ятає його Залізник!

Страшну кару придумав шляхтич.

Двоє жовнірів взяли Оксану за руки й розіп'яли її на мотузках упоперек греблі між двома вербами.

Оксана ще не розуміла, що хочуть робити з нею шляхтичі. Вона бачила, як Калиновський щось наказав одному з жовнірів і той поскакав на другий кінець греблі. За хвилину звідти виїхали рештки загону. Побачивши, що шляхтичі нахльостують коні, Оксана зрозуміла все. Не кричала, не плакала, хоч серце стискував крижаний холод. Просто на неї учвал мчать коні. Рвонулася з усіх сил, але мотузок міцно врізався в руки. Страшні, запінені кінські морди були вже за кілька кроків від неї.

— Максиме! — з усієї сили гукнула вона, і той крик метнувся пилько над водою, розбудив сонні очерети.— Максиме!

Кінь переднього вершника злякано рвонув убік, вдарився грудьми у мотузок, шляхтич через голову полетів просто в річку. Оксану розтоптали копита.

Розділ десятий

ШТУРМ

На початку червня Уманський полк і загони міліції інших міст, які приєднались до нього, перейшли від Звенигородки до села Соколівка і перетяли шлях, яким, за донесенням лазутчиків, мали йти гайдамаки.

Цього разу лазутчики сказали правду. Минуло два дні, до Соколівки з другого боку підійшли ватаги коліїв, як називали в цих краях гайдамаків за довгі загострені кілки. Обидва війська стояли одне супроти одного. Ні ті, ні інші не розпочинали бою. І гайдамаки, і надвірні козаки ходили в село по горілку, харчі, деякі навідувалися на вечорниці, але жодної сутички між ними не було, хоч зустрічались вони часто. Це була мовби мовчазна угода або ж повне усвідомлення того, що з однієї іскри може

вибурхнути велике полум'я. Обух намагався заборонити своїм козакам ці «походеньки», але марно. Полковник за-непокоївся. Звернувся за порадою до свого помічника полковника Магнушевського — колишнього ловчого графа Потоцького. Але той пораяв таке, що навіть Обух здивувався. Магнушевський пропонував влаштувати засаду й вирубати всіх, хто повертатиметься з села.

— Відаєш, до чого це приведе? — сказав Обух. — До похорону. Нашого з тобою похорону. Та в таку засаду ніхто й не піде. Нам треба подаватись до Умані.

— Перепрошую пана, але як це «подаватись»? Від кого? Від цих пшеклентих хлопців, цього бидла? — Магнушевський голосно зареготав.

— Ой пане ловчий, не знаєте ви цих хлопів, не доводилось вам з ними справу мати. Прожили ви при дворі й бачили їх лише за спинками крісел та по конюшнях. А вони бувають злі й навіть відважні.

— Ми або повернемося в Умань з вікторією, або не повернемося туди зовсім! — велемовно вигукнув Магнушевський.

— Краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник, — зітхнув Обух.

Цієї ночі йому довго не спалося. Уперше в житті Обу-ха мучило безсоння. Перекидався з боку на бік, лягав на спину, пробував навіть прикрити голову ковдрою, але сон блукав десь поза ярами та байраками — до нього не йшов. Тоді йому спало на думку перевірити дозори. Він одягнувся й вийшов з намету. На дорозі нікого не було. Обух пройшов у напрямку села, звернув під тополі, де стояв обоз. Але сторожового не задрів і там. Попід возами, розкидавшись на прим'ятій траві, безтурботно спали козаки. Полковникові стало моторошно. Він відшукав намет полкового обозного і відкинув запону. Біля самого входу стирчали чийсь ноги. Обух смикнув за ногу, хтось хропо-нув, вилаявся.

— Кого там нечиста носить?

— Це я, полковник. Чому піде сторожі не видно?

З намету висунулася скуйовджена голова, сонно заклі-пала очима.

— Сторожі? А її давно ніхто не ставить. Старший сот-ник наказав зняти.

Обух далі ні про що не розпитував. Кинувся до намету Магнушевського, розштовхав його і розповів про те, що довідався.

— Тепер зрозуміло все — зрада, — поквалливо одягаючись, шепотів Магнушевський. — Вбити його треба, от і все. І не гаючись. Тихцем. Удвох.

— Сонного?

Магнушевський замислився.

— Правда, не по-лицарськи. Однак не до лицарства зараз. І хто там знатиме — сонного чи не сонного вбили. А ще треба дозори зараз виставити і якесь годло¹ вставити.

Обух вийшов слідом за Магнушевським.

— А якщо він не сам у наметі або не спить? Ми ні про віщо не здогадувались, а він, певно, про все подбав. А втім... Іди, я за тобою.

Обидва зупинилися. Неподалік білів намет Гонти. Магнушевський довго вдивлявся в пітьму — вдавав, що перевіряє пістолі. Йому здалося, буцім на тлі намету чорніє тінь. Ось вона колихнулася, знов колихнулася, завмерла.

— Воно й правда: не до лиця на сонного нападати. Та, може, й зради нема. Ходімо назад, зачекаємо.

Розійшлися по наметах і до самого ранку обидва не спали. По сході сонця Обух і Магнушевський пішли до Гонти. Старший сотник, либоць, чекав на них. Він стояв біля намету й курив люльку.

— Пане сотнику, ми прийшли в нильній справі, — намагаючись говорити твердо, сказав Обух. — Для чого ти зняв сторожу? Табір ворога зовсім близько од нашого. Це скидається на зраду.

Гонти навіть бровою не повів.

— Вважаєте, гайдамаки можуть напасти вночі на табір?

— А то ж як!

— Козаки на козаків вночі не нападають.

— Бидло то, а не козаки! — запально вигукнув Обух. — А про те подумав, що гайдамаки можуть прийти до нас змацювати козаків? Либоць, не один уже побував тут. Наші козаки вельми снадні².

— Ачей і так. Значить, вельми погані порядки в козаків, коли вони так легко даються на підмову. Гайдамаки не бояться пускати у свій табір надвірних козаків, а ми боїмось. Я навмисне зняв варту. Правда без неї шлях знайде.

Обух оторопіло дивився на Гонту:

¹ Годло — пароль.

² С п а д н і й — той, що легко піддається на умовляння.

— Виходить, ти теж за них?

Гонта підвів голову. Враз випростався, глянув у очі полковнику:

— Так. Мені теж болить доля України.

— Це зрада! — вигукнув Магнушевський.

— Зрада? Кому зрада? Ні, я до цього зраджував свою Україну, свій народ. Але більше годі. Чуєте, годі! Так і скажіть Потоцькому та Младановичу.

Вловивши ледве помітний порух руки Магнушевського, Гонта повів плечима в його бік:

— Шаблею, полковнику, хочеш поміритись? Давай.— І оголив до половини шаблю.

Але полковники, очевидно, не мали бажання міряться шаблями з Гонтою. Непаче за змовою, разом повернулися до нього спинами й чимдуж припустили до своїх наметів. Обух біг попереду, Магнушевський за ним. Віп і зараз тримав голову високо, але погами перебирав дрібно та швидко, пемов індик у танці.

Гонта вислав уперед козаків і сам виїхав у гайдамацький табір під Уманню.

Дорогою його знову обсіли невеселі думи. Не знав, якою буде зустріч з гайдамацьким отаманом, боявся пониження, арешту. Боявся, що гайдамацький ватаг почне величатися-хизуватися перед ним. Перемоги і слава, либонь, вступили хмелем в його буйну голову.

Розмірковуючи так, в'їхав у гай, де розташувався гайдамацький табір. Гайдамаки з цікавістю прискалювали на нього очі, проте ніхто його не зупиняв, ні про що не запитував. Гонта намагався якомога краще роздивитись на гайдамаків. Пильним, трохи причіпливим поглядом оглядав їхню зброю, одяг, коней. Навмисне не розпитував, куди їхати, брався навмання. Якийсь лад у війську був, однак який — вхопити не міг. Нарешті, біля одного багаття притримав поводи і запитав, де шукати отамана. Високий худий кашовар поправив ніжку тагана й вказав ложкою:

— Он він під берізкою.

Сотник спрямував коня туди, куди вказав кашовар. Серед гурту людей Гонта впізнав і своїх козаків.

— А, ось і він! — З розісланого під берізкою килима підвівся високий, стрижений під макітру козак і, не чекаючи, доки сотник злізе з коня, простягнув руку.

— Здоров, пане сотнику. Щиро радий твоєму приїздові. Б'ю чолом від усього гайдамацького війська.

Гонта подивився у вічі козакові, і йому здалося, ніби козак одним помахом руки зняв з його плечей великий тягар. В цьому голосному «А, ось...», в цьому теплому погляді променисто-сірих очей було стільки щирості, радості й простоти, що Гонта сам не помітив, як дуже опустив руку Залізнякові на плече.

— Здоров, отамане. Спасибі на добрім слові.

Наближався день святого Яна, але в Умані, вперше за всі роки, ніхто не готувався до свята. Не бігали попід вікнами панських покоїв з щітками і черепками в руках служниці, не чути на вулицях запахів свіжого печива і сластонів. Тривога і страх оповили місто. Швидко, ніби втікаючи від когось, пробігали вулицями поодинокі козаки, жовніри котили на вал бочки з порохом і кулями, на площі біля гельди землемір Шафранський шикував по загонах міщан, вказуючи кожному загонові місце на стіні. Міряли дерев'яними цебрами свинець, розсипали по коритах, лупали камінь, котили казани, встановлювали їх, кидали в казани смолу. Шафранський керував усією обороною. Він скликав до ополчення не лише купців і шляхтичів, а навіть учнів базиліанської школи та крамарів. Саме їм, а не надвірним козакам, доручив охорону північної башти і стіни, яка до неї прилягала. Козаків у місті лишилось близько п'яти сот. Крім двох уманських сотень, тут знаходилась велика частина лисянської міліції, а також богуславської та по кілька десятків з інших міст. Після переходу до гайдамаків Уманського полку на чолі з старшим сотником Шафранський мало довіряв їм. Через те навіть місця не вказав для них, приставив на підпомічні служби: лупати камінь, носити смолу, дрова, набивати селітрою, клоччям і нафтою вибухові труби.

На світанку дев'ятого червня гусарська чата донесла про наближення до міста великого війська. В місті була оголошена тривога. З самого рапку на стінах юрмилися горядяни і жовніри. Ворога довго не було видко. Гусари спочатку проганяли з стіни дітей, потім їм це надокучило, й вони, присівши біля гармат, пильно взялися до куклів з вином, принесених послужливими паніями і панянками, та смачних пирогів.

Младашович, Шафранський і Ленарт розташувалися на башті комендантського замку. Палило сонце. Годинник на вежі показував дванадцятую годину.

— У мене вже голова болить від цієї клятої спеки,

зовсім вона мене долягла,— мовив Ленарт, поливаючи водою з порцелянового чайника хусточку й змочуючи скропі.— Чую — по спині струмки течуть.

— Зніміть мундир — одразу полегшає,— порадив Шафранський, не відриваючи від очей підзорної труби.

Він був у легкій шовковій сорочці, підперезаній тонким ремінним поясом, у легенькому капелюшку з півнячим пером за відлогою.

Може, ніяких гайдамаків немає. Просто привиділося щось дозорним гусарам,— спробував заспокоїти себе й інших Младанович.— Або то зовсім не гайдамаки, а козаки наші в кріпость вертаються. Хіба вже ми не чули брехні? Хоча б уже старшини прибули, Магнушевський, Обух...

— Той хорунжий каже, ніби вони київським шляхом від'їхали.

— Панове, пізно сперечатись. Зараз усе побачимо. Он вершники.

— Де? — разом схопилися Младанович і Ленарт.

— Куряву бачите?

— Не бачу, де вона?

— Та он же.

Младанович теж підпіс до очей підзорну трубу. Ленарт топтався ззаду, не наважуючись попросити трубу, він прикривав очі долонею, вп'явся поглядом у сіруваті клуби куряви на шляху. Відвівши на мить стомлений погляд, злякано крикнув:

— Гляньте, і он, з лісу виїхали. Ці ще ближче.

Шафранський і Младанович разом націлилися трубами на ліс.

— Наші козаки надвірні! — крикнув губернатор.— І Гонта з ними. Білий кінь — його. Іде до тих.

Тепер уже й Ленарт бачив, як від Уманського полку від'їхав вершник і поскакав до другого війська. Звідти теж відділилась чорна крапка, стала наблизатись йому назустріч.

— З отаманом розбійницьким ручкається,— опустив трубу Шафранський. Він пом'яв у кулаці ріденьку паницу борідку й повернувся до Ленарта: — Ходімо, пане поручику, наше місце зараз там.— Він вказав на стіну, де в німій мовчанці стояли гусари і городяни.

Младанович лишився сам. Спочатку він теж рушив за Шафранським, ступив кілька кроків по сходах, але униз не зійшов.

«Що я там робитиму? — подумав.— Та ще такий схвильований. Краще звідси спостерігатиму; заспокоюсь, а тоді піду підбадьорю військо».

Коли він повернувся на попереднє місце, то побачив, що гайдамаки лавою мчали на табір під Грековим лісом, у якому зібралися шляхтичі і всі втікачі, яким не вистачило місця у фортеці. Губернатор нервово кусав губу. Він розумів, що за хвилину від табору не лишиться нічого. Хіба зможе він встояти перед тією лавою?

— А потім там (губернатор мав на увазі Варшаву) звинувачуватимуть мене, мовляв, не зміг захистити від черні, допустив до вигублення, — шенотів Младанович.— А що я можу зробити, що?

Гаразд знав, що. Треба було пильнувати за супротивником, намітити стратегію бою — заманити ворога під місто і вдарити з двох боків. Одначе, либонь, гайдамаки своїй вивідний промисел чинили краще, відали, що сили табору і міста — роз'єднані.

Табір оповило димом. То оборонці вистрілили з рушниць і гармат. Усе-таки вони приготувались до нападу. Кілька вершників унали, але інші скакали далі. Ще залп, вже рідший; і враз голосний — бо долетів аж сюди, на вежу, — погук струсонув степ.

— Рафаїл, де ти? Що це таке? — почувся знизу голос.

Младанович розплющив очі, оглянувся. По сходах піднімалась дружина.

— Вертайся назад, не треба тобі сюди, — поспішив їй назустріч губернатор.— Веропіко, а ти куди? — перегордив дорогу дочці.— В костьол ідїть. Всі ідїть у костьол, молїть бога за наше спасіння. Всі молїться, всі...

...Соцце стояло на вечірньому крузі, коли гайдамаки пішли на штурм кріпості. Густими рядами, з драбинами, тичками в руках приступили до рову і почали перелазити через нього. По них ударили з усієї зброї: пулкортанів, мозчирів¹, рушниць, мушкетів, пістолів. Більшість оборонців були поганими стрільцями, перший залп завдав мало шкоди наступаючим. Однак печуваної сили гуркіт і зо два десятки трупів трохи розладнали ряди наступаючих. Одні й далі котились униз і дряпались по схилу на другий бік рову, інші зупинились. Тим часом на стінах знову зарядили гармати. Другий картечний випал погнав наступаючих назад у поле. Тільки сотня запорож-

¹ Пулкортани, мозчирі — види гармат.

ців з Жилою на чолі пробралась до самих воріт головного в'їзду. Але саме там Шафранський ще вдень поставив найбільше гармат. Землемір колись був добрим воякою, порядкував упевнено, владно, його накази виконували. Гуркали мозчирі, посилаючи рої куль у січовиків. Гули ядра, глухо гупали чавунні бомби. Гайдамаки побачили, що лишилися самі, не витримали, відступили назад.

— Тікають хлопці! Звитяга! — закричав Ленарт, вириваючись на самий край стіни і розмахуючи шаблею. — Віват!

— Віват! — підхопили сотні голосів.

— Взяли, пся крєв?! Ми ще вам покажемо, смердючі хлопці! Чом це не бачимо ваших морд, а тільки спини? — лунало павздогін гайдамакам.

На валу шляхтичі, може, уперше в житті, обіймались з купцями, гусари — з крамарями, орендарями і базиліанами. Якийсь крамарчук, заклавши у рот пальці, намагався свиснути, але в нього нічого не виходило. Тоді він схопив мідний кухоль, в якому хтось приносив воду, і затарабанив по ньому кулаком, не шкодуючи пальців.

У одному місці біля стіни лишилася стояти драбина. Її побачили двоє базиліан. Драбина не сягала верху, але вони прив'язали віжки і спустилися вниз. Під стіною, схилившись головою на руки, стогнав поранений гайдамака. Побачивши базиліан, трєс запорожців з загону Жили повернувся й зняв з плечей рушницю. Хоч їхні кулі не долітали до базиліан, але ті з котячою спритністю шугнули вгору. Проте один встиг штрикнути кинджалом гайдамаку в живіт. Жовіри вистрілили по запорожцях з гармат, і ті розсипались у всі боки. Тепер до драбини кинулось кілька чоловік, але Шафранський не пустив їх.

Гайдамаки в цей день більше до міста не приступали. Команились далеко в полі, а потім потягли у табір до лісу. Дехто подавав думку, що вони побоятся вдруге вийти на штурм фортеці. Інші заперечували.

Сам Младанович схилився на думку тих, які казали, що гайдамаки підуть від міста геть. Проте скільки не втішав себе такою думкою, заснути не зміг. Десь аж перед райком задрімав, але її тоді важкі марення не покидали його. Спилось, ніби гайдамаки впіймали гусара, посланого вночі до гетьмана, вчинили підкоп аж у комендантський замок. Прокинувся від пастирливого голосу:

— Рафаїл, вставай, до тебе прийшли.

Младанович кліпнув очима. Над ним схилилась дружина.

— Хто прийшов?

— Ленарт і економ. Дуже схвильовані.

Губернатор схопився. Одягатись було не треба — спав одягнений.

— Пане губернаторе, біда,— тільки-но зайшовши до вітальні, кинувся до нього поручик.— Майже всі козаки перебігли до розбійників. Старшини чоловік десять тільки й лишилося.

— І слуги економічні теж,— додав управитель.

Младанович відчув, що йому підгинаються ноги.

— Як утекли?

— Через палісад, уночі. Хто міг сподіватися? Коли б після поразки таке сталось, було б не дивно — злякався, а то ж звитяга була на нашій боці.

— Це ще не все,— перебив економи Ленарт.— Струмок сухий. Видно, перекрили його. Тепер у місті немає ні краплі води. Це Гонтиних рук` справа. Що робити будемо?

Младанович відчув, як по тілу побігли мурашки, як похололо в животі. Здалося, ніби туди потрапив шматок криги.

— Не знаю, зараз побачимо,— бурмотів він.— Треба Шафранського знайти.

Він і справді нічого не знав і не вмів нічого вирішувати сам. Жив у спокої, не любив клопоту, не любив тлуму, віддавав розпорядження через інших, не приймав скарги, сподівався й вік звікувати у затишку; і ось той затишний куточок розвалився, й опинився він, непоспішливий, кругленький чоловічок, під кинджальними вітрами. Так, він чув, буцім іноді надто утискували хлопів, буцім їх і карали, підписував і сам якісь папірці, але ж не він укладав їх, чому має розплачуватися за гріхи інших! І куди пропали всі оті Конецьпольські, Потоцькі, Калиновські, де їхнє військо? І чого втекли до розбійників козаки?

— Він за гельдою.

Губернатор на хвилину забіг у кімнату дружини, де сиділи перелякані жінки, відкликав її і, намагаючись говорити якомога спокійніше, неголосно сказав:

— Йдіть у костюл.— І ще тихше, стискаючи жінчину руку: — На випадок чого — не виходьте звідти зовсім. У костюлі ніхто не насмілиться вас зачепити.

За гельдою на чімусь городі порпався гурт людей. Кілька чоловік копірсались у ямі, інші цебрами відтягували землю, затоптуючи велику грядку прибитої дощами до землі цибулі. Назустріч Младановичу вийшов забруднений глиною Шафранський.

— Колодязь копаємо,— сказав він,— хоч і вибрали найнижче місце, а довго доведеться добатись; далеко тут вода. Не випадково в місті немає жодної криниці. А ту, оборонну, у наріжній вежі — запаскудили і не вичистили.— Й подивився на Младановича, буцім він винуватий, що не вичистили колодязь.

Младанович хотів сам оглянути місце, де почали копати колодязь, але на стіні пролунали удари дзвона.

— Напевно, ворог знову готується до приступу. Гей, кидай лопати, всі на стіни! — гукнув Шафранський і першим вискочив на вулицю.

Після невдалого другого приступу Залізняк наказав поставити в полі гармати й стріляти по фортеці, щоб зробити у стіні пролом. Пороху було обмаль, і тому стріляли тільки з більших гармат. У відповідь заговорили всі гармати фортеці. Над стінами клубочився білий дим, здавалось, там загорілися скирти сіна.

Ядра роями хурчали над головами гайдамацьких гарматів, ламали стапки на гарматах, калічили людей. Щоб хоч трохи захиститись від убивчого вогню, гарматі відвезли гармати трохи назад, за піщаний горб.

Опівдні подивитись на стрільбу приїхали Залізняк і Гонта.

— Не зробили пролomu? — запитав Залізняк, спираючись на колесо поламаної гармати, що задерла хобот високо вгору.

— Слабкуваті в нас гармати. Оdnорогів би кілька... — озвався вусатий гарматч.

Над головами просвітіло ядро, зняло хмару куряви позаду, неподалік від Василя Весньовського, який тримав коней. Сполохано захропли, позадкували коні, тягнучи за собою хлопця.

— Від'їдь під осички! — гукнув Максим.

Він прикрився шапкою від сонця й довго вдивлявся у фортецю.

— Чи не влучають, чи не долітають ядра?

Було видно, як в одному місці з стіни посилався щербінь,— очевидно, ядро креснуло й відскочило. Ще постріл.

Це ядро не долетіло і впало у рів. Ще інше вдарило біля самого зубця башти. Максимові пригадалося, як стріляли вони в Запорозжжі по цегляному гуляй-городку, збудованому за рукавом Базавлука. Їх, молодих гармашів, навчав тоді сам головний обозний.

Залізник, не обертаючись, поманив пальцем Гонту і обозного.

— Даремно порох спалюємо. Так можна цілий рік стріляти. Гармати косо поставили, і ядра відскакують від стін. Пороху скільки залишилось?

Голос обозного заглушив гарматний постріл, але Максим зрозумів його відповідь по хитанню голови.

— Доведеться-таки через стіни лізти.

— Я ось над чим голову ламаю,— сказав Гонта.— На півдні кріпості є таке місце, де немає стін. Правда, там горб, треба вгору видиратись, і вал вельми високий, а все-таки коли б спробувати підрубати там палісад. Давай-но проскочимо туди.

Наказавши обозному припинити стрілянину, Залізник і Гонта рушили до лісочка, де на них чекав з кінями Василь.

Рубати палісад було послано п'ятсот гайдамаків. Стільки ж розташувалося за яром, на віддалі гарматного пострілу.

...Відстань від житнища, по якому валялись розкидані полукіпки, до фортеці треба було здолати під обстрілом. Пам'ятаючи наказ сотника якомога швидше дістатися до палісаду, гайдамаки бігли щосили. З кожним кроком гора ставала крутішою, і врешті довелося перейти на крок, а потім дряпатись по схилу навкарачки. Люди зривалися: декотрі вражені кулями, інші, спіткнувшись на камінні або грудках, котилися вниз, збиваючи один одного. Нарешті палісад. Миколі здавалося, що аж тепер він сховається від куль, перепочине. Вихопивши з-за пояса сокиру, ввігнав її в дубову колоду. Але враз над головою зашуміло, ніби полетіла зграя птахів, щось важко гупнуло позаду. Затримавши сокиру в руці, Микола оглянувся. По схилу, збиваючи людей, котився здоровенний корч.

Це був початок. За корчем згори посипалось каміння, полетіли колоди, глечики з порохом. Над силу стримувався, щоб не кинутися пріч, у поле. Не оглядався, не прислухався до зойків і жалібних стогонів. Не тільки соки-

рою, здавалось, зубами б вгризся у дерево, щоб швидше подолати його.

Раптом щось гаряче опекло ліву руку від плеча до ліктя. Микола зиркнув угору й відсахнувся вбік. І вчасно, бо згори широким струменем лилася смола. Від палісаду вниз по пагорбу вже бігли гайдамаки. Микола зупинився в перішчості, не знаючи, бігти й собі чи рубати далі. Враз за півдесятка сажнів від нього затріщав палісад і кілька колод упали. Микола помітив, що одна з них збила когось з ніг, придавила топним, засмаленим кінцем до землі. Двоє гайдамаків, що, притиснувшись спинами до палісаду, стояли поруч, злякано рвонулися вниз.

— Заждіть, куди ви, чоловіка прищемило! — закричав Микола, забувши й за страх, і за опечену руку.

Один гайдамака втівав, другий круто обернувся, ледве не послизнувся на схилі, й метнувся назад. Микола підважив сокирою колоду, гайдамака витягнув придушеного. Той тихо застогнав і махнув рукою:

— Втікайте, хлопці, мерщій.

Голос видався Миколі знайомим. Він нахилився, глянув у спідніле, вимазане сажею обличчя гайдамаки.

— Жила!

Немов дитину, схопив його на руки і кинувся вниз по схилу. Біг шалено, якби послизнувся, то, напевне, звернув би в'язи й собі, і Жилі. Вже й гора залишилась позаду, а він усе не міг уповільнити біг. Спирало подих, здавалось, ніби легеші до краю переповнилися повітрям й не можуть його витиснути. Стрілянина тривала, вона, очевидно, й не стихала, і він лише якийсь час не чув її. Майнула радісна думка: «Живий, тепер не влучать; вже не дістануть».

Микола зупинився. Тут було безпечно. Навколо ходили гайдамаки, похмуро поглядали на вал. Звідти, як і після перших невдалих приступів, долітали тюкання, свист. Микола поклав Жилу на землю й присів біля нього:

— Що в тебе болить, ноги цілі?

Жила поворушив погами:

— Пом'яло трохи колодою. Нічого, минеться.

Він перевів погляд на вал, де реготалася шляхта, витер з губ смагу і посварився кулаком у бік фортеці:

— Смійтесь, чортові ляхи, засмієтесь ви ще на кутні.

З-за лісу вплив місяць. Він на мить сховався за невеличкою хмаркою, виринув знову й знову зник. Здавалось,

він купається між пінявих хвиль розбурханого моря. Та ось він востаннє хитнувся, розхлюпав спізі хмаринки й залив, осяяв срібним світлом ліс, гайдамацький табір на узліссі, стареньку хату побережника¹ на березі сонної річки. Річка заясніла, заграла блідою веселкою, а біля острівця за похиленим млином, де старі верби низько схилились над водою, заблищала таємниче. Ліс стояв мовчазний. Та нараз вдарив, розсипався по лісі голосний дзвін — затьохкав соловей. Навіть тіні, здавалось, стрепенулися від того раптового співу. Соловей струснув тишу, розбудив її голосною луною, і, відбившись у березняку, луна покотилась по хащах. Соловей співав біля самої хати. Навіть світло, що падало з вікна на кущ, не лякало його. Це був, мабуть, найледачіший соловей у всьому лісі — старий парубок, інші давно годували пташенят.

У хаті за столом сиділо четверо: Залізник, Гонта, Жила і Василь Веспшовський. Вечеряли. На стіл подавала темполиця, висушена якоюсь недугою побережникова дружина. Жила краяв великим ножем хліб, клав перед кожним по кілька скибок.

— Отаманові найбільшу лусту, хочу його власкавити,— промовив запорожець, підморгуючи Василеві.

— Не заважай, дай послухати,— певдоволено кипув Залізник.

— Хіба це соловей? У нас на Січі їх стільки... Та все молодці... Біля одного нашого куреня не менше сотні музикантів. Спати не давали. Попоганявся я з дрючком за ними.— А сам підсунувся ближче до вікна, схилив голову. Очі його трохи звузились, по худорлявому обличчю блукала усмішка. Всім своїм виглядом запорожець казав: «Бач, заливається. Знає, що то я так, в жарт на нього клепає. Люблю халамидника».

Та враз уврвалася солов'їна пісня. В дворі почувся кінський тупіт.

— Василю, піди подивись, хто там,— сказав Залізник і взявся за ложку.

Василь невдовзі повернувся з високим, вдягненим у червоні козацькі шаровари та білу, підперезану широким ремінним чересом свиту гайдамакою. Гайдамака в дверях зняв шапку, перехрестився на образи, пройшов до столу.

¹ Побережник — лісник.

— Ти отаман? — упізнав Залізняка, хоч, либонь, бачив його вперше. — Від Неживого я.

— Від Неживого? Це добре, — зрадів Максим. — А я чекаю не дочекаюсь від нього вістей. Сідай до столу, розповідай, як там.

Гайдамака подивився на стіл, де смачно парував борщ, похитав головою і сів осторонь на лаві.

— У нас все ніби гаразд. Ходили ми, як ти наказав, по Чигиринщині й Черкащині. До Крилова дійшли, там руське військо стоїть. Отаман спробував переговорити з начальником, та не вийшло. Чи начальник не захотів, чи не допустили до нього, цього я вже й не знаю. Ще казав отаман, їздили наші в Переяслав. Але теж ніби нічого не вигоріло. Ігумен листа прислав, ось він у мене в шапці. Дайте ножа підбивку розпороти. — Взяв у Гонти ножа, схилився над шапкою. — А так все добре. Шляхтою і уніатами на сто верст не смердить. Війська в нас тепер на два курені. І щодня нові прибувають. Отаман питає, як бути далі?

Максим узяв листа, передав Гонті. Підсунув ближче світильник. Гонта неголосно прочитав Мелхіседекове послання гайдамакам.

Максим слухав, не перебиваючи.

— Отак, пане ігумене, — мовив стиха, коли Гонта закінчив читати. — Вже злякався. Панів стало шкода... Хотів і віру зберегти, і папів не зачепити. А ми не хочемо їх. Самі віру оборонятимемо, а папів і всяку іншу шляхту щент рубатимем. До копита! Бог бачив наші кривди, бачить і нашу правду. Не в гніві він; за святе, за праве діло ми кров лємо.

Залізник замовк. Мовчали й інші. Посланець м'яв у руках шапку, уважно розглядав її, немов бачив уперше, зиркав на Залізняка і знову ховав погляд.

— Ти, мабуть, таки не вечеряв, — озвався Максим. — Бери ложку. Чарку випий. Не дивись, що в кварти на денці лишилось. Ще є. У нас цього дива — аби хіть... Що ще передавав Неживий? У Медведівці як?

— У містечко шляхта була вдерлася. Кріпость Кончацьку скурала. Кріпость хтось з наших зірвав разом з шляхтою. — Гайдамака передихнув і похапливо закінчив: — Оксану Черемшину закатувала шляхта.

Тихо стало в хаті. Ніхто не промовив жодного слова. Важко мовчав Максим. Дрібно стукотіла в його руці ложка. Губи йому повело вбік, і він стиснув їх. Отаманові

очі були мертві. Пульсувала на скроні жилочка. Одривалися од серця і падали в безвість гарячі краплини.

— Більше нічого не казав Неживий?

— Нічого, отамане.

— Йти Неживому до нас поки що нічого. Я так гадаю,— Залізняк подивився на Гонту і Жилу.— Ми про це умовлялися, коли розходились на три шляхи. Треба мати за спиною надійну тарчу. Та й не будемо ж ми полишати землю, звідки шляхту вигнали. Ось ще Умань візьмемо. А там, дасть бог, Білу Церкву.

— Лишається Радомисел...— промовив Гонта.

— Під Радомислом Бопдаренко з чатою. Пошлемо поміч. І тоді весь край буде в наших руках.

— Спершу треба взяти ці міста...

— Візьмемо! — грюкнув по столу кулаком Залізняк, аж миски і чарки підскочили.— Ти не поспішай,— звернувся він до посланця.— Влаштуй його, Василю, на ніч. Ви чого не їсте?

— Я вже сам півмиски виїв. Пробі,— промовив Жила і відсунув від себе ложку.

— Якої там півмиски. Їж. І ви теж. А я в табір навідаюсь... Голова чогось болить, либонь, накурився вельми. А краплі падали. І серце меншало.

Максим вийшов з хати, пройшов під повітку. Осідлав Орлика, вивів за ворота, сів у сідло, пустив коня лісовою дорогою.

Тихо ступали кінські копита, тихо текла за плечима ніч. Іноді ковзала по обличчю гілка, він відводив її рукою. В голові снували якісь слова, зринали й зникали, розпливались, як марево; натомість з'являлися інші. Навіть Оксаниного обличчя, такого близького, знайомого до останньої рисочки обличчя, не міг висвітити пам'яттю. Бачив очі, її очі в час прощання, повні сліз, повні кохання і туги.

Подумав, що з Оксаною закінчується й сам. А з ним і ще щось, значніше, більше за нього. Чорною блискавицею майнула думка про відступництво Мелхіседека. Він думав про нього рідко, але той повсякчас мовби стояв у нього за плечима. Погана звістка, погаче провіщення.

Загльблений у думи, Максим не помітив, як скінчився ліс і перед ним, залите місячним світлом, розкинулось поле. Тиша стояла в полі, урочиста, загадкова. Глухо ступали по дорозі копита. Хававкнув двічі перепел і замовк. Біля самого вуха прохурчав якийсь жук, впав коне-

ві на шию. Орлик невдоволено пирхнув, крутнув головою. І знову стукіт копит, нависле над землею зоряне небо. Орлик зупинився на перехресті доріг. Максим легенько штовхнув його підбором. Кінь пішов прямо, нескошеним лугом. По хвилі знову став. Максим довго сидів непорушно. Затим повільно зліз на землю. І раптом здригнувся, немов від холоду, впав у густу траву й, затуливши обличчя руками, глухо заривав. Орлик деякий час стояв над ним, а потім легенько торкнувся губами Максимової шиї, але той не відповідав. Кінь тріпнув головою і відійшов геть, поскубуючи траву.

...Максим здивовано оглядався довкола. Незнайомий луг, чагарник. Над чагарником вже ген підбилося сонце. Повернув голову в другий бік — в долині пасся Орлик. Залізняк пригадав усе. Витер обличчя росаю, підвівся і пішов до коня, що заіржав на його ходу. Отаманові плечі струшував дроз. Уся вільгість ночі вступила в них. Закинувши Орлику намочений у росі повід, пішов шукати копанки. Вона була неподалік, між двома кущами верболозу. Біля копанки грілась на горбочку проти сонця певна змія. Помітивши Максима, вона швидко майнула з горбка, пошелестіла в траву. Легким свистом Залізняк підкликав Орлика. Копанка була глибоченька, кінь не міг дотягнутись до води. Максим став на коліна, розгріб руками торішніє листя, зачерпнув води палекою, підніс коневі. Напоївши Орлика, поправив попруги й скочив у сідло. Незабаром доїхав до села і зупинився біля корчми.

Незважаючи на ранній час, у корчмі вже сиділо четверо людей. Троє з них були надвірні охоронці — хорунжий і двоє козаків, четвертий — закучманий парубійко у полатаних рядняних штанях та сірій потертій свиті.

Залізняк кинув на шинквас кілька монет і гукнув шинкареві:

- Горілки. І кислого чого-небудь. Квас є?
- Немає, є капустяний розсіл.
- Неси розсолу.

Максим важко сів на лаву. Козаки і парубійко грали далі. Хорунжий скручував у кільце ремінний пояс і клав його на стіл. Парубійко брав шило, тицяв, намагаючись потрапити в середину кільця. Та хорунжий щоразу смикав за другий кінець ремінця, й шило опинялося збоку. Козаки голосно реготали.

— Годі, пане хорунжий, — попросився хлопець.

— У нас, хлопче, так не водиться. Взаявся грати — грай.

— Я ж не брався. І грошей вже нема. Їй-право. Мені шинкареві нічим за ночівлю заплатити.

— Бреше. Потрусить, хлопці.

Козаки схопили парубійка за руки, один помапав по кишенях.

— І справді немає. Два шеляги лишилося.

— Ще раз зіграєм. Ціляй.

— Чим я заплачу?..

Зайшов шинкар і поставив перед Максимом розсіл. Точив горілку й не зводив з нього очей.

— Як називається ваше село? — звернувся Залізник до надвірників. Випив горілку й відчув, що трохи зігрівся.

Хорунжий і козаки презирнулися.

— Забули, як своє село називається?

— Громи, — неголосно сказав парубійко.

— А дорога на Греків ліс далеко звідси?

— Ні, ось зараз за корчмою.

— Ой, що це! — раптом злякано зойкнув шинкар, щойно Максим знову повернувся до нього. — Залізник! — Він відступив за бочку й позадкував до шинкасу. Хотів проскочити в двері, але Максим враз випростався й оперіщив його нагайкою вздовж спини.

— Куди? Погуляй тут, поки виїду. А це тобі, хлопче. — Дістав з кишені два таляри, простягнув парубійкові. — Ти як тут опинився?

— На заробітки йшов. Почував у корчмі. Вони прийшли, витягли шило й ремінь і приневолили грати... А ти... справді Залізник?

— Залізник.

Злякано тремтів у кутку шинкар, підтягував то правою, то лівою рукою штани. Насторожено попідводилися козаки. В їхніх очах світилися повага і страх.

Максим хотів узяти кухоль, та враз помітив, що хорунжий скрадливо суне руку собі за пояс, повернувся. Показав руку на шаблю:

— Ну?!

Більше нічого не сказав Залізник. Але такий грізний був той вигук, такий суворий погляд, що хорунжий загляк.

Залізник випив розсіл, витер долонею вуса і рушив до дверей.

— Дядьку, дядьку отамане,— зірвався хлопець.— І я з вами.

— Ти? Що ж, ходімо.

Вони вийшли на вулицю.

— А на чому я поїду? — розпачливо запитав хлопець, коли побачив біля ганку Залізнякавого коня.— Я ж не збіжу.

— Позаду сядеш. Стривай. То чиї коні під повіткою, надвірників цих? Бери коня хорунжого.

— А якщо вони доженуть?

— Не доженуть.

— А вискочать з хати та в спину стрельнуть?

— Забоявся? Тоді не треба їхати зі мною.

Максим почав відв'язувати Орлика.

— Стійте, дядечку, я придумав. Двері підіпру.— Він схопив під тилом дрючок і, засунувши один кінець між трухляві ганкові сходи, другий підставив під клямку.— Тепер швидко не вискочать.— Спритно відв'язав коня і, гицяючи, поїхав за Залізняком.

Півтора дня копали колодязь, і все марно: на глибині сорока сажнів лопати зашкрябали об камінь. Спробували копати в один бік, у другий — скрізь було те саме. Міцна гранітна скеля загородила кам'яними грудьми шлях до води. Копати в іншому місці ніхто не згодився: скільки на це піде часу, а там, напевне, знову буде така ж скеля. Шафранський м'яв у руках сухий пісок, лаяв міщан. Спираючись на лопати, ті мовчки кидали похмурі погляди на чорну, схожу на пащу звіра, яму. Ніхто з них не збирався рушати з місця. Шафранський жбурнув під ноги аршин і пішов геть. Він і сам мало вірив у те, що можна докопатися до води, але не сидіти ж склавши руки? Тепер залишилося сподіватись на допомогу. Звідки її чекаєти і коли вона прибуде?

А розв'язка наближалась неминуче і швидко. Гайдамаки не залишали в спокої фортецю ні на мить. Ось уже понад двадцять годин обложені змушені були вести по них вогонь. Шафранський сам спускався в порохіві погребі і бачив, що при такій стрілянині пороху і ядер вистачить не більше, як на півдня. Порохових погребів у замку було разів у десять менше, ніж вишниць. Землемір так і сказав губернатору:

— Якби ми пороху мали стільки, скільки вина, могли б сидіти в облозі хоч і до наступного празника святого Яна.

Обложених мучила спрага. Води не було, і міщани почали пити наливки та вино. Шафранський на власні очі бачив, як під час приступу з стіни впало троє солдатів. П'яні валялися скрізь — попід парканами, біля дерев, блукали від крамниці до крамниці, горланячи сороміцьких пісень.

У місті росла тривога. Вже відслужили кілька молебнів, уже двічі по валах пройшла процесія з чудодійною іконою. Ніколи ще так щиро не зводив до бога руки єпископ, ніколи ще так щиро не молилися базиліани. Крайньої межі розпач сягнув зранку дванадцятого червня, коли почався повий штурм.

Вночі до гайдамаків утекла частина солдатів і всі арештанти — хтось забив вартового й відчинив двері кордегардії. Тепер гайдамаки вже несли з собою довгі драбини, змайстровані в лісі. Оборонці перекидали драбини, збивали гайдамаків камінням, обварювали киплячою смолою, але гайдамаки лізли й лізли на стіни, чіпляючись за кожен виступ, за кожен колоду в палісаді. Особливо часто гриміли постріли на лівій крайній башті східної стіни. Бій там точився майже годину. На південній стіні було ще гірше. В розналі бою з-за будинків вискочило з півсотні умашських селян з сокирами та косами в руках, кинулись на допомогу гайдамакам. Коли б не гусари, яких саме вів на південну стіну Ленарт, гайдамаки неодмінно б прорвалися в місто.

Після бою Младапович, Шафранський і Ленарт зібралися в губернаторському будинку. Поручик нервово ходив по кімнаті, заклавши обидві руки в кишені мундира.

— Треба облившити думку про дальшу оборону, — сказав він. — Палісад проламаний у двох місцях. Пороху немає. Я не можу більше ручитись за своїх гусар. Ще одна атака — і кінець. Гайдамаки вигублять нас усіх.

— За ваших гусар я теж не ручуся, — ущипливо кинув Шафранський, — торговці всіли бій сміливіше, ніж вони. Візьміть себе в руки, поручику. Нам треба протриматись хоча б до завтра, доки не підійде допомога.

— Допомога, звідки? Кому ми потрібні? Думаєте, Браницький або Стемковський прийдуть на поміч? Вони самі поховалися від гайдамаків, як лисиці від хортів. Хоч і на стіну вилазьмо та гукаймо на все поле — ніхто не

прийде. Треба розпочати переговори. Я думаю, ми зможемо домовитися з Гонтою.

— А мені, поручику, здається, вам треба піти і виспатись.

Младанович не втручався в суперечку. Глибоко поринувши в крісло, він, здавалось, не чув її. Та ось ворухнув рукою і підвів голову:

— Не будемо сперечатись, пане Шафранський. Поручик говорить правду. В нас уже немає сил до борні. Але нам ще, може, вдасться до чогось домовитись. Треба подбати про врятування жінок і дітей.

— Спочатку треба думати про Корону і військову честь, а потім уже про жінок і дітей! — вигукнув Шафранський.

Младанович стомлено махнув рукою.

— Думайте вже ви про військову честь. Добре, що ваша жінка в Лодзі. Ми зараз вийдемо за ворота і викличемо на переговори Гонту.

— Ідїть, але я не піду.

Так вони й розійшлися, ні про що не домовившись між собою. Шафранський, хоч і сказав, що не піде, одначе, коли Младанович і Ленарт зникли за ворітьми, не витримав. Чи то його вела цікавість, чи боявся, що губернатор і Ленарт зроблять якусь дурницю, але наздогнав і присєднався до них. Слідом за ними за ворота почали виходити шляхтичі й солдати. Їх ставало дедалі більше, вони заповнювали майдан перед ворітьми, посуваючи передніх все далі й далі.

Усі троє — Младанович, Ленарт і Шафранський — мовчали. Вони бачили, як до гайдамацького табору під'їхав їхній посланець, як трохи згодом звідти виїхав гурт вершників і поскакав до них. На піднятій над головою шаблі переднього вершника тріпотїла на вітрі біла хустка. В цьому Младанович упізнав Гонту.

«Яка то буде зустріч? — думав. — Зніяковіє сотник? Чи, навпаки, хизуватиметься, погрожуватиме, памагатиметься прилизити, як це часто роблять за неписаними законами розмови з переможеними?»

Гонта очей не опустив, але їй не глумився. Поводився стримано, з гідністю. Младанович навіть здивувався, зустрівши спокійний погляд темних Гонтиних очей.

«Як може він так дивитися після того, як перекинувся на сторону грабіжників? Що штовхнуло його на це? Гонитва за багатством, за військовими почестями? Хїба мож-

на заробити їх там?» Ці й подібні запитання мучили Младановича. Він не стримався й таки звернувся з ними до Гонти. Але той нахмутив брови й обірвав губернатора:

— Я приїхав не для того, щоб виправдуватись перед вами.

— Пане сотнику, ще не пізно, ви зможете повернутись; зважили ви, на що йдете? Ми проситимемо короля, він милостивий, простить.

— Я все давно зважив. Давайте говорити про те, задля чого тут зійшлися. Гадаю, ви покликали мене, щоб розпочати переговори? Ось наші умови...

Але Шафранський перебив його:

— Як смієш! Ти повинен вислухати спочатку наші.

Гонта густо почервонів і ще раз стримався. Тільки міцніше стиснув губи.

— Гаразд, я слухаю.

Младанович мовчав, не знаючи, з чого почати. Тепер шкодував, що вони ні про що не домовились між собою.

— Ми даємо грошовий викуп, і ви йдете від міста,— першим прохопився Шафранський.

— Легкі гармати...— мовив Младанович, але Шафранський перебив його:

— Без гармат. Ще дамо трохи вина, муки.

— Грошей давати не будемо,— втрутився Ленарт, але Гонта обірвав суперечку:

— Ви вийшли торгуватись чи поглузувати з нас? Ви просто забули, що перед вами стоять посланці від супротивного вам війська, а також забули, у якому ви становищі.

— Зрадник не може бути нічиїм посланцем.

Гонта поблід, долаючи гнів, казав далі:

— Ви здаєте всю зброю, ядра, порох і кулі. Також мусяте видати таких шляхтичів і орендаторів: економа Скаржинського, панів Калиновського, Думковських...

— Ти тямаш, здрайця, що говориш? — вигукнув Шафранський.

З натовпу, де чули всю розмову, теж розляглася лайка. Младанович хотів щось сказати, але його слова потонули в голосних вигуках:

— Ланець, хлопський запроданець!

— Війся звідси!

Гонта підібрав поводи, мовив, не зводячи очей з натовпу:

— Я поїду, потім пошкодуєте.

— Лайдак, збродняж! Бий його!

Враз Гонта блискавичним рухом шарпонував поводи і рвонував коня вбік. Куля цьвохнула над самим вухом. Він бачив, як вихопив пістоля Шафранський, наміряючись вистрілити. Оголивши шаблю, до Шафранського кинувся один із запорожців, які супроводили Гонту. Землемір встиг ухилитися від шаблі, вистрілив січовикові в голову. Козав упав на гриву, і кінь помчав його в поле.

Уже перший постріл був для гайдамаків сигналом до налоги. До цього вони стояли на краю лісу і чекали кінця переговорів. Степ сколихнувся від тупоту сотень копит, гупотіння тисяч ніг.

Над головами гайдамаків зметнувся грізний клич:

— Або здобути, або дома не бути!

Заметушилися на стінах шляхтичі. Закуріли гноти, ближче до краю підсовували оборонці колоди і казани із смолою.

Біля воріт зчинився переполох. Усі, хто вийшов у поле, намагались якомога швидше вскочити до фортеці. У воротах сталося стовписько, шляхтичі збивали один одного з ніг, давили тих, які впали на землю, штовхалися, хапались за плечі й поли й через це тупцювали на місці. Гонта з своїми козаками, влившись у цей потік, плив разом з ним, щоб завадити зачинити ворота.

А гайдамаки були вже поряд. Сторожа, незважаючи на те, що за стіною лишалося чимало своїх, хотіла зачинити ворота, але це їй не вдалося, її відтіснили, зім'яли.

Частина гайдамаків кинулась до воріт, інші полізли на вал. Смертоносна картеч вже не змогла зупинити їх.

Прориваючись у ворота, Залізник чув, як гучне козацьке «Слава!» вже лунало над його головою. Перелякана шляхта кидала зброю і бігла в центр міста до гелюди. Недалеко від воріт метнулись угору високі вогняні язички заграви; в повітрі дрібно тріпотіли крильцями білі грудочки голубів.

Орлик мчав Залізняка сполоханими вулицями міста. Слухняний кожному порухові повода, стрибав через паркани, креснувши по брукові копитами, звертав у провулки, затим знову вирівнював біг. З-за парканів гриміли постріли, з вікон кидали каміння, стільці, шухляди, посуд.

Ще поворот — Орлик хоркнув, рвонував убік, обминаючи розпластаний труп посполитого з сокирою в руці. Максим побачив, що вулицею тікає четверо шляхтичів. Двоє з них зупинились і вистрілили. Кулі пролетіли високо вго-

рі. Максим пригнувся до гриви, заніс над головою шаблю. Але шляхтичі не захотіли приймати бою. Обидва, кинувши зброю, стрибнули через огорожу в сад. З тих двох, які не стріляли, один побіг праворуч і зник у воротах, другий, високий шляхтич у голубій шовковій сорочці, на мить затримався. Він гукнув щось до тих, які втікали, але вони не оглянулися. Тоді він побіг теж і по хвилі сховався у хвіртці, яка виділилася в кінці вулицьки. Максим стрибнув з коня й погнався за цим шляхтичем. Він не знав, хто це, але з одягу було видно — хтось із старшин. Залізник не помилився. Це був Шафранський. Землемір оглянувся й побачив, що по алеї за ним біжить лише один чоловік. Хотів зупинитись, але страх, який напав на колишнього офіцера армії Фрідріха, загнав його в губернаторський будинок. У ньому було порожньо, челядь ще вночі втекла до гайдамаків, губернаторша сховалася з дітьми в костьолі. Шафранський чув позад себе кроки й біг по сходах на банту. Луна, як здалося Шафранському, ще ніколи так голосно не гасала під цими склепіннями. Тільки опинившись нагорі, зрозумів, що забіг у настку. Згадав, що можна було повернути до танцювального залу або в альков¹ і там зацелити двері чи вискочити в вікно. Землемір подивився вниз: за кілька сажнів від нього зеленіла товста берестова гілка. Але до неї не дотягнутись. Він оглянувся і враз збагнув, що є порятунком — адже в руках тримає шаблю. Чого він злякався? Він неабияк фехтувальник, треба приготуватись до герцю.

Шабля креснула по сталі. Перший удар Шафранський відбив легко. Намагаючись загнати супротивника в куток, перейшов у наступ і завдавав короткі швидкі удари. Але Залізник не відступав ні на крок. Шафранському спочатку здалось, що йому ось-ось вдасться влучити супротивника в праве плече. Він напружував сили, частіше синілись удари, але кожного разу його шабля патрапляла на шаблю Залізняка. Шафранський спробував застосувати випробуваний колись давно тонкий випад. Він мовби ненароком відкинув руку з шаблею вниз, до самої підлоги, і скривив обличчя. Супротивник мав неодмінно скористатись влучним моментом, податися вперед. Тоді можна падати на праве коліно, ухиляючись від удару, й блискавично робити другий глибокий випад, вражаючи шаблею, немов шпагою, в живіт. Але Залізник не дався на цю

¹ Альков — тут: жіноча половина.

хитрість. Він замахнувся, щоб ударити Шафранського по руці, й той ледве встиг відсмикнути руку назад. Землемір знову розгубився.

— Єзус-Марія, змилуйся наді мною,— ледь чутно шепотів він посинілими губами.

Зробив ще одну спробу обдурити Залізняка. Біля стіпи стояв стіл і кілька стільців. Туди крок за кроком відступав Шафранський. Добувшись до столу, він з усієї сили штовхнув його ногою на Залізняка. Але той, очевидно, чекав на це й встиг відскочити вбік. Тепер Шафранський був притиснутий до невисокого цегляного бар'єра. Бачачи, що йому несила відбивати дужі Залізнякові удари, у розпачі оглянувся, шукаючи рятунку. В ту ж мить Максим рубонув його шаблею по голові.

Від губернаторового будинку Максим поїхав до гелльди. В ній уже господарювали гайдамаки. Там зібрався натовп, посеред якого сидів Гонта. Віп чинив суд. Кинувши повід Орлику на шию, Залізник зійшов на ганок і сів поруч з Гонтою.

— Губернатора ввіймали,— неголосно сказав Гонта.

— Де він?

— Я просив його видати папери і касу — відмовився. Вигукував образливі слова. Гайдамаків ображав. Вбили його.

— Собаці — собача... — Максим дістав кисет і закурив. На його обличчі погасала втома. Після смерті Оксани він вельми постарів, виглядав літньою людиною. Побільшало зморщок, сонячними променями розходились вони по обличчю від куточків очей, під очима лягли широкі підкови, від цього здавалось, ніби очі глибоко позападали. А в них — все та ж непогасна сила, упертість і рішучість.

— Губернаторових дітей я наказав відпустити... — почав знову Гонта, але Залізник зупинив його:

— Наших багато полягло біля гелльди?

— Ні, не вельми. Уманські селяни допомогли. Обложенців майже всіх вистинали. — Гонта прихилився ближче до Залізняка. — Знаєш, Максиме, трохи моторошно стає. Я щойно хотів захистити економа Скаржинського, тихий був чоловік. А хтось з натовпу пострілом з пістоля забив його на смерть... Католиків вихрещуватись примушують. Десь уже й попа доп'яли, повели в Михайлівську церкву.

— Вони нас теж не жаліли. Ще вчора поранених дорізували. — Максимові руки стиснулися у кулаки. — Якби

був добрим цей Скаржинський, не вистрілили б у нього. Наші люди доброту пам'ятають. А за віру християнську уніати як мордували?! Бороди в клоччя рвали, за ноги підвішували. Немає їм пощади. Немає прощення.— Максим звівся й вигукнув у натовп: — Бий, хлопці, шляхту! Бий уніатів!

Микола порався біля довгої комори. Повідбивав тугі замки на дверях, викочував десятипудові кадовби з зерном. Біля кадовбів товпились селяни. Ділив Микола хліб на їдців. Зерно селяни насипали в лантухи, він важив безміном, тримаючи безмін у простертій залізній руці. Якщо хтось розсипав зерно, мовчки вказував очима, примушував прибрати. Змірявши поглядом маленьку метушливу бабусю, що, мов мураха, снувала біля двох мішків, не знаючи, як доправити їх додому, притримав за віжки буланого копя, кинув його господарю, що збирався від'їжджати:

— Підвези.

Не чекаючи згоди, покидав, мовби це були легенькі м'ячики, на воза мішки, схопив на руки бабусю й посадовив зверху під веселий регіт козаків. І сам осміхнувся.

Наступав вечір. Ще чаділи головешками рештки панських хоромів, а на базарній площі перед гельдою спалахували гайдамацькі світильники — багаття, ще більші, ніж у Лисянци. Гунали об днища бочок сокири. Бряжчали золоті й срібні родові шляхетські келихи, дзвеніли цимбали. В довгій, до п'ят, киреї, в низько насунутій на лоб шапці поміж столами повільно ходив Залізник. Поруч з ним крокував Гонта. До них тягнулись десятки рук з келихами, поставцями, корцями, знайомі й незнайомі гайдамаки зупиняли отаманів, чаркувалися з ними. Максим зупинився, пив і знову йшов поміж рядами гайдамаків.

Гайдамаки не згадували про сьогоднішній день. Здавалось, не смертельний бій скінчили, а велику роботу, й сіли по ній за вечерю.

На краю майдану Максим зупинився. Чи то від хмелю, чи від безсоння та тяжких дум шуміло в голові, перед очима пливли зелені кола. Він повернувся до Гонти, показав на гайдамаків:

— Поглянь, усі вони сьогодні стрічалися віч-на-віч із смертю. А до цього життям жили, страшнішим від смерті: голод, нагаї, неволя. Все вони бачили. Все терпіли. І от

зараз... Недарма сказано: тверда Русь — все перебуде. Дивись, ось зникає ніч, за нею настане день. А там знову походи, боїща. А з ними, може, й полон, тортури. Всі вони знають це, знають — і не бояться. Чи ж може зрівнятися з нашим яке-небудь інше військо, будь то сама королівська гвардія! — Максим пройшов декілька кроків, переступив через труп шляхтича з розсіченою головою, звернувшись під тополю й знову зупинився. — Ні! Бо на нашій боці правда, за волю б'ємося ми. Накипіло... Так накипіло — серце плавиться, наче свинець. Краще смерть, ніж таке життя. — Він нахилився, припав від головошки люльку. Помовчав. — Розбалакався я... Ти не дивуйся, це зі мною не часто буває. Лишайся, а я піду.

— Куди?

— Просто так. У поле. Ти любиш степ? Звикся я з ним. Ще кошей люблю. — І враз круто повернувся на каблуках. — Не шкодуєш?

— За чим? — запитав Гонта, хоч зрозумів і так.

— У кармазинах ходив.

— Я й зараз у кармазині.

— Вірю тобі. Козацька в тебе душа.

Стис Гонтине плече й пішов через базар. А позаду дзвеніли цимбали, тонко-тонко, аж захлинаючись, вигравали знайому здавна пісеньку. Її дуже любила Оксана:

Ой пішла б я на музики,
Коб дав батько п'ятака,
Закрутила б я навіки
Молодого козака.

Розділ одинадцятий

РОЗГРОМ

Два дні в Умані не стихав гомін. Два дні не вщухали пожежі. А на третій перед ратушею зібрався багатотисячний патовп гайдамаків, наймитів броварень і мануфактур, околиць селян — зійшлися вибирати гетьмана. Одне ім'я вигукували тисячі голосів, одну людину воліли мати гетьманом — Максима Залізняка. І коли зійшов він на ганок, повітря здригнулося від гарматних і рушничних випалів, зграями птахів над головами влетіли шапки, як ліс звелся рушниці, коси, п'ятиаршинні ратища.

— Слава гетьману Залізняку! Слава батькові Максиму! — лунало над містом.

А він стояв, і жоден м'яз не здригнув на смаглявому обличчі. Був величний, рішучий, спокійний.

На уманського полковника було обрано Івана Гонту. Того ж дня Максим послав двох козаків поздоровити полковниками Неживого і Швачку. Неживий на той час був у Голті, Швачка — на Білоцерківщині. Він уже скурав Фастів і з загоном у тисячу чоловік приступив до Білої Церкви. Але взяти її не зміг — його відбили сильним гарматним вогнем. Він відійшов до села Блощинці й зупинився там, вичікував слушного часу.

Своє військо Залізняк розташував не в самій Умані, а в урочищі Карпівці. Збивав загоны й відсилав їх на Брацлавщину, Поділля і Полісся. В місті залишилася тільки невелика залога на чолі з сотником Власенком. Навкруг табору поробили засіки, на дорозі спорудили невелику башту. На краю галявини, під гіллястим дубом, Василь Весньовський з кількома гайдамаками поставили два памети — один для Залізняка, другий — для Гонти. Та обидва памети часто стояли порожні: і Залізняк, і Гонта здебільшого були в роз'їздах, спати лягали там, де заставала щіч.

Після генеральної ради Гонта запропонував Залізняку розбити староства на сотні. Максим згодився. Ще раніше, виїжджаючи з міст, Максим лишав у них отаманів. Тепер їздили з Гонтою по ближніх, зайнятих гайдамаками староствах, запроваджували скрізь козацькі порядки, роздавали панську землю, створювали по селах збройні залоги. Селяни і гайдамаки величали Залізняка гетьманом, сам він і далі називав себе полковником Війська Запорозького.

Ніхто не насмівлювався більше кривдити селянина, ніхто не збирав золотих з политої його бітом землі. Ще ніколи не тримали невеликі селянські токи на своїх чорних, виструганих лопатами спинах такої кількості полу-кіпків, ніколи не наповнювалися латані мішки таким добірним зерном. І куди б не приїздили Залізняк і Гонта, скрізь були бажаними гостями. І чим менші в хаті були вікна, чим нижче нависала стріха, а на ній більше рясніло латок, тим привітніше зустрічали їх там. Знову пригадалася людям стара пісня, складена давно, співава ще в часи Хмельниччини. Народившись вдруге, залунала вона від Дніпра до Бугу над широкими українськими полями:

Та не буде лучше,
Та не буде краще,
Як у нас на Україні.
Та немає папа,
Та немає ляха,
Немає унії.

Уперше за довгий час посміхався Максим. Здавалосьь, навіть зморщок поменшало на чолі й біля очей.

Проте рана, заподіяна смертю Оксани, не зарубцьовувалась.

Максимові розповідали, що Оксана разом з іншими гайдамаками ховалася в лісі, стояла в дозорах, проривалася з рушницею в руках через болота, але він чомусь не міг її уявити такою завзятою, а бачив лагідною, усміхненою, з червоною квітчастою хусткою на плечах. Лише один раз приснилася заплаканою. Опустившись на кладку, на ту саму, під вишнею, на якій вони сиділи завжди, жалібно проївилася: «Болить у мене, Максимочку, в грудях. Кінь паступив копитом, болить».

Максим прокинувся в холоднім поту й до ранку блукав лісом. Десь аж по ранковій зірниці прибився в намет, змучений впав на кирею. Лежав довго й був радий, коли в намет, зачепившись шапкою об верхній край запони, зайшов сотник Власенко.

— Здоров будь, отамане, — прогудів басом, ніби весь вік прожив на дзвіниці великої церкви, — збирайся в місто, гості до тебе прибули.

— Хто такі?

— Татари, посланці якісь. Казав їм: їдьмо, нехристі, зі мною в ліс. Не хочуть, бояться лісу, як заєць бубна.

Залізник приймав татар разом з Гонтою в невеличкому купецькому будинку, розташованому в передмісті Умані. В світлицю зайшло їх троє. Низенький гостролиций татарин з хитрими очима виступив уперед і, схрестивши руки на грудях, низько вклонився.

— Хай дарує аллах тобі, великий гетьмане (при цих словах Максим легенько штовхнув Гопту коліном і прошепотів: «Бач, уже все пропюхали»), багато років життя і доброго здоров'я. Я посол каймакана і приїхав до пана гетьмана з Балти.

Далі татарин повів мову про любов, яку тримають у своїх серцях каймакан і його аги до гайдамаків, про місто Балту, скільки там мешкає православних, як розквітає торгівля і як там усім хорошо живеться.

Довго слухав його Максим, довго чекав, коли татарин виповість справу, задля якої прибився в таку далечінь. Але мові посла не було кінця. Вона тягнулась нудно, немов дощ в осінні дні. Нарешті Максимові увірвався терпець.

— Кажи, чого приїхав?

— Один аллах знає, як раді ми бачити тебе гетьманом. Наші обози здавна ходили цими місцями, хоч в останні роки важко було торгувати тут. Нечувані мита встановили в губернії, тільки на одному узвозі через Рось орендар переправи брав по три куфи горілки з бочки і по три в'язки тарані з воза. А зараз лучилось ще більше лихо. Не можуть вільно їздити купецькі мажари по землі Речі Посполитої; шляхетські залози забирають їх. І управи шукати ніде. Відкрий, найясніший гетьмане, своє серце, і нехай частина твоєї доброти проллється на нас. Дозволь нашим обозам проходити через твої землі.

Максим уважно слухав татарина. Коли той скінчив, примружив очі й сказав:

— Прибирають конфедерати до рук ваші обози... Заступили дороги? Знаю, так вам і треба... Плели з ними прощухи¹ проти нас — і доплелися. Доводилось і мені бачити ваші бунчуки серед конфедератських залоз. Скажи, це так? На дві руки граєте.

Гонта нахилився до Залізнякового вуха:

— Може, ліпше пропустимо? Для нас краще...

Залізняк кивнув головою і знову звернувся до посланця:

— Так воно було. Але ми не злостиві. Ось і пап полковник просить за вас. Я сам жив у Очакові, й зараз хотілося б мені бачити ордиців доброзичливими сусідами, так і передайте каймаканові. Що ж до торгівлі, то вона до військових справ не стосується. Іздіть. Та будьте обачніші. Ідіть, я скажу писареві, нехай нашіше салігвардії².

Коли татари пішли, Залізняк посміхнувся:

— Бач, добрі, хоч до болячки клади. Знаю я їх. Завтра пошлем Жилу з кількома сотнями до Балти, справи там вельми погані. Нехай стане біля кордону. Хитрують татари. А обози пропустимо, і якщо не в наш бік повертатиме — прициклиємо їх.

— Знаєш, воно трохи...

— Не шляхетно?

¹ Прощухи — іптриги.

² Салігвардія — охоронний лист.

Гонта кивнув ствердно головою.

— Кинь ти її до дідька, цю шляхетність. Не до неї зараз. Треба спочатку панів вигнати.

— Гадасш, вдасться їх вигнати?

— А що, ні? — здивовано звів брови Залізник. — Чого тоді до нас переходив?

— Хіба завше йдуть до тих, за ким бачать побіду? Ти не думай, ніби я шкодую чи боюсь чого-небудь. А шляхту здолати?.. Нелегко... Зберуть вони військо, наймуть солдатів. Варшава, що там не кажи! А за нею інші держави стоять. Я ж ішов туди, куди вело серце.

Залізник впритул присунувся до Гонти:

— Варшава, кажеш. А що, коли б нам самим на Варшаву вдарити?! Зібрати загони. Ого, скільки їх! Ти поглянь — уся Україна горить.

— За них Пруссія, Австрія...

— Ми теж не сироти на цій землі. В нас родичі ближчі є. Руські люди! Адже споконвіку в біді один одному допомагали. Давно слід по-справжньому з'єднатись. Люди одні, кров одна. Доки буде Україна надвое ділитись? Наші отамани давно переговори ведуть. Ми вже послали листа київському губернатору, а тепер і в Петербург напишемо.

Гонта підвівся, підійшов до вікна:

— Люди то одні, це правда. В Польщі теж не лише шляхта живе. А бач, як виходило! І в Петербурзі цариця є, є пани. Як вони на це подивляться?.. Коли б так, як ми хочемо... А поміркувати: як же інакше можуть дивитися? Скільки пролито за цю землю крові. І козацької, і російської...

Залізник підійшов і став біля Гонти:

— Правда твоя. Вони мають бачити далі, ніж прості люди... Куди ти зориш?

Максим і собі поглянув у вікно. В сусіднім дворі молодиця прасувала намітку. Їй допомагав хлопчик у довгій, до колін, сорочці, підперезаній крайкою. Вони тримали намітку за чотири кінці, розгойдуючи в ній розігріте кругле камінне гало¹.

— У мене такий вдома лишився,— вказав Гонта очима на хлопчика.— Та дівчаток четверо. Гарні всі — у батька вдалися.— І, задоволений в свого жарту, засміявся.— Ти жонатий?

¹ Гало — куля, яку застосовували для прасування.

— Ні, була дівчина... Ти, здається, ще не був удома, відтоді як перейшов до нас? — перевів на інше розмову Залізняк. — До Розсішок далеко звідси?

— Навпростець верст п'ятнадцять-двадцять.

— До вечора вернемось? Поїдемо вдвох. Приймаєш гостя?

Залізняк гукнув Василя й наказав сідлати коней.

Грізною хмарою котилося повстання по Україні. А хмара та з горя і гніву народного зіткана; рокоче вона громами-закликами, миготить караючими блискавицями. Випавши зливою біля Умані, хмара попливла далі, розростаючись навсібіч. По її краях спадали дощі, від неї відділялись і розходилися в боки менші хмаринки, а натомість припливали все нові й нові. А громи гриміли, а блискавиці шугали все далі й далі. Хмара вже покрила не лише Київщину, Поділля, Брацлавщину, а й Волинь, сіяла дрібною мжичкою на Галичці, Белзщині й Підкарпатті. Там на гірські дороги виходили з кісами і топірцями опришки, зупиняли обози, які везли шляхті зброю і провіант. Небезпечні стали для кунців ті дороги, небезпечні й страшні. І не лише гірські дороги. Вже не скрізь і по Львівщині та Краківщині поміщики спали в покоях. Вони воліли лягати десь у флігелі чи в лазні, звідки можна було потаємно вихонитись у поле. В польських землях теж хмарилося. Чутки про гайдамаків перелетіли кордон і пошили в Пруссію, Угорщину, Молдавію і аж за море, в Туреччину.

Почали й там збиратися по ярмарках і на вулицях люди в гурти, шепотілись поміж собою. Снували поміж гуртами переодягнені допощики, хвилювалась по замках і фольварках знать. Правителі наказали посилити варту на кордонах, відписали польському королю і російській цариці, щоб не гаюлись і збирали якомога більше війська та гасили цей вогонь, поки він не перекинувся далі — в Росію і Польщу. Вони давали поради, пропонували поміч, вимагали рішучих дій. Вороп летів до воропа.

У Гонти гостювали три дні. Полковник застеріг: забути про все, пияких серйозних розмов не вести. Вони намагалися — й повсякчас наштовхувалися на гострі штурпаки, відкидали їх і наштовхувалися знову... Було це підвечір. Максим, примостившись на високій, як осокір, вишні за

омшаником, ласував ягодами, коли на перелазі появився з косою в одній і мантачкою в другій руці Гонта.

— Ти ось де, а я думав, знов на річку подався. Переходь на ту он вишню, біля тину. Ягоди на ній вельми содкі.

— Я вже одзволився.

Максим почав злазити. Гарно йому було, почувався хлопчаком, хотілося жартувати, кабешувати. Ходила десь краєм думки туча, але він відпирав її, не давав заволодіти думним обрієм. Намірявся скочити на землю, зачепився штаньми за сухий сучок, послизнувся босою ногою, і під рукою м'яко хруснула чимала гілка. Максим притиснув гілку назад до стовбура, немовби вона могла притростити, й винувато оглянувся на Гонту.

— Злазь. Невеликої шкоди.

Гонта кинув косу і сів на краю омшаника, де лежали Максимові чоботи з накинутими на халяви полотняними опучами, невеликий кривий ніж і новенька ложка з ручкою у вигляді риб'ячого хвоста. Полковник взяв у руку ложку:

— Гарна. Сам?

— Сам. А ти б вирізав?

— Колись пробував. Таку б ні.

— Хочеш — візьми. Візьми. Не велика коштом пам'ять, зате сам робив.

Гонта ще раз обдивився ложку, засунув її за халяву.

— Скажи, Іване... Маєшність ця твоя здравна? І батько твій багатий був?

— Маєшність... Мені її у винагороду Потоцький дав. Ти не думай про мене, ніби я посполитих обдирав. У надвірних весь вік служив. А батько мій з незможних козаків був, з Лівобережжя, найменший, четвертий син у свого батька, себто діда мого. Сини жонаті були всі. В хаті всім баба заправляла. І люта була — страх. Про все це я пізніш довідався, підслухав — мати сусідці розказувала. Невісток свекруха, як паймичок, ганяла. Тільки старшу не чіпала — з багатого роду була. Трохи педоумкувата, педоколихана, як у нас кажуть, лічбу лише до п'яти знала — та багата. Найбільше матері моїй діставалось. Менша невістка! І за стола не можна сидати — подає од печі і що з-за плечей вхопить ложкою, то й її. І не виходь нікуди, навіть спати не давала з чоловіком. Щоб дітей, значить, не було. На лаві вони коло судника слались. А вона лиже на долівці її стукотить ногами по

лаві — не лягай... Батько мій мовчав довго. Раз лишень візьми та й скажи слово наперекір. Баба до нього. Схопила за чуба й давай трясти. Він відштовхнув її. Вона тоді на вулицю, коси розпатлала, лице собі подряпала... Судив старшина. Чим би кінчилось? Ти ж знаєш, як судять за побої батьків; та писар напоумив батька впасти перед старшиною бабі в ноги й просити. І простив старшина. Відтоді батько з матір'ю не захотіли жити на отчім дворіщі й у мандри на Правобережжя подалися.

Гонта дістав кисет, набив люльку. Спроквола потер об полу трут, вдарив двічі кресалом; від трута потягнувся пахучий димок, залоскотав ніздрі.

Уперше за довгий час він розповідав про себе і свою родичу. Ні з ким полковник не ділився спогадами дитинства. Розмовляти з Залізником було легко й приємно. Гонта ловив себе на думці, що йому приємно не стільки розмовляти з Максимом, скільки слухати його самого, а то й просто сидіти поряд, думати. Щось було в отаманові, що спонукало до довіри, притягувало. Чи погляд був у нього такий, чи слова, чи просто — людська щирість і проникливість. Цього Гонта сказати не міг. Одне знав, відчував душею — великої правди це чоловік.

— ...А знаєш, як починати з порожньої торби. Поки вистарався на хату — піввіку пройде. Я вже пам'ятаю... Хата в нас була обхідчата: ні тобі повітки, ні хліва — бо й товаричини не було; без погребя жили, з квасниною в хаті тулилися. Ще пам'ятаю, на вгороді верба стояла дуплиста. В ній сичі водилися. Вночі кричали.

Гонта замовк, колував мантачкою землю. Знепацька щось мовби струснуло його зсередини, й бажання розповідати пропало. Залізник помітив це.

— Сад цей ти пасадив? — запитав по хвилі.

— Отой лишень ряд, а біля клуні — ні. Старі там яблуни й груші. — Гонта підвівся, попрубував на палець косу. — Хочу траву викосити. Бач, поросла.

Залізник підвівся й собі. На його обличчі відбилосся вагання.

— Іване, — покликав неголосно. — Хочу тебе запитати. Тільки не будеш сміятися?

Гонта здивовано й водночас трохи насторожено поглянув на Залізника.

— Коли смішше — вдвох посміємось. А так, з доброго дива, чого ж сміятись.

— Бачиш, як воно виходить. Усі папери ти за мене

підписуєш. І читаєш мені... Темний я. Давно хотів... та соромно якось.

— Грамоті хочеш навчитись?

— Коли б хоч трохи. Спочатку хоч розписуватись... Тільки нехай ніхто про це не відає. Чи...

— Чого ж,— мовив Гонта. І на хвилину замислився.— Я з охотою. Тільки знаєш — не легко це.

— Знаю. Бачив, як був у дядка. Ти теж зі мною... Три поти з мене виганяй... Я жилавий, витримаю.

— Тоді сьогодні й почнемо. Ввечері у моїй світлиці засядем. Затягуй черес тугіше, бо я з тебе не три, а всі сто потів вичавлю,— посміхнувся Гонта і взявся за косу.

Пізньої ночі Гонта повертався з далекої волості. Малий Віз, перекинувшись, завис над самим лісом, поблід Волосожар, сховалася Кінь-Звізда. Їхав утомлений, марив обережком сіна, кулаком під голову. В лісі догоряли останні гайдамацькі багаття.

Неподалік від його намету теж горіло багаття, хтось підкидав у вогонь сухе листя. Видно, не стачило зібраного звечора хмизу на довгу розмову.

Отаман хотів пройти непомітно, він не дослухався й до розмови, але слова самі підкотилися йому під ноги, спутали їх. Гонта прихилився до сосни.

— Згори воно все на кореню,— казав хтось урозтяг,— мені в казанку дірки, окрім тих, що вже є, не треба. За ту дірку в чийсь кишеню ще один золотий капне.

— В чию ж? — теж спокійно, мовби аж ліпиво.

— В отаманську. Вважаєте, для чого вони гроші в один міх зсипають? Щоб потім його на плечі і — в Польщу. А там уже й самі по-панському загавкають.

Неначе тонкий гарячий піж пронизав Гонтину серце. Нехай би того ножа вштрикнула ворожа рука. Адже закував у броню серце вірою тільки в них, у їхню правду, в їхню горе і їхнє щастя. І тепер...

Густим роєм випурхнули вгору іскри. Хтось переступив через вогонь.

— Брещещ, пес поганій! — той же голос, але вже не спокійний, а тривожний, погрозовий, як посвист шаблі на вітрі.— Не за гроші вони. Гонта був шляхтичем, сам розтоптав своє шляхетство і багатство. Не за гроші... За правду. За нас усіх... Його душу золотом не засиплеш. Вона — як гора. Це твою жмепею талярів можна присипати. Вилизував панські тарілки — і брехню їхню зли-

зав. У них навчився красти — і зараз крадеш. Покажи товариству черес!

— Не ти його шив... Не твій він.

— Мій. Наш.

Багаття погасло. Щось затріщало в пітьмі, почувся брязкіт металу.

— Моє! — шарпнувся дикий, голосний крик.

— Твоє, вдався, собако. З землею з'їж.

Гонта чув: кілька пар чобіт втоптували золото в землю.

У штаб корпусу крім генералів були запрошені лише вищі офіцери: командири бригад і полків. Для чого їх зібрали, Кологривов не встиг довідатись, бо трохи припізвився. Поки роздягнувся та розшукав знайомих офіцерів, обидві половинки дверей, які вели в кабінет командира корпусу, розчинилися і молодий секунд-майор запросив усіх заходити. Кречетников привітався з кожним окремо, вказав на стільці. Він довго перебирав на столі папери, невдоволено хмурився — певно, не знаходячи того, який був потрібен, — сухо покашлював. Потім висякався у шовкову хусточку й мовив скрипучим голосом:

— Панове офіцери, як уже вам відомо, в цьому краї, у сьогобічній Україні, вчинились великі неполадки. Селяни підняли бунт, перестали слухати своїх панів. А це протилежно всіх законів. Ви знаєте, як небезпечно, коли б такий бунт вчинився у нас у Великоросії.— Кречетников обвів поглядом офіцерів, тихо покашляв, казав далі, опустивши долу очі.— Граф Румянцев мені вчора прислав листа, під його захист втік від бунтівників князь Йосиф Потоцький. Повідав князь таке, що достойно пера Данта. Гайдамаки вбивають всіх дворян, усіх начальників. Цей бунт може перекинутись у Великоросію, він порушує спокій всієї нашої імперії.— Генерал знову підвищив голос.— Бунтівники загрожують командам, які дають прихисток польським дворянам. Серед гайдамаків є наші солдати. Ганьба, панове! Нам стало відомо, що солдати роти капітана Сухотіна Рязьського піхотного полку разом з бунтівниками пограбували маєток пана Ковалевського; до бунтівників схилився і один з ескадронів донських козаків; якийсь бандурист (слово «бандурист» Кречетников прочитав з папери перед собою) — є тут такі бродячі музиканти — навів їх на дворянський маєток біля Чигирина. До бунтівників пристав обер-офіцер Мар'янович. А кілька днів тому нам стало відомо, що посланий з

командою для вербування солдатів у пікінерію Чорного гусарського полку капітан Станкевич теж зрадив присязі.

Кречетников замовк і покивом голови підкликав до себе питабного офіцера. Той дістав з шухляди розгорнену за-здалегідь карту й поклав перед генералом. Кречетников кілька хвилин мовчки дивився в неї і, тицьнувши кудись пальцем, неголосно, немов до самого себе, промовив:

— Зараз він знаходиться ось тут, в містечку Сміла. Вже послано зловити його.— Відкинувся в кріслі й поклав руки на стіл! — Нами одержано ордонанс, за яким належить учинити воєнні дії щодо гайдамаків. На прохання графа Румянцева вже послано під Білу Церкву проти отамана Швачки полковника Протасьєва. Накази на виступ проти гайдамаків надіслано полковникам Чорбі і бригадиру Черткову. Нам також указано домовитися з кошовим Запорозької Січі і з Єдисанською ордою, щоб вони не пускали на свої землі бунтівників. А головне — треба розсіяти ватагу отамана Залізняка, іменуємого черню гетьманом, і схопити його, а також бунтівника Гонту. Ми довго думали, хто зробить це. Прикро, панове офіцери, але ми не можемо довірити цього всім військовим командам. Солдати деяких з них можуть прилучитись до бунтівників. Військові дії проти ватаги Залізняка проведуть, як найшадійніші, третій гусарський і Каргопольський карабіперський полки. Вони майже повністю складаються з верхових донських козаків, людей надійних і російському престолу вірних.— Е-е...— Півхвилини Кречетников тримав рот відкритим, очевидно, намагаючись пригадати ще щось, але так і не пригадав, і знову відкапнявся: — Генер, панове офіцери, ви знаєте, як вам діяти, коли близько від розташування ввірених вам полків появляться гайдамаки. Думаю, це всім зрозуміло.— Кречетников підвів голову і вп'явся поглядом у молодого підполковника, командира Рязанського полку, який увесь наструнився, готовий уже цієї миті виконувати наказ.

— Точно так, ваше превосходительство! — гаркнув він.— Ми їм такої задамо, що не тільки в них, а й у наших мужиків назавжди відпаде охота бунтувать.

Кречетников не сказав на ті слова нічого, а, кивнувши головою, промовив:

— Можете йти. Андрію Петровичу і Георгію Степановичу, залишіться.

Коли офіцери вийшли з кабінету, Кречетников, наказавши Гур'єву і Кологривову зачекати його, вийшов і собі. Він зайшов до малої вітальні, відчинив дверці бюрка, дістав звідти графин і дві великі чарки. Налив у одну, налив у другу. Випив першу, пожував сухими синіми губами й вихилив другу. Забило подих, генерал постукав кулаком по грудях. Він подумав, що найгірше лишилося позаду. Наказ на розгром гайдамаків він віддав. Коштувало те йому чималих зусиль. Минулої ночі Кречетников не склепив повік. Генералові не було шкода гайдамаків, одначе боявся, що залишить лихий слід у історії. Півтора століття лилася кров на землях, куди пипі спрямовував військо, й пролщвали її українські козаки та російські солдати, аби ті землі злучилися з тутешніми. Тепер має побивати тих, хто важить життям для тієї злуки. Має побивати людей найближчого племені, вести війну не з військом, а сливе з беззбройними людьми. Доброї ж слави заживе у нащадків!

Водночас боявся, аби ніхто з підлеглих не відгадав тих його думок. Здається, промовив, як те й належить розгніваному генералові. Залишилось віддати останні розпорядження.

Тим часом Кологривов і Гур'єв обмінювалися думками.

— Багато в Залізняка війська? — запитав Кологривов.

Гур'єв знизав плечима:

— Не знаю, генерал скаже.

— А як вам Сташкевич? Така пляма на всіх офіцерів корпусу! Не казав хіба я про нього раніше? І всі знали: княжки всілякі, в карти не грав. Давно його треба було притиснути.

Гур'єв нічого не відповів, тільки скривив у посмішку губи й примружив очі. Чудні вони були в нього. Запобігливі, масні й водночас жорстокі та холодні, як у змії.

— Кажуть, ці розбійники нагабували силу-силенну золота, на возах у бочках його возять!

Гур'єв не встиг відповісти, бо в кімнату, потираючи руки, увійшов Кречетников. Він умостився в глибоке, зручне крісло, підсунув до себе карту та кілька паперів і жестом запросив Гур'єва та Кологривова сісти ближче.

— Поговоримо докладніше про ваші дії. Прочитайте указ її величності імператриці. Сподіваюся, ви читали універсал її величності до сьогобічного малоросійського населення православної віри. Писаний він по-польськи, ми зробили переклад. Ось ці папери, панове.

Кречетников поклав перед Гур'євим і Кологривовим два великі аркуші паперу. Ті втупили у них очі.

«Божою ласкою ми, Катерина II, імператриця і самодержиця усієї Росії та ін... Ми змушені з крайнім сумом почути, що одновірці наші, замість того щоб приносити всевишньому хвалу... починають самі творити безпорядки. Особливо селяни, відкинувши потрібну слухняність як начальству, так і своїм поміщикам, затіяли в різних містах вбивства та інші богопротивні насильства. Ми наказали невідкладно всім нашим начальникам військ, які знаходяться як у Польщі, так і на її кордонах, щоб вони доклали всіх старань для ловіння і викорінення цих розбійників і їх спільників, щоб вони могли бути віддані потрібній карі...» Так писала Катерина II, імператриця всеросійська, «покровителька всього православного люду», що видавала книги і журнали, в яких закликала любити ближніх, «і паче всього поселян», посилала листи великому просвітителю Вольтеру і в тих листах підступно базикала про рівність людей на землі, всепрощення, полегшення бідувань народу.

Гур'єв розташував свій полк на узліссі, недалеко від гайдамацького табору. Кожного дня він приїздив до Залізняка та Гонти, кілька разів приймав отаманів у себе. Полковник казав, що його прислали на допомогу гайдамакам, що незабаром підійде ще один полк і вони разом виступлять проти конфедератів; а сам ходив по гайдамацькому стану, помічаючи, де поставити заслони, звідки краще вдертися в табір. Усе передбачив, про все подбав, навіть про мотузки для в'язання полонених гайдамаків. Їх закупили в уманській бечівниці й привезли на двох возах.

Гур'єву не терпілося самому напасти на гайдамацький табір, однак не одважувався. Бачив — нелегко буде подолати гайдамаків, навіть коли захоплять їх зненацька, сонних. Особливо непокоїв Гур'єва отаман. Йому здавалося, що Залізняк починає про все здогадуватись і вже має щось на мислі. То буде дуже кепсько, якщо гайдамаки розгадають його заміри. Либонь, не повинні. Він так їх улецає, так стелиться перед ними... Щовечора п'є з гайдамацьким ватажком чару дружби...

Якось він, в оточенні кількох офіцерів, сидів з Залізником біля його намету. Отаман розмовляв з офіцерами, показував їм запорозьку зброю. Офіцерів щедро пригощали.

Гур'єв спочатку прислухався до розмови, відтак прихилився до сосни й задумався. Ще раз розігрував в уяві налогу-битву... Гармати вони поставлять в кінці байраку. Вдеруться в гайдамацький табір просто звідси. Але спочатку здіймуть стрілянину від поля...

Задумався полковник, замріявся. І вже затихли йому гарматні громи, затихли стогони, сплинула з-перед очей кривава різанина, й повели солдати зв'язаного отамана, й слідав полковнику з манливої далечі золотавий вогник ордена. А може, підвищать і в чині! Може, переведуть до столиці! Чомусь же саме йому доручили цю не зовсім шляхетну функцію. Чинами й орденами оплачується будь-яка кров. Ось ця мусить бути силачена подвійно. В цю мить отаман нахилився до полковника й щось запитав. Гур'єв повернув голову, і перше, що впало в вічі, — піж в отамановій руці. Гур'єв зненацька здригнувся й відсахнувся вбік. Але по хвилі опанував себе, по його калмикувату, з вузькою щіточкою рудих вусів обличчю розпливлася улеслива посмішка:

— Пан гетьман щось заштус?

...Нарешті під Умань прибув з своїм полком Кологривов. Гонта про це довідався першим і одразу ж поспішив до Залізняка.

— Правду казав Гур'єв, — мовив, збуджено потираючи руки. — Прийшли гусари. Значить, подбала імператриця про нас. Тепер нам ніхто не страшний.

У гайдамацькому таборі панувало піднесення, гайдамаки христосувалися один з одним, як на великдень.

Наступного дня Гур'єв і Кологривов давали бенкет на честь гайдамацьких отаманів. На узліссі, під буйною сосною із зламанною бурєю верхівкою стояв великий білий намет. Поряд з ним біліло кілька менших наметів, за ними — кухні на возах, конов'язь. При вході в головний намет чипіло на варті два карабінери — в парадних, до колін, каптанах з мідними гудзиками, в білих гетрах і чорних з білою оторочкою капелюхах. У руках тримали карабіни, на поясах мали короткі шаблі, через плече — шкіряні сумки з пачищеними до блиску мідними двоголовими орлами. Коли Залізник і Гонта проходили в намет, обидва карабінери, наче за команду, відкинули руки й, швидко перехопивши рушниці, взяли «на караул». Десь за наметом флейтисти бадьоро грали марш. Гур'єв сидів

навпроти Залізняка, улесливо посміхався, махав виделкою в лад маршу.

Офіцери, чого не помітили ні Залізняк, ні Гонта, пили мало. Їм було так наказано перед бенкетом. Уже наступила перша година ночі, а ще ніхто з них (чого не траплялось ніколи) не був п'яним. Залізняк теж пив мало, але Гонта не пропускав жодного тосту. Він уже захмелів. Гонта відчув це сам і вирішив вийти на повітря. Відставив келих, пошукав очима шапку. В ту ж мить Гур'єв голосно кашлянув. У памет вскочило чоловік десять гусар і оточили отаманів. Максим аж тоді стямився, як кілька карабінів чорними цівками націлились йому в груди. Знехваленними очима Залізняк подивився на Гур'єва та Кологривова. Він навіть подумав, чи не жарт це. Зпенацька за паметом ляснуло кілька пострілів, почувлася добірна донська лайка, яку покрив голосний вигук:

— Тікай, отамане, зрада!

— Ні з місця! — догрозливо закричав Гур'єв. — В'яжіть їх!

Зрозумівши, що опиратися безглуздо, Гонта і Залізняк не оборонялися.

— Я жадаю знати, що це таке? — сказав Максим. — Полковнику, так не жартують.

— Який я тобі «полковнику», мужицька мордо! — заверещав Гур'єв. — Не зпасш, як треба звертатись до пана. То я павчу. — І з розмаху вдарив Залізняка в обличчя.

Микола прокинувся від гуркоту пострілів, скинув з голови свиту, — звук спати, накрившись з головою, — схопився на ноги. Навкруги лунала безладна рупнична стрілянина, десь гуркали гармати, важко, пеначе поранений звір, стогнала в хащах луна. Вона гасала в лісі й через те важко було зрозуміти, де саме стріляли гармати. Микола прислухався. На якусь мить йому здалося, що стріляють біля засіків. Але враз гуркіт почувся зовсім з іншого боку.

Поміж кущами металися гайдамаки, але на Миколіне «що трапилось?» ніхто не відповів. Тільки хтось довготелесий, вимахнувши, пеначе примара, руками, гукнув на бігу: «Рятуйся, вони вже тут!» — і зник поміж деревами. Микола хотів бігти до засіків, та раптом вогники пострілів заблискали майже поруч. Не роздумуючи більше, метнувся у протилежний бік. Але постріли сналахнули попереду. Микола звернув ліворуч і враз патрапив на якісь

вози. То був гайдамацький обоз. Спіткнувшись об дишель, Микола трохи не розбив об корч голову, підхопився, і в цю мить перед ним з п'їтьми виринуло три постаті. Короткий тріск — куля гризнула дерево біля його плеча. Спалах на мить освітив три доломани з шнурками впоперек грудей, і цього було досить, щоб розпізнати стрільців, — це були царські гусари. Микола пригинці кинувся поза возом. Ті троє, очевидно, розраховуючи перейняти його, побігли по той бік возів. Микола ступив два кроки й присів навпочіпки. Перед його очима майнули темні плями ніг, зникли, знову появились біля переднього колеса, зупинилися. Блискавично в Миколиній голові зринула думка. Він вперся рукою в полудрабок і, розправивши плечі, штурнув віз. З хрускотом перекинувся віз у п'їтьму. Страшний, схожий на вищання, зойк пролунав по той бік.

Микола скоком, спотикаючись об коріння і перестрибуючи через ями, мчав лісом. Кострубате гілля боляче хльоскало в обличчя, хапало за поги, за одяг. В одному місці він заплутався в хащах, насилу видерся. А коли вибрався, відчув, що геть сплив на силі. Він сів на землю, притулився щогою до шорсткої кори молодого дуба. Заплющив очі. Але враз здригнувся, немов від холоду.

«Що це я?.. Шкуру свою бережу?.. Може, вдасться комусь допомогти. Треба рятувати товаришів». І хоч постріли лунали вже зовсім рідко й свідчили про кінець бою, підвівся й важко пішов їм назустріч. Торішнє листя м'яко шаруділо під ногами.

Розділ дванадцятий

В ЛАБЕТАХ КАТІВ

На початку липня полковник Протасьєв розбив під Білою Церквою Швачку, а Чорба обманом схопив Неживого, заманивши його до себе в Галаганівку.

Коли польські шляхтичі довідалися про подану їм російськими поміщиками допомогу, шляхетські загопи, мов зграї голодних вовків, кинулись по гайдамацьких шляхах. Кров'ю зросилися ці шляхи. Чорну, нелюдську розправу вчинила шляхта. Навіть начальника краю гетьмана Браницького вжахнула жорстокість шляхтичів. Сотні їх полізли до гетьмана з порадами, яких найтяжчих мук

завдати спійманим гайдамакам. Різати полонених на шматки, спалювати живцем, вішати за ребра на гаках, напускати на них голодних хортів, намотувати на велетенські веретена жили — панська вигадливість не мала меж. Браницький написав королю, що не можна вбивати стільки людей тільки за те, що їм було нічого їсти. Побоюючись за обезлюднення краю, він раяв відправити спійманих гайдамаків на роботи, покаравши їх перед тим різками. Крім того, Браницький вимагав створити судову комісію, припинити самочинство, при якому часто вбивають зовсім не причетних до гайдамаччини людей.

Король дозволив створити таку комісію, призначивши головою її коронного обозного Стемпковського, і наказав рубати руку кожному десятому, запідозреному в гайдамацтві.

Каральні загони Стемпковського посувалися з заходу, Гур'єва, Кологривова, Чорби — зі сходу і півночі. Палали міста і села, дотла вигорали ліси понад Тясмином. Таке карателі отримали веління — щоб жоден гайдамака не міг сховатися, щоб і в майбутньому не було де звити гайдамакам гніздо. Тисячі людей було втоплено в Тясмині, вбито, повішено, тисячі й тисячі переселено на Волинь і Слобожанщину. Такої лютої ще ніколи не відала Чигиринська та Уманська земля. Аж через двадцять п'ять років по тому на клопотання тамтешніх ченців буде створено комісію, яка напише поминальні синодики й визначить, кого з убієнних можна поминати, а кого ні, себто, хто був гайдамакою, а хто просто попав під криваву руку карателів. Мертвим буде байдуже, за них перед богом клопотатимуться живі.

Залізняк і Гонти довгий час залишались у таборі Гур'єва. Уже в першу ніч Гур'єв власноручно побив Гонту, який вимагав пояснити причину арешту. Наступного дня він влаштував перед паметом екзекуцію: Залізнятку і Гонті дали по тріста ударів палицею. Потім закували ноги і повкидали в'язнів у тісні, схожі на горлахи¹ ями, викопані на узліссі. Майже щодня Гур'єв і Кологривов чинили Залізнятку і Гонті спитки. Вони допиналися, з скількох загонів складалося гайдамацьке військо, де ці загони, хто ними командує. А ще їх непокоїли коштовності, нібито приховані отаманами. Про ці коштовності по дорозі від Бердичева до Умані стільки було розмов

¹ Горлаха — яма для хліба.

між гусарами та карабінерами! Гур'єв і Кологривов самі перерили всі вози, наказали перекопати землю на тому місці, де стояв Залізнякав намет, зруйнували будинок, у якому колись жив Гонта. Ні золота, ні коштовних речей не було, як не було й дорогих аґльтембасів та китайок, про які ходили поміж гусарами чутки. І що менше лишилося надії знайти коштовності, то лютіше знущалися озвірілі старшини з злидарських отаманів. Врешті Залізник і Гонта відмовились відповідати на запитання катів. Лише одного разу, коли Гур'єв, допитуючи Залізняка, необережно нахилився над ним, щоб шмагонути нагайкою по шийі, Максим з усієї сили обома ногами вдарив Гур'єва в груди й голосно вилаявся. Гур'єв відлетів на кілька сажнів і гелнувся під ноги карабінерам.

Через тиждень в Умань прибув сам Кречетников. Віп поселився в губернаторському будинку й, відшукавши Младановичевих дітей, тимчасово забрав їх до себе. Роль сирітського покровителя припала йому до вподоби, а грав він її незгірш за артиста: він їздив з ними по знайомих, приставив до них гувернантку, купував подарунки.

Кречетников вирішив поговорити тільки з Гонтою. Виродоваж усіх цих днів він не розлучався з дочкою Младановича Веронікою, з нею ж пішов до намету, куди було допроваджено Гонту. Хто зна, на що сподівався генерал: розчулити гайдамацького отамана і вивідати в нього те, чого не вивідали батогом і синім залізом Кологривов та Гур'єв, сповнити формально функцію допиту, просто показати Вероніці колишнього старшого уманського сотника, — либонь, сама забажала того. Одначе пі на першу, пі на другу функцію Гонта вже не був годен.

Вероніка спочатку навіть не виізнала старшого сотника: він був геть у струні, у виразках, від одягу (синіх сукняних шароварів і люстрової черкески) лишилось лахміття. Гонта лежав на землі, обличчям вниз. Зачувши кроки, підвів голову, подивився важким, стомленим поглядом і знову опустив її. Кречетников чекав, що Гонта підведеться, але той не підводився. Генерал кусав губи, тонка горіхова палиця дрібно тремтіла в його руці.

— Ось так... Такий кінець... — мовив Кречетников. І була в тих його словах незрозуміла оскарга, незрозуміла печаль. Означали вони — такий кінець всіх лихих починань, чи навпаки — починань добрих — невідомо, тільки потім до самої смерті генерал ніколи не згадував про ту «перемогу» свого війська.

Того ж дня Гонту і більшу частину гайдамаків передали шляхетській судовій комісії, а Залізняка та інших російських підданих відправили в Київ, де над ними почалося слідство. Там Максимові довелося зустрітися з багатьма гайдамаками, які пішли не на Умань, а іншими шляхами. Одного за одним проводили їх повз нього, щоб в очній ставці ще раз підтвердити їхню причетність до гайдамацтва.

...Це сталося через тиждень після переведення Максима до Київської фортеці. Слідство вів низенький полковник з приплюснутим певеликим носом кольору зеленої сливи і хитрими маленькими очима, що швидко бігали по паперу. Праворуч від нього сидів його помічник, ліворуч, за окремим столиком, — писар, у минулому полковий піп, який мав записувати зізнання.

Максим стояв біля стіни між двома солдатами з оголеними шаблями. Від столу полковника його теж відділяла шерега солдатів з шести чоловік. Залізник схуд і змарпів. Його обличчя було чорне, як земля. А очі з глибоких, наче криниці, западин дивилися спокійно, гордо. Хтозна, яких зусиль це йому коштувало. Адже йому залишилось одне: знову й знову мандрувати по шляхах, які привели сюди. Підноситись духом, яснити подіями, ховати товаришів, нахромлюватись серцем на гостре вістря зради. То — найстрашніше. Тяжко розплачуватись за щирість, за довіру, тяжко дошукуватись помилок. Одвага п'є мед, надмірна довірливість дзвонить кайданами. Якби знав... У душевній сліпоті обіймали здрайців як лицарів. Максим розумів: вони були приречені. Але ж можна було податися в Балту, в Причорномор'я. Можна було розсипатися по лісах, по темних шетрах...

Йому залишилось одне: сміливо пройти останній утинок. Стати в приклад тим, хто довірився йому, пішов за ним і тепер, як і він, волочить залізо.

Слідчий спрямував погляд на двері. Невидимі струни в Максимовій душі натяглися, здавалося, вони от-от розірвуться. Триматися, будь-що триматися!

— Швачка!

На якийсь час у Максима відлягло від серця. Швачка прищипуватись не буде. Брязкаючи кайданами, поріг переступив Микита Швачка. Босий, одяг звисає шматтям. Але він жалюгідно не виглядав. Навпаки, вигляд Швачки був гнівний і грізний. Максим мимоволі подався йому назустріч, та гострі леза шабель схрестилися перед ним.

— Знаєш його? — вказав полковник Залізнякаві на Швачку.

— Знаю.

— Хто він?

— Мій побратим.

— Хто-хто? — перепитав слідчий.

— Брат по війську, — промовив Максим.

Полковник кивнув головою, — мовляв, усе зрозуміло. Але писар підвів очі й запитливо подивився на нього:

— Як писати?

— Так і напиши: «Звинувачений Швачка в гайдамацтві зізнався. Головний отаман, іменуємий Залізнякам, назвав його братом по війську, тобто побратимом». Виведіть підсудного.

Швачка підбрав кайдани і рушив з кімнати. В дверях на мить затримався, повернув голову й широко, підбадьорливо посміхнувся Залізнякаві. Вперше Максим бачив на Шваччиному обличчі таку усмішку. Серце стиснулося від жалю й радості, гордості за такого побратима.

— Неживий!

Знову забрязкотіли кайдани; помічник пахилився до слідчого й щось сказав йому. Полковник кивнув головою на згоду. Поставивши ті ж запитання, що й Швачці, і одержавши таку ж відповідь, слідчий, однак, не відпустив Неживого, а наказав залинитись. З обох боків біля Семена стало по солдату з оголеними шаблями.

Допит тривав.

— Омелько Чуб!..

— Іван Бопдаренко!..

— Микита Москаль!..

— Артем Кудияр!..

— Омелько Жила!..

І проти кожного, після слів «в участі в гайдамацтві зізнався», судовий писар, колишній піп, додавав: «Брат Залізняка по війську, альбо побратим».

При імені Данила Хріна полковник, щось згадавши, підсунув до себе купу паперів й заглянув в один з них. Запитав Залізняка:

— На Запорозжжі був реєстровим козаком?

— Ні, я самозброєць...

— Прокіп Рудоквас!..

Ввели Рудокваса. Максим глянув і хитнув головою. Цього русявого, з широкими бровами чоловіка він ніколи не бачив.

— Не знаю я його.

— А ти? — звернувся полковник до Неживого.

Семен подивився на Рудокваса, і враз в його голові промайнула думка: «Адже Прокопа взяли лише вчора, і про нього слідчі ще нічого не знають, це перший його допит. Можна спробувати врятувати».

— Я його теж уперше бачу.

Прокіп широко розплющив очі. Йому стало страшно. В найтяжчу для нього годину, коли доводиться терпіти знущання і муки від ворогів, свої теж відмовляються від нього. Він чекав від них підтримки, підбадьорюючого слова...

— Семене! — скрикнув. — Побійся бога!

Полковник суворо блиснув очима на Неживого:

— Значить, ви знаєте один одного?

— Ні. Тобто він мене знає. Я хотів сказати... Силові ми взяли кількох солдатів. І його з ними. Він тікав двічі, стріляли в нього...

— Що ти таке кажеш, Семене?! — В голосі Рудокваса чувся такий біль, що Неживий не витримав.

— Прокопе, друже, тримайся! — гукнув він.

— Зустрілися друзки, — ехидно посміхнувся полковник, а нисар, не чекаючи, доки той продиктує йому, проти прізвища Рудокваса написав: «Брат Залізняка по війську, альбо побратим».

Полковник підсунув до себе зелену, з чорними гербами, папку — попередній допит Залізняка, вчинений Гур'євим і Кологривовим, і зачав порпатись у паперах. Відшукав потрібний аркуш, прочитав, підвів голову. Вже розтулив рот, щоб щось сказати, та враз підскочив, немов його штрикнули розпеченим залізом, грюкнув обома ногами об підлогу й завмер. У кімнату повільно, стомленою ходою звійшов київський генерал-губернатор Воейков. Помахом руки зупинив полковника й пройшов до столу. Один із помічників слідчого метнувся до дверей, удвох з вартовим штик-юнкером вони внесли громіздке крісло й поставили біля столу. Воейков важко вмовився в ньому. Аж по тому звів погляд на Залізняка. Справи не читав: про хід допитів йому щовечора доповідав полковник. Постукав пальцями по бильцях крісла, посадовив поглядом слідчого і його помічників і знову звернув на Залізняка глибоко захищені під вицвілими бровами очі?

— Так ось ти який!

Куточки Максимових губ ледь помітно пересмикнулися. Максим відкинув з чола пасмо липкого від поту чуба, переступив з ноги на ногу — на підлозі глухо задзвеніли кайдани. Відчував — його заповоляє сміх. Намагався стриматися, але не зміг і посміхнувся ще раз:

— Оце ж такий.

І такою невимушеною була та посмішка, що губернатор в першу мить розгубився. Він відчував тонко сховане глузування, але не знав, що зробити.

«Гримнути на нього? Примусити мовчати? Але ж він нічого не сказав. Може, ніхто не помітив? А чого ж той солдат зціпив губи?»

Восійков відчував непереможне бажання схопитися і вдарити в обличчя цього розбійницького отамана, відправити в карцер солдата і кричати, кричати на всіх: на Залізняка, на вартового, на слідчого, його помічників. Однак стримався. Витягнув золоту табакерку, підніс до носа. Велика, лиса, на тонкій шиї голова смикнулася від чиху, як гарбуз на возі, коли коняка рушає з місця.

— Ти будеш тільки відповідати на запитання.

— Я їй відповідаю.

— Скільки в тебе було війська?

— Не знаю я йому ліку. Як билася у стіну. По всій Україні розійшлися ватаги...

— Скільки сотень після руйнації Умані рахував ти?

— Шістнадцять. Та людей в них було не по сто. В якій двісті, в якій триста, в якій і того більше.

— Для чого людей бунтував? Чого хотів ти?

— Волі. Хотіли ми відновити козацькі порядки, унію зруйнувати і панів вигубити. Хотіли вигнати з свого краю конфедератів.

— А хіба тобі на Січі не було волі? Хіба там не козацькі порядки?

— Січ... Хіба ж то вся Україна? Та їй там волі небагато лишилося.— Максим примружив очі.— Хіба не ви по Орелі кріпостей понаставляли, форпостами і шанцями Січ оточили. І опинилась та воля в погребі. А митні рогачки? А поселення Нової Сербії?

— Замокши, самозванцю...

Але Максима годі було зупинити.

— Не самозванець я. Мене вибрали козаки, прості люди. Вони мені пірнача вручили, за регулою козацькою, за законом предків наших.

— Куди подів той пірнач? І де все інше, награбоване тобою?

— Не грабував я. Було трохи... в панів люди відібрали. Офіцерів своїх потрусить...

Восейков відкинувся на спинку крісла. «Нехай говорить, більше скаже сам, менше з ним буде мороки».

— Хто з священнослужителів благословляв тебе на війну і хто правив молебень в Мотронівському монастирі?

Максим похитав головою:

— Цього не скажу.

— А може, скажеш?! — неголосно промовив Восейков.

— Загрожуєш? Даремно...

Восейков уже знав: чого Залізник не хотів казати по добрій волі, не казав і під тортурами. Вже впевнились. Намагались вирвати щось з нього зараз — тільки принизити себе перед слідчими та солдатами.

— Для чого ти слав до татар людей? Хотів прикликати їх на поміч?

— Басурманів на поміч? Ні. Самі вони послів засиляли.

— А під Балту кого з отаманів посилав?

Максим знову похитав головою:

— Про людей казати не буду. І не запитуйте.— Він прихилився до стіни, чекаючи нових запитань. Восейков нічого більше не запитував. Кілька хвилин сидів непорушно, потім повільно підвівся й, кивнувши слідчому головою, пішов з кімнати.

Слідство тривало майже місяць. Декілька разів приходив генерал-губернатор Восейков. Викликали нових свідків, у шафах виростали купи паперу. Ув'язнених катували щодня. Чинили це не стільки за їхні мпшулі провини, як за те, що їхні вільні товариші не склали зброю. Гайдамацькі загони вже після ув'язнення Залізника і Гонти взяли Балту і Палієве озеро, вони діяли скрізь, де тільки були ліси. А ще карали ув'язнених за втечу п'ятдесяти гайдамаків. Це трапилось уночі, в грозу. Хтось із вартових солдатів відчинив двері однієї камери, й гайдамаки через кабінет наглядача тюрми вибрались на тюремний двір, а звідти по дереву на вал і на вулицю. Серед них були Хрін, Чуб, Кудияр.

На початку серпня відбувся суд. Крім ув'язнених та членів судової комісії, в залі були присутні лише конвоїри. Залізник і Неживий сиділи на передній лаві. Максим

майже не слухав того, що читали судді. Власна доля вже не хвилювала його, життя скінчилося, і яким буде його останній спалах, від нього не залежало. Дивився не на суддів, а у вікно, де буяло у всій красі літо. Воно вабило до себе, туди, на волю, за ґрати. У вікно було видно сонце. На часинку білобокі кучеряві хмаринки закрили його, але кілька променів таки пробилися з-під них, здавалося, нібито довгі блискучі леза проштрикнули хмарн і ввігналися в землю десь далеко за містом. Згадалися село, ліс над Тясмином. Але не літній — осінній. Ронить він, ронить жовтий лист і шумить, шумить. Тиша в ньому і тасмичність. У таку пору зустрів він у лісі Оксану. Не ту пустотливу Оксанку, яка пасла на березі струмка вівці, а іншу, чорноброву красуню; зустрів, уперше повернувшись з Запорожжя.

...Максим так замислився, що аж тоді отямився, коли вартовий офіцер штовхнув його під руку:

— Встать!

Голова судової комісії генерал-губернатор Воєйков прочитав указ імператриці, а також двадцять перший пункт Уложення Олексія Михайловича «Про бунти на царя і воевод». По тому приземкуватий полковник, той, що вів слідство, почав читати присуди. Перший — присуд Залізнякові:

— «По силі вицепрописаних височайшого її імператорської величності рескрипту такоже уложення пунктом військових артикулів учинити слідуюче: як із проведенного в Київській губернській канцелярії слідства явно виявлено...» — далі йшов перелік «злодійств» Залізняка. Їх було списано дуже багато, полковник читав дуже швидко. В кінці він знову підвищив голос і, повільно вимовляючи кожне слово, закінчив:

— «Залізняка, яко головного порушника пограничної тиші, колесувати, живого покласти на колесо. Але замість оного, відміненого, нині невживаного, самоважнійше бити батоґом, дати сто п'ятдесят ударів і, вирізавши йому ніздрі й поставивши на лобі і щоках вказані знаки, відправити в Нерчинськ в каторжну роботу навічно».

Максим жодним порухом не виявив хвилювання. Тільки при словах «вирізати йому ніздрі» на його щоках проступили плями.

Коли полковник закінчив читати вирок, він опустився на лаву й, стиснувши кулаки, прошепотів:

— Руки в мене будуть цілі!

Не чути більше сміху по Україні, не співають вечорами хлопці, не кружляють у танці дівчата. Нікому більше заграти їм до танцю, бо сидять кобзарі по темницях, чекають кари. А котрі лишилися, ховаються з залишками гайдамацьких чат у дрімучих лісах, тиснуться в довгі холодні вечори до багать, гибіють, конають. Витоптала шляхта кіньми квітники попід хатами, на сміх і глум рубала шаблями червону калину попід вікнами. Сумно виють на попелищах собаки, та сірими тінями плигають в обгорілі комини бездомні коти. А шляхта не вгамовувалась. Кожного хоч трохи запідозреного в гайдамацтві селянина чекала страшна кара. Сотнями садовили їх на палі, вішали, різали ніздрі, били нагаями. Найбільше людей було страчено біля містечка Кодня, в якому засідала судова комісія. Лиху славу одержало це певелике містечко. Довго-довго страшним прокляттям лунало по Україні: «Щоб тебе Кодня не минула». За короткий час там відрубали голови семистам гайдамакам.

У Кодні судили й Гонту. Нечувану, пелюдську кару вигадала для нього озвіріла шляхта. Катування мало відбуватись чотирнадцять днів. У перші вісім днів кат мав знімати паси шкіри із спини, потім — відрубати ніс, вуха, на одинадцятій день — ноги, на дванадцятій — руки, на тринадцятій — вирвати серце, і аж на чотирнадцятій відрубати голову. І вже мертвого четвертувати, а частини тіла порозвішувати над ворітьми чотирнадцяти міст.

...Остання ніч. Гонта лежав горілиць на землі біля запони намету. Запава загорнулася, й крізь дірку було видно крайок неба з великими білими зірками. Гонта довго вдивлявся в них. Йому здавалось, ніби вони то віддалились, то знову наближались і тому тремтіли, пеначе сльози. Над самим краєм дірки звис зажурений місяць, наче заглядав до намету. А кругом тиша німа, глухі кроки вартового офіцера.

У кутку намету лежав якийсь парубок-поляк. Його поклали сюди за наказом Стемпковського, «щоб пану полковнику було не сумно». Стемпковський сподівався, що хлопець буде плакати, метатись у розпуці й таким чином отруїть останню ніч Гонти, знервує його вкрай. Та Стемпковський помилився. Хлопець лежав тихо. Тільки іноді ворухився та глибоко зітхав. Він не заважав Гонті думати. Все життя пропливало перед очима полковника. І думав він... думав тільки про хороше, світле, тільки його хотів узяти в останню путь, а лише лишав катом.

Іноді так замислювався, що навіть забував, де він є. Але враз налітав вітер, запона вдаряла по намету, шелестіла, й видіння пезали. Полковник не боявся смерті, але такі тортури! Тільки б побороти біль, тільки б не показати ворогам страху. О, він знав — для шляхти не буде більшого задоволення, аніж побачити на його обличчі переляк, почути з його уст слова благання.

В дальнім кутку, де лежав зв'язаний парубок, почувся приглушений стогін.

Гонта відірвався від своїх думок:

— Це ти, хлопче? Хто ти такий?

— Як хто? Гайдамака. Джура Швачки. Япом звусь.

— Мені здавалося, ніби я тебе десь бачив. Буцім у Залізняка.

— Ні, у Швачки я був. А-а! — гукнув хлопець і враз стихнув голос. — То ви мого брата бачили — Василя, він на мене вельми схожий.

— Може. А він де?

— Втік, мені один козак розповідав, — радісно шепотів Яп, — нема його тутай. У Причорномор'я подався.

Настала довга мовчанка. Раптом хлопець важко зітхнув і глухо, ніби видавлюючи слова з глибини грудей, запитав:

— Дядьку, дядьку Гонто, а вам страшно вмирати?

— Страшно, хлопче. Та й як же? Не стане, скажімо, мене завтра. А сонце так само зійде, як і сходило. Люди ходитимуть, пташки співатимуть, погожому дню радітимуть... У мене на осокорі гніздо бусли звили. Бусленята з нього такі кумедні виглядали, смішні вельми. Як вони літати вчилися: вилізе на край гнізда, стане й махас крильцями...

Ян слухав, і йому здалося, ніби Гонта посміхається. Він через силу звівся на лікті й глянув на полковника. Справді, на Гонтиних губах блукала усмішка. Місяць світив полковникові просто в обличчя, й було воно бліде, аж прозоре. Тільки прямі, ледь загнуті брови чорніли та довкруги рота лягли темні тіні від вусів.

А Гонта казав далі:

— Полетять вони в теплі краї — і знову вернуться. А я їх уже не побачу. Люблю я життя. Гарно жити на світі. Смерть — страшна вона. Однак боятися її нема чого. Незадарма вмираємо. Згадають нас колись люди. Все згадають. Немалу зарубку лишаємо. Послужить вона іншим наукою. Пригадають опуки дідів своїх, і в них

кров закипить. А я вірю — буде колись на землі щасливе життя. Ні воєн, ні панів, ні підпанків... Вони, вони людей мордують. Через них життя нема.

— Пане Гонто, при такій вашій ненависті до панів, як же ви жили серед них стільки років?

— Не знаю... Як тобі сказати... Заплутався. Бачив усе, та сам на себе ману наводив, обдурював себе. Мовляв, може, так тільки здається. Споконвіку все: і ситі, й голодні... А тоді бачу — несила терпіти. Совість замучила. Не мав я від неї спокою. Не міг більше дивитись, як пани людей мордують...— Гонта заскреготів зубами.

— Може, мотузки вельми тнуть, я послаблю.— Біля Гонти присів навпочіпки вартувий офіцер.

Полковник здивовано глянув на нього й хитнув головою.

— Ні, не треба,— відвернувся.

Але той не йшов. Подивився у глибину намету, хвилину повагався й покванливо зашепотів:

— Пане полковнику, завтра з усім земним у вас буде покінчено. Був у вас черес з діамантами і золотом, усі про це знають. Я бідний офіцер.— Він знову подивився в глибину намету й оглянувся.— Скажіть, де він, і я полегшу ваші муки.

Хвиля гніву червоною пеленою на мить заслала Гонті очі. Офіцер хоче заробити на чужій смерті! Гонта знав цього шляхтича, не був він бідний. А може, його підіслав сам Стемпковський? Не дїждуть! Але полковник стримався. Удавано зітхнув і тихо промовив:

— Завтра, в час кари, я скажу, де він.

...День видався жаркий, сонячний. Стемпковський і ще чимало вищих чином, знатніших шляхтичів сховалися в тіні дикої групи, всі інші стояли під пекучим промінням. Подивитися на Гонтину смерть з'їхалися до села Серби сотні багатіїв. Вони товпились навпроти двох укупаних в землю стовпів, курили, пили привезений мстким крамарем квас на льоду. Зпенацька затрубили валторни, глухо вдарили барабани.

— Ведуть, ведуть!

— Де він?

— Передній, з оследцем.

— Тепер бачу, ух, глуні, пшекленти хлоп.

— Мало того, що нечестивий, ще й боягузливий. Побачите, як він зараз буде повзати на колінах.

— Гляньте, матка боска, він сміється.

Стемпковський теж побачив посмішку на губах Гонти й злостиво поморщився.

— Він зараз не так засміється,— прошепотів до сусіда, сивого вусатого шляхтича.

Гонту за руки й ноги розіп'яли між стовпами. З півсотні гайдамаків пригнали сюди, щоб подивилися на муки отамана.

Стемпковський подав знак рукою. Кат вправно відкотив за лікоть рукав, блиснуло проти сонця гостре лезо бритви і впало на Гонтину спину. Ще раз, ще, Стемпковський стежив за обличчям Гонти. На ньому, як і перше, яріла посмішка.

Поручик, який просив у Гонти черес, стояв у передньому ряду натовпу. Він ступав крок за кроком і, сам того не помітивши, опинився біля самих стовпів. Його очі благально дивилися на Гонту. В цей час кат востаннє махнув бритвою і крізь стиснуті зуби видавив:

— Готово.

Гонта дивився перед собою очима, повними сліз. Але то не були сльози розпачу, то були сльози болю. Гонтині очі дивилися не безтямно, а гостро і гнівно. Ніхто й не стямився, як він величезним напруженням м'язів висмикнув з петлі ліву руку і, вихопивши з катових рук пас шкіри, пожбурих його поручику в обличчя:

— Ось мій черес з грішми! — Він повернув голову до Стемпковського.— Слухай, пес шолудивий, ти казав, що мені буде боляче. Збрехав ти, як завжди. А от тобі і вам, недорікувата шляхто, ще заболить. Думаєте, схопили Гонту, на цьому й кінець. Бережіться, прийде ще на вас, недолюдків, кара! Хлопці, не бійтесь! — гукнув він до гайдамаків.— Смійтеся з них, плюйте їм у вічі...

— Візьміть його, держіть! — не тямлячи себе, заверещав Стемпковський.

Якийсь шляхтич схопив грудку землі і кинувся до Гонти, щоб затовкти в рот. Але Гонта ударом вільної лівої руки збив його з ніг, а сам промовляв далі. Він замовк тільки тоді, коли хтось ударив його прикладом по голові. Гонта знепритомнів. Його забрали й понесли. Кривава тясма тяглася за ним.

Наступного дня катування тривало. Ще ніхто в світі не тримався з такою мужністю, як гайдамацький ватажок Іван Гонта. Під вечір другого дня кари один з вартових кинув шаблю і, затуливши руками обличчя, побіг у поле.

На третій день Стемповський вже стояв далеко від місця страти. Сюди не могли сягнути дошкульні Гонтині слова. Звідси вже не було видно його гострих, мов леза гайдамацьких ножів, очей.

Але катування обірвалось раптом. Приїхав гетьман Браницький і наказав стратити Гонту. Гонта помер так само мужньо, як і приймав муки.

Із заходу насувала темно-сиза хмара. Вона повільно повзла по небу, її обшарпані краї важко обвисали вниз, до самої землі. Здавалось, вона от-от зачепиться довгими брудними полами за верховіття одинокого дерева, що бовваніло на обрії.

І конвоїри, і арештанти пішли швидко.

— Вже сутеніє. Либонь, не дійдемо сьогодні до острожка,— промовив Жила до Залізняка, котрий ішов у парі з ним.— Бач, оп і чини забігали. Клішоногий мотається, як блоха в шириньці. Чи не зупинимось просто в полі?

— Коли б таке сталося. Тільки лихий його знає, скільки до того острожка. Може, він ось-ось виткнеться. Запитати б у кого-небудь...

Максим спіткнувся і, скривившись від болю, посунув наручник на лівій руці. Кисть руки оголилась, відкривши червону рану з чорними плямами струпів.

Жила оглянувся. Неподалік від нього йшло двоє конвоїрів. Але він знав — їх ліпше не запитувати. Кинув погляд уперед і побачив, що пазустріч наближається ще один конвоїр.

— Бородатий у хвіст котиться. Цього можна запитати. Гей, ваше благородіє, до острожка далеко? — гукнув Жила до конвоїра, щойно той порівнявся з ним.

— Верст вісім. Шевелись, шевелись!

Інші конвоїри теж почали підганяти арештантів.

— Якщо сьогодні заночуємо в полі або десь у селі — будемо тікати,— прошепотів Максим.

— Місця незнайомі. Щоб не було, як біля Ахтирки. Переловлять по одному,— озвався Жила.

— Усіх не переловлять. Тоді теж немало втекло. А тут ще ніч-мати, поле. Коли козак у полі, тоді він на волі. Я вдруге живим у руки не дамся. Краще смерть. Ти щось мовчиш, може, боїшся?

Жила похитав головою:

— Ти мене знаєш. Хлопців треба заздалегідь попередити. В кого другий терпуг?

— Здається, в Рудокваса. А хмара яка, подивись. Наче воронове крило. Чи не снігова, бо й вітер холодний. Поглянь, начальник звернув. Либонь, до того хутірця повертаємо,— пильно поглянув уперед Залізник.

— Не кепсько,— промовив Жила і, затуляючись од вітру рукавом, крикнув:

— Василю, моє кресало в тебе?

— ...ме-е-не,— почулось за кілька кроків попереду.— А що, на тютюнець розжився?

— Розжився. На всіх вистачить. Так і передай переднім. А кресало наготуй. Ех, і курнем!

ЕПІЛОГ

Дід Мусій вже давно побазарював, але додому не квапився. Попросивши знайомого хutorянина паглянути за возом, пішов подивитися на крам, а водночас і послухати новини. Довго штовхався поміж людьми, але, наче на гріх, знайомі не траплялися. Незнайомі ж до розмови були не дуже охочі. Не ті часи настали. За одне необережне слово в «шпаківні» можна опинитись. Потрапити туди легко, а спробуй вибратись? За останні роки скільки людей забрано. Багато ходить по базару на перший взір веселих, охочих поплескати язиком людей. З вигляду ніби свій брат, посполитий, у порваній свиті, постолах або й зовсім босий, випитає все, а тоді витягне свищик і враз засвистить у нього. Мов собаки на звук ріжка, з усіх боків сипонуть на той свист переодягнені потаємні чини. Зараз їх надто багато. Нібито на Дону козача золота вчинила бунт проти царя, отаман Пугач своїх людей скрізь розіслав, от і ловлять їх.

Кажуть, бував колись той Пугач і на Україні, водив компанію з запорожцями й гайдамаками. Тож недаремно святили гайдамаки ножі. Далеко побачили їх блиск, на самім Дону.

Дід уже збирався вертатися назад, та згадав, що забув купити солі. Пробрався за ятки, де стояв обоз астраханського купця, зупинився біля возів, поглядаючи, як би ліпше обійти їх. Нараз за сусіднім возом почувись голоси. Дід Мусій прислухався.

— Хто ж тебе держить? На Яїк-ріку подати рукою.

— За це нашого брата на «кобилу» кладуть.

— Усіх російських людей та козаків донських, і запорозьких, і яїцьких на кобилу не покладеш.

Один голос видався діду знойомим. Він хотів нахилитись, але враз з-за полудрабка висунулось бородасте обличчя і пара насторожених очей непривітно глянула на нього. В першу мить дідові Мусієві це обличчя видалося мовби по знаку. Придивився пильніше, ні, цього чоловіка в облізлій, колись сивій, козацькій шапці бачив уперше.

З-під воза виглянула і друга голова, очевидно, погонича з купецького обозу:

— Чого тобі?

Дід не чекав, доки його пошанують люшнею, і рушив од воза, забувши навіть про сіль.

«Значить, правда, що російські козакі на царицю і павнів бунт учинили. Де ж ця Яїк-ріка? За Доном?» — думав старий, простуючи до свого воза.

— Що нового чувати? — запитав хуторянин, капаючи з пляшки олію крізь проткнуту швайкою в затичці дірку на потрушеній сіллю окрасць хліба.

— Нічого. Я їй не ходив нікуди. Постояв, подивився та й назад. Геї, мурий, вставай.

Воли неквапно ступали по дорозі, похитувалася під возом мазниця, поскрипував на вибалках дишель. Дід Мусій ішов позад воза і в задумі дивився, як двома хвилями збігає за колесами в колії пісок. Дід ніколи не сідав на воза; навіть їдучи вповоріт, за мазницею коломазі, і то обидва кінці долав пішки, хіба що, коли надто втомлювався, брався за люшню. Але останній рік надто відчував, що довго вже ходити не зможе. Старість міцно вхопила його рукою за поли, пригнула до землі, вкрила жовтизною зморщене обличчя.

Починався сосновий бір. Віз заторохтів по корінню, що простягло свої жилаві руки через дорогу, затим знову під колесами засичав пісок. В обличчя повіяло густим смоляним духом.

Дід Мусій підвів голову і від несподіванки зашпортнувся. Край дороги, пропускаючи волів, стояв чоловік у довгій свиті. Дід придивився пильніше, впізнав у ньому чумака в облізлій козацькій шапці, який виглядав з-під воза. Під серцем дідові затерпало, одначе подумав: узяти в нього нічого.

— Підвезеш, діду?

Дідові хотілось сказати: «Здоровий, і пішки дійдеш», але не одважився. «Всякі люди є. Одному скажеш — промовчить. А інший по гамалику заїде, і на старість не подивиться».

— Сідай,— знехотя сказав дід.— Тільки не знаю, куди тобі, чоловіче. Я в ліс їду.

Чоловік на воза не сів, а пішов поруч.

— А чого, діду, в ліс їдеш?

— Живу там.

— Виходить, тебе не потривожили за гайдамаччину?

— Що ти плещеш, яку гайдамаччину? — злякано промимрив дід.— Побійся бога! Ніде я не був.

— Значить, і ти, діду, не впізнав мене? А скільки разів ми гостювали в тебе з отаманом Неживим. Ще колись я тобі диких качок настріляв.

— Омелько? — недовіжливо подивився дід Мусій.— Він. Я, матері його ковінька, всю дорогу думаю: де чув цей голос?

— Омелько. Велике діло борода, шкода лишень — руда, як у попової кобили хвіст,— посміхнувся Чуб і по хвилі додав: — Я тебе, діду, одразу впізнав. Видно, доля тебе мені послала. Ханьки м'яти мені ніколи, отож скажи одразу: з наших хто-небудь у волості є? Я не сам, з хлопцями.

— А де вони?

— Та там, мене дожидають,— ухильно відповів Чуб.— То є?

Почувши таку відповідь, дід Мусій теж насторожився. «Може, випитати хоче,— міркував.— Дідько його знає, де він ходив і кому зараз служить».

— Не знаю, може, й є хто. Ніде я не буваю.

Чуб зупинився. Дід Мусій тпрукнув на воли і став теж.

— Що ж, тоді їдь, діду, я сам у село навідаюсь. Не радо ти приймаєш. І в гості не запросив. Скажи ж хоч, як живеш зараз?

— Живу... При дочці й зятеві. Вони теж у ліс перебрались. Заходь у гості. А кого тобі в селі треба?

— Усіх, хто є з наших. Чув, може, отаман Пугачов на Дону козаків підняв. Закликає всіх бідних людей здобувати вольності. От ми і йдемо туди, я і ще з десятка хлопців. Троє разом зі мною в гайдамаках ходили. І за Дунай разом тікали. Думав, може, ще хто пристане. Охотніше гуртом, і йти безпечніше.

— Он як.— Дід помовчав.— Воно, правда, в гурті й

каша смачніша. А ти за Дунай махав? Чи, може, служиш де?

— Он ти, діду, про що. Чудний. Хіба б мені простив хто-небудь гайдамацтво? Гоже ти про мене думаєш. Ну, та... Бувай здоровий.

— Зачекай, Омельку.

— Ніколи мені чекати.

— Оце ще мені лихо. Вели ведмедя до меду — вуха урвали, тягли од меду — урвали хвоста. Так і в нас виходить. Не осмілюся я спочатку. Нікому не довіряй, такі тепер часи настали. Їдьмо зі мною.

— Чого?

— Поїхали, кажу. В лісі, неподалік від моєї господи, хлопці ховаються. Я звезу тебе з ними.

— От тобі й на!

Всю дорогу вони розповідали один одному про своє життя. Щойно приїхали додому, дід підкликав зятя й послав його в ліс, а сам заходився порати на ніч худобу. Чуб лишився на подвір'ї. Він бачив, як з куців виїшло семеро людей. Від діда Мусія Чуб уже знав, хто ховався у лісі.

Міцно-міцно, мов з рідними братами, обійнявся Омелько з Миколою, Хріном та іншими гайдамаками. Потім усі сіли на колоді під хатою, й поплавла довга розмова.

Дід попорав худобу і теж сів до гурту. Гайдамаки закурювали вже по другій очеретянці. Микола нахилився до діда Мусія:

— Чули, діду, Омелько розповідає, буцім Максим на Дону?

— Максим? Звідки б там йому взятися?

— Думаєш, як закували його пани, то й усе. Немає таких кайданів, які б не розбив Максим. Вірю — він там. Люди даремно казати не будуть.

Дід Мусій хитнув на згоду головою:

— Правда, орлиний клекіт з-під хмар чути. А ти ж тепер як?

— Вже ж не піду знову на панів спину гнути. На мертвих на них лише можу дивитись. Та й чого сидіти тут у лісі? Заліз хробак у хрп та й гадає, що немає лучче. З Чубом піду. Разом волю воюватимемо. Здобудемо її там — то й тут вона буде.

Чуб почав прощатися.

— Мені час. Я хлопцям сказав, що сьогодні повернусь. Значить, чекаємо вас завтра в очеретах за монастирем.

Чуб попрощався й пішов. Дід Мусій провів його за ворота й повернувся назад. Гайдамаки тихо радили раду.

— Ідіть, хлопці, заберіть з куреня що в кого є і приходьте до хати,— сказав дід Мусій.— Повечеряємо, по чарці вип'єм. Спати в хліві ляжете. Я повартую і підніму вдосвіта.

Всю ніч не стулив очей дід Мусій. Стеріг сон гайдамаків. Сумно було в нього на душі. Важкі спогади обсіли сиву голову. Через його хату, через його серце плинула глуха, як вічність, ніч, і плинули з нею всі, з ким заплював люльку од першого гайдамацького вогнища, з ким торували шлях на Черкаси, на Умань, хто був живий і чиї кості давно лежали в сирій землі. Так і просидів до ранку на колоді, натоптуючи люльку за люлькою. А коли стало зоряти, розбудив гайдамаків, провів їх далеко, аж за байрак, де сходились дві лісові дороги. Біля молодого кремезного клена зупинилися. Там і попрощались. Останнім підійшов прощатись до діда Микола.

— Йди, сину. Хай щастить тобі у всіх твоїх ділах. Я б і сам пішов. Так літа мої...— Дід витер неспрохану сльозу.— Справедливо казав ти вчора про волю. Важко її здобувати. Ой, як важко. Та вірю — здобудуть її колись люди.

Микола востаннє міцно обійняв діда і побіг наздоганяти товаришів.